

પ્રકાશક : અધ્યા. રસિકલાલ ડા. પરીખ, રોડ બો. જે. અધ્યયન સંશોધન
વિદ્યાલયન, ગુજરાત વિદ્યાસભા, ભદ્ર, અમદાવાદ

પ્રથમ સંસ્કરણ

પ્રત ૫૦૦

કિંમત પાંચ રૂપિયા

નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યાસભા(યુ.વ.સો.)એ ગુજરાતી ભાષા દ્વારા ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન ખીલવવા કેટલાક સમયથી પ્રવૃત્તિ આદરી, એને અંગે કેટલાક વિદ્વાનોએ અંથો લખવાનું કામ પણ સોંપ્યું હતું. ૧૯૩૬ના માર્ચમાં દેલુગી આપતાં મુંબઈ સરકારે નીચે જણાવેલી યોજના મંજૂર કરી આપી હતી :

ભાષા અને સાહિત્ય (Language and Literature)

૧. ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ, એનો જીગમ, અને ક્રમિક કક્ષાઓમાં વિકાસ.

૨. ગુજરાતી છંદ:શાસ્ત્રનો અધ્યયનાત્મક નિબંધ.

૩. જૂની ગુજરાતીના શિષ્ટ ગ્રંથોનું સંપાદન (સુ. વિ. સ.ના હોદ્દાપ્રત્યક્ષ તથા ખીમ્મની હાયપ્રતોને આધારે).

૨. ઇતિહાસ (History)

૧. ઇતિહાસ-સાધન ગ્રંથો.

૨. ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ (સચિત્ર).

૩. સમાજ-શાસ્ત્ર (Sociology)

અનુક્રમ

૧૦. ધાર્મિક સ્થિતિ [ફ ૧૯૯-૨૩૦] ૩૩૯

ફ ૧૮૮-૨૦૨ ધર્મદાય ૨૦૩ પૂર્વધર્મ ૨૦૪ ધર્મભાવના, ૨૦૫ બ્રાહ્મણો, ૨૦૬ ગોત્રો ૨૦૭ પત્ન મહાયજ્ઞ ૨૦૮ દેવાનયો, ૨૦૯ દેવપૂજા ૨૧૦ આત્રમો, ૨૧૧-૨૧૨ ગાડેશ્વર મંત્રદાય, ૨૧૩ શક્તિપૂજા, ૨૧૪-૨૧૫ ભાગવત મંત્રદાય, ૨૧૬-૨૧૮ આદિત્ય ભક્તોગો સેત્રદાય, ૨૧૯ શામ્ય ધર્મ, ૨૨૦ રાષ્ટ્રાન્શ નિકાય, ૨૨૧ મહાનાન ૨૨૨ સર્વાસ્તિવાદ ને વિમાનનાદ, ૨૨૩ શાક્ય નિહારો, ૨૨૪ બિશ્નુઓની જગરિયાતો, ૨૨૫ બુદ્ધ પૂજા, ૨૨૬ વગાયક અમર ૨૨૭-૨૨૮ જૈન ધર્મ ૨૨૯ સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ, ૨૩૦ તીર્થધામો

૧૧. શિક્ષણ અને સાહિત્ય [ફ ૨૩૧-૨૪૯] ૪૨૮

ફ ૨૩૧ વિદ્યાઓ, ૨૩૨ પ્રાથમિક શિક્ષણ, ૨૩૩ શબ્દવિદ્યા, ૨૩૪-૨૩૫ સાહિત્યવિદ્યા, ૨૩૬ જ્યોતિર્વિદ્યા, ૨૩૭ ચિકિત્સા વિદ્યા ૨૩૮-૨૩૯ નાયવિદ્યા, ૨૪૦ વેદ, ૨૪૧ ત્રિપિટક, ૨૪૨ આગમ ૨૪૩ સ્મૃતિ, ૨૪૪ શિલ્પવિદ્યા, ૨૪૫ કલાઓ, ૨૪૬ શિક્ષણકેન્દ્રો, ૨૪૭-૨૪૮ વલ્લભી વિદ્યાપીઠ, ૨૪૯-૨૫૧ મદિકાવ્ય, ૨૫૨-૨૫૫ દરિદ્રશ પુરાણ, ૨૫૬ ધતર સાહિત્ય, ૨૫૭ કાવ્યશાસ્ત્ર, ૨૫૮-૨૫૯ દાનશાસનોની લેખનશૈલી

૧૨. રાજ્યતંત્ર [ફ ૨૬૦-૨૮૮] ૫૦૪

ફ ૨૬૦ રાજ્યતંત્ર ૨૬૧ રાજ, ૨૬૨ રાજ્યનિરુદ્ધો, ૨૬૩ રાજધર્મ, ૨૬૪ અગાત્ય ૨૬૫ મત્રી પરિષદ, ૨૬૬-૨૬૭ મુખ્ય અધિકારીઓ, ૨૬૮ મહેસુલ ખાતાના અધિકારીઓ, ૨૬૯ પોલીસ ખાતાના અધિકારીઓ ૨૭૦ ન્યાય ખાતાના અધિકારીઓ, ૨૭૧ લશ્કરી ખાતાના અધિકારીઓ, ૨૭૨ પ્રાદેશિક અધિકારીઓ, ૨૭૩-૨૭૪ વહીવટી વિભાગો, ૨૭૫ જમીનની માલિકી, ૨૭૬ ભોગવો, ૨૭૭

માપણી, ૨૭૮ મહેસૂલ, ૨૭૯ જૂમિદાન, ૨૮૦ દાનશામન, ૨૮૧-૨૮૩
લેખપદ્ધતિ, ૨૮૪-૨૮૫ તામ્રપત્રો, ૨૮૬-૨૮૮ સિદ્ધાન્તો

૧૩. લોકચરન [૬ ૨૮૯-૨૯૦] ૫૫૫

૬ ૨૮૯ પ્રાકૃતિક પરિચ્છિન્નિતિ, ૨૯૦ વસાહતો, ૨૯૧ ભાષા,
૨૯૨-૨૯૩ નિષિ, ૨૯૪ લેખન પદ્ધતિ, ૨૯૫ કાનગણી, ૨૯૬
મૈત્રેયના દાનશામનોમાનો મવત, ૨૯૭ વનમી મનતની ગણતરી,
૨૯૮ વનમી મનતની ઉત્પત્તિ, ૨૯૯-૩૦૦ દક્ષિણ ગુજરાતનો
કનચુનિ મવત ૩૦૧-૩૦૨ શક મવત ૩૦૩-૩૦૪ વિક્રમ સવન,
૩૦૫ મિતિ વખવાની પદ્ધતિ ૩૦૬ પવો, ૩૦૭-૩૦૮ મનુષ્યનામો,
૩૦૯ વર્ણ ગતિ ને ધધા, ૩૧૦ કર્મમાડ ક્તાદેશ ને અપરાધન, ૩૧૧
શામાતન, ૩૧૨ સુદનન, ૩૧૩ વેપા-વધુજ, ૩૧૪ વહાણુવડુ,
૩૧૫ ખેતીવાડી ૩૧૬ પશુપાનન, ૩૧૭ જુલરો, ૩૧૮ પરિચાગક
કર્મ ૩૧૯-૩૨૦ દેવજૂના, ૩૨૧ ખાનપાન, ૩૨૨ સમાજદર્શન

૧૪. લલિત કલાઓ [૬ ૩૨૩ ૩૪૬] ૬૩૧

૬ ૩૨૩ ગીત વાદ્ય નૃત્ય, ૩૨૪ વાસ્તુના, ૩૨૫ ૩૨૬ દેવાનો,
૩૨૭ શૈવગૃહો ૩૩૧ તનાજ, ૩૩૨ માનવ, ૩૩૩ કોતરનામ
ભાન, ૩૩૪ પ્રાણીઓના આકાર, ૩૩૫ મનુષ્યોના આકાર, ૩૩૬
પ્રતિમાવિધા, ૩૩૭-૩૩૮ દેવદેવીઓ, ૩૪૦ ૩૪૧ જૈન પ્રતિમાઓ,
૩૪૩ ૩૪૪ ગૌદ પ્રતિમાઓ, ૩૪૫ ચિત્રકલા, ૩૪૬ મમીક્ષા

પરિશિષ્ટ ૩: દાન લેનારને લગતી નિગતો

પરિશિષ્ટ ૪: દેયભૂમિની નિગતો

પરિશિષ્ટ ૫: દાનશાસનોમાં જણાવેલાં ગામોનો સ્થળનિર્ણય

પરિશિષ્ટ ૬: દાનશાસનોમાંની મિતિઓ

પરિશિષ્ટ ૭: દાનશાસનોમાં જણાવેલાં મનુષ્યનામોની સૂચિ

પરિશિષ્ટ ૮: દાનશાસનોમાં જણાવેલાં મથળનામોની સૂચિ

પરિશિષ્ટ ૯: મૈત્રકક્ષત્રીન લિપિ

શબ્દસૂચિ

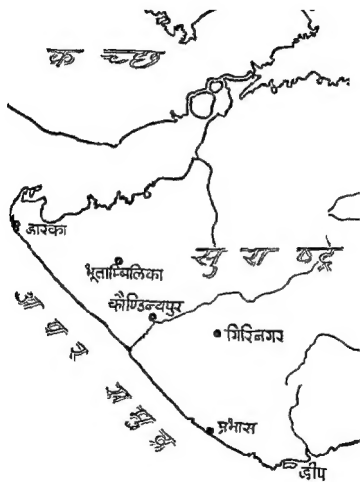
પટ્ટસૂચિ

- ૧ વિમાવાડાનું જૂનું દેવાલય ને એનું તલમાન (આસપ્)
- ૨ ખીચેશ્વરનું દેવાલય (આસપ્)
- ૩ જ ખીચેશ્વરના દેવાલયનું તલમાન (આસપ્)
- આ સુત્રાપાડાના દેવાલયનું તલમાન (આસપ્)
- ૪ થાન દેવાલયનાં ત્રણુ શિષ્ય : જ વરાહ, આદેવયુગલ, ક ગંગા (આમપ્)
- ૫ જ કદવાર દેવાલયનું તલમાન (આસપ્)
- આ વ્યાધની ગુફા ન. ૨નું તલમાન (આમપ્)
- ૬ કદવાર દેવાલયના ગર્ભગૃહનું પ્રવેશદ્વાર (આસપ્)
- ૭ કદવાર દેવાલયમાની વરાહમૂર્તિ (આસપ્)
- ૮ કલસારનું દેવાલય ને એનું તલમાન (શ્રી. રવિશકર મ. રાવળ)
- ૯ ગોપનું દેવાલય ને એનું તલમાન (આસપ્)
- ૧૦ સુત્રાપાડાનું દેવાલય (આસપ્)
- ૧૧ શિવ (શામળાજી) જરોડા મ્યુઝિયમ; ફોટો-ડો. ઉ. પ્રે. શાહ
- ૧૨ શિવપાર્વતી (ઈડર) : જરોડા મ્યુઝિયમ; ફોટો-ડો. ઉ. પ્રે. શાહ
- ૧૩ ઉમા-ગણેશ્વર (કપૂરાધ) : ડો. ઉમાકાન્ત પ્રે. શાહ
- ૧૪ જ રકન્દ-માતા (કોટચર્ક) : શ્રી રવિશકર મ. રાવળ
- આ માતા ને શિશુ (કોટચર્ક) : ડો. મંજુલાલ ર. મજમુદાર
- ૧૫ પાર્વતી-ભીલડી રૂપે (ઈડર) : જરોડા મ્યુઝિયમ; ફોટો-ડો. ઉ. પ્રે. શાહ
- ૧૬ કોશિસુદન કૃષ્ણ (વલ્લભીપુર) : આસપ્. વેસ (ડો. ઉ. પ્રે. શાહ દ્વારા)
- ૧૭ કૌમારી (ઈડર) : જરોડા મ્યુઝિયમ; ફોટો-ડો. ઉ. પ્રે. શાહ
- ૧૮ રકન્દ-માતા (કારવણ) : ડો. ઉમાકાન્ત પ્રે. શાહ
- ૧૯ પાંચ કાંસ્ય પ્રતિમાઓ (વલ્લભીપુર) : પ્રિ. વે. મ્યુઝિયમ, મુંબઈ
- ૨૦ ઋષભદેવ (આકોટા) : ડો. ઉમાકાન્ત પ્રે. શાહ
- ૨૧ ગદિપામુરમદિની (વલ્લભીપુર) : આસપ્. વેસ
- ૨૨ હસ્તીસક (બાધ) : ગ્યાલિપર સ્ટેટ
- ૨૩ વલ્લભીનું તામ્રચાસન : બાવનગર-સ્ટેટ
- ૨૪ જ તામ્રપત્રોનો નમૂનો; આ વલ્લભીના સિદ્ધા : પ્રિ. વે. મ્યુ., મુંબઈ

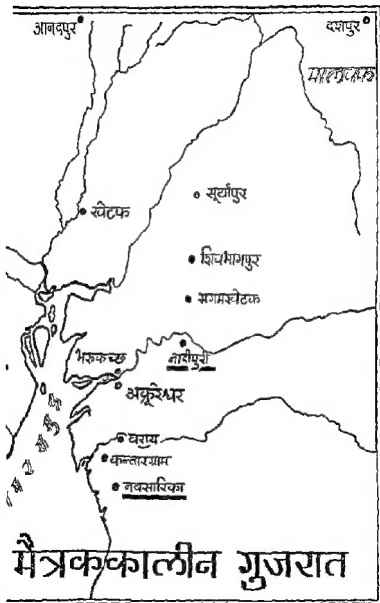
શુદ્ધિ

૫૦૬	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૪૦	૮	તામ્રપત્ર ૫૨	તામ્રપત્ર
૩૬૬	૬	ક્ષપત્ર	ક્ષત્રપ
૩૭૭	૨૨	પુરપોત્તમઃ	પુરપોત્તમ.
૩૮૧	૧૯	અધ્યાય	અધ્યાય ૧૪
૩૮૭	૧૨	દદા	દુદા
૩૮૯	૧૨	બુદ્ધનિર્વાણ	બુદ્ધનિર્વાણ
૩૯૯	૪	ગોત્રકાર	ગોત્રકારના
૪૦૭	૨૧	વસ્તે	વાસ્તે
૪૧૧	૨૦	નિરોધ	નિરોધ
૪૧૫	૧૫	મહાશ્વરની	મહાશ્વરની
૪૧૬	૭	નિમ્બૂતવાહન	નિમ્બૂતવાહન
૪૨૫	૮	બૌદ્ધ	બૌદ્ધો

૫૬૬	૫૩૧	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૪૭	૨૧	પર્વતની	પર્વતના
૫૫૭	૭	બહતસહિતા	બૃહત્સહિતા
૫૬૦	૧૦	નિવાહનો	નિવાસનો
૫૬૩	૨૪	ફે-ડ	૪-૫
	૨૭	ચોસર	ચોસરી
૫૭૮	૧૫	સૂર્યપરાગે	સૂર્યોપરાગે
૫૯૦	૨૩	•દુત્તરેકે	•દુત્તરકે
૬૦૬	૧૪	નામેને	નામેને
૬૨૩	૧૩	૨૦	૨૦૪
૬૪૧	૧૪	સંમુખ	સંમુખ
૬૪૩	૧૯	"	"
૬૪૪	૧૩	"	"
૬૪૭	૧૬	આસપસાની	આસપાસની
૬૫૦	૩	એલોરાના	એલોરાનાં
૬૫૪	૮	ભાત ને	ભાતને
	૧૯	મુખના આ	મુખના
૬૬૩	૧૪	જમણા	જમણા
૬૭૩	૨૩	થઈ	થયો
૬૮૧	૧૦	ગોઠવેલો	ગોઠવેલા
૫૯ ૧૭		કૌચરી	કૌભારી

आनंदपुर

दशापुर

महासागर

• सूर्यपुर

• खेटफ

• शिपभागपुर

• भगमखेटफ

भरुकच्छ

नोदीपुरी

अक्रेश्वर

• घराय

• कन्तारग्राम

• नवसारिका

मैत्रककालीन गुजरात

૧૦. ધાર્મિક સ્થિતિ

૧૯૬ મૈત્રકક્ષાવીન યેષોનો મુખ્ય પ્રિય દાનશાસ્ત્રનો છે તે એ શામનોમા જણાવેના દાન ધાર્મિક હેતુ ॥ છે દાનગામનોમા આ પ્રમાર ના દાનને ધર્મદાય કે ધર્મદેય (ધર્મ અર્થેનુ દાન) કહેવામા ધર્મદાય આવે છે ધર્મશાસ્ત્રમા દાનનો પ્રણે મહિમા ગાનામા આવ્યો છે ધર્મનુ પરમ અમ કવિયુગમા દાન છે, ગૃહસ્થાનો પરમ ધર્મ દાન છે ઇત્યાદિ ૧ મહાભારત ને પુરાણોમા દાનને જગતા અનેક આધ્યાય આવે છે, ૨ એટલુ જ નહિ, દાના વિષય પર દાનવૃંદ, દાનમયૂલ, દાનસાગર ને દાનપ્રકાશ જેવા અનેક વિશિષ્ટ પ્રમથ લખાયા છે ૩ સ્મૃતિવિદિત ધર્મમા યાગ ને હોમના અધિમા મર્યાદિત હતા, પરંતુ દાનનો અધિકાર સર્વમામાન્ય હતો ૪ દાન દેવાના વિવિધ પ્રણેમા અમુક પ્રણેનુ દાનક્રિતમ ક્રોટિનુ-મહાદાન ગણાતુ, જેમકે સુનર્ણ, ધેનુ, આશ્વ, હસ્તી, શૂગિ, કન્યા ઇત્યાદિ ૫ ધેનુ શૂગિ ને વિદ્યાનુ દાન

૧ કાણે હિસ્દરી ઓફ ધર્મશાસ્ત્ર પુ ૨ પૃ ૮૭૭

તપ વર કૃતયુગ વ્રેતયા જ્ઞાનમુચ્યતે ।

દ્વાપરે વશમેવાહુર્દાનમેક કલો યુગે ॥ (શાન્તિપર્વ ૨૩૨ ૨૮)

યતીતા તુ શમા ધર્મસ્ત્વનાહારો વનોક્કમામ્ ।

દાનમેવ ગૃહસ્થાના શુભ્રવા વ્રજાચારિણામ્ ॥ (દેમાત્રિ, દાનવૃંદ, પૃ ૬)

૨ જેમકે અનુશાનપર્વ (અ૦૧-૨૭૨) અગ્નિપુરાણ (અ૦ ૨૦૮ ૨૧૫, ૨૧૭)

મત્સ્યપુરાણ (અ૦ ૮૨-૮૧, ૨૭૪-૨૮૦), વરાહપુરાણ (અ૦ ૬૦ ૧૧૧)

૩ કાણે સદ૨, પૃ ૮૪૧

૪ સદ૨, પૃ ૮૪૫

, ૬ ૧૦

૫ અન્ન દધિ મધુ ગ્રાણ ગોમૂલકમાશ્વહસ્તિન ।

દાનાન્યુત્તમદાનાનિ ઉત્તમદ્રવ્યદાનત

અત્યુત્તમ કોટિનું-અતિદાન મનાવું^૬ ને એમાં કેટલીકવાર જૂમિદાનને સર્વોત્તમ કોટિનું ગણવામાં આવતું છે સુવર્ણ, ધેનુ, અન્ન કત્યાદિ જગત્ પદાર્થોનું દાન કરવાનો અધિકાર સર્વમામાન્ય હોઈ મહુ વર્ગના લોકોએ એ પ્રકારનાં અનેક દાન દીવા લગે, પરંતુ એ પ્રકારના દાનોને અગે કઈ લખત લખાવવાની બાબત જરૂર પડેતી ને એનું ખત લખાવ્યું હોય ત્યારે પણ, એ પદાર્થોનો ઉપયોગ અનિત્ય હોઈ, એને તામ્રપત્ર પર જેવા અક્ષય પદાર્થ પર બાબેજ કોતરાવવામાં આવતું. પરંતુ રથાવર જૂમિનું દાન ગ્રામ્યત હોઈ જૂમિદાનને અગે લગેશા ખત લખવામાં આવતું ને એ ખતને તામ્રપત્રો પર કોતરાવવામાં આવતું તામ્રપત્રો પર માનરેલા દાનશાસનોને વીધે મૈત્રકકાલ જોડવા પ્રાચીન કાળનાં અનેક જૂમિદાનોની માદિની મેલદૂદ ગઈ છે. આ દાન શાસનોનાં દાતા તરીકે આમાન્યતઃ ગગનનું જ નામ જોવામાં આવે છે. મૈત્રક વંશના દાનશાસનોમાં દાતા તરીકે રાજકુળના અન્ય કોઈ માણુમનુ જે નામ દેખા દેતું નથી & દક્ષિણ ગુજરાતના ગુર્જરનૃપતિવંશના દાનશાસનોમાં એક દાનના દાતા તરીકે ગગનના અનુજનનું^૭ ને ચાનુ-

કય વસના દાનશામનોમા ૧ે દાન ॥ જાતા તરીકે યુવરાજનું^{૧૦} નામ આવે છે પરંતુ મૈત્રાનના જે મદામો ઉપરાત દાનશામન મળ્યા ૧ે તેમા દાના તરીકે નાજકુમ મિયાય ॥ ૧૪ અન્ન કુળના માણુમનું નામ કયાય આવતુ ૧૫ ૧૬ આથી જમિદાન દેવાનો અધિમાર રાજકુમ પૂરતો મર્યાદિત જ્ઞાય એવો મજર હિપસ્થિત થાય છે છતાં આ મારે ધાર્મિક માણુમો કે મંથાઓને જમિદાનનો વાબ રોગો એકો મળતો એવું નથી, કેમકે રાજાઓમા પોતાના માતાપિતાના તેમજ પોતાના પુત્રને રાજાની અભિગ્રહિ અર્થે ધાર્મિક લંતુના જમિદાન દેવાની ઉત્કટ જ્ઞાન ॥ રહેલી હતી મૈત્રકમપીન રાજવગોની સત્તા સિદ્ધ થરા પછી અને લગભગ દરેક રાજા જમિના ધર્મદાર મરતો હતો ને જમિમા પછી નાં ક્ષેત્રનાપીકૃષ્ણ છાયાદિતુ ને કેઈ વાર આખા ગામનું ચે દાન હતો ૧૭તો ધર્મદાયનો પ્રતિગ્રહ કરનારને એ જમિની હિપજના સર્વ અધિમાર આવતો ને એ અધિકાર એની પેઢીઓ ને પેઢીઓ લગી ચાલુ રહે એ રીતે સાચન કાન માટે મુખત મરતો લગભગ દરેક નજારન આવ જોવામા જોઈ એવા દાનશામન મળ્ય

મહીતાને જળ આપ્યાના મુખ્ય વિધિનો^{૨૨} ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો. આ વિધિ થયા પછી એ દેમ પરનો અધિકાર મહીતાને પ્રાપ્ત થતો. પછી રાજા સ્વમુખે^{૨૩} કે કોઈ જવાબદાર વ્યક્તિ^{૨૪} મારફતે મંદિરો મોકલીને કોઈ ઉચ્ચ અધિકારી પાસે આ ધર્મદાયના શાસનનો લેખ તૈયાર કરાવતો. લેખ ઘડવાનું કામ મોટે ભાગે સન્ધિવિમ્બાધિકૃતને સોંપવામાં આવતું, જે ધણીવાર દિવિરપતિનો અધિકાર પણ ધરાવતો.^{૨૫} સન્ધિવિમ્બાધિકૃતની જગ્યાએ આ અધિકાર કેટલીક વાર જસાધિકૃતને આપવામાં આવતો.^{૨૬} દાનશાસનના લેખમાં એ શાસન-સ્થાન, દાતાના પૂર્વજો, દાતા, મહીતા, દેય, પ્રયોજન, દૂતક, લેખક, મિત્રિ ઇત્યાદિને લગતી તમામ જરૂરી વિગતો નોંધતો, ને લેખને અંતે રાજાના સ્વહસ્તા (દસ્કત) પણ આપતો. આ શાસન સામાન્ય રીતે લાગતાવળગતા અધિકારીઓને કે લાગતાવળગતા સ્થાનના નિવાસીઓને કે સર્વ લોકોને સંબોધવામાં આવતું,^{૨૭} ને એમાં એમને મહીતાને થયેલા જૂમિદાનની ખજર આપવા ઉપરાંત એના એ પરના અધિકાર ભોગવવામાં એને કોઈએ કંઈ રુકાવટ ન કરવાની આજ્ઞા કરવામાં

૨૨ ઉદકાતિમર્મેણ નિસુષ્ટઃ કે અતિસુષ્ટઃ કે પ્રતિપાદિતઃ

૨૩ સ્વમુસાક્ષા

૨૪ રાજાના શાસનનો મંદિરો એ શાસનનો લેખ તૈયાર કરનાર અધિકારીને પહોંચાડનાર જવાબદાર વ્યક્તિને દૂતક કહેતા. આ અધિકાર સામાન્યતઃ સામન્ત, રાજપુત કે કોઈ ઉચ્ચ અધિકારીને આપવામાં આવતો.

૨૫-૨૬ જુઓ પરિશિષ્ટ ૨.

૨૭ સમ્બનિવ સ્વાનાયુક્કકવિનિયુક્કકચાટમટ્ટદ્વિક્કમહસ્તરધ્રુવાધિકરણિકદળ્ડ-પાશિકચોરોદ્ધરણિકવિવયપતિરાજસ્થાનીયોપરિકકુમારામાત્યાદીનન્યાય યથા-સમ્બદ્ધપ્રમાનકાન્ અથવા અમુકસ્થલવાસિનઃ અથવા સમ્બનિવ યથાર્થવદ્ધપ્રમાનકાન્ અથવા સમ્બનિવ

આવતી. ૨૮ દાન દેનાર રાજા પોતે આપેલા ધર્મદાસને લગતું પોતાનું શાસન આખી જિંદગી પાળે એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ એની પછીના રાજાઓ એને અનુમોદન આપે ને એનું અનુપાલન કરે એ અનિશ્ચિત રહેતું. ને એ બાવી રાજાઓ પર દાન દેનાર રાજાનો અધિકાર પણ શો ? આથી એને તો એ આગામી ‘લક્ષા’ રાજાઓને—પોતાના વંશના તેમજ અન્ય વંશના રાજાઓને—ઐશ્વર્યો અનિત્ય છે, માનુષ્ય અસ્થિર છે ને ભૂમિદાનનું ફળ સર્વ (રાજાઓનું) સામાન્ય છે એનો ખ્યાલ કરીને પોતાના એ દાસનું અનુમોદન તેમજ અનુપાલન કરવા અંગે નૈતિક અનુરોધ કરવો પડતો. ૨૯ ને એ અનુરોધમાં એ કેટલીક વાર પોતાના દાનશાસનનો ભંગ કરનારને કે કરવા દેનારને પંચ મહાપાતકો ને ઉપપાતકો લાગશે એવો ભય પણ દર્શાવતો. ૩૦

૨૦૧. આ અંગે દાનશાસનમાં દાનથી ને દાનના અનુપાલનથી પ્રાપ્ત થતા પુણ્યને લગતા તેમજ આપેલા દાનનો ભંગ કરનારને લાગતા પાપને લગતા એતણ કે એથી ઓછાવતા શ્લોક ટાંકવામાં આવતા. મૈત્રક વંશનાં દાનશાસનોમાં એકંદરે નીચેના સાત શ્લોક નજરે પડે છે :

પટ્ટિં વર્ષસહસ્રાણિ સ્વર્ગો મોદતિ ભૂમિદઃ ।

આચ્છેત્તા ચાનુમન્તા ચ તાન્યેવ નરકે વસત્ ॥

૨૮ અતુ વસ્સંવિદિતં વધામયા...અમુક્સ્મૈ...અમુકઃ...ધર્મ્યદાયોડતિસુટઃ ।
યતોડસ્યોચિતયા ધર્મ્મેદયસ્થિત્યા મુજ્જતઃ કૃપતઃ કમ્પયતઃ પ્રદિશતો વા ન
કૈશ્ચિદ્ વ્યાસેધે વસિતવ્યમ્

૨૯ આગ્નિમદ્રનૃપતિભિરસ્મદ્વંશજૈરન્યૈર્વાનિત્યાન્યૈશ્વર્યાશ્ચસ્થિરં માનુષ્યં સામા-
ન્યથા ભૂમિદાનફલમવગચ્છદ્ભિરયમસ્મદ્ધવોડનુમન્તવ્યઃ પરિપાલનીયઃ ૧ ।

૩૦ યથૈનમાચ્છિન્ધ્યાદાચ્છિદ્યમાનં વાનુમોદેત સ પદ્મભિર્મહાપાતકૈરલોપપાન-
કૈથ સંયુક્તસ્સ્યાત્ ।

ભૂગિદાતા વસે સ્વર્ગે વર્ગો સાઠ હજાર ને
છેદે કે છેદવા દે તે ઐહ્યાં નરકે વમે.

સ્વદત્તાં પરદત્તાં વા યો હરેત વસુન્ધરામ્ ।

ગદાં શતસહસ્રસ્ય હન્તુઃ પ્રાપ્નોતિ કલ્તિર્વપમ્ ॥

પોતે કે પારકે દીધી ભૂમિને જે દરે નર,

લાખ ગાય હણ્યા કેરું લાગે પાતક તેહને.

बहुभिर्वसुधा मुक्ता राजभिस्सगरादिभिः ।

यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फलम् ॥

સગરાદિ ધણ્યા રાજ્ય ભૂમિને ભોગવી ગયા;

જેની જેની યદા ભૂમિ તેનું તેનું તદા ફલ.

पूर्वदत्तां द्विजातिभ्यो यत्नाद्रक्ष युधिष्ठिर ।

महीं महिमतां श्रेष्ठ दानाच्छ्रेयोऽनुपालनम् ॥

દ્વિજોને દાન દીધેલી, યાને પાળ, યુધિષ્ઠિર, .

ભૂમિને, શ્રેષ્ઠ ભૂપાલ, દાનથી શ્રેય પાલન.

यानीह दारिद्र्यभयान्नरेन्द्रैर्द्धनानि धर्म्मायतनीकृतानि ।

૩૧ નિર્મુક્તમાલ્યપ્રતિમાનિ તાનિ કો નામ સાધુઃ પુનરાદદીત ॥

ધર્માશ્રમે દાન કરેલ ભૂપે છે દ્રવ્ય નિર્માલ્ય સમાન તે તે

દરિદ્રતાના ભયથી ખરે એ પાછાં લઈ સત્કર્ય દેણુ શે રે ?

विन्ध्याटवीष्वतोयासु शुष्ककोटरवासिनः ।

कृष्णाहयो हि जायन्ते ૩૨ ભૂમિદાયં હરન્તિ ચે ॥

ભૂમિદાય દરે છે જે જન્મે છે કૃષ્ણ મર્ષ તે

વસે શુષ્ક વખોલોમાં વિંધ્ય-નિર્જલ-કાનને

૩૧ પાઠાંતરઃ નિર્માલ્યવાન્તઃ

૩૨ પાઠાંતરઃ પૂર્વદાયં, ભૂમિદાયહરા નરાઃ, વ્રહ્મદેયાપહારકાઃ

લક્ષ્મીનિવેતં યદપાશ્રયેણ પ્રાપ્તોઽસિ^{૩૩}[હો]ક્ષોઽમિતં નૃપાથમ્ ।

તાન્યેવ યુષ્યાનિ ત્રિવર્દ્યેયા ન^{૩૪} હાપનીયો હુપકારિપક્ષ ॥

એના થકી ઈષ્ટિમત અર્થ પામ્યો લક્ષ્મીતણો આશ્રય[એ]ક ભૂપા

પુણ્યો ત્યાં એ જ સધારનાના, યુમારવો ના ઉપકારિપક્ષ

દરેક દાસામનમાં શક્યાતમા આમાના ગમે તે મેત્રણ કે એથી
ઓઠાવતા મોડ ટાકનામાં આનતા, ઉપ પરતુ આગળ જતા આમાથી
વહુમિં, પૂર્વદક્ષાં ને વર્ષિં એ તથા મ્લોડો જ એ કમે ટાકવાનું નિયત
થયુ જણાપ છે ગારુડકો ને મૈન્ધવો ॥ દાનશાસનોમાં વર્ષિં, યાનીહં
ને વહુમિં મ્લોક આપનામાં આવે છે ૩૬ દક્ષિણ ગુજરાતના સમ
કાનીન રામ્યોના દાનશાસનોમાં વર્ષિં, પૂર્વદક્ષાં, વહુમિં, વિધ્યા
ટવીં, યાનીહં ને સ્વદક્ષાં એ છ મ્લોડોમાના મ્લોક ટાકવામાં આવે
છે ગુર્જનૃપતિનગ, આદ્યમાન વશ ને રાષ્ટ્રકૂટ વશના દાનશાસનોમાં આ
ઉપરાત એક એક અધિક મ્લોક એનામાં આવે છે

૩૩ આ મ્લોક માત્ર બે દાનશાસનોમાં જ મળે છે ને એમાં એના કેમલાક
અક્ષર અવાચ્ય છે અને લેખના વાચ્ય અક્ષરો મેળવતા ને આ એક અક્ષર ખૂટ
છે આ શબ્દ [હો]કો હોતો બેઈએ એ ધારણાએ અનુસારમાં 'એક' શબ્દ
ઉમેરો છે સહમાં ૬ એક (એકનો) અભિમત અર્થ પામ્યો છે એના ભાવ અભિમેત
સાગે છે આ મ્લોક પુરાણોમાં મળ્યો નથી, નહિતો એના આ ખૂટતા અક્ષરનો
ચોક્કસ પતો લાગત

૩૪ પાઠાતર વર્ણનીયા

૩૫ ધણીવાર નણ કેટલીકવાર બે ને કોઈ વાર એક ચાર પાંચ કે છ મ્લોક
આપનામાં આવ્યા છે

૩૬ સૈન્ધવ દાનશાસનમાં આ ઉપરાત એક અધિક મ્લોક આપ્યો છે

મયિ રાક્ષિ વ્યતિક્રાન્તે ચોઽન્વો રાના મવિષ્વતિ ।

તસ્યાહ કરલમ્બોઽસ્મિ શાસન ન વ્યતિક્રમેત્ ॥

હું આ રાજા જતા ચાલી થયે ને અન્ય રાજવી,

તેને હું હાથ બેડ છું કરે શાસન લોપ ના

અગ્નેરપત્યં પ્રથમં સુવર્ણં ભૂવૈર્ણવી સૂર્યમુતાશ્ચ માતૃઃ ।

લોકત્રયં તેન ભવેત્તુ દત્તં યઃ કાશ્ચનં ગાં ચ મહીં ચ દદ્યાત્ ॥

સુવર્ણનો હેદહવ અગ્નિમાથી, જૂ વિધણી, ગૌ રવિની મુતા છે;

દે સ્વર્ણુ ગૌ ને ગદ્ધિ દાનમા જે માતા પ્રમાણે તથા લોકનો તે.

સર્વાનિતાન્માવિન. પાર્થિવેન્દ્રાન્ ભૂયોભૂયો યાચતે ભર્તૃવદ્ઃ ॥^{૩૭}

સામાન્યોડયં ધર્મસેતુર્નૃપાણાં સ્વે સ્વે કાલે પાલનીયો ભવદ્ધિઃ ॥

સર્વે ભારી રાજવીની મમલ વારે વારે યાચનો ભર્તૃવદ્ઃ;

આ જુઓનો સર્વનો ધર્મસેતુ, સ્વે સ્વે કાલે પાળવો એક આપે.

શંભુઃ સિંહાસનં છત્રં વાજિવારણં યોષિતઃ ।

ભૂમિદાનસ્ય મહતઃ સર્વમેતદ્ વિચેષ્ટિતમ્ ॥

સિંહાસન અને છત્ર શંખ ઓ અશ્વ ને મગ,

ભૂમિનું જે મહાદાન તેનું છે સર્વ એ દળ.

દાનશાસનોમા આ શ્લોક 'ભગવાન વેદવ્યાસ વ્યામે' એસા

જણાવવામા આવ્યા છે. ^{૩૮} વેદવ્યાસ તરીકે વિખ્યાન થયેલા કૃષ્ણ

દ્વૈપાયન વ્યામ મહાભારતના મૂળભાગ ને મહાપુરાણોના કર્તા ગણાય

છે. આ દાનશાસનોમા એમાની કોઈ કૃતિનો વિશિષ્ટ નિર્દેશ કરવામાં

આવ્યો નથી. ^{૩૯} પરંતુ આમાના ધણા ખરા શ્લોક કોઈ ને કોઈ

પુરાણોમા મળી આવે છે, તેથી એ પુરાણોમાથી લેવામાં આવ્યા હશે.

‘હિરટરી ઓષ્ઠ ધર્મશાસ્ત્ર’ના પર્ગિષ્ટમા^{૪૦} પાં. વા. કાણેએ ભાગ્તીય

૩૭ પુરાણોક્ત શ્લોકમાં અહીં રામમદ્ર શબ્દ દોષ છે તેની જગ્યાએ આ શાસન-

લેખમાં ઉપર પ્રમાણે પ્રાસંગિક ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે.

૩૮ ઉક્ત શ્રમગવતા વેદવ્યાસેન વ્યાસેન અથવા અપિ ચાગ્ર ધ્યામગીતાઃ

શ્લોકો ભવન્તિ

૩૯ મધ્ય ભારતમા આવેલા ઉચ્ચકલ્પના રાજવંશના દાનશાસનોમા તે મહાભારત-

નો નિર્દેશ કર્યો છે, પરંતુ એ પુરાણો જેટલું બધ બસતુ નથી.

૪૦ પુ. ૨, પૃ. ૧૨૭૧-૭૭

દાનસામોરમા આવતા ૪- શ્લોક એમ કરીને ગોમા ૥ વધુ શ્લોક
 ધર્મગાન ૥ જુનાજુના પુત્રકોમા ગોધી આપ્યા કે એ યાદીમા મેં ૧૩
 કાની ૥ ગુજરાનના દાસામનોમા આવતા ઉત્તર જણાવેના દમ શ્લોક
 માના નર શ્લોકોનો સમાવેશ થયો છે ને એ નવમાથી ૭૨ વાકો ૥
 મૂળ પુનાગોમા ગોધી આપનામા આવ્યા છે ૪૧ પુનાગોમા વધુ તપાસ
 કરતા ગાળીના શ્લોકોનો પણ પત્તો નાગે છે, એટલું જ નહિ, જેન
 શ્લોકો ૥ મૂળ એમા જણાવના પુનાગો ઉપનાત બીજા પુનાગોમા પણ
 મૂળ આવે છે ૪૨ આમ જૂમિ ૥ ધર્મદાયને લગતા ગજરામન ૥
 ખનમા પુરાણમન પ્રજ્ઞાનિજનો પંથો પડે છે

૪૧ એની વિગતો આ પ્રમાણે છે —

પદ્ધિ વર્ષમન્ત્રણિ૦—વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણ, —

સ્વદત્તા પરદત્તા યા —

બહુભિસુધા મુક્તા૦—ભવિષ્યપુરાણ ૪ ૧૬૪ ૨૨, વદ્યપુરાણ ૬ ૩૩ ૨૬ ૨૭

પૂર્વદત્તા દ્વિવાતિભ્યા૦—ભવિષ્યપુરાણ ૪ ૧૬૪ ૩૮

યાનીહ દારિદ્ર્યમયાત્રર દૈ૦—

વિષ્ણુ દ્વિધ્વતાયામુ૦—ભવિષ્યપુરાણ ૪ ૧૬૪ ૩

અગ્નરપત્ય પ્રથમ સુવર્ણ૦—વદ્યપુરાણ ૬ ૩૦ ૩૨ (વનપર્વ ૨૦૦ ૧૨૮)

સર્વાનતામાવિન પાર્થિવતાનુ૦—

શામ સિદ્ધામન ઉત્તર૦—વદ્યપુરાણ ૬ ૩૩ ૧૧

૪૨ એમ શર્ણિ૦—સ્કન્દ પુરાણ ૩ ૫૪ ૨૬, વદ્યપુરાણ ૬ ૩ ૨ ૩૦

વિષ્ણુ પુરાણ ૦ ૩૦૫ ૩૧- ૨

સ્વદત્તા૦—વદ્યપુરાણ ૬ ૩૩ ૨૭

બહુભિ૦—સ્કન્દ પુરાણ ૦ ૫૪ ૨૫

યાનાદ૦—સ્કન્દ પુરાણ ૩ ૫૪ ૩૬

વિષ્ણુ૦—સ્કન્દ પુરાણ ૩ ૫૪ ૩૪

સર્વાનતાનુ૦—સ્કન્દ પુરાણ ૩ ૫૪ ૪૦

૨૦૦ લેખ ઘડનાર પછી વચ્ચે અંતે પોતાને સામનનો મંદ્રેશો આપનાર દૂતકનુ તેમજ પોતાનું નામ અને દાનની મિતિ જણાવીને ખત પૂરું કરતો ને એના પર ગમ્મના દસ્ત કરાવી એ આખો સામન-લેખ તામ્રપત્રો પર કાતગવતો. એને તામ્રશામન કહેતા. તામ્રશામનની આ પ્રત ગ્રહીતાની પાસે રહેતી, જે લેખનદ્રવ્યના લાગ્યા ટકાઉપણાને લીધે ૪૩ એને ને એના વગાંને દેય પગના પોતાના અધિકારના પ્રમાણલેખ તરીકે હમેશ માટે કામ લાગતી. જમિદારના શાશ્વત અધિકારને કાગ્જે કોઈ વાર કોઈ જૂતપૂર્વ ગમ્મને નામે પાછળથી બનાવટી દાનશામન ધડીને એને તામ્રપત્રો પર કોતરવાથી અમુક જમિદાર પરતા પોતાના અધિકાર-લેખ (title-deed) તરીકે ગદ્દ કંવામાં આવતું પરંતુ એમાં થઈ જતી કોઈ ને કોઈ જૂથ પરથી એ દાન-શાસનની બનાવટ બાંહેજ છુપાઈ રહે છે. મૈત્રક, ચુર્ચરનૃપતિ, ચાલુક્ય ને મૈન્ધવ વશના અમુક રાજાઓને નામે ઘડાયેલાં બનાવટી દાન-શાસનોના ટેલક નમૂના મળ્યા છે. ૪૪ આક્રીના ઘણાં ખર્ચ દાનશાસનોમાં લેખને અંતે આપેલા રાજના દસ્તકનુ તેમજ એનાં તામ્રપત્રોની કડીના માંધા પર લગાવેલી રાજમુદ્રાની છાપનું પ્રમાણ્ય રહેલું હોય છે આથી સામન્યત આ દાનશામનોનું દાતાના વશને ને અનુગામીઓ અનુ-પાલન કરતા એનું ક્ષયિત થાય છે. મૈત્રક નરેશ ધર્મસેન ૨ જની પ્રશસ્તિ-માં એ અગાઉના રાજાઓએ આપેલા ધર્મદાયોનું અનુપાલન કરતો હોવાનો તેમજ ખગ્ગહ ૨ જની પ્રશસ્તિમાં એ અગાઉના રાજાઓએ તૃણ્યાના લેશ લોખથી હરી લીધેલાં દેવદેવો ને બ્રહ્મદેવોના ઉત્પત્તિ ને અનુગોદન કરતો હોવાનો ખામ ઉલ્લેખ આવે છે. ૪૫ મૈત્રકવંશમાં

૪૩ પ્રત્યક્ષ દદ્યતે પુત્ર દ્વિજશામનમક્ષયમ્ ।

અવિનાશો હિ તામ્રસ્ય કારણ તત્ર વિચિતે ॥ (સ્કન્દ પુરાણ ૩, ૩૪. ૭)

૪૪ લેખ ૧૦૦-૧૦૧ (૨૫૨), ૧૩૫-૧૩૭ (૧૭૬), ૧૩૮ (૩૧૮૨)

• ૪૫ જુઓ: § ૫૧ ને ૮૫.

મહાગમ દ્રોણમિહં આપેલું ને વચગાળામાં ખુબ થયેલું એક દેવેય દુવસેન ૨ જાએ ફરી આપ્યાનો દાખલો આવે છે ૪૬ દ્રોણમિહં ને દુવસેન વચ્ચે માત્ર રાગ થઈ ગયા હતા, પરંતુ એમાંના કોઈ નામને પોતાના જ વગના પુરોગામીએ આપેલું ધર્મદાય લોભવૃત્તિથી પાધુ લઈ લીધું હોવાનું જાણેજ મલલે છે એમાં જણાવેલું દ્રોણમિહં તામ્રગામન પર વળી આપેલું ધર્મદાય દેરાનયના એવકો પામેથી ગમે તે કારણે ગૂમ થયું હોવાથી જ એનો અધિકાર લામે ગામે લુપ્ત થયો લામે છે જે રાગનો પોતે જૂમિના સાધન ધર્મદાય જેતા તે પોતાના પુરોગામી એએ આપેલા ધર્મદાયોના આગેથી લાગતા રોષથી દૂર નહીં એના અનુપાવનનું પુણ્ય પામતું રહેવામાં જ પરાયણ રહે એ આભારિ છે

૨૦૩ દેરાવય, વાપી, રૂપ, તડાગ ઇત્યાદિ સ્તોકોપયોગી આધાર્ય કરાવના તેમજ અજ્ઞાન ઇત્યાદિ ધર્મદાય(ધર્માર્થ)ની મગ્યાઓ અથાવવી એ પગમાર્થ ધર્મને ધર્મસાસ્ત્રમાં પૂર્તધર્મ કહે છે. ૪૭ પૂર્તધર્મ જૂમિદાનો અધિકાર રાજકુળ પૂરતો મર્યાદિત હતો, જ્યારે પૂર્તદાન કરનારો અધિકાર સમાજના સહુ વર્ગને મળતો ૪૮ જૂમિદાનનો લાભ દેવાનયો, વિદારો ને આજ્ઞાઓને જ મળતો, જ્યારે પૂર્તદાનનો લાભ સાર્વજનિક હતો ૪૯ આથી ધર્મનાસ્ત્રમાં પૂર્તદાનો પછો મદિમા જણાવવામાં આવ્યો છે. ૫૦ મૈત્રકક્ષાવીન નામનેની પ્રશન્તિમાં એમની દાનરીવતાનો ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે ને એમાં

૪૬ જુઓ ૬ ૬૭

૪૭ વાપીકૂપતઢાગાનિ દેવતાયતનાનિ ચ ।

જનપ્રદાનમારામ પૂર્તમિત્યભિધીયત ॥ (અપર્ગ, પૃ ૨૪)

૪૮ માણે, ટિરટરી એઈ ધર્મશાસ્ત્ર, પૃ ૨, પૃ ૧૫૭, પા દી ૩૭૦

૪૯ માણે, સદર, પૃ ૮૯૩

૫૦ દૃષ્ટાપૂર્તો સ્મૃતો ધર્મો... . મુક્તિમુક્તિપ્રદ પૂર્તમિષ્ટ મોગાર્થયાધનમ્ ।

(માણે, સદર, પૃ ૮૯૦, પા દી ૨૦૭૭)

દેવો ને દ્વિત્વે ઉપરાત માધુઓ ગુરુઓ ને વિદ્વાનોને, સ્વજનો ને સહુદ્રોને તેમજ આશ્રિતો ને શરણાગતોને અને દીનો આતુરો(રજ્જીઓ) અનાથો ને પાંચકોને સતત ત્રિપુત્ર દાન આપતા રહેવાનો નિર્દેશ આવે છે. ૫૨ આમાં જમિદાન ઉપરાત દ્રવ્યદાન, અન્નદાન ઇત્યાદિ જંગમ દાનોનો મગાવેશ થતો હોઈ એમાં પૂર્તધર્મના અમુક અંશનો મગાવેશ થતો જણાય છે જાકી પૂર્તધર્મનો વિશિષ્ટ નિર્દેશ ગારુડક વરાદનામ ૨ જાતી પ્રશસ્તિમાં આવે છે, જેમાં એને ‘અનેક દેવાસય, આગમ (ઉદ્ધાન), મહાગૃહ, વિદ્યા (મદ), અવમય (આશ્રમ), મત્ર (ધર્મશાળા) ને પ્રપા (૩૫) બંધાવનાર’ કહેવામાં આવ્યો છે. ૫૨ પૂર્તધર્મના આવાં કાર્ય તો મજકુળ ઉપગત બીજા અનેક કુળના ભાવિક જનો કરતા હોવા વેદોએ મૈત્રકકાલીન દાનશાસ્ત્રનોમા કેટલાક દેવાસયો ને વિદ્વારોને લગતી વિગતોમાં એ બંધાવનાર જનોનો ઉલ્લેખ આવે છે, જેમાં રાજાઓ, આચાર્યો, અધિકારીઓ, વેપારીઓ ને ઇતર જનોનો મગાવેશ થાય છે ૫૩ આ તો માત્ર દેવાસયો ને વિદ્વારોને લગતા કેટલાક ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરાત આશ્રમો, ધર્મશાળાઓ ને જળાગયો બાવવામાં કેટલાયે માણ્યોએ ફાળો આપ્યો હતો ધર્મશાસ્ત્રમાં દેવ-પ્રતિષ્ઠાની જેમ આ પૂર્તકાર્ય (જેને ધર્મશાસ્ત્રમાં સત્તમ કહે છે)નો પણ ‘યજ્ઞો મદિમા દર્શાવવામાં આવ્યો છે ૫૪ દાનમાં દાતા પોતાનો

૫૧ જુઓ ૬ ૩૨, ૪૧, ૪૭, ૫૧, ૮૪, ૧૪૨, ૧૬૧ ઇત્યાદિ

૫૨ જુઓ પ્રકરણ ૮, પાદ્ધીપ ૩૭ પ્રશ્નો પ્રસિદ્ધ અર્થ ‘પરણ’ છે, પરંતુ એનો મૂળ અર્થ જળ પીવાની જોગવાઈવાળું કુપાદિ સ્થાન એવો થાય છે. રાજા જેવા સાધનસપત્ર માણસ માટે પરણ મહાવવાના પૂતકાર્યે કરતાં કેવો કરાવવાના પૂતકાર્યેનો અર્થ વધારે બધે બિંસે છે.

૫૩ વિગતો માટે જુઓ ૬ ૨૧૧ ને ૨૧૬

૫૪ કાણે, સદર, પૃ ૮૮૬ ૮૯૦ મુક્તિમુક્તિપ્રદ પૂર્તમિષ્ટં મોગાર્થસાધનમ્ । (દ્રષ્ટ અર્થાન્ યજન માત્ર જુક્તિ આપનારું છે, ત્યારે પૂર્ત જુક્તિ તેમજ મુક્તિ એ આપે છે.)—પા દી. ૨૦૭૦

અધિકાર અન્યને મેંપી દે છે, જ્યારે ઉત્સર્ગમાં એ એનો અધિકાર અર્પણતોને અર્પણ કરી દે છે. ૫૫ ઉત્સર્ગકાર્યોમાં જળાશયો મુખ્ય ધ્યાન ધરાવે છે તે જળાશયોમાં કૃષ, વાપી, પુષ્કરિણી ને તકાગ એ ત્રણ પ્રકાર જણાવવામાં આવે છે. ૫૬ મૈત્રકકાવીત દાનશાસ્ત્રોમાં જણાવેલી દેવશ્રમિમાં કેટલાક કૃષોનો ને અનેકાનેક વાપીઓનો ઉલ્લેખ આવ્યા કરે છે. ૫૭ આ ઉપરાંત એનાં આધારનો(ખૂંટ)માં સરોવર, નદાક, તકાચિકા ને કૃષિકાના જે કેટલાક ઉલ્લેખ આવે છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં કૃષની સરખામણીએ વાપીનો મર્યાદા દસગણો ગણવામાં આવ્યો છે. ૫૮ ને મુજરાત-સૌરાષ્ટ્રનાં જૂનાં જળાશયોમાં વાવ તથા મદત્તવનું સ્થાન ધરાવે છે. દાનશાસ્ત્રોમાં ક્વચિત્ પુષ્પવાટિકા ને આશ્રમેનો જે ઉલ્લેખ આવે છે. એ કાલમાં મમસ્ત મુજરાતમાં આવાં તો અનેક જળાશયો ને કંતર પ્રકારના પૂર્વકાર્યો બંધાયાં હશે, પરંતુ એટલા પ્રાચીન કાલનાં એ પૂર્વકાર્યોના અવશેષ કાલ નજરે પડતા નથી તેમ એના જાણકારને કે જીર્ણોદ્ધારને લગતા કોઈ લેખ કાઢી લાગતા નથી. ૫૯ જનાં દાન-શાસ્ત્રોમાં જણાવેલાં દેવાલયો ને જળાશયો કરતા અનેકગણાં પૂર્વકાર્યો એ કાલમાં બંધાયાં હશે એ નિઃશંક છે.

વગેરેએ રચેલી મ્હતિઓમા નિહિત કરેલા ધર્મના પાવનના, વર્ણાશ્રમ આચારના અવસ્થાનના ને જગતના ઉદ્ધરણના અનેક ઉદ્દેશ આવે છે. ગાનઓ પરા વિદ્યા, નણ વેદો ને સકલ શાસ્ત્રોના અભ્યાસ દ્વારા વિમલ મતિ ને સુચરિત કેળવતા અને ધર્મગજ યુધિષ્ઠિરની જેમ નિનય ને અવગ્યા ગ્યાપી પ્રગ્નના ચિત્તને પ્રમદ કરી રાજા નમ્દ માર્થક કરતા એવી એ પ્રગતિ આવે છે. વગી એઓ પોતાની રાજ્યશી દાનમા વાપરતા, એમના દગ્ત દમેશ દાનના મલિનથી ભીત્યલા ન્હેતા. દા. દેતી વખતે એ ભૂમિને તૃણવત્ લેખતા, રોઢીઓ ને વાત્કોને કલ્પતરની જેમ માગ્યા ક ધાર્યા કરતા એ વધુ દગ આપતા, ને પોતાના દાનો દ્વારા ધર્મને શ્રેયસ અર્થે માધતા એવા એ ઉદ્દેશ આવે છે. ૧૦ ગજપ્રશસ્તિમા રહેલી અતિશયોમિત બાદ કરીએ તો પછુ આ પરથી એ દાનની પ્રચલિત ધર્મભાવના વિશે ઊંચી છાપ પડે છે. બ્રાહ્મણોમા અધ્યયન ને અનુષ્ઠામા દેવાનયોગા થતી દેવ પૂજા ને આરાધનામા, ગૌદ વિદ્યારામા વસતા બિશુઓની ઉપામના ને ધર્મશીલતામા અને જૈનોની આગમસાહિત્ય ને તીર્થોદારની પ્રતિ ઓમા પ્રગતિ આ ધર્મભાવનાનું વિશેષ દર્શન થાય છે. મૈત્રકકુળના એ પરાક્રમી ગાનઓએ ધાગ્ય કરેલા ધર્માદિત્ય અપન્નાગમા પછુ આ ધર્મભાવનાનો પડવો પડે છે. ચર્ગ, નગક, પુષ્પ, પાપ, કૃતયુગ, કવિ

ધર્મદેયોને યગતા લેજો પરથી મૈત્રકકાલીની ધર્મભાવના વિશે થળી પ્રતીતિ થાય છે.

૨૦૫. સમાજના ધાર્મિક જીવનમાં આહ્વણો મુખ્ય ભાગ બન્યાવતા. મૈત્રકકાલીન સેજોમાંના ધણા સેજા અહ્વણેને લગતાં દાનસામનોના હોઈ એ કાલના આહ્વણો વિશે દીક માહિતી મળે છે. એમાંના આહ્વણો દરેક સેજામાં દાન લેનાર આહ્વણનું નામ, એના પિતાનું નામ, એનું જોત્ર, એની વેદસાખા, એનું નિવાસસ્થાન ને જરૂર હોય ત્યાં એનું મળાસ્થાન જણાવવામાં આવે છે. ૧૧ એમના નામ મુખ્યતઃ ઈશ્વર, દેવ, શિવ, કુમાર, વિષ્ણુ, અદિતિ, આદિત્ય, અગ્નિ, ઇન્દ્ર, વાયુ, સોમ, પ્રજાપતિ ઇત્યાદિ દેવતાઓનાં નામ પરથી પાડવામાં આવતાં ને એ નામોને આન્ને યર્મા, મિત્ર, દત્ત, ત્રાત, ભૂતિ, ઈશ્વર, યશસ્, રવામી, દેવ, વસુ ઇત્યાદિ ઉપર લગાડવામાં આવતાં. એમની વસ્તી વિશેષતઃ વલ્લભી, સિંહપુર, હસ્તવપ્ર, ગિરિનગર, ખેટક, નગરક, કાશહદ, આનન્દપુર, દશપુર, જંખૂમર, ભરકરૂ ને નવસારિકા જેવા નગરોમાં હતી. ધણા આહ્વણો આનન્દપુર, દશપુર, ગિરિનગર ઉદ્દ્યમગર્દ્ધર, ને જંખૂમર જેવાં દૂરનાં નગરોમાંથી વિનિર્મિત થઈ વલ્લભી, ખેટક ને સિંહપુર જેવાં નજીકનાં નગરોના અથવા અગસ્તિકા અપાનક, ને ત્રાદિકા જેવા અગ્નિદારોના વાસ્તવ્ય (રહેવામી) બનતા હતા. મૈત્રક રાજ્યનાં ઉત્તરકાલીન દાનસામનોમાં દાન લેનાર આહ્વણને અમુક સ્થાનનો ચતુર્વિંશસામન્ય કે ત્રૈવિંશસામન્ય કહેવામાં આવે છે. અ પદોનો અર્થ સામાન્યતઃ આર વેદોનો જાણનાર ને નામ વેદોનો જાણનાર એવો કરવામાં આવે છે, પરંતુ એમાં સામાન્ય નો અર્થ રજૂ થતો નથી. આમાં ચતુર્વિંશ થી ગાદ વેદોનો ને ત્રિવિંશ થી ત્રણ વેદોનો અર્થ અભિપ્રેત છે એ નિઃસંશય છે. પરંતુ ચાતુર્વિંશ ને ત્રૈવિંશ ને

વાગ આવે છે કેટલાક શ્રાક્ષણ અર્ધ્યુ કે દીક્ષિત તરીકે યોગપાતા
દના. ક્યમિત્ અધ્યાપક ને ગણક (જ્ઞોતિષી) ઉપનામ પણ જ્ઞેવામા
આવે છે આ પરથી એ શ્રાક્ષણને વગના મુખ્ય ધધાએના કેટલોક
ખ્યાલ મળે છે

૨૦૬ દાન લેનાર શ્રાક્ષણના ગોત્રાની વિગતો પરથી મૈત્રકાવીન
ગુપ્તરાતના શ્રાક્ષણના આગીએક ગોત્રાના નામ જાણવા મળે છે. આત્રેય,
આલભાયન, ઉપગન્યુ, ઔપમ્વચ્ચ, કણ્વ, કણ્વ-વત્સ, કપિષ્ઠય,
ગોત્રે: કશ્યપ, કૃષ્ણાત્રેય, કેગતિ, કૌષિડ્ય, કૌત્સ, કૌશિક, ગામાયન,
ગાર્ધ્ય, ગાત્રય, ગૌતમ, ચૌલિ, ઝંદોગિ, જ્ઞવાન, માહાર, માનવ,
સાત્તમણેય, શ્રોહાયન, સૌકાક્ષિ-સૌગાક્ષિ, વત્સ, વમિષ્ઠ, શર્ણિડ્ય, શાર્ક,
રાક્ષિ, શુનક, હાગિત ઇત્યાદિ. ૧૩ મૌધાયન કહે છે તેમ બધા ગોત્રાની
મખ્યા તો મણી મણાય નહિ એટલી મધી છે. ૧૪ પરંતુ એમા અમુક
ગોત્રાને મૂળ ગોત્રા મણી બાકીના ગોત્રાને એની અદગ વર્ગીકૃત કરીમા
આવે છે મહાભારત મૂળ ગોત્રા ચાર મણાવે છે—મૃગુ, અગિરમ,
કશ્યપ ને વમિષ્ઠ, ૧૫ જ્ઞવારે મૌધાયન એને જદશે આઠ ઋષિઓને
મૂળ ગોત્રના તરીકે મણાવે છે વિશ્વામિત્ર, જમ્બવિન, જન્દાજ, ગૌતમ,
અત્રિ, વસિષ્ઠ ને કશ્યપ એ મપ્તૈઓ ને આઠમા, અમન્ય ૧૬ ગોત્ર-

૧૨ જુઓ પરિગિષ્ટ ૨

૧૪ ગોત્રાણા તુ મહત્તાણિ પ્રહુતાન્યર્જુદાનિ ચ। (શ્લો. શ્રી, પ્રવરાખ્યાય, ૫૪)

૧૫ મૂળગોત્રાણિ ચત્વારિ સમુત્પન્નાણિ પાર્થિવ।

અત્રિરા કશ્યપથૈવ વસિષ્ઠા મૃગુરેવ ચ। (શાન્તિપર્વ, ૨૧૭, ૧૭)

૧૬ વિશ્વામિત્રો જમ્બવિર્ભરદ્વાજોડધ મૌતમ।

અત્રિર્વસિષ્ઠ કશ્યપ ક્ષત્રેત સપ્ત ઋષય।

તયા સપ્તર્ષિણામગત્યાષ્ટમાર્મા યદપય તદ્ ગોત્રમુચ્યત।

(શ્લો. શ્રી, પ્રવરાખ્યાય, ૫૪)

અહીં ગાઁ વેદોડપી ચતુષ્ટયી વિદ્યાઓનો ને ત્રણ વેદોડપી ત્રણ વિદ્યાઓનો જાણનાર એવો મામાન્ય અર્થ કન્વાને ગદશે, યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ અનુસાર^{૧૦}, તે ને વિદ્યાઓ જાણનારાઓની પર્વત (પરિપત) એવો અથ ધટાવવો જોઈએ, જેથી ચાતુર્વિદ્યસામાન્ય નો અર્થ ચતુષ્ટયી વિદ્યાઓ જાણનારાઓની પર્વતનો સ્વયં ને ત્રિવિદ્યાસામાન્ય નો અર્થ ત્રણ વિદ્યાઓ જાણનારાઓની પર્વતનો મહત્ત્વ એમ બધે જોસાડી શકાય. આ અર્થ અનુસાર વલ્લી, આનંદપુર, દશપુર, હિંદુચરગર્દીર, મિંદપુર, દીપ, વશકટ ને જામન જેવાં સ્થાનોમાં ચાતુર્વિદ્ય (ચતુર્વેદી) બ્રાહ્મણોની અને/અથવા ત્રિવિદ્ય (ત્રિવેદી) બ્રાહ્મણોની પર્વત જોવાનું મળ્યું નથી છે. આ બ્રાહ્મણો ગાઁ કે ત્રણ વેદોનું સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવતા હશે, પરંતુ એમાના દરેકને પોતપોતાની અમુક વેદશાખાનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન હતું એમ એના આધ્યાયની વિગત પરથી માલૂમ પડે છે. એક જ વેદશાખાનો અધ્યાય(અભ્યાસ) કરનાર એ શાખાનો સમગ્રચારી કહેવાતો, કેમકે સમગ્રચારી નો અર્થ અહીં વેદશાખાનો અધ્યાયી એવો થાય છે. મૈત્રકકાલીન યોગોમાં અગ્નિવેદની બહુથ ગણાતો, કૃષ્ણ ચતુર્વેદની મૈત્રાગણીય (-માનવક) ને તૈત્તિરીય શાખાનો, શુક્લ ચતુર્વેદની વાગ્મનેયી (ધણી વાઁ માધ્યન્દિન-વાગ્મનેયી ને કોઈ વાઁ કાપલ-વાગ્મનેયી) શાખાનો, મામવેદની જ્ઞોમ (-કૌથુમ) શાખાનો ને અથર્વ-

પાઠ આવે છે કેટલાક આહ્વાણ અર્ચ્યુ કે દીક્ષિત તરીકે ઓળખાના દત્તા કથયિત્ અધ્યાપક ને ઘણક (જ્યોતિર્થી) ઉપનામ પણ જોવામા આવે ઈ આ ધર્મી એ પ્રાહ્મણોને નમના મુખ્ય મધાઓના કેટલોક જાણ મળે છે

૧૦૮ દાન સેનાઃ પ્રાહ્મણોના જોડાલી વિગતો પરથી મૈત્રકકાની ગુજરાતના પ્રાહ્મણોના ચાગીમેક જોત્રોના નામ જાણવા મળે છે આત્રેય આનંદાચન, ઉપમન્યુ, ઔપમન્ય, ધૃવ, કમ્બ-વૃત્સ, કપિષ્ઠ જોત્રોઃ વૃક્ષપ, કૃષ્ણાત્રેય, કેગતિ, કૌઞિન્ય, કૌત્સ કૌશિક, ગાગાયન ગાર્ગ્ય, ગાનવ, ગૌતમ, ચૌવિ, છન્દોગિ, જ્ઞાનાન, માહાર, માનન લાક્ષમણેય, શ્રોહાયન, વૌશ્વિ-ચૌશ્વિ, વૃત્સ, વમિષ્ઠ, સાઞ્ઞિય, શાર્ક રાક્ષિ, શુનઃ, હારિત દત્તાદિ ૧૩ જોધાયન કહે છે તેમ બધા જોત્રોન મધ્યા તો ગણી ગણાય નહિ એટલી યધી ઈ. ૧૪ પરંતુ જેમા અમુ જોત્રોને મૂળ જોત્રો ગણી જાળીના જોત્રોને એની અદર વર્ગીકૃત કરવામા આવે છે મહાભારત મૂળ જોત્રો ચાર ગણાવે છે—ભૂગુ અગિરમ્ કમ્બપ ને રમિટ, ૧૫ જ્યારે મૌધાયન એને બદલે આઠ સ્પિઓ મૂળ જોત્રો તરીકે ગણાવે ઈ વિશ્વામિત્ર, જમદગ્નિ, બન્દાજ, ગૌતમ અત્રિ, વસિષ્ઠ ને કમ્બપ એ મર્યાદિઓ ને આદમા, અમર્ય. ૧૬ જોત્ર

૭ જુઓ પરિગ્રિષ્ટ ૮

૧૪ ગાત્રાણા તુ સદૃશાણિ પ્રહુતાન્યર્નુદાનિ ચ ॥ (બો ધ્રી, ૧૫૨૫પાઘ, ૫૪)

૧૫ મૂળગોત્રાણિ ચત્વારિ સમુત્પન્નાનિ પાર્થિવ ॥

અત્રિરા કદ્યપૈવૈચ વસિષ્ઠા મૃપુરેવ ચ ॥ (શાન્તિપર્વ, ૨૯૭, ૧૭)

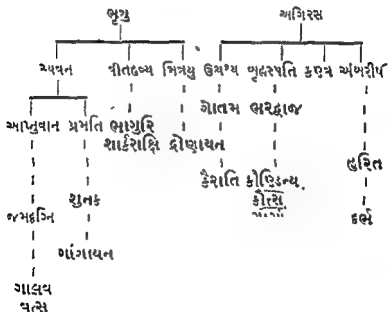
વિશ્વામિત્રો અમરદગ્નિર્ભરદ્વાવોડય ગૌતમ ॥

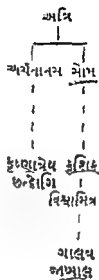
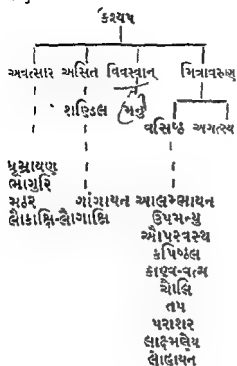
અત્રિર્વસિષ્ઠ કદ્યપ દ્વિતત સપ્ત જપય ॥

તથા મપ્તર્જીનામગસ્ત્યાપ્તમાના યદપય તદ્ ગોત્રમુચ્યત ॥

(બો ધ્રી, પ્રવરાખ્યાય, ૪૬)

પ્રવર પરના પુસ્તકોમાં સર્વ ગોત્રોને ચાર મૂળ ગોત્રોમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે ને એમાં જમદગ્નિને ભૃગુના કુળમાં, ગૌતમ ને ભરદ્વાજને અંગિરસના કુળમાં, વસિષ્ઠ ને અગસ્ત્યને કસ્યપના કુળમાં અને વિશ્વા મિત્રને અત્રિના કુળમાં મૂકવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિ પ્રમાણે ઉપર જણાવેલાં મૈત્રકકાલીન ગોત્રોને નીચે પ્રમાણે વર્ગીકૃત કરી શકાય. ૧૭ આ વર્ગીકરણ પરથી એ ગોત્રોમાં સદ્ગુથી વધુ મંજ્યા વસિષ્ઠ કુળના ગોત્રોની હોવાનું માલુમ પડે છે.

ને પચ મહાયજો મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. અગ્નિહોત્રની ક્રિયા દરેક ગૃહસ્થે દરરોજ સવારસાજ કરવાની હોય છે. એ ક્રિયામાં અગ્નિને (ખતે ત્યાસુધી વિવાહવિધિના અગ્નિમાંથી આજુ રહેલા ગૃહ અગ્નિને કે નહિનો પચનકાર્યમાં વપરાતા લૌકિક અગ્નિને) ચવાદિ હવિષ્યનું હોત્ર (હોમ) આપવાનું હોય છે.^{૬૯} આ હોત્ર પછી સાવિત્રી મંત્રનો ૬ બીજા કોઈ મંત્રનો જપ કરીને પચ મહાયજોની ક્રિયા શરૂ થાય છે. આ પચ મહાયજોના નામ બ્રહ્મયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ ને જૂતયજ્ઞ છે. એમાં અનુક્રમે બ્રહ્મ, દેવો, પિતૃઓ, મનુષ્યો ને જૂતો નરહતો આદરભાવ વ્યક્ત કરવાની ભાવના રહેલી છે. મોટા મોટા શ્રૌત યાગ કળાવવામાં અનેક ઋત્વિજોની ને વિપુલ દ્રવ્યની જરૂર પડે છે, જ્યારે આ પચ મહાયજ્ઞ તો દરેક ગૃહસ્થ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પોતાની મેળે કરી શકે છે.^{૭૦} બ્રહ્મયજ્ઞમાં વેદનો યથાશક્તિ સ્વાધ્યાય કરવાનો હોય છે, ને આદિત્ય બ્રહ્મયજ્ઞમાં એક ઋત્યુ, એક યજ્ઞસૂં કે એક મામનો પાઠ કરે તોમણુ માસે.^{૭૧} દેવયજ્ઞનો મૂળ અર્થ દેવોને અગ્નિમાં આપતી અન્ન કે સુગંધની આદૃતિ એવો થતો હતો.^{૭૨} અર્વાચીન યુગમાં હોમની જગ્યાએ દેવપૂજનને દેવયજ્ઞ ગણવામાં આવે છે, પરંતુ મધ્ય યુગમાં એની જગ્યાએ વૈશ્વદેવને દેવયજ્ઞનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું.^{૭૩} દેવયજ્ઞના હોમમાં પોતપોતાના કુલાચાર પ્રમાણે અમુક દેવોને જ આદૃતિ આપવામાં આવતી, જ્યારે વૈશ્વદેવમાં તો વિશે

૬૯ જુઓ કાણે, સદર, પૃ. ૧૭૮-૧૮૫. અગ્નિહોત્રમાં અનેક પ્રકારના પદાર્થ દોમાય છે, જેમકે ચપ, મીઠિ કે તફલ, માપ, કોઢવ, ગૌર, તેલ, યજ્ઞાચ, દધિ, પચમ્, સર્પિષ્ઠ, હંફક ઇત્યાદિ (પ્રાદેશીય ૧૯૨૪-૧૯૨૫).

૭૦ કાણે, સદર, પૃ. ૧૬૭-૧૬૮

૭૧ સદર, પૃ. ૧૮૯ ચત્સવાધ્યાયમઘીયૌતૈકામપૃચ યજ્ઞ સામ વા તદ્ મદ્મયજ્ઞ. સતિષ્ઠતૈ (તૈ. શા, ૩, ૧૦)

૭૨-૭૩ સદર, પ ૧૫૫

(મર્વે) દેવોને આદુતિ આપનામા આવે છે આ આદુતિ મામાન્યત નરેના અન્તની ને એ ॥ અભાવે ક્ષ્મ, શાક કે જળની કે મમિક્ષ્મની જે અપાય ૭૪ મૈત્રકકાલીન દાનશામનોમા પચ મહાયજ્ઞોના મગધમા આવનો વૈશ્વદેવ નો ઉદ્યેષા દેવયજ્ઞને વાગુ પડતો હોઈ દેવયજ્ઞનુ એ કાવનુ ૨૨૩૫ નક્કી કરનામા ઘણો ઉપયોગી નીવડે કે પિતૃયજ્ઞના ચોક્કમ ૨૨૩૫ વિશે નજુ બિનાશિત મત પ્રવર્તે છે. ૮૮નાં આનાવિધિ અમાત્ર થતા દેવો ને ઋષિઓની માથે પિતૃઓને અમાત્ર જલના અર્ધ્ય થડે કરવામા આવતા પિતૃતર્પણને પિતૃયજ્ઞ માને છે, ૩૨વાં દેવો ને જૂતોની સાથે પિતૃઓને થતા યજ્ઞિદરણને પિતૃયજ્ઞ ગણે છે, તો વળી ૬૮નાં પિતૃઓને ઉદેશીને થતી આહ્નિક શ્રાદ્ધક્રિયાને પિતૃયજ્ઞ માને છે ૭૫ દાનશામનોમા આ અર્થે આવતા સ્વ ના ઉદ્યેષા પરથી મૈત્રક કાવમા થતો પિતૃયજ્ઞ શ્રાદ્ધક્રિયાના અવગણનો હોવાન કનિત થાય છે

નહિ તેને અતિથિ ગણુનામા આવતો ૭૮ અતિથિગોમા ગ્વામાનિક રાતે
 બ્રાહ્મણની ને બ્રાહ્મણોમા ઓરિયની પમદગી ગ્વામા આવતી ૭૯
 બોજનની આશાએ આવેતો અતિથિ ગૃહસ્થને ઘેરથી બોજન વિ ॥
 પાછો ફરે તો એ ગૃહસ્થના પુણ્ય પન્નારી જતા એમ મનાતુ ૮૦
 અનિયસરકારના આ મહાપણમા મૃતુને પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે
 જોાણુવતુ ખર્ચ થતુ જૂતપણમા ગૃહસ્થની બાવના જૂતમાન સુની પ્રસરે
 ૭ એની કિંમતે ઘણિહરણ કહ્યું છે, જે ॥ ઉદ્દેખ દા ॥ શામનોમા આવના
 ઘણિ શબ્દમા અભિપ્રેત ૪ એમા વૈશ્વદેવ વખતે ગાઢી વીડનો અમળો
 ગણિ ભૂમિ પર મૂકીને દેવો, પિતૃઓ, રાક્ષસો, ચાડાનો, નાત્યો, રોગીના,
 દૂતગ, પ્રગડા, જીવજતુઓ છત્યાદિ સર્વવિધ જૂનમાત્રને અર્પણ કરવામા
 આવે છે ૮૧ આ પચ મહાપણોની ક્રિયાઓ ॥ ઉદ્દેખની સાથે દાન
 ગામનોમા બલિ, ચરુ, વૈશ્વદેવ, અગ્નિહોત્ર ને અતિથિ એ પાચ વિષયો
 નો ઉદ્દેખ કરવામા આવે છે ૮૨ એમા ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઘણિ
 એ જૂતપણનો, ચરુ એ પિતૃપણનો, વૈશ્વદેવ એ દેવપણનો ને અતિથિ એ
 મનુષ્યપણનો ઘોતક છે, પરતુ એ રીતે અગ્નિહોત્ર બાબી રહેના બ્રહ્મપણ
 ના ઘોતક હોવાનુ કહી શકાય એમ નથી સ્વાધ્યાયમા અર્થ ધયનો પ્રશ્ન
 રહેતો ન હોવાથી પચ મહાપણો ॥ ગાડીના વિષયોમા એનો અમાવેશ
 કરવો અસ્થાને છે, જ્યારે પચ મહાપણો ઉત્તમત નિત્ય કરવા ॥ અગ્નિ
 હોત્રની આદિક ક્રિયામા અર્થ ૦ ૧ થતો હાઈ અર્થ ૫ થયે ॥ વિષયોમા
 એનો સમાવેશ થવો આવશ્યક છે આ ઉદ્દેખો પરથી મૈત્રકલાલીન
 બ્રાહ્મણો પચ મહાપણોનો તેમજ અગ્નિ હોત્રની આદિક ક્રિયાઓ કરવાના
 નિધિનુ પાનન કરતા દત્તા એનુ રપટ થાય છે આ ધાર્મિક ક્રિયાઓના

૭૮-૭૯ કાણે સદર પૃ ૭૫૧

૮૦ સદર પૃ ૭૫૩-૫૪

૮૧ સદર, પૃ ૭૪૫-૪૭

૮૨ ઘણિચરુવૈશ્વદેવાગ્નિહોત્રાતિથિપચમહાપણાદિસના ક્રિયાણા મમુતમપ્પગાત્યમ્

પાનન અર્થ એમને ભાવિક રાગઓ તરફથી ભૂમિના ધર્મદેવ અર્પણ કરવામાં આવતા એમાં કેટલીક વાર છે ૧, તાપી કે દૂધ ૨ ને કેટલીક વાર આખા મામની યે ભૂમિ સાશ્વતકાન માટે લખી આપવામાં આવતી બ્રહ્મદેવમાં અપાયેલા મામ અગ્રહાર તરીકે ઓળખાતા આ ઉપરાંત વિદ્વાન, અધ્યાત્મ, દીક્ષિત કે મણક (ન્યોતિપી) તરીકે પણ બ્રાહ્મણોને તથા દાન મળતા હતા, જેમાં મુખ્યત્વે ધનધાન્યાદિ દ્રવ્યો ૧ મમાવેશ થતો હશે દાન એ મર્ચ વર્ણોનો આવાજી ધર્મ હતો ત્યારે પ્રતિગ્રહ એ બ્રાહ્મણોનો વિશિષ્ટ ધર્મ હતો ૮૩

૨૦૮ દેવદેવ તરીકે આપેના ધર્મદેવ દેવાનયો ૧ અર્પણ કરવામાં આવતા દેવાનય મદિ દાશાસનોમાં દેવકુલ સમ્મ વપરાયો ૨ તેમાં કુલ નો અર્થ આયતન, આનંદ મૃદુ એવો થાય છે દેવાક્ષયો મૈત્ર સમ્મઓ માટેશ્વર હતા ને વનભીના ખડેરોમાં શિવ લિંગ ને નન્દીની ઓક મોડી બધ પ્રતિમાઓ મળી ૩, પરંતુ મૈત્રોના ૧ દાશાસનોમાં શિવાતયો ૧ અપાયેના ધર્મદાયો ૧ એ જ રેખ આવે છે એ પણ અનપેક્ષિત ત્રણે છે દેવીના મદિરોમાં ૫ મે જ મદિરોને અપાયેના ભૂમિયોની માદિતી મળે છે જેમાં ૫ એ મદિરો જોઈ તેની જણાય ૭ ભાગવત ધર્મના દેવાનયો લગતુ એકે ૫ દાનગામન ઉપનંધ નથી, ને આદિત્યનના દેવાનયોમાં એક દેવાનયો અપાયેના ભમિદેવનો ૭ રેખ આવે છે નક્ષિણ મુજગતના ૧ નગામોમાં યે માન એ આશ્રમની અન્તર્ગત ગ્રંથના દેવાનયોના ૧ નાતો મળ્યો છે જેમાં એ દેવાનય ૧ દેવનુ નામ જણાવવામાં આ પુ નથી જોઈ મનના વિહારો ૧ મળતા જે ઓક દાનગામન ઉપનંધ ૭ તેમાં હમેશા ભગવાન બુદ્ધ ૨ કે સુદ્ધોની પ્રતિમાઓનો

૮૩ દ્વિજાર્તાનામ્બયનમિત્ર્યા દાનમ્ । વ્રાજ્ઞણસ્યાધિક્ષા પ્રવચનયાજનપ્રસિ પ્રદા । (ગોતમ વર્મસૂત્ર, ૧૦ ૧ ૩)

ઉદ્દેશ્ય આવે છે તે વરથી એ વિદારોની અન્તર્ગત ગહયા મોદ્ધ
 ચૈત્યગૃહોની માહિતી મળે છે. મૈત્રક ગણ્યના તેમજ દ્વિધ્વ ગુજરાતના
 સમકાલીન ગણ્યોના વિસ્તૃત યજ્ઞમંચની મન્જામણીએ ગૌર, ભાગ
 વત ને સૌર ધર્મના દેવાવયાના આટલા ઉદ્દેશ્ય ધણા ઓછા ગણાય
 વળી જૈન પ્રબંધોમાં ને શતગુરુ માહાત્મ્યમાં આવતા જૈન તીર્થોના
 અનેક ઉદ્દેશ્ય હતા દાનસામનોમાં કયાય જૈન ધર્મના દેવાત્રયનો
 એકેય ઉદ્દેશ્ય આવતો નથી એ પણ નોંધપાત્ર છે. દાનસામનોમાં
 દેવદેય તરીકે અપાયેલા બુધિદાનના અનેક પ્રયોજન જણાવવામાં આવ્યા
 કે એમાં દેવમેવા કરનાર પુત્રીની આજીવિકાનું ને દેવાનયના સમાર
 કામનું પ્રયોજન જણાવવામાં આવ્યું છે ૮૪ પુત્રીને માટે પાદમૂલ
 શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે, જેનો અર્થ 'સેવક' જેવો થાય છે, એનો
 છવનનિર્વાહ દેવાવયની આવક પર અવનગતો હોય એ સ્વાભાવિક
 છે દેવાવયને બધારી એમાં દેવપ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે એ
 ગમે તેટલું વિપુલ હતા નૈમિત્તિક વ્યય છે, જ્યારે એનો કેઈ ભાગ
 ભાગેતૂટે એને સમરાનતા નહેવું એ નિસંબધ નેવું છે. આથી નવા
 મહિત્તા બાધકામ જેટલું કે એથી મે વધુ મહત્ત્વ ઊણોદાગને આપ
 વામાં આવે છે

૨૦૯. દેવદેયના પ્રયોજનોમાં પ્રથમ પ્રયોજન દેવપ્રતિમાની વિધિસ-

પૂજનને સગતા ખર્ચ માટી જોગવાઈ કગ્વાનું ગણાતું. દેવ-
 દેવપૂજા પૂજાની વિધિના જે અનેક અંગ હોય છે તેને ઉપચાર કઈ

છે દેવપૂજા પચોપચાર, દશોપચાર કે મોડગાપચારથી કગ્-
 વામાં આવે છે પચોપચાર પૂજા ગન્ધ, પુષ્પ, દૂધ, દીપ ને નૈવેદ્યથી
 કરવામાં આવે છે ૮૫ એ અગાઉ પાદ, અર્ધ્ય, આચમનીય, જ્ઞાન
 ને યજ્ઞોપરીતના ખીજા પાંચ ઉપચાર કરવામાં આવે, તો એ દશોપચાર

૮૪ પાદમૂલપ્રજીવનાય દેવકુલસ્ય ચ સજ્જસ્કૃતિપ્રતિમસ્કારાય

૮૧ જુઓ કાણે, ૧૬૨, ૫ ૭૨૮ ૩૦

પૂજન કરેવાય છે ૮૧ આમાં આવાહન, આમન, વન્ધાનકાર, નમસ્કાર, પ્રદક્ષિણા ને વિમર્જનના બીજા છ ઉપચાર ઉમેરવામાં આવે તો એ રેડગોપચાર પ્રમાણ થાય છે. ૮૭ મૈત્રકકાલીન દાનશામનોમા દેવપૂજની વિગતોમા સ્તવન, ગન્ધ, દૂધ, પુષ્પ, માલ્ય, દીપ, તૈલ આદિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ૮૮ આમાં દેવપૂજનના તમામ ઉપચારો ગણાવવાને બદલે એમાંના અમુક ખર્ચાળ ઉપચારો જ ગણાવવાનો ઉદ્દેશ રહેયો છે એ દેખીતું છે. આથી આમાં આવાહન, નગમ્કાર, પ્રદક્ષિણા ને વિમર્જન જેવા અમુક ઉપચારોને વગતો નિર્દેશ ન હોય એ સમજી શકાય એવું છે પરંતુ એમાં અર્ધ, વસ્ત્ર ને નૈવેદ્ય જેવા ખર્ચાળ ઉપચારોનો યે ઉલ્લેખ આવતો નથી, તે શુ આદિ શબ્દથી અધ્યાદાર ગણવામાં આવ્યો હશે? અર્ધમાં જળ સાથે દૂધ, દહીં, મધ, ચોખ્ખા, જવ, મગ્ગવ, કુંગ, દૂર્વા ઇ. ભેળવવાનું હોઈ ને ને એવી રીતે આશ્વમન માટેના જળમાં યે એવચી શર્વિંગ વગેરે મુગંડીદાર ચીજો ભેળવવાની હોઈને એ બંને ઉપચાર વ્યવહારી છે, છતાં એનો અલગ ઉલ્લેખ આવતો નથી પરંતુ એનો સમાવેશ સ્તવન પહેલાં જણાવેલા પૂજા શબ્દથી સૂચિત થતા સ્તવન અંગાદિના ઉપચારોમાં થતો હોવાનું સમજે છે. સ્તવનમાં દેવને દૂધ, ઘી, દહીં, મધ ને ખાંડ એ પચ અમૃતથી ને છેવટે માદા જળથી સ્નાન કરાવવામાં આવે છે ને પછી એ પવિત્ર જળનું મંત્ર આશ્વમન કરે છે. આપન પછી દેવને યજ્ઞોપરીત, વસ્ત્ર ને અલકાર પહેરાવવામાં આવે છે, પરંતુ દાનશામનોમા એનો ઉલ્લેખ આવતો નથી દેવાસયોમાંની પ્રતિમાઓને તો વન્ધાવકારથી ખામ વિશ્રુગિત કરવામાં આવતી હોઈ આ અનુલેખ અનુચિત લાગે છે, પરંતુ દાન શામનોમા જણાવેલા વિષય રોગ-પ-નાશના વ્યયને વગતા ન જ એ પરથી એમાં નૈમિત્તિક વ્યયના વિષયોનો સમાવેશ કરવાનો

૧૬-૧૭ જુઓ કાવે, સ્મર, ૫ ૭૦૦ ૩૦

૧૮ પૂજાસ્તવન-ધર્મપુસ્તકમાન્વર્તપર્વજાલપયોગાય

નખ્યો ન હોય એવું ક્ષવિત થાય છે. પછી દેવને ચન્દન, કપૂર, કેસર
 ઇત્યાદિ મુગધીદાઝ પદાર્થોનું અનુક્ષેપન કરવામા આવે છે આ ઉપ-
 ચારને ગન્ધ કહે છે. પછી દેવ ૫૦ વિવિધ મુદ્રા પુષ્પ ને પુષ્પદાઝ
 (માલ્ય) ચડાવવામા આવે છે. પછી દેવ સમક્ષ મુગધીદાઝ પદાર્થોનો
 ઘૂપ ધરવામા આવે છે એ પછી દેવ સમક્ષ હીપ પ્રગટાવવામા આવે
 છે ને આરતી ઉતારવામા આવે છે. દાનશાસનોમા દીવા અગે રોજ
 જોઈતા તેના ખર્ચનો જ ઉદ્યેષ જરૂરી હોઈ હીપ-તૈલ ગન્ધ જ આવે
 છે, એ પરથી એ સમયે હીપના ઉપચારમા આગ્તી(અર્ચાત્રિક)નો સમા-
 વેશ થતો કે નહિ એ નક્કી કરી શકાતું નથી. પછી દેવને નૈવેદ્ય ધરાવવા-
 મા આવે છે ને એ ઉપચાર ખર્ચ થાય એવો છે, છતાં દાનશાસનોમાં
 એનો નિર્દેશ આવતો નથી એ કંઈક વિચિત્ર વાગે છે. નૈવેદ્ય પછી
 અતે નમસ્કાર, પ્રદક્ષિણા ને નિસર્જન કરવામા આવે છે, પરંતુ એ
 ઉપચાર વ્યવહારી, ન હોઈ દાનશાસનોમા સદજ એનો ઉદ્યેષ આવતો
 નથી. દાનશાસનોમા ગણ્યાવેધા વ્યયના નિપયો પગથી મૈત્રકકાલીન
 દેવપૂજામાં સ્તંભન અને પચોપચાગનો સમાવેશ થતો હોવાનું નિશ્ચિત
 થાય છે, પરંતુ દેવકુચમા થતી દેવપૂજા એકદરે દગોપચરિથી થતી કે
 ગોડગોપચારથી થતી એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. દેવદેવોના શાસનોમા
 આ ઉપગત મીઠા, શાદ ને કૃત્ય આદિના પ્રબંધનોએ ઉદ્દેશ આવે
 છે. એમા ધાર્મિક તકેવારોને દિવસે દેવાચંદામા ઝિજવાતા ઉત્સવો અગે
 થતા વ્યયનો અર્થ મહેલો વાગે છે. દેવપૂજાને લગતા આ ઉદ્દેશ
 મહાદેવ, દેવી ને આદિત્યના દેવકુલો સમગ્રી નેમજ જોઈ વિદ્વાંગમાના
 ગુરુ ને ભુદ્રોના ચતુર્થે સંગની આવે છે એ પગથી આ પ્રકારની
 ઉપામના એ મર્વ સપ્રત્યોમા પ્રચલિત હોવાનું અગ્નિ થાય છે

૧૦ દેવાવાયેની સાથે કે અવગ ગીતે સાધુઓ, ગન્યાસીઓ
 ને મદનો માટે આશ્રમ કે મઠ માધવામા આવતા. ગારવધેના સેવોમાં

આશ્રમો (અવમથ) આંધવાનો ઉદ્દેશ આવે છે, એવી રીતે આશ્રમો ગૈરક આદિ ણીગ્ન ગજવંશોના રાગ્નઓએ તેમજ એમનાં પ્રગ્નગ્નોએ પણ કેટલાક આશ્રમ બધાવ્યા હશે ને એન નિર્વાહની જોગવાઈ કરી હશે પરંતુ એ રાગ્નઓનાં દાનશાસનોમ માત્ર એક જ આશ્રમનો ઉદ્દેશ આવે છે. ૮૯ એ આશ્રમ બરુકક વિષયના કેમજુ ગામમાં આવેલો હતો. દાનશાસનમાં એ આશ્રમ બંધાવનારનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી. ચૌહુક્ય કાસમા મહાકાદ ને સોમનાથનાં દેવાલયો સાથે મોટા મહ સ્થપાયેલા હતા તેવા મ મૈત્રકકાસમાં પણ અનેક મોટાં દેવાલયો સાથે સ્થપાયા હશે ને એમ મહપતિ તરીકે કોઈ વિદ્વાન ભવિક મહત્ત નિમાના હશે. પરંતુ દાન શાસનોમાં એનો ઉદ્દેશ આવતો નથી. દાનશાસનોમા જણાવેલા જૌ વિદાર એ મિશ્નઓના આશ્રમ કે મહ જેવા જ ગણાય. પરંતુ એને

મનના ઉપાસક હતા ૮૨ એ પછી ગુપ્ત મંત્રાટોના અગવ દ્વંધિયાન થોડો વખત ભાગવત સપ્રદાયનો અભ્યુદય થયો હતો, ત્યાંજ દત્તે મૈત્રક કાલમા માહેશ્વર મંત્રદાયનો પુન અભ્યુદય થયો જણાય ૪ દક્ષિણ ગુજરાતમા કટસ્થુરિ ગામ પરમ માહેશ્વર હતા મુર્ગનૃપતિ વગના ગામ મરઆતમા આદિત્યબક્ત હતા તે પણ આગળ જતા પરમ માહેશ્વર થઈ ગયા હતા ૮૪ ચાલક્ય કુવના નાગઓ પણ પરમ માહેશ્વર હતા અને મહામેન ને મખમાતૃકાઓની યે ઉપાસના કરતા હતા ૮૬ આદમાન ગામઓ પરમ માહેશ્વર હતા રા'દ્રેદ નાગઓનો મૂળ ધર્મ પણ માહેશ્વર હતો મૈત્રક નાગઓ માહેશ્વર ધર્મના અનુયાયી હોવા છતાં એમના દાનસાસનોમા ગિવાનને લગતા એક જ ધર્મદેવનો ઉલ્લેખ આવે છે એ ગિવાવય સુરાષ્ટ્રમા આવેલા નટપડ ગામમા દરિનાથ નામે કેઈ માણમે બધાબધુ હતુ ને એમા તિષ્ઠિત થયના મહાદેવને શીનાદિત્ય ધર્માદિત્યે સ. ૨૬૦(ઈ મ. ૧૦૬)મા એક વાપી ને જે ક્ષેત્રોનુ દાન દીધુ હતુ ૮૪ મૈત્રક ગામમા, જરે એકવા વલ્લીપુરમા જ, મહાદેવના અનેક મંદિર મધાયા હો નાચીન વલ્લીના ખડેરામાથી મળેના કેટલાક ગિવલિંગો ૧૧ હાત ત્યાં ૧૧ દેવાનયોમા પુન પ્રતિષ્ઠા કરવામા આવી છે. એમા દાવ સિદ્ધ

છે. સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલું સોમનાથનું મંદિર પ્રાચીન કાલથી પ્રસિદ્ધ છે. મૈત્રકેનાં દાનગ્રામનોમાં એનો કોઈ ઉલ્લેખ આવતો નથી, પરંતુ મૈત્રક કાલીન વલ્લભીના જંગ માટે જવાબદાર ગણાતા કાઠની સિદ્ધિપ્રાપ્તિને લગતી પ્રજ્ઞાવિક્રયાઓમાં સોમેશ્વરનો^{૯૫} ને શિવપત્તનનો^{૯૬} ઉલ્લેખ આવે છે. તીર્થ તરીકે પ્રખ્યાતનો ઉલ્લેખ નો છેક ક્ષપત્ત ગંગા નદપાનના સમયના શ્લોકોમાં આવે છે, પરંતુ એ નીર્ધ એ મમ્મે શૈવતીર્થ હોવાની પ્રતીતિ થતી નથી. મોઝંડી રાગ બીમદેવના સમયમાં મહમ્મદ ગઝનવીએ સોમનાથનું મંદિર તોડ્યું હતું, પછી બીમદેવે એની જગ્યાએ નવું પથ્થરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું ને એ મંદિરનો આગળ જતાં કુમારપાત્રે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો એ હકીકત મતિદામમાં ઘણી ગણીતી છે. પરંતુ મહમ્મદે તોડેલું સોમનાથનું મૂળ મંદિર બીમદેવના સમય પહેલાં કેટલું વહેલું

૬ એતુ એ ખાંડકામ કરાવનાર શ્રી. ચાપરે પ્રતિષ્ઠાદિત કર્યું છે ૧૮
 આથી મૌનાબદના મુખમિદ્ધ મોમનાયનુ મુળ મદિર મારેશ્વર મૈત્રકકાલીના
 પમયના મધ્યાયુ જણાય છે. અન્ધપુત્રાણનો પ્રમાણવચ્ચ મૈત્રકકાલીના
 આયો હાય, તો એમા જણાવેના પ્રમાણના બીજા અનેક દેવાય
 પામુ આ કાવના જણાય મૌનાબદના પ્રાચીન મદિરના અવશેષોમા
 અરડા પામે આવેયુ મિત્રશ્વર મદાદેવન મદિર મૈત્રકકાલીન જણાય
 છે ૬૬ કુવમેન ૭ જાના એક દાનશામનમા ૧૦૦ જણાવેલા ભર્તૃશ્વર
 તટાકના નામ પૃથ્વી એની મમીપમા ભર્તૃશ્વર મદાદેવન મદિર
 હોવાનુ અનુમાન કરી શકાય, તો એટલે આદારના કોણુ પથકમા એ
 નામનુ શિવાયમ હતુ એમ જણાય છે. દક્ષિણ ગુજરાતમા ભરૂચ
 વિષયના કેમળનુ ગામમા આવેલા આશ્રમને લગતા દાનશાસનમા
 એ આશ્રમના દેવનુ નામ આપવામા આવ્યુ નથી, પરતુ એ ગામમા
 ત્રાય આવેલા આમતેશ્વર મદાદેવના મદિર પૃથ્વી એ આશ્રમનુ દેવ
 યમ નિવાયમ હોવાનુ અનુમાન કરવામા આવ્યુ છે ૧૦૧ મૈત્રકકાલીના
 આદરણીયા નામોમા મારેશ્વર ધર્મની વિષય અમર નજરે પડે છે ૧૦૨

આવતો નથી, પરંતુ એમાં દેવીના જે મંદિરોને અપાયેલ શક્તિપૂર્ણ ભૂમિદેવોનો સમાવેશ થાય છે. એમાંનું એક મંદિર મુગધટમ (ત્રિમંગમક) નામે ગામમાં આવેલું હતું. એને મૈત્રક મદારાગ દ્રોણમિહે ધર્મદેવનું તામ્રશાસન લખી આપેલું, પણ એ મમય જતું હુપ્ત થઈ જવાથી દુવસેન બાલાદિત્રે એને મં. ૩૨૦ (ઈ સ. ૧૩૬ માં ફરી દાનશાસન લખી આપ્યું હતું ૧૧૧ એમાં દેવીનું નામ કોટ મ્મદિકા આપવામાં આવ્યું છે. ત્રિમંગમક-હરતવત્ર આહરણીમાં આવેલું હતું, પરંતુ જેકમન ધારે છે તેમ એ હાલનું ભાવનગર પાસે આવેલું તરસમિયા હોય ૧૧૨ એ શંકાસ્પદ છે, કેમકે ત્રિમંગમકને લગતાં બંને દાનશાસનોના તામ્રપત્ર જે ગામની સીમના ખેતરમાંથી જડ્યાં હતા તે ગામ ત્યાંથી ધણ દૂર આવેલું છે. જેકમન તરસમિયામાં કોઈ

પરંતુ શક્તિનાં સંખ્યાબંધ નામોમા આવું નામ કયાંય આવતું નથી.
હું આ નામનો ખરો પાઠ પાણ્ડરાજા હોવાનું મૂચવું છું. એમાં મજા
એ આર્યા(દિવી)નું પ્રાકૃત રૂપ છે ને પાણ્ડરા એ એના પાણ્ડર વર્ણના
રવરૂપનું નામ જાણાય છે. પદ્મપુરાણ ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનોમાં પાણ્ડરાચાર્યનું
તીર્થ ગણાયે છે એ અહીં લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે. ૧૧૫ ધરસેન ૩ જાના
એક દાનશાસનમાં શકરિકા નામે દેવીના મંદિરનો ઉલ્લેખ છે, જે
સુરાષ્ટ્રમાં સિન્વાતાનક રથસીમાં આવેલું હતું. ૧૧૬ ધ્રુવસેન ૨ જાના એક
દાનશાસનમાં દેવી-ક્ષેત્ર નામે ખેતરનો ઉલ્લેખ આવે છે, જે પરથી
સુરાષ્ટ્રમાં વટપલ્લિકા રથસીમાં આવેલા એક દેવીના મંદિરનું મૂચન
મળે છે. ૧૧૭ એવી રીતે શીલાલિપિ ૩ જાના એક દાનશાસનમાં આવતા
માતૃસ્થાન-ક્ષેત્રના ઉલ્લેખ પરથી સુરાષ્ટ્રમાં મદસર રથસીમાં આવેલા

નો અર્થ રહેલો હતો. છતાં આ પરથી એ કાલમાં નવગતિનો ઉત્સવ જન્મવાતો કે કેમ એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. ગુહિતોત્પત્તિની પ્રણાલિ-કયામાં વલ્લભીના છેલ્લા રાગ શીલાદિત્યની રાણી વલ્લભીના ભંગ અમયે અંબાજીની યાત્રાએ ગઈ હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે, ૧૧૮ પરંતુ એ કયા અવાસ્તવિક હોઈ ૧૨૦ એમાં આવતા આ ઉલ્લેખ પરથી આરાસુરના અંબાજીનું પીઠ મૈત્રકકાલ જોટલું પ્રાચીન હોવાનું અનુમાન કરવું અરથાને છે.

૨૧૪. ગુપ્તકાલ દરમિયાન ગુજરાતમાં અબ્યુદય પામેલા ભાગવત મંપ્રદાયની અસર મૈત્રકકાલ દરમિયાન ચાલુ ગઈ હતી. મૈત્રકોનો કૃષ્ણધર્મ માહેશ્વર હોવા છતાં મહારાગ્ન ક્રુપમેન ૧શે ભાગવત પોતે પરમ ભાગવત થયો હતો. ગારુડક વંશના રાગ્નઓ મંપ્રદાય ભાગવત હતા. એમના કુળની ઉત્પત્તિ પ્રાય. વિષ્ણુના વાદન ગરુડ સાથે સાકળવામાં આવતી. દક્ષિણ ગુજરાતમાં ત્રૈકૃટક ગાગ્નઓ ભાગવત ધર્મ પાળતા હતા. માહેશ્વર મતની સરખામણીએ ભાગવત મત અનુસરનાર ગાગ્નઓની મંપ્યા ઘણી ઓછી હતી. છતાં સોલજીવન પર ભાગવત ધર્મની ધણી અમર પ્રસારેલી જણાય છે. ગુપ્ત સમ્રાટોના સૂગાઓના અમથ દરમિયાન નગરરક્ષક પરમ ભાગવત ચક્રપાણિતે ગિન્નિગરમાં ચક્રબૃત્ત વિષ્ણુનું ભવ્ય હિતુંગ મંદિર બંધાવ્યું હતું તે મૈત્રક રાજ્યના સ્થાપક મેનાપતિ બદાર્કના જીવનના પૂર્વકાલ દરમિયાન

હોવો જોઈએ. એવી રીતે કેટલાક પ્રજાજનોએ પણ આ મતનાં દેવાવધ
બાધવામાં કે એનો નિર્વાહ કરવામાં શ્રાવણે આપ્યો હતો. મૌગધ્ટ્રના
પ્રાચીન મંદિરોના અવશેષોમાં સોમનાથ પાટણની પાસે આવેલા કદવાર
ગામનું પ્રાચીન મંદિર અષ્ટત. ભાગવત ધર્મનું મૈત્રકકાલીન મંદિર
હોવાનું જણાય છે. ૧૦૨ એમાં દ્વાલ નો માત્ર વરાહાવતાની મૂર્તિ
છે, પરંતુ મૂળ મંદિરમાં વિષ્ણુના દસે અવતારોની મૂર્તિઓ હશે એવું
મનાય છે વરાહમૂર્તિને ફરતી આમપાસની પ્રભાવળી પર બાકીના
૭ નવ અવતારોના શિપ કાંતવામાં આવ્યા છે ૧૦૩ તેમાં શ્રી
કૃષ્ણનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી એ પૃથ્વી એ સમયે વાસુ-
દેવ કૃષ્ણને મર્ચ અવતારોના અવતારી માનવાની ભાવના પ્રચલિત
હોવાનું સૂચિત થાય છે ૧૨૪ મૈત્રકકાલીન ગામોની પ્રસારિતમાં
વિષ્ણુ ભગવાનને એમના કેટલાક અવતારો-ખાસ કરીને વરાહ, વામન ને
શ્રીકૃષ્ણ-ને લગતા અનેક ઉલ્લેખ આવે છે વિષ્ણુને લગતા ઉલ્લેખોમાં
લક્ષ્મી, સુદર્શન-ચક્ર, ગદા, શારંગ, પદ્મ, કૌમુદી મધ્વિ, ગરુડ ને
જલશય્યાનો નિર્દેશ આવે છે ને એમાં વિષ્ણુના રમેશ, નારાયણ, પુરુષો-
ત્તમ, જનાર્દન વગેરે નામ આવે છે. એ કાલના આત્મજોના નામોમાં

૧૨૨ કઞ્ઞિસ, સોમનાથ, પૃ ૩૮-૩૯

૧૦૩ સદર પૃ ૩૧. મત્સ્ય, કૂર્મ, નરસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ, બલરામ,
બુદ્ધ ને કલિક જગત્તારોની આ માન્યતા માટે નીચેનો શ્લોક પ્રચલિત છે

મત્સ્ય કુર્મો ડથ વારાહો
નારસિંહો ડથ વામન ।

રામો રામથ રામથ

યુદ્ધો કલ્કિસ્તયૈવ ચ ॥

૧૨૪ કુ. ૩. શારંગી,

વૈષ્ણવ ધર્મના અલિખિત ઇતિહાસ, પૃ ૧૫૬. ગીતગોવિંદના વૈદાનુદરતે ૦ એ
મળીતા શ્લોકમાં પણ મ સ્યાદિ જગત્તારો શ્રી જ્ઞાના દેવાનું જણાવેલું છે

વિષ્ણુ, કેશવ, દામોદર ને શ્રીધર જેવાં બીજાં નામ પણ આવે છે. રાગ્નઓને પૃથ્વીના ઉદ્ધારને કારણે વરાહાવતારની ને વિક્રમથી થતી રાગ્નપ્રાપ્તિને કારણે વામનાવતારના ત્રિચક્રમ સ્વરૂપની ઉપમા વારં-વાર આપવામાં આવતી એક રાગ્નની પ્રશસ્તિમાં નારસિંહ અવતારનો ચે ઉલ્લેખ આવે છે. શ્રીકૃષ્ણાવતારને લગતા ઉલ્લેખોમાં શ્રીકૃષ્ણે કુરૂક્ષેત્રી ઢારકાની પ્રાપ્તિનો તેમજ કામદેવનો અવતાર મનાતા શ્રીકૃષ્ણ-પુત્ર પ્રદ્યુમ્નનો ઉલ્લેખ આવે છે. એ ઉપરાંત શ્રીકૃષ્ણની બાલકીડાનો, ખાસ કરીને ગોરક્ષાર્થે કરેલા ગોવર્ધનધારણનો ને કાલીયનાગના મર્દનનો નિર્દેશ ગોધપાત્ર છે ૧૨૫ આ કાલ દરમિયાન જિનસેને રચેલા હરિવંશપુરાણ પરથી એ સમયે શ્રીકૃષ્ણની બાલલીલા નિરૂપતા હરિવંશની લોકપ્રિયતા સ્પષ્ટ થાય છે. બ્રાહ્મણોનાં નામોમાં કૃષ્ણ, વાસુદેવ, માધવ, લામ્બ વગેરે નામોનો સમાવેશ થાય છે ને છતર જનોનાં નામોમાં વરાહ નામ વારંવાર દેખા દે છે. એક રાગ્નની પ્રશસ્તિમાં દશરથનો ઉલ્લેખ આવે છે, પરંતુ રામાવતારનો ઉલ્લેખ ક્યાંય આવતો નથી. છતાં એ પરથી મૈત્રક કાલ દરમિયાન રામાવતારનો કંઈ મદ્દિમા નહોતો એવું અનુમાન કરવું અરથાતે છે. વલ્લભીમાં કનિકલદ્રિએ રચેલું રાગ્નના ચરિતને લગતું રાવણવધ નામે પ્રસિદ્ધ મદ્દાકાવ્ય આ કાલ દરમિયાન રચાયુ હતું છતાં આ કાલમાં વિશેષ મદ્દિમા તો વાસુદેવ કૃષ્ણનો જ હતો ને એથી ગાદેશ્વર મૈત્રકોને આગળ જતાં વદુકલના ગણાવવામાં ગૌરવ ગણાયુ. ૧૨૬

પુરાણ મૈત્રકાંતના અન્ત ઇશી થોડા વખતમા ન્યાયુ હોઈ એના અત
ભાગનો પડથો પાડે છ પ તુ એ પત્રી બ્રહ્મરૈવર્ત પુરાણમા દાખલ
થોતું આભીર જાતિના આચારવિચારને જ ઠાગે તેના ગોપાનકૃષ્ણના
રાધા સાથેના અતિવિનાસનુ વર્ણન મૈત્રકાંતનીન ભાગવત મપ્રદાયમા
પ્રવેશ પામ્યુ જણાતુ નથી મધ્ય ભારતના પર્વિદ્યાર્જક મદારાજ
સક્ષોભના મ ૨૦૬(ઈ સ ૫૨૮)ના દાનશામનના આરભમા ૐ
નમો મગસ્ત વાસુદેવાય નો મન આવે છે એ પરથી ભાગવત મપ્રદાયનો
એ પ્રસિદ્ધ દ્વા શાક્ષરી મત્ર મૈત્રકાંત દરમિયાન પશ્ચિમ ભાગતમા પછુ
પ્રચલિત હોયો જોઈએ એવુ અનુમાન થઈ ગયે

૨૧૬ મૈત્રકાંતમા આદિત્યજ્ઞોનો પછુ મપ્રદાય પ્રવર્તેલો હતો
આ સત્કાંતના અનુગાથીઓ માટે મરુકૃત સાહિત્યમા કેન્દ્રીકાર સૌર
શાસ્ત્રનો પ્રોગ થતો માટે એને સૂર(સૂર્ય)ના ઉપાસક
આદિત્યજ્ઞોનો પરતુ મૈત્રકાંતનીન લખોમાસુરના ઉપાસક માટે દમેશા
નમ્રદાય આદિત્યમક્ત ગણક વપનાનો ઉપાસનામા સૂરનુ આદિત્ય
નામ ખાસ પ્રચલિત હતુ ને આદિત્ય શાસ્ત્રે રોતે અદિતિ
પ થી માધિત થો હોઈ એના પત્ની પાછુ એન્ડ પીતુ ૨૫ સાધુ
શાસ્ત્ર નડોતુ ને તથી આ દેવના ઉપાસકો માટે માહથર કે માગવત જેવા
એક શાસ્ત્રના નામો જ ને આદિત્યમક્ત જેવુ ને શાસ્ત્રોનુ નામ યાગ્યયુ હતુ
મૈત્રકાંત જાતએનો કુનધર્મ માત્ર મપ્રદાયનો હતો છતાં મતારાજ
ધરપર પરમ આદિત્યમક્ત ગન્યા હતા નક્ષિણ ગુજરાતના ગુરુરૃપતિ
નગના શર્યાતના કેટલાક રાગ્યઓ પછુ દિનકર અથાત આદિત્યના
ઉપાસક હતા ૧૦૯ લાગના પદનાઓએ સુમકાન લગિયાન દશપુરમા
દીપ્તરગ્મિ(સૂર્ય)નું મહિં બધા યુ હતુ જે મૈત્રકાંતના આ ન સમરે

કરી બધાયુ હતુ ૧૩૦ દાનશામનોમા આદિત્યના એક દેવાવધનો ઉદ્દેષ્ય આવે છે એ સુરાષ્ટ્રના બદ્દેણિયક મામમા આવેલુ હતુ ને મ ૨૯૦(ઈ મ ૬૧૧)મા શીવાદિત્ય ધર્માદિત્યે એને જમિનુ દાન દીધુ હતુ ૧૩૧ એના દાનશામનમા ગ્નપનાદિ પૂજા વિધિનો, વાદ્ય ગીત નૃત્યાદિનો ને સત્રાદિનો ચે ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે આ ગમ્મના એક મીજ દાનશાસનમા સુરાષ્ટ્રના વટપદમા આવેલી આ દિત્યદેવની રાખીનો ઉલ્લેખ આવે ઈ, ૧૩૦ ને પરથી એની બાજુમા આદિત્ય દેવનુ મંદિર હોવાનુ સૂચિત થાય છે મૈત્રકકાલીના અતસમયે લાટમા રાજમત્તા ધરાવનાર ગાષ્ટકટ કંકેરાજ સુવર્ણવર્ધના અનુગ્ ગોવિંદરાજના શક મવત ૭૪૯(ઈ મ ૮૨૭)ના દાનશાસનમા ૧૩૩ જણાવેલુ જમ્બૂમ્ નકુકના કાપિકા(કાલી) વિભાગના કોટિપુરમા આવેલું જયાદિત્ય નામે સૂર્ય ભગવાનનુ મંદિર પ્રાય મૈત્રમાલના પૂર્વાર્ધ મા બધાયુ દરી સોરાષ્ટ્રના આ કાલના પ્રાચીન મંદિરોમાના ઘણા મંદિર સૂર્યદેવના હોવાનુ જણાય છે, જેમકે સોમનાથ પાટણ પાસે આવેલા સુનાપાડાનુ મંદિર ને થાનમા આવેલુ પ્રાચીન સૂર્યમંદિર, ૧૩૪ ગોપ ને સીમાનાડાના વધુ પ્રાચીન મંદિરો પણ સૂર્યમંદિર હોના

દેશ પરથી મૈત્રકક્ષાત્રીન દોષા મંભવે છે. ૧૩૬ મૈત્રકક્ષાત્રીન લેખોમાં આવતાં રાગ્નઓનાં ગીલાદિત્ય, સિદ્ધાદિત્ય, વિન્દ્યાદિત્ય, ભાનુગકિત ને આદિત્યશક્તિ જેવાં નામો પરથી રાગ્નકુળો પર રહેલી આદિત્ય-ભક્તિની અસર સૂચિત થાય છે. પ્રનાપી રાગ્નઓનાં અપરનામોને અન્તે આવતો આદિત્ય શબ્દ પણ આ દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે. મૈત્રક રાગ્ન્ય રથાપનાર મેનાપતિ ભટાર્કના નામને અન્તે આવતો ઈર્ક શબ્દ પણ એ જ ભાવ સૂચવે છે. આલ્લોના નામોમાં પણ આદિત્ય, દિવા-કર, ભાનુ, સૂર્ય આદિ નામો નજરે પડે છે. ૧૩૭ એ નામોને અંતે પણ આદિત્ય રવિ વગેરે શબ્દ આવે છે. આ બધા ઉલ્લેખો પરથી મૈત્રક-ક્ષાત્રમાં પ્રચરેલી આદિત્યભક્તિની સાંસ્કૃતિક અમરતી પ્રતીતિ થાય છે.

૨૧૭ આદિત્યની ઉપાસના એક વેદકાલ જેટલી પ્રાચીન છે અને ઉપનયન મંત્રકારથી સાવિત્રી (ગાયત્રી) ૧૩૮ ઋચાનો ઉપદેશ પામી દરેક દિન પ્રતિદિન મંથોપાસન મંથને સૂર્યને આર્ય આવી સાવિત્રીનો જપ ને સૂર્યનું ઉપરધાન કરતો રહે એવું વિદિત કરવામાં આવ્યું છે. ૧૩૯ પરંતુ આદિત્યભક્તોનો મંથ્રદાય ક્યારથી ગરૂ થયો હશે એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. છતાં મૈત્રક રાગ્ન્ય રથાપનાર ભટાર્કનો ચોથો પુત્ર ધરપદ પદ્મ આદિત્યભક્ત દત્તો એ પરથી આ મંથ્રદાય

ગણુનો આદિત્યનો આ મન્ત્ર સ્પષ્ટનઃ સાવિત્રી મંત્રના જેવો વેદકાલીન નથી. આદિત્યમંત્રનો મંત્રદાપ વિશે આથી વિશેષ માહિતી આનન્દ-ગિરિએ રમેશ શરદ્રવિજય ના તેરમા પ્રકરણમાંથી મળે છે. એમાં આનન્દ-ગપન(ત્રિવેન્દ્રન)થી થોડે દૂર આવેલા સુઅક્ષપ્ત નામે રથને શંકગચાઈ મૂર્ધનમંત્રનો અગ્રણી દિવાકરે રમૂ કરેલા સૌરમતના વર્ણન પરથી એવું જાણવા મળે છે કે આદિત્યમંત્રો રક્ત ચન્દનનું પૂર્ણવર્તુલાકાર તિલક ને રક્ત કુસુમોની માલા ખારણુ કરતા હતા ને ॐ ઘૃણિઃ સૂર્ય-આદિત્યઃ એ અષ્ટાક્ષર મન્ત્ર જાપતા હતા. આ મતના અનુયાયીઓ સૂર્યને જગદ્દાતા પરમાત્મા માનતા હતા, એના મર્થનમાં શ્રુતિ-સ્મૃતિના આધાર દાંડતા હતા. પુરુષમૂક્ત (જ. વે. ૧૦. ૬૦)માં જણાવેલું સહસ્રશીર્ષા મહસ્રાક્ષ સહસ્રપાદ પુરુષનું વર્ણન સૂર્યને લાગુ પાડતા તેમ પુણ્ય ને મગત્ત શબ્દોથી નારાયણનો નહિ પણ સૂર્યનો અર્થ ધરાવતા, શતઘ્નોય માંઆવતી ઝદની ઋતુનિ સૂર્યની હોવાનું પ્રતિપાદિત કરતા, જહ્મા વિષ્ણુ ને રુદ્રને સૃષ્ટિના આદિકારણ સૂર્યમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ગણુના અને સર્વ બ્રુમુક્ષુઓને જહ્મમય સૂર્યની જ ઉપાસના કરવાની બલામથ્ય હતાં. એ સમયે આ સૂર્યમંત્રોના છ પ્રકાર હતાઃ (૧) જહ્માત્મક સૃષ્ટિકારણથી ઉદયમંડલના લક્તો, (૨) ઈશ્વરાત્મક

આદિત્યબક્તોગા પશ્ચ પ્રચલિત હોવી જોઈએ

૨૧૮. આ કાવના સૂર્યમંદિરોમાં ધરિનની ગિરિ-ઉપાસનાની ટેટલીકે ૨૫૪ અસર રહેલી હતી એવું એ કાલ દરમિયાન વરાહમંદિરે એકી વૃહત્સહિતા પરથી જાણવા મળે છે. એમાં સૂર્યમૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા મગ સોકોને દાથે કરાવવાની બવામણ કરવામાં આવી છે ૧૪૨ આ મગ સોકો જરથોસ્તના વંશજ હતા ને કમગની આસપાસ અવ્યગ ધાગણુ કરતા હતા અને સૂર્યમંદિરના સૂર્યની વિધિમર પૂજન કરનાર બ્રાહ્મણોની ખેાટ પડતા શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર સામ્યે મકલીપથી મગ સોકોને તેડાવી એ કામમાં નિયુક્ત કર્યા હતા એવો ઉલ્લેખ પુરાણોમાં આવે છે ૧૪૩ ધર્મનના પ્રાચીન મગ સોકો પેગંજર જરથુષ્ટ્રના અનુયાયી હોઈ સૂર્યપૂજક તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. આ ધરિની સોકોની અસરથી અહીંની સૂર્યમૂર્તિઓમાં કટિ પર ધારણ કરવાના અવ્યંમની ને દીંચણ સુધીના સાંગા 'ખૂદ'ની ધર્મની વેશશૈલી નજરે પડે છે, ૧૪૪ જેનો ઉલ્લેખ વરાહમંદિરે ઉદીર્ચન શૈલી તરીકે કરેલો છે. ૧૪૫ મૈત્રકકાલીન સૂર્ય-મંદિરોમાં એ કામની કોઈ સૂર્યમૂર્તિ બામોજ ગોમ્બદ રહી છે ને મંદિરોનાં ક્ષેત્રમત ગિરિઓમાં આપેલી એની નાની બેઠેલી આકૃતિ પડ્યા

૨૧૯. મૈત્રકાલીન દાનસાસનોમાં શાક્ય મંથના બિશ્વુઓના (તથા બિશ્વુણીઓના) અનેક વિદારોનો ઉલ્લેખ આવે છે. યુગ્મન શુઆંગે બાહ્યતાના પ્રવાસ દર્શિવાન પશ્ચિમ બાહ્યતાની મુલાકાત શાક્ય ધર્મ લીધી, ત્યારે એની પ્રવાસનોંધમાં એણે મુળગતના સંકેટો વિદારોની નોંધ કરી છે.^{૧૪૭} આમાંના ચણા વિદાર બિશ્વુઓ માટે બંધાયા હતા, જ્યારે કેટલાક વિદાર બિશ્વુણીઓ માટે બંધાયામાં આવ્યા હતા. વિદારોમાં કામગ રહેતા બિશ્વુઓ આખ્યન્તર કહેવાતા, ને બદાચી આવી થોડો વખત રહેતા બિશ્વુઓ અખ્યન્તર કહેવાતા. મૈત્રકાલીન વિદારોને જે બુદ્ધિદાન દેવામાં આવતાં, ને વિદારોના આખ્યન્તર બિશ્વુઓ તેમજ ચારે દિશાઓથી આવના અખ્યાગત બિશ્વુઓની જરૂરિયાનો પૂરી પાડવા માટે અપાતાં.^{૧૪૮} બિશ્વુ કે બિશ્વુણીના નામનો ઉલ્લેખ મામાન્યતઃ આર્ય (પૂણ્ય) ગ્રન્થ માં કંઠવામાં આવેલો ને બિશ્વુને ગ્રન્થ કેટલીકવાર અદન્ત ગ્રન્થ પશ્ચ વપ ગતો. બિશ્વુઓમાં અમુક માળે અધિક ગુણવત્તા પામનાર બિશ્વુને આચાર્યની પદવી મળતી. મૈત્રકાલીન દાનસાસનોમાં આચાર્ય બદન્ત બુદ્ધદામ, આચાર્ય ગદન્ત સ્થિરમતિ ને આચાર્ય બિશ્વુ ચિમત્રગ્રમ નામે ત્રણ આચાર્યોનો ઉલ્લેખ આવે છે.^{૧૪૯} યુગ્મન શુઆંગ વસબી દેશની નોંધમાં^{૧૫૦} સ્થિરમતિ ને ગુણુમતિ નામે જે બેધિસરવો વસબી નજીકના વિદારમાં રહી મથાનો ઉલ્લેખ કરે છે. તથા એ વિદાર બંધાવનાર તર્ગીં એ બાચક નામે મહાનુભાવે ઉલ્લેખ કરે છે. આ

૧૪૭ બીડ, રેકોર્ડ, પૃ. ૨, પૃ. ૨૫૭-૭૦

૧૪૮ ...વિહારુનિવામિચત્તુર્દિગમ્યાગ્તાર્યમિશ્વુમંથસ્ય સીવરવિષ્ણુપાતશયનાસન
ગ્લાનપ્રત્યયમૈવજ્ઞપતિકાર્થમ્।...નનાદિગમ્યાગ્તાધ્યાદસનિવાયાખ્યન્તરશા-
વ્યાધ્યેમિશ્વુમંથાત્

૧૪૯ શુઓ ૩ ૨૨૩.

૧૫૦ બીવ, સ્પર, પૃ. ૨૮૮; નોટર્મ, ટ્રાન્સેક્સ, પૃ. ૨, પૃ. ૨૬૭

ઉચ્ચ ડોટિના મિશ્રુઓમાંના ઘણા તો સમસ્ત દેશમાં નામાંકિત હતા. શાક્ય મંદના જે મળ્ય મંસાર તથા શ્રમણધર્મનો અંગીકાર કરે તે મિશ્રુ (ત્રીં મિશ્રુણી) કહેવાતા, જ્યારે જે સળ્ય મંસારમાં ગૃહસ્થ રહી ભગવાન ગુહની ઉપામના કરે તે ઉપાસક (ત્રીં ઉપાસિકા) કહેવાતા. દાનશાસનોમાં દુહા નામે ઉપાસિકાનો ઉલ્લેખ અનેક વાર આવે છે. ૧૫૧ એ પરમોપાસિકા કહેવાતી તે એના નામની સાથે પૂજ્યતાવાચક પાદ મળે ઉમેરાતો. પાદ શબ્દનો પ્રયોગ મિશ્રમા નામે અન્ય ત્રીના નામની માથે પણ કરવામાં આવ્યો છે. ૧૫૨ એ પરથી દુહાની જેમ મિશ્રમા પણ પરમ ઉપાસિકા હોવાનું અનુમાન થાય છે. મૈત્રક નરેશ મહારાજ ગુહ-સેનને એમના છેજ્ઞા દાનશાસનમાં પરમોપાસક કહેવામાં આવ્યા છે. ૧૫૩ શાક્ય મંદમાં નહિ ભગેલા અન્ય મંદદાયોના રાજાઓ પણ શાક્ય સંપ્રદાયના મિશ્રુઓ માટે વિહાર બંધાવતા તેમજ શાક્ય વિહારોને ભૂમિનાં ધર્મદેય દેતા. ૧૫૪ દાનશાસનોમાં જણાવેલો મહાર્કવિહાર યજ્ઞભીપતિ જાટાર્કે બંધાવેલો જણાય છે. એની સમીપમાં મિશ્રમાએ એક જીળે વિહાર બંધાવ્યો હતો. જાટાર્કપુત્ર કુવમેનની ભાગિનેથી (ભાણેજી) દુહાએ વચબીમાં એક મહાવિહાર બંધાવ્યો હતો. શીવાદિત્ય ધર્માદિત્યે વંશકટમાં બંધાવેલા વિહારનો ઉલ્લેખ દાનશાસનોમાં આવે છે તે એના મહેલની બાજુમાં બંધાવેલા વિહારનો ઉલ્લેખ યુગ્મન ગુઆગની પ્રવાસ-

દીધા હતા. માનક વસના મહારાજ પન્થ બાગ રત વસાદાસ ૨ નાએ
 પણ બીજા વિદારને જીમિન દીધુ હતુ ગામજોની જેમ અધિકારીઓ,
 વેપારીઓ ને અન્ય વર્ગના પ્રજાજનો પણ વિદાર અધાવતા ૧૫૫
 મામન્ટ કક્ષુકના માનકુલની પૂર્ણમહાએ વયબીમા ભિક્ષુઓનો વિદાર
 અધાવ્યો હતો ને દિવિરપતિ ગ્રન્દભટ્ટે ચોધાવકમા ભિક્ષુઓનો વિદાર
 અધાવ્યો હતો. વયબીમા કક્ષમાકિવ ને અજિત નામે વણિકોએ
 વિદાર અધાવ્યા હતા. આચાર્ય બુદ્ધદામ, આચાર્ય ચિદમતિ ને આચાર્ય
 વિમલગુપ્ત જેવા કેટલાક મહાન ભિક્ષુઓ ને અચય જેવા અર્હત પણ વિદાર
 અધાવતા હતા. આ ઉપરાત ચક્ષુચર નામે કોઈ વ્યક્તિએ વયબીમા
 ભિક્ષુઓ મારે મહાવિદાર અધાવ્યો હતો વળી ગોદક નામે કોઈ
 માણસે વયબીના દહાવિદાર મકથમા એક વિદાર અધાવ્યો હતો.
 વિદારો અધાવનાર આ વ્યક્તિઓમાના કેટલાક ગૃહસ્થ શાક્ય હિપામક
 હોના મંભવે છે, પરંતુ એમાના કોઈના નામની માથે ઉપાસક શબ્દ
 આપવામા આવ્યો નથી. આથી એ મનુ અન્ય સપ્રજાઓના હોવા
 છતા પૂર્વધર્મની ભાવનાથી શાક્ય વિદારો અધાવતા હોય એ ધણુ
 મંભવિત જણાય છે. યુઅન શુઆંગ મુગ્ધરાતના બુદ્ધાશુના પ્રદેનોમા
 વચના ભિક્ષુઓની મંખ્યાના જે આકડા આપે છે તેનો મગવાળો નીમ
 હતુ નોંદશે થાય છે. ૧૫૬ એ ભિક્ષુઓને આચય આપનાર ઉપા
 મકોની મંખ્યા તો એથી મે વધુ હતી. આ અધા ઉદ્દેશો પરથી

પ્રયોગ બુદ્ધના પ્રવચનોના મમૃદની ૧૫૮ જેગ
અષ્ટાદશ નિકાય મધના માણસોના મમૃદ માટે પણ દુગ્ધામાં
આવના મૈત્રકકાલ દગિયાન ભારતમાં જે અદાર
નિકાય હતા તેનો ઉલ્લેખ ૪-ત્તિમે એની પ્રવાસનોધમાં કર્યો છે એ
એમાંના સાત નિકાયોને મદામધિક નિકાયના, ત્રણ નિકાયોને અધિ-
નિકાયના, ચાર નિકાયોને મૂલમર્વાગિતવાદ નિકાયના, ને ચાર નિકાયો
ને સમ્મિતિનિમ્મયના પેટા વિભાગ હોવાનું જણાવે છે ૧૫૬ આમાંના
૨૫૧ નિકાયનો પ્રચાર વિશેષતઃ દક્ષિણ ભારતમાં, મલસર્વાગિતવાદ
નિકાયનો ઉત્તર ભારતમાં ને સમ્મિતીય નિકાયનો પશ્ચિમ ભારતમાં હતો
વાટ દેશમાં (અર્થાત્ ગુજરાતમાં) આ ઉપરાંત મદામધિક નિકાય, અધિ-
નિકાય ને મૂલમર્વાગિતવાદ નિકાયનો પણ થોડો પ્રચાર હતો મૌદ્ધ-
ન્યમાં અધિરવાદીઓ ને મદામધિકોનો બદ તો ધણા પ્રાચીન કાળથી
પડેલા હતા, પરંતુ આ મધ્યે અધિ-વાદીઓના અગિયાર ને મદા-
મધિકોના માત્ર બે પડી ગયા હતા અધિ-વાદીઓના બેદ આ પ્રમાણે
છે. (૧) દૈમવન, (૨) મર્વાગિતવાદી, (૩) વાલ્મીપુત્રીય, (૪) ધર્મોત્તર,
(૫) અધ્યાનિક, (૬) સમ્મિતીય, (૭) વપ્પુમગિક, (૮) મદીશામન,
(૯) ધર્મગુપ્તર, (૧૦) કાશ્યપીય ને (૧૧) મોત્રાન્તિક, જ્યારે મદા-
મધિકોના બે નીચે પ્રમાણે છે (૧) મૂલમદામધિક, (૨) એક-ય।

હો છે, ત્યારે યુગ્મન ગુચ્છાગ એના દરક પ્રદેશના નિકાયની અવગ
અવગ માહિતી આપે છે એ અનુમા મહિતીય નિકાયનો પ્રચાર
વિશેષતઃ માયવ, વવશી ને આનન્દપુચ્છા હતો, ત્યાર સુગપ્ટ ને
ભરકચ્છમા સ્યવિર નિકાયનો પ્રચાર વિશેષ હતો એવું માલૂમ પડે
છે ૧૬૨ પરંતુ મદાસધિક નિકાય ને મૂલમર્વાગ્તિરા નિકાયનો પ્રચાર
ગુજરાતના કાઈ પ્રદેશમા હોવાનું નોધનામા આવ્યું નથી અથવા
નિકાય એ બુદ્ધના નિર્વાણ પછીનો સદુચી પ્રાચીન સમ્રદાય છે એ આગેક
મોર્ધના મમયમા ભાન્તમાથી સિલોનમા પ્રમયો હતો ને મિલોન, મર્મા
ને મિયામમા દશ એ જ સમ્રદાય ચાલે છે એના ત્રિપિટક ગ્રન્થ
પાલિ ભાષામા છે, ને એનો વિસ્તાર ૩૦૦,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણનો છે
અથવાનિર્વાણનું પ્રાચીન નામ ચેરવાદ છે બુદ્ધનર્વાણ પછી ત્રીજી
મર્મામા અથવાનિકાયમા મહિતીય નિકાયનો અવગ શરૂ પડ્યો ૧૬૩
એ સમયે સમિતીય નિકાય વિશેષતઃ અવન્તિદેશમા પ્રચલિત
હતો ૧૬૪ આથી મૈત્રકકાલમા આ નિકાયની પશ્ચિમ ભારત પર પ્રચુર
અમર નાય એ પ્રાચીનિક છે ચક્રવર્તી હર્ષવર્ધનની બહેન રાજ્યશ્રી
મહિતીય નિકાયની અનુયાયિની હોવાથી આ નિકાયને એ ચક્રવર્તી
તરફથી આશ્રય મળ્યો હતો ૧૬૫ આ નિકાયના ત્રિપિટક ગ્રન્થોનો
વિસ્તાર ૨૦૦,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણનો છે, જેમા વિનયપિટકનો વિસ્તાર
૩૦,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણનો છે. ૧૬૬ આ નિકાયના આ પિટકગ્રન્થો
હાલ ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ એ મતના કેટલાક સિદ્ધાન્તોનું સર્વાન્નિ
વાદી રસુગન્ધુના ભમિધર્મસોજના અતમા તેમજ ચેરવાદના અભિધર્મ
પિટકમાના કથામણુના આરમમા ખડન કવવામા આવ્યું છે એ પગથી

૧૬૨ બીવ, રેડ્ડેજ, પૃ ૨, પૃ ૨૫૭-૭૦

૧૬૩-૧૬૫ દસ, અર્ની હિસ્ટરી ઓફ ધી રેપ્રેઝેન્ટેશન ઓફ બુદ્ધિઝમ ઓન્ડ ની બુદ્ધિસ્ટ
સ્કૂલ્સ, પૃ ૨૮૭-૯૯

૧૬ તમકસુ, સદર, પૃ ૨૪

આ નિકાયના અનેક મુખ્ય સિદ્ધાન્તોનો પરિચય થાય છે ૧૯૭ સમ્મિતીય નિકાયનો વિશિષ્ટ મત એ છે કે અહમ્(હું)ની સહાનતા પાત્ર ભિન્ન રહેવા દાગ નહિ, પણ એ રહેવાથી ભિન્ન એવા પુદ્ગલ થી સંધાય છે ને જન્મ-જન્માતરના સંસ્કારો ને કર્મોની મર્યાદા પણ પુદ્ગલ દાગ મિદ્ધ થાય છે આ પુદ્ગલ રહેવાની જેમ ક્ષણિક નથી તથા નિર્વાણની જેમ નિત્ય નથી શુદ્ધ એવા આ પુદ્ગલ તત્ત્વની અક્ષણિકતા પ્રતિપાદિત કરવામાં સમ્મિતીય નિકાયને અધિવિર નિકાય તેમ સંમિતિવાદ નિકાયનો ઘણો વિરોધ વહેરી શેવો પડતો આ ઉપ-ગત સમ્મિતીય નિકાયમાં એવું પ્રતિપાદિત કરવામાં આવતું કે નિર્વાણ પામેલા અર્હંતનું પણ પતન અભવે છે, જાર ને પુનર્ભવ વચ્ચે અન્તર્મથ છે, દેવના દાનની જેમ એના ઉપયોગનું થે પુણ્ય મળે છે, અર્હિસાદિતું નિવેદન કરવું એ પણ ધર્મકાર્ય છે ઇત્યાદિ સમ્મિતીય નિકાયનો પ્રચાર વિશેષતઃ લાટદેશમાં ને ત્રિધુદેશમાં હતો એ ઉપરાંત એનો થોડો પ્રચાર મગધ, પૂર્વ ભારત, દક્ષિણ ભારત, ને દક્ષિણ સમુદ્રના દ્વીપોમાં હતો હિંદીશીનના પૂર્વભાગમાં આવેલા અપા દેશમાં સદુથી વધુ પ્રચલિત મગધમાં સમ્મિતીય નિકાયનો હતો ૧૯૮

૨૨૧ અષ્ટાદશ નિકાયના બેઠ મોટે ભાગે ત્રિશ્વસવના જુદા-જુદા વિનયોને આધારે પડેલા છે, ત્યારે અભિધર્મના બેઠ અનુમા-સાકય સંધના એ મોટા પથ પડેલા છે. મહામધિષ્ઠાએ મહાચાત્ર સ્થાવિરોના જૂના પથને હીનયાન ને પોતાના નવા પથને મહાયાન નામ આપ્યું ૧૯૯ મૂળ ધર્મમાં તો દરેક વ્યક્તિએ જાતે સાધના કરી નિર્વાણનો અધિકાર આપજો મેળવવાનો હતો, એને બદલે મહાયાને જુદો ને બોધિમત્તવોને દેવી સિદ્ધિ ધરાવતા અને

૧૯૭ દત્ત, શ્રી પ્રિન્સિપલ રફલેસ ઓફ જુદ્ધિઝમ, પૃ ૫૭-૬૭

૧૯૮ તકાકુસુ ઇ તિગ, પૃ. ૭૬

૧૯૯ કિમુરા, હીનય ન બેન્ડ મહાયાન, પૃ ૮-૧૦

ભૂતમાત્રના નિર્વાણનો પરમાર્થ માધતા કલ્પીને પોતાના નિર્વાણની પ્રાપ્તિ અર્થે મહુને એમની આરાધના જ કરતા રહેવાનો સરળ માર્ગ દર્શાવ્યો. મૈત્રકકાનીન દાનચાસનોમા તો મોટે ભાગે અજ્ઞાદશ નિકાયો નો જ ઉ રેખ આ યા કરે છે. પહેલી નજરે એમા મહાસધિકોના નિકાન મહાયાનના ને સ્થવિરોના નિકાય હીનયાનના હોવાનો ભામ થાય. પરંતુ યુગ્મન શુઆગની ને ધ પરથી માલુમ પડે છે કે સ્થવિર નિમાયના ભિક્ષુઓ મહિમતીન નિકાયના ભિક્ષુઓની જેમ હીનયાનના અનુયાયી હોવાને બદલે મહાયાનને અનુસ તા હતા. આથી એ સમગ્રે નિકાયમેને યાનબેદ સાથે કર્મ મીધા મનધ નહોતો એવું ક્ષિત થાય છે. આ અનુમાનને ધ તિસગની નોધનું મનજ સમર્થન મળે છે. એ સ્પષ્ટ જણાવે છે કે કોઈ નિકાય એક યાનના મિનકુન નહિ ને ખીજ યાનના રૂરૂપ છે એવું નથી. ૧૭૦ એ તો વળી સ્પષ્ટ કરે છે કે જે મોધિમરવોની ઉપામના કરે ને મહાયાન સૂત્રોનો પાઠ કરે તે મહાયાની કહેવાય છે, ને જે એકુ ના કરે તે હીનયાની કહેવાય છે. ૧૭૧ યુગ્મન શુઆગની નોધમા જણાવ્યા મુજબ વનખી માનન ને આનદપુર ૧૧ ભિક્ષુઓ હીનયાનના, સુગત્ર ને બરુકમ્ ૧૧ ભિક્ષુઓ મહાયાનના, અને એમ ને હિમચિત્તીના ભિક્ષુઓ ૫૦ યાનોના અનુયાયી હતા. ૧૭૨ આ હિમામે નૈનકમલીન મુજગતમા મહાયાનની

માત્ર મહાયાનિક લિશ્તુઓના સંધને આપવામાં આવ્યું છે. ૧૭૪
એ હતો હરનવત્ર આદારના યોધાવક ગામમાં દિવિરપતિ રકન્દભટે
અંધાવેશો વિહાર. આ મિવાય બીજાં કોઈ દાનશામનોમાં દીનયાન-
મદાયાનનો ભેદ ગણવામાં આવ્યો નથી.

૨૨૨. તત્ત્વમીમાસાની દૃષ્ટિએ બૌદ્ધ મતદાયમાં અનેક લિખ-
લિખ વાદ પ્રવર્તતા હતા. ૧૭૫ જે વાદમાં માનસિક નેમજ બાહ્ય સર્વ
સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ સ્વીકારાતું હતું તે વાદ સર્વાસ્તિ-
સર્વાસ્તિવાદ ઘાદ કહેવાતો હતો. આ વાદનો પ્રથમ પ્રમાણગ્રન્થ
ને વિજ્ઞાનવાદ કાત્યાયનીપુત્રે રચેલું અભિધર્મજ્ઞાનપ્રસ્થાન નામે શાસ્ત્ર
છે, પરંતુ એનો મુખ્ય આશ્રય એ શાસ્ત્ર પર રચાયેલી
અભિધર્મમહાશિખાપા નામે ઋત્તિ ૫૨ રહેલો છે. આથી આ વાદ વૈમાપિકવાદ
તરીકે જાણીતો થયો છે. વૈમાપિકવાદનું મંપૂર્ણ વિવરણ વસુમન્ધુના
અભિધર્મકોષ શાસ્ત્રમાં ઉપલબ્ધ છે. એ ગ્રન્થનો મૂળ ભાગ મંદોપત-
૬૦૦ કારિકાઓમાં ગ્યાયો હોઈ, એમાં જણાવેલા કેટલાક મુદ્દા ૫૨
વિવરણની જરૂર પડી. આથી આગળ જતાં વસુમન્ધુએ એના ૫૨
બાબ્બ લખ્યું. પરંતુ આ દરમિયાન એમના વિચારોમાં એવું પરિવર્તન
થઈ ગયું હતું કે એ બાબ્બમાં રજૂ થયેલા કેટલાક વિચાર વૈમાપિક
વાદની વિરુદ્ધ જઈ સૌત્રાન્તિક વાદનું પ્રતિપાદન કરતા હતા. આથી
મતભેદે એનું ખડન કરનારા ગ્રન્થ રચ્યો, જોતા વસુમન્ધુનો ગ્રન્થ
ખૂબ પ્રચલિત થયો. વૈમાપિક વાદમાં આજે જગતનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ
માનવામાં આવતું હતું એને અદ્યે સૌત્રાન્તિક વાદમાં એને અનુમેય
ગણવામાં આવતું હતું. વૈમાપિક વાદના પાંચ અભિધર્મ ૫૨ રહેલો હતો,

૧૭૪ લેખ ૫૬

૧૭૫ અહીં જણાવેલી વાદોની વિવરતા માટે સોગન ને હતના ઉપર જણાવેલા
પુસ્તકો ઉપરાંત એટન્સ ને હતના ઇન્ટ્રોડક્શન દુ ઇન્ડિયન ફિલોસોફી (પૃ. ૧૬૦-
૧૬૬)નો યે આધાર લેવામાં આવ્યો છે

ત્યારે એ વાતનો આધાર સૂત્ર ૫૦ નહોતો હતો એવી એને સૌત્રાન્તિક
 વાદ હશે કે આ મને વાતોમાં માનમિત્ત તેમજ ગાથ - સર્વત્ર અમિતત્વ
 સ્વીકારવામાં આવતું હતું થોડા નખનમાં આ મર્વાગિતવાદથી નિતાન્ત
 મિદ્ધ એવો સર્વશૂન્યતાવાદ પ્રચલિત થયો એનો મુખ્ય આધાર દરિ
 વર્માનુત સન્યસિદ્ધિ શાસ્ત્ર ૫૦ દર્શ, એને સન્યસિદ્ધિવાદ પણ હશે છે એમાં
 જૂનોના અનાત્મ્ય ઉપગત પાશોનું અનાત્મ્ય મિદ્ધ સ્વીકારે ગાથ તેમજ
 માનમિત્ત - મર્વની શૂન્યતા પ્રતિપાદન કરવામાં આવી છે એ પત્રી
 મર્વાગિતના તે મર્વશૂન્યતાના આ એ નિતાન્ત વાદનું મમાવાન કરનારો
 સાધ્વમિકવાદ પ્રચારમાં આવ્યો આ વાદનું પ્રતિસાદન કરનાર નાગાર્જુને
 મહાયાનના અબ્ધુદયમાં ચણેલા હાજા આપ્યો છે એમાં માન

બન્ધુ અસંગ ગણાય છે. અમંગે બોધિસત્ત્વ મૈત્રેય પામેથી જ્ઞાન પામીને ત્રણ ગ્રન્થ રચ્યા ગણાય છે: યોગાચાર્યભૂમિશાસ્ત્ર, [મહાયાન]સૂત્રા-લંકારટીકા ને મધ્યાન્તવિભાગમાત્ર. અમંગની અસરથી વસુબન્ધુ પણ સૂર્યાગ્નિવાદ છોડી છેવટે યોગાચાર વાદનું પ્રતિપાદન કરતા થયા હતા. અમંગ ને વસુબન્ધુ ઈ. સ. ૩૦૦-૩૫૦ના અરસામાં થયા. ૧૭૬ અમંગના શિષ્ય સ્થિરમતિ ને વસુબન્ધુના શિષ્ય ગુણમતિએ નાસન્દા વિદ્યાપીઠમાં નામના મેળવી હતી. ૧૭૭ યુગ્મન ગુઆગની પ્રવાસનોંધ પરથી માલુમ પડે છે કે આ વિદ્વાનોએ પોતાની કૃતિઓ વસુબન્ધુના વિહારમાં રહીને રચી હતી. ૧૭૮ સ્થિરમતિના મહાયાનમાર્ગ-પ્રાવેશિકાનો ચીની અનુવાદ ઈ. સ. ૩૯૭ ને ૪૩૬ વચ્ચે અને ગુણમતિના લક્ષણાનુસારશાસ્ત્રનો ચીની અનુવાદ ઈ. સ. ૫૬૦ના અરસામાં થયો હતો. આથી તેઓ મૈત્રકકાલના આરંભ પહેલાં લગભગ એક શતક જેટલા વહેલા થયા જણાય છે. અસંગ-વસુબન્ધુના અનુયાયીઓમાં એ પછી દિન્નાગ, ધર્મપાલ ને શીલભદ્ર જેવા પ્રગર વિદ્વાનો થયા. એમાં દિન્નાગ કાલિદાસના પૂર્વસમકાલીન ગણાય છે. ધર્મપાલનો સમય ઈ. સ. ૬૦૦ના અરસાનો જણાય છે ને એમના શિષ્ય શીલ-ભદ્ર નાસન્દા વિદ્યાપીઠના મુખ્ય અધ્યાપક હતા, જેમના જ્ઞાનનો સાબ સાં આવેલા યુગ્મન ગુઆગે પણ લીધો હતો. આ ઉલ્લેખો પરથી વિજ્ઞાનવાદ-યોગાચારવાદનો પ્રચાર મૈત્રકકાલ દરમિયાન પ્રચુર પ્રમાણ-માં ચાલુ રહ્યો હોવાની પ્રતીતિ થાય છે. આથી સ્થિરમતિ ને ગુણ-મતિ દ્વારા મુક્તકાલ દરમિયાન ગુજરાતમાં પ્રચલિત થયેલો આ વાદ

૧૭૬ આ બે બન્ધુઓની હકીકત માટે જુઓ ઇલિયટ, સદર, પૃ. ૮૬-૮૯.

૧૭૭ યોટ્સ, ટ્રાવેલ્સ, પુ. ૨, પૃ. ૧૦૮-૦૯. ઇ-સિંગ જમ્બુદ્વીપના વિખ્યાત બિશુઓમાં સ્થિરમતિ ને ગુણમતિનાં નામ ગણાવે છે (પૃ. ૧૮૧), એમાં સ્થિર-મતિને બદલે સ્થિરમતિનો ગોટાળો થયો જણાય છે (પૃ. ૨૨૫-૨૬).

૧૭૮ બીક્, રેકોર્ડ, પુ. ૨, પૃ. ૨૬૮; યોટ્સ, ટ્રાવેલ્સ, પુ. ૨, પૃ. ૨૪૬-૪૭

નો. ૧૮૩ ગ્રાહાદિત્યે બધાવેલો વિહાર એના મહેલની આગળમાં હોઈ વલ્લીમાં આવેલો હોવો જોઈએ. એમાં ગગનએ શિશ્વીઓની કારીગરીનું તમામ કૌશલ દર્શાવ્યું હતું ને એને શત્રુનારવમાં દરેક પ્રકારની શોભા કરાવી હતી. વળી એમાં એણે સ્નાન સ્તોકનાથ સુંદરાની મૂર્તિએ પદ્મનાવી હતી. અચ્છે બધાવેલા વિહારમાં ગુણમતિ ને ચિત્રમતિએ લાંગે. વખત વચ્ચાટ કર્યો હતો, એથી એ વિહાર પ્રાગ્-મૈત્રક કાલમાં બંધાયો હોવો જોઈએ. આ અચ્છ પશ્ચિમ ભારતના હતા ને એમણે એક ખીન્ને મહાવિહાર મહારાષ્ટ્રના પૂર્વ ભાગમાં આવેલા પર્વત પર તૈયાર કરાવ્યો હતો. ૧૮૪ આ વિહાર અજાટા પર આવેલો એક વિહાર છે એવું એમાં કોનરેલા ક્ષેત્રમાં આવતા અચિર અચ્છને જગતા ઉદ્દેશ્ય પરથી માલુમ પડે છે. ૧૮૫ વલ્લીથી થોડે દૂર જણાવેલો આ વિહાર તળાજાના ડુંગર પર આવેલા ગૌદ વિહારોની અંદર આવેલો જણાય છે. ૧૮૬ દાનશાસનોમાં એકંદરે તેર વિહારોનો ઉદ્દેશ્ય આવે છે. એમાંના અગિયાર વિહાર વલ્લીપુરમાં આવેલા હતા. આ વિહારોનાં બે મંડલ હતાં-એક, ભિક્ષુઓના વિહારોનું ને બીજું, ભિક્ષુણીઓના વિહારોનું. ભિક્ષુઓના વિહારોનું મંડલ પરમ ઉપાસિકા દુદાએ બંધાવેલા મહા-વિહારની આસપાસ રચાયું હોઈ દુદાવિહારમંડલ કહેવાતું ને ભિક્ષુણી-ઓના વિહારોનું મંડલ યક્ષશરે બંધાવેલા મુખ્ય વિહારની આસપાસ રચાયું હોઈ યક્ષશરવિહારમંડલ કહેવાતું. દાનશાસનોમાં જણાવેલા વિહારોની વિગત નીચે પ્રમાણે છે :

૧. દુદાવિહાર—આ વિહાર મહારાજા કુવસેન ૧જાની બાગિનેથી પરમ ઉપાસિકા દુદાએ વલ્લી તળમાં બંધાવ્યો હતો. એ ભિક્ષુઓનો

૧૮૩ સદર, પૃ. ૨૬૮

૧૮૪ સદર, પૃ. ૨૫૭-૫૮

૧૮૫ વોટર્સ, ટ્રાવેલ્સ, પૃ. ૨, પૃ. ૨૪૦

૧૮૬ પુરાતત્ત્વ, પૃ. ૧, પૃ. ૯૯ થી.

ગામની જમિનુ ધર્મદેવ મદારાબાન કુસેન ૧ ના ૥ મ ૨૧૭(ઈ. મ ૫૩૬)ના દાનશામનમા નોધવામા આ યુ ૩ ૧૦

૩ ગાંધપાદીય વિદાર—ધરસેન ૨૭૧ ૥ સ ૨૬૯(ઈ સ ૫૮૮) ના દાનશામનમા ૧૯૧ દાન લેનાર વિદાર તરીકે ‘વનભીમા આચાર્ય ભદ્રન્ત ગિય મતિએ બધાવેતો શ્રી ગાંધપાદીય વિદાર જાણાવેતો છે ને શીનાદિત્ય ૩ જાના મ ૩૪૩(ઈ સ ૬૬૨)ના દાનશામનમા ૧૦૦ દાન લેનાર વિદાર તરીકે ‘દુદાવિદાર મડનની ગાદી આવેતો આચાર્ય બિમ્બુ ગિયરમતિએ બધાવેતો વિદાર’ જાણાવવામા આ થોછે આ બંને ઉદ્દેશ વનભીમા સ્થિરમતિએ બધાવેના એક જ વિદારને નમતા જણાય છે ૫૦૦ બ્રહ્મનરે આ વિદારને સુઅન શુઆગે વનભીના વર્ણનમા જણાવેતો ત્રિાર ધાર્યો છે ૩ એ બરાબર નથી, કેમકે એ ત્રિાર નો વનભી તમમા નહિ પણ વલભીથી થોડે દૂર આવેતો હતો અને એ આચાર્ય સ્થિરમતિએ નહિ પણ અર્હત અચરે બધાઓ હતો આ આચાર્ય અસગના સુપ્રસિદ્ધ શિષ્ય સ્થિરમતિ હોના જોઈએ, કેમકે એ સ્થિરમતિએ વસુમન્ધુ ૥ શિષ્ય શુણુમતિ ૧ સાથે વલભીથી થોડે દૂર આવેના વિદારમા લાખો વખત વામ કર્યો હતો સ્થિરમતિએ બધાવેલા વિદારનું નામ ઘણપાદીય હતું એ નામમા રહેતો ઘણ પાદનો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટતુ સપ્રદાયના મુખ્ય આચાર્યોને લગતો હોઈ એમા પ્રાય સ્થિરમતિના ગુરુ અસગનો નિર્દેશ રહેતો હશે ગાંધપાદીય વિદારને ધરસેન ૨ જાએ ૨ ૨૬૮(ઈ સ ૫૮૮)મા ૧ ગામોનુ ને શીનાદિત્ય ૩ જાએ ૨ ૩૪૩(ઈ સ ૬૬૨)મા એક ગામનુ દાન દીધુ હતું ૧૯૪

૧૦૦ લેખ ૧૫

૧૦૧ લેખ ૩૦

૧૦૨ લેખ ૬૩

૧૯૩ ઇએ પુ ૬ ૫૮

૧૪ લેખ ૩૦ ને ૬૩

૪. કક્ષ વિહાર—કક્ષ માંકિવે બંધાવેલો આ વિહાર વજ્રબીના દુદાવિહારમંડલની અંદર આવેલો હતો. માફિલ એ કક્ષનું ગોત્રનામ લાગે છે ને એ નામ માફિલ નામે ગોત્રકાર નામ પરથી પડ્યું જણાય છે. કક્ષ વાલિગ(વેપારી) હતો. આ વિહારને ધરમેન રજા તરફથી મં. ૨૭૦ (ઈ. સ. ૧૮૯)માં એક ગામનું જુમિદાન મળ્યું હતું. ૧૮૫

૫. ગોહક વિહાર—આ વિહાર વજ્રબીના દુદાવિહારમંડલની અંદર ગોહકે બંધાવ્યો હતો. ગોહક વિશે એના નામથી વિશેષ કંઈ માહિતી મળતી નથી. આ વિહારને ધરમેન જાણાદિત્ય તરફથી મં. ૩૧૦ (ઈ. સ. ૧૨૬)માં એક ગામનું દાન દેવામાં આવ્યું હતું. ૧૮૫

૬. વિમલગુપ્ત વિહાર—આ વિહાર કુકુરાણક ગામમાં વસતા આગાર્ય કિશુ નિમલગુપ્તે બંધાવ્યો હતો. પુજાન શુઆંગ કે ધ-સિંગની પ્રવચનોંધમાં જણાવેલા ભારતના નામાંકિત આચાર્યોમાં વિમલગુપ્તનું નામ આવતું નથી. આથી આ આચાર્યની શરકિદી વિશે કંઈ વિશેષ માહિતી મળી નથી. વિમલગુપ્તે બંધાવેલા વિહારનો ઉત્ત્વેષ શીલાદિત્ય ૩ જાતાં એ દાનગ્રાસનોમાં આવે છે. ૧૯૭ મં. ૩૪૩ ના દાનગ્રાસનમાં એનો ઉત્ત્વેષ દુદાવિહારમંડલની અંદર આવેલા સ્થરમતિએ બંધાવેલા વિહારની સાથે કરવામાં આવ્યો છે તેમજ એને દુદાવિહારમંડલની અંદર આવેલો જણાવવામાં આવ્યો છે અને મં. ૩૫૬ ના દાનગ્રાસનમાં એને વજ્રબીમાં આવ્યન્નારિકા નિગાની પર્વે દુદાવિહાર

માન્યો છે ૧૯૮ એ જરાગર નથી. દાનશામનમાં આપેલ દાન લેનાર વિદ્યારને લગતા લખાણનો જે ભાગ વાચી શકાયો છે તે પરથી એમાં જણાવેલું દાન સ્થિરમતિએ ગંધાવેલા વિદ્યારની અંદર આવેલા વિભક્તગુને ગંધાવેલા વિદ્યારને જ નહિ, પણ વસ્તુતઃ દુદ્ધાવિદ્યારમંડલની અંદર આવેલા એ જોને વિદ્યારોમાં વચ્ચના ભિક્ષુસંઘને આપવામાં આવ્યું જણાય છે. સં. ૩૪૩(ઈ. મ. ૬૬૨)ના દાનશામનમાં જણાવેલા ગામનું દાન આ વિદ્યારને આ રીતે સ્થિરમતિએ ગાંધિયા વિદ્યારની સાથે મળવારુ આપવામાં આવ્યું હતું, જ્યારે સં. ૩૫૬(ઈ. સ. ૬૭૫) માં આપેલું ગામનું દાન આ વિદ્યારને આમનું આપવામાં આવ્યું છે.

૭ આબ્યન્તગિકા વિદ્યાર— ગુદસેનના મ. ૨૪૮ (ઈ. સ. ૫૬૭)ના દાનશામનમાં ૧૯૯ દાન લેનાર આબ્યન્તગિકા વિદ્યારને બટાર્ક વિદ્યારની બાજુમાં આવેલો તે મિત્રમાં ગંધાવેલો કહેવામાં આવ્યો છે. પણ એમાં એ ભેમાથી એકેય વિદ્યારનું સ્થાન જણાવવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ સ. ૮૬૫(ઈ. મ. ૬૭૫)ના ઉપર જણાવેલા દાનશાસન પરથી માલુમ પડે છે કે આબ્યન્તગિકા વિદ્યાર વલ્લીમાં દુદ્ધાવિદ્યાર-મંડલની અંદર આવેલા વિભક્તગુને વિદ્યારની બાજુમાં આવેલો હતો. આથી આ વિદ્યાર પણ વલ્લીના દુદ્ધાવિદ્યારમંડલની અંદર આવેલો હતો એવું ક્ષણિત થાય છે. મિત્રાના નામની પાછળ પૂજ્યતાર્થક

૫૬૭)માં મહારાજા ગુહસેન તરફથી કાયમી જીપજનુ દાન મળ્યું હતું ૨૦૦

૮. બટાર્ક વિહાર— આ વિહારનો ઉત્થેષ ઉપર જણાવેલા ગુહસેનના દાનશાસનમાં આશ્વિન-વિકારની વાતમાં આવેલા પ્રમિદ વિહાર તરીકે કુવામાં આવ્યો છે. આથી આશ્વિન-વિકારની જેમ આ વિહાર પણ વવખીમાં આવેલો હોવો જોઈએ ને એનો સમાવેશ એ મમયે દુદાવિહારમંડળની અંદર થતો હોવો જોઈએ. મટાર્કવિહાર નામ પરથી આ વિહાર મૈત્રક રાજવંશ સ્થાપનાર બટાર્ક બધાવેલો હોવો સંભવ છે. ગુહસેનના દાનશાસનમાં આ વિહારને ‘રાજરથાનીય શરને પ્રમાનીકૃત’ થયેલો જણાવવામાં આવ્યો છે. આ શર મૈત્રક ગાજ્યનો રાજરથાનીય હતો ને બટાર્ક કે એના કોઈ નજીકના અનુગામીએ એના પર પ્રમજ ચર્ધ એને આ વિહાર બેટ આવ્યો હતો. ગુહસેનના દાનશાસનમાં આ શર વિશે કંઈક વિશેષ માહિતી આપી નથી. પરંતુ ગારુડકોનાં દાનશાસનો પરથી એને અંગે એક સ્પષ્ટ સંભવ સૂચિત થાય છે. ગારુડક મહારાજા વરાહદામ ૨ જના દાનશાસનમાં મહારાજા ધ્રુવસેન (૧ લા) તરફથી ‘પ્રસાદીકૃત’ થયેલા એક ગામનો ઉલ્લેખ આવે છે. ૨૦૧ આ વગદદાસનો પિતા વરાહદામ સેનાપતિ હતો ને એના પિતાનું નામ શર હતું, જે મૈત્રક બટાર્કનો સમકાલીન જણાય છે. આથી બટાર્કવિહારના સંબંધમાં જણાવેલો રાજરથાનીય શર એ ગારુડકવંશનો આ શર હોવા સંભવ છે બટાર્ક તરફથી બેટ મળેલો આ વિહાર ૨૦૨ તો લિસુસંધના ઉપયોગમાં જ રહ્યો હતો, પરંતુ આ પૃત્તકાર્યનાં પુણ્ય ને યશ હવે બટાર્કને જઈને શરને ફોળે ગયાં હશે. બટાર્કવિહાર એ મૈત્રક વંશના પહેલા રાજાએ

૨૦૦ લેખ ૨૦

૨૦૧ લેખ ૧૧૮

૨૦૨ આ વિહાર શરને બેટ અપાયો છે એ પરથી બહુવરે એનો આશય બદલાઈ ગયો હોવાનું ધારેલું (દક્ષિ. પુ. ૫, પૃ. ૨૦૬).

બધાવેલો હોઈ વલભીનો પહેલો મૈત્રકકાલીન વિહાર હોવાનું જણાય છે. પરંતુ સમય જતાં એનો સમાવેશ વલભીના ગુપ્તકાલીન વિહારોની જેમ દુદાવિહારમંડલની અંદર ગણાયો હશે દુદાગહાવિહાર બંધાવનાર દુદા મટાર્કની દુહિતા હતી એ અહીં લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે.

૬. યક્ષશર વિહાર— યક્ષશર વિહાર વલભી તળમાં આવેલો બિશ્નુણીઓ માટેનો વિહાર હતો ને એની આમપામ બિશ્નુણીઓના અન્ય વિહારોનું મંડલ રચાયું હતું આ વિહાર બંધાવનાર યક્ષશર વિશે એના નામથી વિશેષ કંઈ જણાવા મળતું નથી ગારુડકોના એક દાનશાસનમાં ૨૪૦ જાને મઠિશૂર કહેવામાં આવ્યો છે^{૨૦૩} એવી રીતે એને કે એના પિતામહ શર ૧ લાને યક્ષશર કહેવામાં આવતો હોય તો ભટ્ટાર્કવિહારની જેમ આ વિહારનો જશ ગારુડકોને ફાળે જાય. પરંતુ આ કલ્પનાને અંગે વિશેષ પ્રમાણની અપેક્ષા રહે છે. બિશ્નુણીઓના વિહારો બંધાવવાની પ્રથા દુદા ને મિત્રાના સમયમાં પ્રચલિત હોય એવું જણાતું નથી, એથી યક્ષશર વલભીમાં શર કરેલી આ પ્રણાલિ દ્રુવસેન ૧ લાના સમય પછી અર્થાત્ ઈ. સ. ૫૫૦ના અરસામાં શર થઈ હોવી સંભવે છે. યક્ષશર વિહારને શીલાદિત્ય ધર્માદિત્ય તરફથી મં. ૨૮૭(ઈ. સ. ૬૦૬)માં એક ગામનું ને સં. ૨૯૦ (ઈ. મ. ૬૦૯)માં એક બીજા ગામનું ભૂમિદાન મળ્યું હતું. ૨૦૪ આથી આ વિહાર સાતમાં શતકના આરંભ સુધીમાં બધાઈ ગયો હતો એ નિશંક છે.

(૧૦) પૂર્ણભટ્ટા વિહાર— આ વિહાર વલભીના યક્ષશરવિહારમંડલની અંદર આવેલો હતો. એને સં. ૩૧૯(ઈ. સ. ૬૩૮)માં દ્રુવસેન બાલાદિત્ય તરફથી એક ગામનું ભૂમિદાન અર્પણ કરવામાં આવ્યું

હતું. ૨૦૫ આથી આ વિદાર યક્ષચર વિદાર ષષ્ઠી થોડા વખતમાં બંધાયો હોવો જોઈએ. આ વિદાર બંધાવનાર પૂર્ણમદ્દા માતૃપક્ષે સામન્ત કક્ષુકના કુલની હતી. આ સામન્ત વિશે એના નામથી વિશેષ કંઈ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી.

(૧૧) અગ્નિત વિદાર — ૨૩૮ (ઈ. સ. ૫૪૯)માં ગાહલક મહારાજ વરોદરાસ ૨ નાએ વાણિજ્યક અગ્નિતે બંધાવેલા વિદારને એક ગામનું દાન દીધું હતું. ૨૦૬ દાનશાસનમાં આ વિદારનું સ્થાન જણાવવામાં આવ્યું નથી; પરંતુ એનાં તામ્રપત્ર યક્ષચર વિદારમંડલને લગતાં ત્રણ દાનશાસનોના તામ્રપત્રોની સાથે વલ્લભીનાં ખંડેરામાંથી જ હાથ લાગ્યાં હતાં અને દાનશાસનમાં આ વિદાર પણ બિમુખી-મંથ માટેનો હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે એ જો સંયોગે પરથી આ વિદાર વલ્લભીમાં આવેલો હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. આ વિદાર બંધાવનાર અગ્નિત વિશે એ વાણિજ્યક (વિપારી) હતો એથી કંઈ વિશેષ માહિતી મળતી નથી. આ સમયે હજી યક્ષચરવિદાર બંધાયો ન હોય ને વલ્લભીમાં વિદારોનું મંડલ સ્થાપ્યું ન હોય એવો સંભવ રહેલો છે.

(૧૨) શીલાદિત્ય વિદાર — શીલાદિત્ય ધર્માદિત્યના સં. ૨૮૬ના દાનશાસનમાં ૨૦૭ દાન લેનાર વિદાર તરીકે વંશકટ નામે નગરમાં આવેલા એક બિમુખિદારનો ને એ જ રાજના એક બીજા દાનશાસનમાં ૨૦૮ વંશકટ તળમાં એણે બંધાવેલા વિદારનો ઉલ્લેખ આવે છે. પહેલા દાનશાસનમાં જણાવેલો વંશકટમાંનો વિદાર ઘણું કરીને વંશકટમાં શીલાદિત્યે બંધાવેલો વિદાર જ હોવો જોઈએ. વંશકટનો ઉલ્લેખ શીલાદિત્ય ૪ યાના એક દાનશાસનમાં દાન લેનાર વ્રાતણના નિવાસ-

૨૦૫ લેખ ૫૨

૨૦૬ લેખ ૧૧૮

૨૦૭ લેખ ૩૪

૨૦૮ લેખ ૮૯. આ લેખની મિતિનો આંકડો અપાત્ત છે.

રથાન તરીકે પણ આવે છે. ૨૦૯ એ દાનના શાસનમાં જણાવેલી દેયની વિગતો પરથી આ રથલ સુરાષ્ટ્રમાં-ધણું કરીને દક્ષિણ સુરાષ્ટ્રમાં-આવ્યું હોવાનું સૂચિત થાય છે. વંશકટનો આથી વધુ રથલનિર્ણય થઈ શક્યો નથી. યુગ્મન ગુઆગની પ્રવાસનોંધમાં આ શીલાદિત્યે બંધાવેલા એક વિહારનો ઉલ્લેખ આવે છે, પરંતુ એ આ વિહાર કરતાં જુદો વિહાર હોયો જોઈએ, કેમકે એ વિહાર તો રાગમહેત્તની બાજુમાં બંધાયો હોઈ વલભીમાં આવેલો જણાય છે. વંશકટમાં બંધાવેલા આ વિહારને શીલાદિત્યે પોતે એક પ્રમંગે સં. ૨૮૬(ઈ. સ. ૬૦૫)માં એક ગામનું ને ખીમ પ્રમંગે જે ગામોનું દાન દીધું હતું. ૨૧૦

(૧૩) રકન્દભટ વિહાર - આ વિહાર દિવિરપતિ રકન્દભટે યોધાવક ગામમાં બંધાવ્યો હતો. યોધાવક ગામ સુરાષ્ટ્રમાં હસ્તવપ્ર આદારમાં આવેલું હતું. દિવિરપતિ રકન્દભટ એ ધરમેન ચક્રવર્તીના સમયમાં મન્ધિવિમ્બહાધિકૃતનો અધિકાર ધરાવતો રકન્દભટ ૧ લાના પુત્ર વત્તલદિત્યે પુત્ર રકન્દભટ ૨એ હતો ને મં. ૩૧૯(ઈ. સ. ૬૩૮)થી ૩૩૦ (ઈ. સ. ૬૪૮) સુધીનાં દાનશાસનોનું લખાણ એણે ધડેલું છે. રકન્દભટે પોતે બંધાવેલા આ વિહારમાં વસતા ભિક્ષુઓની પાણીની સગવડ માટે એની બાજુમાં એક તળાવ પણ બંધાવ્યું હતું સં. ૩૨૬.(ઈ. સ. ૬૪૪)માં ધરમેન ચક્રવર્તીએ આ વિહારના ભિક્ષુસંઘને આખું યોધાવક ગામ દાનમાં લખી આપ્યું હતું ૨૧૧ એ ગામની આવકના ત્રણ ભાગ ભિક્ષુઓ ને વિહારને લગતા ખર્ચ પેટે આપવામાં આવ્યા હતા, બ્યારે એનો ચોથો ભાગ એ તળાવને લગતા ખર્ચ અંગે અનામત રાખવામાં આવ્યો હતો. આ દાનને લગતા શાસનનો લેખ દિવિરપતિ રકન્દભટે પોતે તૈયાર કરેલો છે. આ દાન મહાયાનિક ભિક્ષુઓના સંઘને

છે. ૨૧૫ અને ઇ-તિસગ તેર જરૂરિયાતોની યાનીમાં મંકલિકા, નિવાસન ઉપરાંત પ્રતિ-નિવાસન(વધારાના નિવાસન)નો સમાવેશ કરે છે. ૨૧૬ આ વસ્ત્ર અંદર પહેરવાનાં વસ્ત્ર છે ને બિશ્નુને પોતાના ખંડની અંદર ફક્ત આ વસ્ત્રો પહેરવાની જરૂર રહેતી. નિવાસન એટલે કટિની નીચે પહેરવાનું વસ્ત્ર, જેનો ઉપસો ભાગ કામબંધન (કટિમેખલા)થી બાંધવામાં આવતો. જુદા જુદા નિકાયના બિશ્નુઓ આ વસ્ત્ર જુની જુની દબે પહેરતા. ૨૧૭ મૂલસર્વાસ્તિવાદીઓ એના છેડા બંને બાજુએ લઈ એનો ઉપસો ભાગ અંદરથી ખોસીને જહાર લટકાવતા, મહાસંમિદો એનો જમણો છેડો ડાબી બાજુ પર લઈને એની અંદર ખોસતા, બ્યારે સ્થાવરો ને સમ્મિતીયો એનો જમણો છેડો ડાબી બાજુ પર લઈ એનો ઉપસો ભાગ અંદર ખોસી જહાર લટકાવતા. ૨૧૮ સ્વક્ષિકા એટલે કક્ષા (બાજુ) ઢાંકવાની ખંડી, જેનો નીચલો છેડો કેડની નીચે રહે એટલો નીચો રાખવામાં આવતો. એની જમણી બાજુ બગલ સુધી સળગ હતી, ને એના છેડા ડાબી બાજુએ જભા પર થઈને જોડવામાં આવતા. આથી પહેરનારનો ડાબો ખભો ઢંકાતો ને જમણો ખભો ખુલ્લો રહેતો હોઈ એનો દેખાવ ઉપવીત દબે એટલેથી શાલના જેવો જણાતો હશે. બિશ્નુઓનાં આ વસ્ત્ર સામાન્ય રીતે સાદાં ને સસ્તાં રહેતાં, પણ એમને દાનમાં મળેલાં રેશમી (કૌશેય) વસ્ત્ર પહેરવાની છૂટ હતી. ૨૧૯ શાક્ય બિશ્નુનાં વસ્ત્ર કાપાય રંગથી રંગવામાં આવતાં.

૨૧૫ વોટર્સ, ટ્રાવેલ્સ, પૃ. ૧, પૃ. ૧૪૬-૫૦

૨૧૬ તકકુસુ, ઇ-તિસગ, પૃ. ૫૫

૨૧૭ સદર, પૃ. ૬૬-૬૭

૨૧૮ ગુપ્તન ગુપ્તગંગા આમાં કટિમેખલા વપરાતી નહિ એવું જણાવે છે. ટ્રાવેલ્સ, પૃ. ૧, પૃ. ૧૫૦), બ્યારે ઇ-તિસગ અનેક પ્રકારનાં.

કરે છે (પૃ. ૬૭).

૨૧૯ રેશમ તૈયાર કરવામાં જવહિસા થતી હોવાથી બિશ્નુ

પહેરાય નહિ. . . . .

વિહારમાં વસતા ભિક્ષુઓને પહેગ્વાનાં વસ્ત્રો ઉપરાંત કાચપ્રોહન (ડીલ લૂછવાનું વસ્ત્ર), મુખપ્રોહન (મોં લૂછવાનું વસ્ત્ર), કેશપ્રતિમાદ (હાથમત વખતે પડતા વાળ ઝીલવાનું વસ્ત્ર), કંઠપ્રતિચ્છાદન (ધા પર વીંટાળવાનું વસ્ત્ર), મેઘજપરિષ્કારચીવર (ઓપધિની આકસ્મિક જરૂરિયાત અંગે સીલકમાં રાખવાનું વસ્ત્ર) ને નિષીદન (સ્વાભેગવાની ગાદી પર પાથરવાનું વસ્ત્ર) રાખવાની છૂટ હતી, જેનો સમાવેશ ભિક્ષુઓની તેજ જરૂરિયાતોમાં કરવામાં આવતો. ભિક્ષુની છ જરૂરિયાતોમાં તથ્ય ચીવર ને નિષીદન ઉપરાંત શિલાવળનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે, જેનો અર્થ પાણી ગાળવાનું ગળણું એવો થાય છે.^{૨૨૦} ભિક્ષુને આ ઉપરાંત સ્નાન કરતી વખતે વપરાતા આત્ર વસ્ત્રની ચે જરૂર પડતી.^{૨૨૧} દાનદાસનોમાં તો આત્ર ચીવરનો જ ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે, એથી એમાં આ વધારાનાં વસ્ત્રોનો અમાવેશ અધ્યાહાર રાખેલા હાગે છે. ભિક્ષુઓની બીજી મુખ્ય જરૂરિયાત ભોજનની હતી, જેને માટે દાનદાસનોમાં વિષ્ણુપાત શબ્દ વપરાયો છે. વિષ્ણુપાત એટલે ભિક્ષાદાન. ચૈત્રકકાલ દરમિયાન ભિક્ષુઓ ભિક્ષાદન કરતા નહિ, પરંતુ વિહારમાં ખોતાના ભોજનનો પ્રબંધ કરી લેતા;^{૨૨૨} છતાં અગાઉના ભિક્ષુઓ દેહનું ભરણપોષણ ભિક્ષા દ્વારા કરતા એ સમયે એમના ભોજન માટે જે વિષ્ણુપાત શબ્દ રૂઢ થયેલો તે શબ્દનો પ્રયોગ એના મૂળ અર્થને વિસારે પાડીને ય હજી જારી રાખવામાં આવ્યો હતો. ભિક્ષુસંઘ ખોતાને વસ્તે કેટલીક વાર ખેતી કરાવતો, પરંતુ એમાંથી એ ધાન્યનો હટ્ટો ભાગ જ લેતો ને બાકીનો જથ્થો ભાગ ખેતી કરનાર

૨૨૦ તકાકુસુ, ઇ-સિંગ, પૃ. ૫૪.

૨૨૧ તકાકુસુ, ઇ-સિંગ, પૃ. ૨૧૮. ભિક્ષુઓ તેજ ભોજન લેતા પહેલાં સ્નાન કરતા (પૃ. ૧૦૭).

૨૨૨ ઇસિયટ, હિન્દુધર્મ એન્ડ બુદ્ધિધર્મ, પૃ. ૧૦૪

ચાકરોને આવતો. ૨૨૩ ખેતીમાં અનેક જીવજંતુઓની હિંસા થતી હોવાથી યુગ્ત બિશ્નુઓ તો ખેતી કરાવવાનું ગિલકુલ પમંદ કરતા નહિ. ૨૨૪ બિશ્નુઓ ભોજન લેતા પહેલા હાથપગ ધોતા ને ભોજન લીધા પછી હાથ ધોઈ મોં ગરમર સાફ કરી દેતા તેઓ પીવાનું પાણી કળશમાં ને વાપરવાનું પાણી કૂંડીમાં રાખતા પીવાનું પાણી ચોખ્ખા કપડાથી ગાળીને ભરતા ને રાતનું પાણી રોજ સવારે ઝીણું વટથી તપાસતા. ૨૨૫ બિશ્નુઓ રોજ મધ્યાહ્ન સમયે ભોજન લેતા ને દિવસના બીજા પ્રહરના છેલ્લા ઘંટાવાદન સમયે વીતી જતી ભોજન-વેળાનું પાલન કરતા ૨૨૬ ભોજન સમયે બિશ્નુઓ નાની ચોરસ માંચી ૨૨૭ પર પગ નીચે રાખીને બેસતા ને ખાસ કરીને દાગલાત, ધઉની ચાનકી ને ફળનો આહાર કરતા. આ આહારમાં માંમનો સદતર નિર્પેધ નહોતો ૨૨૮ ને વિનયપ્રથોમાં જણાવેલા પંચભોજનીય પદાર્થોમાં એનો સમાવેશ કરવામાં આવતો. ૨૨૯ દૂધ ઘી ને તેણ વગેરે સિંગધ પદાર્થોનો પણ ઉપભોગ થતો. ૨૩૦ પશ્ચિમ ભારતમાં ધઉ

૨૨૩-૨૨૪ તકાકુસુ, ઇ-તિસંગ, પૃ. ૬૧

૨૨૫ પાણી ગાળતાં નીકળતા જીવજંતુઓને પાણી બરેલા પહોળા મોંતા અલગ વાસણમાં મૂકવામાં આવતા ને પછી એ વાસણને કૂવામાં ઉતારી એનું પાણી કૂવામાં ઠાલવવામાં આવતું, જેથી એમાંનાં જીવજંતુઓ પાછા કૂવામાં ચાલ્યાં જતા (તકાકુસુ, ઇ-તિસંગ, પૃ. ૩૧-૩૨).

૨૨૬ આ પરથી 'જે જીવજંતુની દૃષ્ટિએ જળનું ને મધ્યાહ્નની દૃષ્ટિએ સમયનું નિરીક્ષણ કરે તે વિનયને ઉપાધ્યાય' એવી રમૂજ કહેવત પડી હતી (સદર, પૃ. ૧૪૪). ૨૨૭ લગભગ ૧ ફૂટ લાંબી, ૧ ફૂટ પહોળી ને ૭ ઇંચ ઊંચી (સદર, પૃ. ૨૨). પોતાના દેખતા કે સાંભળતા કે પોતાને લાગ આવે એ રીતે કરીને મેળવવામાં આવ્યું ન હોય તે ત્રિવિધ માંસ એમાં હિંસાનો હેતુ ન હોવાથી બિશ્નુને માટે શુદ્ધ (ભોજનીય) ગણાવ્યું (સદર, પૃ ૪૬, ૫૮-૫૯).

૨૨૯ સદર, પૃ. ૪૩

કરતાં ચોખ્ખાનો આધાર વધુ પ્રમાણમાં થતો. ૨૨૧ ચીવર ને પિણ્ડપાત પછી ભિક્ષુની મુખ્ય જરૂરિયાત કચન-આસન એટલે સૂવાગેસવાનાં સાધનોની હતી. દરેક ભિક્ષુને સૂવાગેસવા માટે એકેક માદણી આપવામાં આવતી ને એના પર દરેક ભિક્ષુ પોતાનું નિષીદન પામરે એ ખૂબ આવશ્યક ગણાતું. ૨૨૨ આ પાયરણ્યાની લંગાઈ ચાર હાથની ને પહોળાઈ ત્રણ હાથની રાખવામાં આવતી, ને એને છેડે ત્રીજા ભાગની ખૂસ ઉમેરવામાં આવતી, જેથી એનું કદ ઊંચા માણસોને નાનું પડે નહિ. સૂતી વખતે ઉશીડું પણ વપરાતું ભિક્ષુની ચોથી મુખ્ય જરૂરિયાત ભૈષજ્યની હતી. મૈષજ્ય(ઓપધ)નો હેતુ ગ્લાનના પ્રત્યય અર્થાત્ માદગીનું નિમિત્ત (કારણ) દૂર કરવાનો ગણાતો. માદગીનાં કારણોમાં સામાન્ય રીતે અત્યાહાર, અતિથ્રમ ને અપાચનની ગણતરી થતી, અને અત્યાહાર ઉપવાસ ને આરામથી શાંતિ ન થાય તો જુદી જુદી જાતની ઓપધિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. ૨૨૩ ઇર્સિમ ઓપધિશાસ્ત્રના આઠ ખંડ જણાવે છે, જે આયુર્વેદના આઠ વિભાગને મળતા આવે છે. ૨૨૪ ભૈષજ્યની આકરિમક ને તાત્કાલિક જરૂરિયાત માટે ભિક્ષુ પોતાની પાસે છ સાત વાર રેશમનું ચીવર અનામત મૂકી તરીકે રાખી મૂકતો. ઇર્સિમે નોંધેલી ભિક્ષુઓની જરૂરિયાતોની વિગતો પરથી મેત્રકકાલીન ભિક્ષુઓના આંતરિક જીવન વિશે ઘણી માહિતી મળે છે. મહારાજ ગ્રહસેનના મં. ૨૪૦ ના દાનસાસનમાં વિકારની

૨૩૧ સદર, પૃ. ૪૩

૨૩૨ સદર, પૃ. ૧૧૦-૧૧૧

૨૩૩ સદર, પૃ. ૧૨૬-૧૪૦. 'દરેક માણસ પોતે વૈધરાજ છે ને દરકોઈ જીવક ઘડી શકે છે' (પૃ. ૧૩૩)

૨૩૪ સદર, પૃ. ૧૨૭-૧૨૮. આ આઠ વિભાગોનાં નામ આ પ્રમાણે છે : (૧) શાલ્ય, (૨) શાલાક્ય, (૩) કાય ચિકિત્સા, (૪) જૂતવિદ્યા, (૫) કૌમારભૂત્ય, (૬) અગદ, (૭) રાસાયન, (૮) વાજકરણ (પૃ. ૨૨૨-૨૨૩)

જરિયાતોમાં આ ઉપરાંત સદ્ધર્મપુસ્તકોપન[ય]ની અર્થાત્ મદ્ધર્મના પુસ્તકોની ખરીદીનો ઉદ્દેશ ઉમેરવામાં આવ્યો છે ૨૩૫ વિહારોમાં વસવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મદ્ધર્મના અધ્યયનનો હોઈ એમાં એના પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવો ધણો આત્મિક ગણાય વળી રિયરમંતિ ને શુભમંતિ જેવા વિદ્વાન આચાર્યોને સદ્ધર્મને લગતી નવી કૃતિઓ રચવામાં આના સંગ્રહની ભારે જરૂર પડેતી હશે એ પણ લક્ષ્યમાં રેવા જેવું છે

૨૨૫ વિહારોમાં રોજ સવારે બુદ્ધપૂજા થતી ૨૩૬ પૂજાનો મગય થતા કર્મદાન ઘટ વગાડતો ને બિશ્નુઓ મૂર્તિને ન્નાન કરાવવા

ચોકમાં લાજર થતા. પછી મૂર્તિને સુગંધિદાર જળથી ન્નાન બુદ્ધપૂજા કરાવવામાં આવતું. આ વિધિ ઘણી પુણ્યપ્રદ ગણાતી હોવાથી

એમાં મદ્ધ બિશ્નુઓ લાગ લેતા. મૂર્તિને ન્નાન કરાવીને ૨૫૨ સફેદ વસ્ત્રથી લૂંઠવામાં આવતી પછી એને ચન્દનાદિ ગન્ધનો શેષ કરી એની સમક્ષ સુગંધિદાર ધૂપ કરી એના પર વિવિધ મુદ્રા પુષ્પ ચઢાવવામાં આવતાં ને મૂર્તિ સમક્ષ તેઓ દીવો કરવામાં આવતો. દાનશાસનોમાં બુદ્ધપૂજાની જોગવાઈ પૂરી પાડવાનું પ્રયોજન જણાવવામાં આવે છે કેટલાક વિહારોમાં શાક્ય બુદ્ધની પૂજા થતી, ત્યારે ઘણા વિહારોમાં અનેક બુદ્ધોની પૂજા થતી હતી દાનશાસનોમાં આ બુદ્ધોની મંજ્યા જણાવવામાં નથી આવતી, પરંતુ ગહારાળ શીલા દિગ્ધે પોતાના વિહારમાં સાત બુદ્ધોની મૂર્તિઓ પધરાવ્યાનો યુગ્મન શુઆગે ૨૫૯ ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે ૨૩૭ આથી આ બુદ્ધો એ સાત માનુષી બુદ્ધો હોવા જોઈએ. શાક્ય સંપ્રદાયમાં આ સાત બુદ્ધોની

૨૩૫ લેખ ૧૮

૨૩૬ વિગતો માટે જુઓ તકાકુસુ, ઇ-તિસગ, પૃ ૧૪૭-૫૨ કર્મદાન એટલે ખીલઓને કામ સોંપનાર સચાલક

૨૩૭ ખીલ, રેકૉર્ડ્ઝ, પુ. ૨, પૃ. ૨૪૨

કલ્પના ધણા લાંબા વખતથી પ્રચલિત હતી. ૨૩૮ આ સ્થાત ભુદ્ધોનાં નામ આ પ્રમાણે છે : વિપરચી, શિષી, વિશ્વશૂ, કકુચ્છન્દ્ર, કનકમુનિ, કાસ્યપ ને રાકમસિદ્ધ. ૨૩૯ એ મમથે ભારતમાં આ ઉપરાંત પાચ ખ્યાતી ભુદ્ધોની (ખાસ કરીને યાશુ યુગના અધિષ્ઠાતા અમિતાભ ભુદ્ધની) અને બોધિસત્વ અવબોધિતેશ્વર, તારા, મૈત્રેય ને મંજુશ્રીની યે પૂજા થતી હતી એવું યુગ્મન શુઆગ ને ઇત્તિંગની પ્રવાસનોંધ પરથી તેમજ એ કાલની શિષ્યકૃતિઓ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. એનો ઉત્ત્ત્રેખ મૈત્રકોના લેખોમાં આવ્યો નથી, પરંતુ મૈત્રક રાજ્યના મહાયાન વિહારોમાં એમની પૂજા જરૂર થતી હોવી જોઈએ. દ્રોણસિંહના દાનશાસ્ત્રમાં જણાવેલી પાણ્ડુરા દેવી ૨૪૦ એ ઉપર જણાવેલાં અમિતાભ ભુદ્ધની શક્તિ હોવાનું જણાય છે. વિહારોમાં વસતા મિશ્ર પોણના ખંડમાં

જે નિરોધ છે (તે પણ કહ્યો છે) મહાત્રમણનો વાદ આ પ્રમાણે છે]
 એવી ગાથા કોતરેલી હોય છે આ ગાથામાં બુદ્ધના શિષ્ય અમ્મનિએ
 સારિપુત્તને જણાવેલો મહાત્રમણ તથાગતના મતનો સાર આપ્યો હોઈ
 બૌદ્ધ ધર્મમાં એનો વરો મહિમા ગણાતો તૂપની આસપાસ પણ વાગ
 પ્રદક્ષિણા કરીને એને ગન્ધપુષ્પ ચઢાવીને વદન મગ્ગમાં આવતું ને
 પછી જેને સારુ ગાતા કાનુ હોય તે એની સમક્ષ ભગવાન બુદ્ધની
 પ્રશસાની દમ વીમ ગાથા ગાતું ઇતિસંગને માન્યેને લખેલી સાર્થશતક
 (દાહસો) બુદ્ધપ્રશસાગાથા તેમજ ચતુશત (ચારસો) બુદ્ધપ્રશસાગાથા ગવાતી
 સાબળનામાં ભારે મૂકા પડતી ૨૪૨ એ નાવન્દાના મહાવિહારમાં
 હતો ત્યારે એણે સાર્થશતક બુદ્ધપ્રશસાગાથા નો ચીની ભાષામાં અનુવાદ
 કર્યો હતો ભારતના દરેક ભિક્ષુને આ અને સ્તવન શર્યાતમાં શીખવ-
 વામાં આવતા અને એ હીનયાન ને મહાયાન એ બંને યાનમાં પ્રચલિત હતા

૨૨૬ ભગવાન બુદ્ધના ઉદાત્ત ચરિત ને ઉપદેશની અસર એમના
 ઉપાસકો પર મર્યાદિત નહોતી, બૌદ્ધ મંથમાં નહિ લખેના અન્ય

માત્રાધિક જનો પર પણ એની ઓછીવત્તી અસર
 વ્યાપક અન્ય પ્રસરતી હતી પરમભાઈશ્વર મૈત્રકનરેશ સીધાદિત્ય

ધર્માદિત્ય પર થયેલી એની અસર વર્ણવતા યુગ્મન
 મુઆગ જણાવે છે, ‘એ ચારે પ્રકારના જૂતોને ૨૪૩ ચાહતો ને રક્ષતો
 અને ત્રિગત ૨૪૪ તરફ જોડો આદર દાખવતો જન્મથી માડીને છેક
 છેવટ સુધી એનું મુખ કદી કોપથી લાનચોળ થયું નહોતું તેમ એના
 હાથે કદી જીવને ઝગમગ થઈ નહોતી એના હાથીધોડાને પણ ગાળેલું
 પાપુલી પાવામાં આવતું, જેથી એની અદર રહેના જીવજતુઓને ઈર્ષ્ય

૨૪૨ સદર પૃ ૧૫૬ ૫૭

૨૪૩ યોનિજ, અણ્ડજ, સ્વેદજ ને ઉદ્દસિન્ન

૨૪૪ બુદ્ધ, ધર્મ ને સઘ વસશીના જે ખડિત શિલાલેખોમાં આ ત્રિરતોની ને
 તથાગત(બુદ્ધ)ની પ્રશસ્તિ કરેલી છે (લેખ ૧૦૨, ૧૦૬)

ન થાય. એનામાં આવી મૈત્રી ને કરણા હતી. એના પચાસેક વર્ષના શામનકાળ દરમિયાન રાત્રી પશુઓ મનુષ્યો સાથે ભળી ગયાં હતાં ને મનુષ્યો એમને ઈશ્વર કરતા નહિ કે એમનો વધ કરતા નહિ દર વર્ષે એ મોક્ષ પરિપક્વ નામે પરિપક્વ ભરતો ને ચારે દિશાઓના ભિક્ષુઓને તેજાવતો. એમને એ ધર્મદેવમાં 'ચાર ૮૨૫' આપતો; વળી એ દરેકને ધર્મોપાસનામાં વપરાતા ત્રણ ચીવર આપતો, ને વળી અદ્ભુત પ્રકારનાં સાત રત્નભાણેક અર્પણ કરતો. આ પુણ્યપ્રદ પ્રથા અવિરત રીતે અઘપર્યંત ચાલુ રહી છે.^{૨૪૬} આગળ જતાં એ એના મમ્મે રાજ્ય કરતા મૈત્રકનરેશ દ્રુવસેનની બાબતમાં જણાવે છે, 'છેક તામ્રેતરમાં એને ત્રિરત્નોના ધર્મમાં અનુરાગ થવા લાગ્યો છે. દર વર્ષે એ મોટી પરિપક્વ ભરે છે' ને સાત દિવસ મુધી એ સમૃદ્ધી વધુ મૂલ્યવાળાં રત્નો ને હિતમ બોજનો આપી દે છે ને ભિક્ષુઓને ત્રણ ચીવર અને ઓપધિનું અગર એના મૂલ્યનું, ને સાત પ્રકારનાં ત્રિરત્ન કીમતી રત્નોનું દાન દે છે. આ ચીમ્મે દાનમાં દર્મને એ બમણી કીમતે પાછી ખરીદી લે છે. એ સદ્ગુણોનો આદર કરે છે ને સત્-પુરુષોને માન આપે છે; એ વિદ્વાતા માટે ખ્યાતિ પામેલાઓને સન્માને છે. દૂરના પ્રદેશોમાંથી આવેલા મહાભિક્ષુઓને એ વિશેષ આદરમાન આપે છે.^{૨૪૭} આ રાજ્ય સ્વવર્તી દર્પવર્ધનનો જમાઈ હોઈ એણે ભરેલી કાન્યકુબ્જ ને પ્રયાગની પરિપક્વોમાં એ હાજર હતો. દર્પવર્ધનની એ પરિપક્વોમાં પણ બૌદ્ધ ધર્મની પ્રબળ અસર પ્રદર્શિત થાય છે. કાન્યકુબ્જની ધર્મપરિપક્વ તો ચીની મહાત્મમણુ સુઅન શુઆંગના ઉપ-દેશના પ્રચાર માટે જ યોજનામાં આવી હતી.^{૨૪૮} દર્પવર્ધને પૂરેની

૨૪૫ સભવતઃ કળરા, કુડી, ઘાળી ને આસન.

૨૪૬ બીલ, સદર, પુ. ૨, પૃ. ૨૬૧-૬૨.

૨૪૭ સદર, પૃ. ૨૬૭-૬૮.

૨૪૮ વિજયો માટે જુઓ બીલ, રેકૉર્ડ્સ, પ. ૧૫. ૨૧૮-૨૨૧ ને લાક્ષકુ, પૃ. ૧૮૫-૧૮૬.

દબ્બયાત્રામાંથી પાછા ફરતાં કામરૂપના રાજકુમાર પાસેથી એ મહા-
શ્રમણને પોતાની પાસે તેડાવ્યો હતો. ત્યાંથી એ મહાશ્રમણને તેડીને
ગંગાને કિનારે કિનારે ફરવ કરતો ત્રણ મહીને પોતાને પાટનગર પધાર્યો,
જ્યાં રાજા કુમાર, જમાઈ દુવસેન ને બીજા અદાર માડલિક રાજ-
ઓએ એમનો જાહેર સત્કાર કર્યો. ગંગાતટે બિભા કરેલા મહાવિહારના
ચૈત્યગૃહમાં સો ફૂટ ઊંચા મિનારા પર ભગવાન છુદ્દની આખા કદની
સુવર્ણપ્રતિમા પધરાવવામાં આવી હતી ને પરિપદ માટે બંધાવેલા
સભામંડપમાં બે હજાર માણસો માટે બેસવાની સગવડ કરવામાં આવી
હતી. પરિપદને પ્રથમ દિવસે સવારે રાજમહાશયમાંથી ભગવાન છુદ્દની
અર્ધા કદની સુવર્ણપ્રતિમાને લઈ ભવ્ય સરઘસ ઠાકવામાં આવ્યું. પ્રતિમા-
ને એક ગજરાજ પર પધરાવવામાં આવી હતી. એની જમણી બાજુએ
શકુના વેશમાં હર્ષદેવ પોતે જતન ધરતો હતો ને ડાબી બાજુએ પ્રહાના
વેશમાં કુમાર ચામર ઢોળતો હતો. એની પાછળ બે ગજો પર મૂંઢેલાં
રત્નપાત્રોમાંથી માર્ગ પર રત્નાદિ વેરવામાં આવતાં હતાં. એની પાછળ
ચીની અતિથિઓ, અમાત્યો, સામન્તો વગેરેના ત્રણસો ગજ ચાલતા
હતા. સભામંડપ પાસે પહોંચીને ચક્રવર્તી પ્રતિમાને રત્નજડિત વેદિ
પર પધરાવતો ને એને સ્વહસ્તે સ્નાન કરાવી પોતાના ખભા પર
ઊંચકી એના સ્થાનકે પધરાવતો. મધ્યાહ્નના ભોજન પછી સાંજના
યુગ્મન શુઆંગે મહાયાનની મહત્તા પર મોટું પ્રવચન કર્યું ને એની
એક પ્રત પ્રવેશદ્વાર પર મુકાવી એના ખંડન માટે સહુને પડકાર કર્યો.
આ પરિપદમાં ચાર હજાર જોડો ઉપરાંત ત્રણ હજાર જેટલા ઇતર-
ધર્મીઓ (ખાસ કરીને બ્રાહ્મણો અને જૈનો) હાજર હતા. પરંતુ ચક્ર-
વર્તીની સખત દમદારીને કારણે કોઈ એની સામે જાહેર વાદવિવાદ
કરવા તૈયાર થયું નહિ, છતાં ચક્રવર્તીના આ પક્ષપાતથી ઉશ્કેરાયેલા
વિરોધીઓ તરફથી થોડા દિવસમાં સભામંડપમાં આગ લગાડી એનો
જન લેવાની છાની કોશિશ કરવામાં આવી. આ કાવતરું અધવચ

પકડાઈ જતાં એના આગેવાનોને મખત મળ કરવામાં આવી ને પ્રથમ દિવસના કૃમ અનુચાર ચાલતું પરિવહનું કામ ચાલુ રહ્યું. અઢારમે દિવસે વાદવિગ્ધ પામેલા મદાશ્રમણનું જાહેર લઘ્વ સન્માન કરી પરિવહ વિસર્જન પામી. પછી હર્ષ મદાશ્રમણને લઈ પોતાની છટ્ટી મોક્ષપરિવહરૂપે ભરવા પ્રયાગ ગયો. આ નીર્યમા હર્ષદેવ પહેલેથી દર પાંચ વર્ષે સર્વદાન સમારંભ ભરતો હતો, જેમાં એ પોતાનું સર્વસ્વ શ્રમણો, બ્રાહ્મણો, સાધુઓ ને વાચકોને આપી દેતો હતો. આ પ્રમંથે હર્ષદેવનો તંબુ અંગાને હિત્તર તટે, કુમારનો તંબુ યમુનાને દક્ષિણ તટે ને કુવસેનનો તંબુ મંગમની પશ્ચિમે રખાયો હતો. ત્યાંથી હર્ષદેવ ને કુમારનો પરિવાર નૌકામાં ને કુવસેનનો પરિવાર ગજ પર પરિવહને રથજે પહોંચ્યો. આ મહાસભામાં અંપાતા સર્વદાનનો લાભ સેવા દેશના જુદાજુદા ભાગમાંથી જુદાજુદા મંત્રદાયના એકંદરે પાંચ લાખ જેટલા માણસ એકઠા થયા હતા. પહેલે દિવસે ભગવાન જુદની, બીજે દિવસે મૂર્યદેવની ને ત્રીજે દિવસે માહેશ્વરની મૂર્તિની જાહેર પૂજા કરવામાં આવી ને અનેક કીમતી ચીજોનું દાન દેવામાં આવ્યું. ચોથે દિવસે બૌદ્ધ મંથના દસ હજાર માણસોને અટળાક દાન દીધાં. પછી વીસ દિવસ સુધી બ્રાહ્મણોને, એ પછી દસ દિવસ સુધી નિર્મચ્યોને, એ પછી દસ દિવસ સુધી વાચકોને ને છેવટે ત્રીસેક દિવસ સુધી દીન અનાથ ને અપંગોને અનેક પ્રકારનાં દાન મળ્યાં. આમ લાગલાગટ પંચોતેર દિવસ સુધી દાન દઈને અર્ચિયન અનેલા અક્ષર્નાએ પોતાની બહેન પાસે 'માગેલાં છૂંદું વસ્ત્ર પહેરીને હસે દિશાઓના જુદોની પૂજા કરી. સર્વસ્વદાનની આ પ્રયા રમૂતિકારોનાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં વિશ્વજિત્ત યજ્ઞ તરીકે વિહિત થયેલી છે, પરંતુ એની અંદર હર્ષદેવ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ તરફ પક્ષપાત દર્શાવતો એ નોંધપાત્ર છે. હર્ષદેવ પર રહેલી બૌદ્ધ ધર્મની અસર વર્ણવ-

તા યુગ્મન ગુચ્છાગ જણાવે છે કે એણે પોતાના સમગ્ર રાજ્યમાં માસાહાર ને જીવદિમાની મનાઈ કરી હતી, મગાતટે દાનરો મૂકી મધાવ્યા હતા, જૌદ તીર્થોમાં વિહાર બધાવ્યા હતા, જૌદ મંત્રને અનેક દાન દીધા હતા, ને દર વર્ષે જૌદ ભિક્ષુઓને એકઠા કરી દાન દેવાની પ્રથા રાખી હતી ૨૫૦ ઇસ્લિમ જણાવે છે કે હવે પોતે એકત્ર ઠરેલી જાતકમાલામાં આવતા ગોધિસત્વ જિમૂતવાહનના પરમાર્થચર્ચિતા વસ્તુનું નાટક ગ્રંથી એનો જાહેર પ્રયોગ બજાવ્યો હતો. ૨૫૧ જૌદ ધર્મની આટલી બી પ્રજા અસર ધરાવતા મુમનના મપર્કમાં રહેતા વચભીપતિ દુવસેન પર એ ધર્મની અધિક અસર થાય ને રાજાના એ દાખનાની પ્રજાજનો પર પણ અસર થાય એ વાગાવિક છે. આ પરથી મૈત્રકકાલીન મમાજ પર પણ જૌદ ધર્મની ઘણી વ્યાપક અસર પ્રમરી હોવાનું સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે. આ દર્શન મૈત્રકકાલીના અંત-ભાગમાં જાણુ પડતું જાય છે ને એ પછી થોડા સમયમાં જૌદધર્મ અદસ્ય થવા લાગે છે.

૨૨૭ મૈત્રકકાલીના ઉદય સમયે ગુજરાતમાં જૈન ધર્મ જૌદ ધર્મની જેમ ધણો-બધું એથી વે અધિક-પ્રચલિત હતો સુરાષ્ટ્રમાં જૈન ધર્મનો

પ્રચાર જાત્રીસમાં તીર્થંકર નેમિનાથના સમયથી થયો ગણાય જૈન ધર્મ છે આ પ્રચાર મૌર્ય વંશના જૈન રાજા સપ્રતિના સમયમાં વધુ વેગ પામ્યો હશે. એ પછી ક્ષત્રપોના સમયમાં પણ જૈન ધર્મને સારો આશ્રય મળતો હતો ૨૫૨ આ સમય સુધીમાં

૨૫૦ વોટર્સ, ટ્રાવેલ્સ, પૃ. ૧, પૃ ૩૪૪

૨૫૧ તકાકુસુ, ઇ-સ્લિમ, પૃ. ૧૬૩-૬૪. અહીં જિમૂતવાહનની કથાનું હવે પદ્ય રચ્યું ને એને નટવંદ પાસે વાદ્ય ને નૃત્ય સાથે ભજવાવ્યું એવો અનુવાદ આપ્યો છે, પરંતુ આ ઉલ્લેખ સ્પષ્ટતઃ હર્ષદેવે રચેલા નાગાનન્દ નાટકને જ લાગુ પડે છે. ૨૫૨ જૂનાગઢના જાવા પ્યારાના મઠ પાસે મળેલા એક ક્ષત્રપ લેખમાં કેવલિજ્ઞાનનો ઉલ્લેખ આવે છે (એઇ, પૃ ૧૬, પૃ. ૨૩૮).

નેમિનાથના દીક્ષા, કેવલજ્ઞાન ને નિર્વાણનું ધામ મણાના સ્વચ્છ-
 રેવનક (ગિરનાર) તીર્થ ઉપરનું આદિનાથ સ્વયંભૂવની પ્રતિમાથી તેમ
 મણુખર પુરીકના તપથી પાવન થયેલુ વિમ્બચિરિ-સંકુચત તીર્થ, પાદ
 સિખાચાર્યના નામ પરથી વમાવેલું જટિતાનક (ખાતીલાલા) તીર્થ, શ્રેષ્ઠી
 ભાવડનું નિવાસસ્થાન જનેલું મણુમતી (મડુવા) તીર્થ, વીમલા તીર્થકર
 મુનિમુખેનના નામ માથે મંકજાથેલું ને અપુત્રાચાર્ય પુનઃપ્રતિષ્ઠિત કરેલું
 ભગકરડનું સમાવબોધ તીર્થ, પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી નાગાર્જુને
 સ્થાપેલું સેઠી નદી પરનું સ્તમ્ભનક-ચંમળ (ધામણા) તીર્થ, શ્રીમાતાના
 નપોધામ તરીકે મદતા પામેલુ મણુદાવલ (આણુ) તીર્થ, અરિષ્ટનેગિ
 સ્વામીના અગ્નિ માથે મંકજાથેલું કમ્બનું સંજપુર તીર્થ હત્યાદિ અનેક
 અનેક જૈન તીર્થ આગતિ પામ્યા હતા. ૨૫૩ વીરનિર્ધોણ પછી નવમા
 સતકમાં અર્ધાત્ર વિહમ સંવતના મોડા સતકમાં આર્ય નામાર્જુને વપત્રીમા
 તૈયાર કરેલી જૈન આગમની વાચના તેમજ ગ્હનિદાચાર્યની માધુરી
 વાચના માથે એ વાલભી વાચનાને સગખાડીને વીર સંવત ૯૮૦ (વિ.
 સં. ૫૧૦) કે ૯૭૩ (વિ. મ. ૫૨૩)મા દેવદર્શિમણિ સમાગમજે વલભીમાં
 તૈયાર કરેલી એનાં પાહાંનરે(વાચણતરે)ની મોંઘ માથેની સર્વમાન્ય આગમ
 વાચના પરથી વલભીમા જૈન ધર્મ હંક યુગકાલ મુધીના અર્ધ સુધી ધણે
 પ્રચલિત રહ્યો જણાય છે. ૨૫૪ ને દેવમેનસુરિના પુત્રકેામાં જણાવેલી
 વિ. મં. ૧૦૧ માં વલભીમાં થયેલી સેવક (સ્વેતપદ-સ્વેતાંગ) સંપ્ર-
 દાયની ઉત્પત્તિ તેમજ ક્રિંચર સંપ્રદાયમા જણાવેલી વીર સંવત ૧૦૬
 (વિ. સં. ૧૩૯)માં વલભીપુરીમા થયેલી કુમસિક (વસ્ત્રધારી) સંપ્ર-
 દાયની ઉત્પત્તિને વ્રમતી અનુસૂતિ ૨૫૪ વિગતે ઐતિહાસિક ન હોય

૨૫૩ જુઓ જિનપ્રબસુરિકૃત વિવિધ તીર્થ કલ્પમાં કલ્પ ૧-૬, ૮, ૧૦, ૨૭ ને ૪૫
 ૨૫૪ કલ્યાણવિજયજી, વીર નિર્વાણ સવત્ત ધૌર જૈન વાલચળગી, પૃ. ૧૦૪-
 ૧૨૦; સાહેસરા, જૈન આગમ સાહિત્યમાં મુજસત, પૃ. ૯૪ ને ૮૩-૮૪
 ૨૫૫ જુઓ દેવસેનસુરિકૃત દર્શનસાર (પ્રો. ૧૧) વધા માવસપ્રદ (પ્રો. ૫૨-૭૫)

તોપણ જૈન ધર્મની મહાન પ્રવૃત્તિઓના પ્રાચીન મદાકેન્દ્ર તરીકે રહેલી વલ્લભીપુરની મહત્તા અંગે ધણી સૂચક ગણાય. વલ્લભીમઢ્ઢગને લગતી પ્રણાલિકથાની ધણી પ્રતોભા આપેલી વીર સંવત ૮૪૫ અર્થાત વિ. સં. ૩૭૫ની મિતિ એમ જણાવેલી અનેક મુખ્ય વિગતો સાથે અ-સંગત હોઈ વિવિધતાચંક્લ્ય માં જણાવ્યા મુજબ વીર સંવતને બદલે વિક્રમ મંવત ૮૪૫ને લાગુ પડે છે ૨૫૬ પરંતુ નચચક ॥ પ્રાચીન ગ્રન્થ પરથી દ્વાદશાનનચચકનો વિન્તુન નયગ્રન્થ લખી ભરકચના બૌદ્ધો પર વાદવિજય પ્રાપ્ત કરનાર ને રત્નમ્ભનકનુ મુરિપદ સંભાળનાર મહાવાનીના વાદવિજયની પ્રમાચકચરિતમાં આપેલી વીર સવત ૮૮૪ (વિ. સં. ૪૧૪)ની મિતિ ૨૫૭ અસ્વીકાર્ય નથી, કેમકે પ્રગ્તુન ગ્રન્થમાં

અને જિનેશ્વરસૂરિ કૃત પ્રમાલક્ષણ મા ટાકેલી દિગબર આધા.

एकसह छत्तीसै विजयरायस्स मरणवत्तस्स ।

સૌરકે ઘલ્લહીય ઉપગ્ગો સેવહો સંધો ॥ (વર્ણનસાર, શ્લોક ૧૧)

छवस सएहि नउत्तरेंहि तइय सिद्धि गवस्य वीरस्स ।

ધમ્મલિયાનં દિપ્પિ ઘલ્લહિ પુરિય સમુવન્ના ॥ (પ્રમાલક્ષણ)

હરિયેશુકૃત વૃદ્ધકથાવોશ (શ્લોક. ૧૬-૮૦)મા ને રત્નનેરીએ રચેલા મદવાહુ-ચરિત મા વળી એવી પ્રણાલિકથા આપવામાં આવી છે કે બદ્રબાહુના સમયમા પડેલા હાબા દુકાળ વખતે ઉત્તરચિનીમાં અર્ધ-ફલક (અર્ધ-વસ્ત્ર) મેંપ્રદાય શરૂ થયેા હોતો. એ સમદાયના સાધુઓ દેહના નીચલા ભાગને અગાડના સાધુઓની જ્ઞમ નિરંસ રાખી માત્ર ઉપલા અર્ધા ભાગ પર વસ્ત્ર ધારણ કરતા થયા હતા. આ વિચિત્ર પ્રથાનો ઉત્તરચિનીના રાજા ચંદ્રકીર્તિના જમાઈ બનેલા વલ્લભીના રાજના પાટનગરમા ગયા ત્યારે ત્યાં એ રાજાએ એમના એ વિચિત્ર વેશનો ઉપહાસ કરતા રાણી ચંદ્રલેખાએ એ અર્ધફલક સાધુઓને પૂર્ણવસ્ત્રધારી બનાવ્યા ને એ રીતે વલ્લભી-માં શ્વેતાબર સમદાયનો ઉદ્ભવ થયો.

૨૫૬ જુઓ પૃ ૧૦૯.

૨૫૭ શ્રીવીરવત્સરાદય શતાટકે ચતુરસીતિસંયુક્તે ।

जिग्ये स मल्लवादी यौद्धान्स्तद्व्यन्तरांधापि ॥

(વિજયસિંહસૂરિપ્રચન્ધ, શ્લોક. ૮૩)

વિ. સં. ૪૦૦ના અરસામાં યથેચ્છા મિદ્ધમેન દિવાકરનો ઉદ્દેશ્ય આવે છે, ત્યારે આગમવાદી જિનબદ્ધગણિ ક્ષમાત્રગણિ(વિ. સં. ૬૪૫)નો સેશમાત્ર ઉદ્દેશ્ય આવતો નથી. ૨૫૮ વસંતી-ભગની મિતિમાં વિક્રમ સંવત ૮૪૫ને બદલે વીર સંવત ૮૪૫ નો ઝોટાળો થવાથી એ ઘટનાને મહાવાદી સૂરિના ચરિત સાથે સાંકળવામાં આવ્યું છે, પરંતુ એમના સમયે વસંતીમાં કોઈ રાત્ર્ય રથપાયું જ ન હોઈ એના ભગની વાત જગ્યાએ જાંઘ જેસે એમ નથી. એવી રીતે ધનેશ્વર સૂરિએ રચેલા શત્રુ-જયમાહાત્મ્યમાં આપેલી વસંતીના સમકાલીન રાજા શીલાદિત્યની મિતિ પરથી એમાં જાણાવેલી તીર્થોદ્ધારની ઘટનાને વિ. સં ૭૪૭માં બનેલી ગણવામાં આવે છે ૨૫૯ એ પણ જરાજર નથી, કેમકે એ સમયે વસંતીમાં કોઈ શીલાદિત્ય રાજા હોવો સંભવતો નથી. સંભવતઃ એ ઘટના મૈત્રકકાલના ઉત્તરાર્ધ દરમિયાન જ બની હોવી જોઈએ. છતાં નાગાર્જુન (વિ. સં. ૩૫૭-૩૭૦), મહાવાદી (વિ સં ૪૧૪) ને દેવ-દિગણિ (વિ. સં. ૫૧૦-૫૨૩)ની પ્રવૃત્તિઓ પરથી સુરાબ્દમાં જૈન-ધર્મનો અબ્યુદય છેક શ્રમકાલના અંત સુધી આતુ રહ્યો હોવાની પ્રતીતિ થાય છે.

૨૨૮. પ્રાગ્-મૈત્રક કાલમાં આટલો બધો અબ્યુદય પામેલા જૈનધર્મના પ્રચાર વિશે મૈત્રક કાલમાં ઘણી ઓછી માહિતી મળે છે. જે વસંતીપુર જૈન ધર્મના મહાકેન્દ્ર તરીકે સૈકાઓથી ખ્યાલિ પામ્યું હતું તે હવે રતતંત્ર રાત્ર્યનું પાટનગર બન્યું હોઈ ત્યાં જૈનધર્મ અગાઉથી જે અધિક મદત્ત પામે એ તદ્દન અગેક્ષિત છે, છતાં ત્યાં એવું કંઈ બન્યું જણાતું નથી. વસંતીના મૈત્રક રાજાઓ પોતે મોટે ભાગે પરમ માહેશ્વર હોવા છતાં ઇતર મંપ્રદાયો તરફ ધણે આદર દર્શાવતા

ને જોઈ વિદારોને ય અનેક જૂમિદાન દેતા હતા એમાંના કોઈ રાગએ જૈનોના કોઈ ગ્ધાનકને કંઈ જૂમિદાન દીધું હોવાનો એકેય લેખ ઉપલબ્ધ નથી. સેનાપતિ ભટાર્કના સમયથી જોઈ ધર્મ તરફ દબોલા વત્તળે મૈત્રક રાગઓને જૈન ધર્મથી દૂર ને દૂર રાખ્યા હશે? દાનના ગ્રહીતા તરીકે તો ઠીક, દેય જૂમિની સીમાઓમાં જણાવાતી નિગતોમાં યે જૈન ધર્મનો કોઈ ઉલ્લેખ લાગ્યેજ આવે છે. માત્ર મ. ૨૯૭(ઈ. મ. ૬૧૬)ના એક દાનશાસનમાં એ ગ્યજે એક ગ્રાવક-વાર્ષી નો ઉલ્લેખ આવે છે. ૨૯૦ મૈત્રક વંશના આદ્ય રાગઓમાં મુવસેન ૧ સાથે પોતાનો પુત્રમરણનો વિપાદ દૂર કરવા આનંદપુરમાં સખા સમક્ષ કલ્પસૂત્ર નો પાઠ કરાવ્યો હતો એ ઉલ્લેખ નોંધપાત્ર છે, પરંતુ એ ઘટનાની મિતિ તરીકે આપેલી વીર સંવત ૬૮૦ કે ૬૮૩ (વિ. મં. ૫૨૦ કે ૫૨૩) ની મિતિ એમાં દેવદિગણિએ કરેલી આગમવાચનાને બદલે એ વાચનામાંના કલ્પમૂળ ના આ પાઠને ખોટી રીતે સાગ્ર પાડવામાં આવી છે, ૨૯૧ ક્રમકે મુવસેન ૧ શ્લો. મં. ૧૮૩ (વિ. સં. ૫૫૮) સુધીમાં રાગ થયો નહોતો એ સુનિશ્ચિત છે. મૈત્રક વંશમાં ભટાર્કથી માંડીને શીખાદિત્ય ૩ જ સુધીના રાગઓએ જોઈ વિદારોને જૂમિદાન દીધાં છે, પરંતુ એ પછીના છેલ્લા ચાર રાગઓના દાનશાસનોમાં જોઈ વિદારોને સગતુ એકેય દાનશાસન ઉપલબ્ધ નથી. આ પરથી મૈત્રકકાલના છેલ્લા સતકે દરગિયાન જોઈ

૨૯૦ લેખ ૪૬

૨૯૧ એમ્મિ સમણ સમજે મગવં મહાવીરે પરિનિવૃદ્ધે તથોવિ પરં નવવાસયા વિદફન્તા દસમસ્સ ય વાસસવસ્સ અયં અસિદ્ધિ પિ સંવચ્છરે કલ્લે ગચ્છદ્ધ । (ક્ષણ ૭) આ વિધાન વસ્તુતઃ દેવદિગણિએ કરેલી વાચનાને લગતુ જણાય છે, છતાં કેટલાય પ્રાચીન લેખકોએ એને આનંદપુરમાં થયેલા એના આ પાઠને સાગ્ર પાડ્યું છે (જુઓ પ્રકરણ ૪, શ્લો. ડી. ૮૬), ને એથી એનો મુવસેનના સમય સાથે મેળ મેળવવા વીર નિર્વાણનો સમય એ કાલે ઈ. પૂ. ૫૨૭ નહિ પણ ઈ. પૂ. ૪૬૭ નો ગણાતો એવું માનવું પડે છે (જુઓ ૬ ૪૨.)

ધર્મને રાજકુળનો આશ્રય ન મળતો હોવાની ટંકા ઉપરિચિત થાય છે. આ સંક્રાંતિ ધનેશ્વરસુરિના શત્રુજયમાહાત્મ્ય પરથી અમર્થન મળે છે. એ માહાત્મ્ય જણાવે છે કે અવડે કરેલા તીર્થોદ્ધાર પછી કેટલોક વખત પીત્તા બાદ વાદમાં દુર્જય એવા જૌદોએ રાજ્યએને પ્રતિગોધ આપીને જીતી ધર્મોને ક્ષય કરાવી જૌદધર્મ પ્રમાણે હતો, તે પછી ચન્દ્રગરુડમાં યોગેશ્વર ધનેશ્વરસુરિએ સ્થાપવા પડે જૌદોનો મદ ઉતારી તેમજ સુરા-પદ્મધીશ શીલાદિત્યને જૈન ધર્મનો બોધ કરી જૌદોને દેશપાર કરાવ્યા ને રાજાની પામે શત્રુંજયાદિ જૈન તીર્થોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. ૨૬૨ આ શીલાદિત્ય છેલ્લા ચારશીલાદિત્યોમાંનો એક હોવો જોઈએ. માહાત્મ્યમાં આપેલી મંચત ૪૭૭ ની મિતિને વામ ગતિની પદ્ધતિ પ્રમાણે જમણીથી કાળી બાજુ વાંચવામાં આવે તો એ મિતિ વિ. સં. ૭૭૪ ની ૬૩.૨૧૩ ને એ સમયે વલ્લભીમા શીલાદિત્ય ૫ માનું રાજ્ય શરૂ થતું હોઈ એ મિતિનો બરાબર મેળ મળી રહે છે. આ પરથી વળી એ રાજાના સમયથી જૌદો દેશપાર થયાનું ને જૈનધર્મને રાજ્યાશ્રય મળ્યાનું અન્ય પરિવર્તન થયું હોવાનું કલિત થાય છે. આ પછી મૈત્રક વંશની મત્તા માત્ર સિત્તેરેક વર્ષ ટકી, જે દરમિયાનનાં કૃત્ત આજ જ દાનશાસન ઉપસંધ છે. આ ચારે ૫ દાનશાસન બ્રહ્મદેવેને લગતા હોઈ એમાં જૈન ધર્મનો કંઈ ઉલ્લેખ આવતો નથી. પરંતુ વલ્લભી-બગના પ્રગંધ પરથી મૈત્રકકાલના અંત સમયની કેટલીક માહિતી મળે છે. એમાં જણાવ્યા મુજબ વલ્લભીમાં એ સમયે જૈન મંથના ચિન્તાયક વર્દમાન સુરિ હતા. ૨૬૪ એમને

૨૬૨ પૃ. ૭૬૮-૬૯

૨૬૩ મહાતાં વામતો ગતિઃ ।

૨૬૪ કાલ્યં સુન્દરિ જલ્ય દેવિમદ્યે ! કિં કારણ રોદિધિ ?

મત્તં શ્રીવલ્લભીપુરસ્વ મગવન્ । પદચમ્પયં પ્રત્યયઃ ।

એ શ્લોકમાં વર્દમાનસુરિને નગરદેવતાએ આગાહી આપી જણાવી છે (મેરુડગ, પ્રવચચિન્તામણિ, પૃ. ૧૦૬). એક પુરાતન ગ્રન્થમાં વર્દમાનસુરિને બાલે

વલ્લભીપુરનો ભંગ થવાની આગાહી થતાં તેઓ જૈન મંચને ખગર આપી વલ્લભીપુરમાંથી ચાલ્યા ગયા. એમની સાથે શ્રાવકોનાં ચઢાર હજાર શકદ રથળાતર કરવા નીકળી પડ્યા સલામતી શોધતો શોધતો એ સંધ મોઢેરપુર(મોઢેરા)મા જઈ વળ્યો. ૨૧૫ આ દુર્ગમિયાન વલ્લભી-પુરની જૈન પ્રતિમાઓ પણ જુદાજુદા સલામત રથળોએ પહોંચી ગઈ હતી. શ્રી ચન્દ્રપ્રભની મૂર્તિ આગા ને ક્ષેત્રપાલની મૂર્તિ સાથે દેવપત્તન-શિવપત્તન (પ્રભાત પાટણ) પહોંચી, વીર વર્ધમાન રવામીની પ્રતિમા આશ્વિની પૂર્ણિમાને દિવસે શ્રીમાત્રપુર પહોંચી, યુગાદિદેવની પ્રતિમા કાશ્યપ પહોંચી ને વલ્લભીનાથની પ્રતિમા રાત્રુજય પહોંચી ૨૧૬ પ્રભાસમાં તીર્થંકર ચન્દ્રપ્રભ રવામીનું નન્દિવર્ધને બંધારેલુ દેરામર છે, જેમાની મૂર્તિ વલ્લભીનાથી આવેલી

દેવચન્દ્રસૂરિનું નામ આપ્યું છે (પુરાતનપ્રબન્ધસમ્રહ, ૧ ૧૯૪) મહાગદિપ્રબન્ધમા વલ્લભી-ભંગ થવાની આગાહી મલ્લવાહીને જ્ઞાનળે થઈ ને એ સપરિવાર પચાસર ચાલ્યા ગયા એવું ઘટાવવામા આવ્યું છે (પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૨૩).

૨૧૫ પુરાતનપ્રબન્ધ સમ્રહ, પૃ. ૮૩. નગરદેવતાને લગતા શ્લોકમા આગળ જતા એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે

મિશ્રાયા રુધિર મવિવ્યતિ પયો સ્થ મવસ્તાપુમિઃ

સ્થાતન્ત્ર મુનિમિસ્તદેવ રુધિર વસ્તિન્ પયો જાયતે ॥

(નગરદેવતા વર્ધમાન સૂરિને કહે છે, આપના સાધુઓને મિશ્રામા મળેલું દૂધ રુધિર થઈ જશે, એ રુધિર ત્યાં પાણુ દૂધ થાય ત્યાં સાધુઓએ વાસ કરે.) પછી આ રુધિરનું મોટરપુરમા દૂધ થતા તેઓ એ ત્યા વાસ કર્યો.

૨૧૬ પ્રબન્ધચિન્તામણિ(પૃ. ૧૦૯) ને વિવિધતીર્થંકલ્પ(પૃ. ૨૬)મા ચન્દ્ર-પ્રભની પ્રતિમા આકાશમાર્ગે શિવપત્તન-દેવપત્તન ગયાની ને વર્ધમાન-વીરની પ્રતિમા રવાધિકૃત થઈ અઢીઠ રીતે આશ્વિની પૂર્ણિમાએ શ્રીમાત્રપુર ગયાની હકીકત આપી છે. આદિદેવ, માર્ચનાથ ને વલ્લભીનાથની પ્રતિમાની હકીકત એક ખીલ પુરાતન પ્રબન્ધમા મળે છે (પુરાતનપ્રબન્ધસમ્રહ, પૃ. ૮૪)

માત્રની પ્રતિ વક્ત્રનીના કોઈ જૈન મંદિરમા સમર્પિત થઈ હતી ૨૭૦
આ સમયે વક્ત્રનીમા શીલાદિત્ય ધર્માદિત્યનું સામન પ્રવર્તતું હતું જૈન
આગમના આર મૂલસૂત્રોમાં અન્તર્ગત આવશ્યક સૂત્રની નિયુક્તિ પર
૨૭૧ ૫૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણનું પ્રાકૃત-ગાથાબદ્ધ વિશેષાવશ્યકમાત્ર એ
જૈન પ્રવચન-સાહિત્યમા મુકુટમણિ સમાન ગણાય છે. ૨૭૨ એ મહાન
ભાષ્યઅન્યની કૃતિને કારણે આચાર્ય મલયગિરિએ એમને ‘દુષ્કામાન્ધ-
કારમાં નિમગ્ન થયેલા જિનવચનના પ્રદીપ’ કહ્યા છે. ૨૭૩ જિનભદ્ર-
ગણિએ પોતાના આ ભાષ્ય પર પોતે ટીકા પણ રચી હતી, પરંતુ
એ હાલ ઉપલબ્ધ નથી. એમણે આ ઉપરાંત વૃહત્સંપ્રદિની, વિશેષણ-
વત્તી, જીતલ્પસૂત્ર ઇત્યાદિ બીજા અનેક પ્રૌઢ ગ્રન્થ રચ્યા છે. જૈન
આગમ પરંપરાના રહસ્યને સર્વમંમત રીતે સ્ફુટ કરનાર આચાર્ય
તરીકે એ યુગપ્રમાણ ગણાયા હતા. ૨૭૪ મલ્લવાત્રીના નયચક્ર પર ગ્યા-
યાગમાનુસારિણી વ્યાખ્યા લખનાર સિદ્ધગુરિ ગણિવાદી ક્ષમાશ્રમણ જિન-
ભદ્રગણિ પછી થોડાજ વખતમા થયા જણાય છે. ૨૭૫ જિનભદ્રગણિ-
ના નિર્વાણ પછી પચાસેક વર્ષે જિનદાસગણિ મહત્તર નામે બીજા
વિદ્વાન થયા, એમણે અનેક આગમગ્રન્થો પર ચૂર્ણ નામે ઓળખાતી
પ્રાકૃત ટીકા રચી છે. ૨૭૬ નંદિસૂત્ર પરની એમની ચૂર્ણ શક સંવત

૨૭૦ અગાઉ જિનવિજયજીએ શક ૫૩૧ ની મિતિ આ ભાષ્યની રચનાની માનેલી
(ભારતીય વિદ્યા, ભાગ ૩, પૃ. ૧૯૪), પરંતુ વસ્તુતઃ એ મિતિ એના સમર્પણ-
કાલની ડોઈ વિ. સં. ૬૫૦ની ચરપરાગત મિતિ પાછી રચીકાર્ય ગણાય છે (માલ-
વણિયા, સદર, પૃ. ૩૨-૩૩).

૨૭૧ આ અને અન્ય કૃતિઓ માટે જુઓ મો. દ. દેશાઈ, જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત
ઇતિહાસ, પૃ. ૭૫-૭૬.

૨૭૨ નંદિસૂત્ર પરની આચાર્ય મલયગિરિની વૃત્તિ, પૃ. ૮૦

૨૭૩ મો. દ. દેશાઈ, સદર, પૃ. ૧૪૬

૨૭૪ ગો. ઇ. બદ્, દ્વાદશારનયચક્ર, આમુખ, પૃ. ૭.

૨૭૫ સાહેસરા, સદર, પૃ. ૭૩-૭૪

૫૯૮ (વ. મં. ૭૩૩)માં રચાઈ હોઈ એ મૈત્રક રાજ શીલાદિત્ય ૩ જાના સમકાલીન છે. નંદિસૂત્ર ઉપગંત નિશીથસૂત્ર, અનુયોગદ્વારસૂત્ર, લાવડયક-સૂત્ર, ને ઉત્તરવ્યવનસૂત્ર પરની ચૂલ્લિઓ પણ એમણે રચેલી મળ્યાય છે. જૈન આગમો પર મંકૂત વૃત્તિ લખવાની પહેલ કરનાર હિન્દુ-સૂરિનો સમય પરપરામાં વિ. સં. ૫૮૫નો આપવામાં આવ્યો છે,^{૨૭૧} પરંતુ એમનો ખરો સમય વિ. મં. ૭૫૭ થી ૮૨૭ નો હોવાનું નિશ્ચિત થયું છે. ૨૭૭ પ્રમાવરુચરિતમાં આગેલા એમના ચરિતમાં એમણે બૌદ્ધ સાથેના વાદવિવાદમાં એમણે નિર્દય વિજયની દંતકથા આપવામાં આવી છે. ૨૭૮ એમણે રચેલી વૃત્તિઓમાં આવશ્યક, દશવૈકાલિક, અનુ-યોગદ્વાર ને નંદિસૂત્ર પરની વૃત્તિઓ મુખ્ય મળ્યાય છે. આ ઉપરાંત એમણે અનેકાન્તવાદપ્રવેશ, અનેકાન્તજલપતાકા, ધર્મચિન્દુ, યોગચિન્દુ, સમ્બોધપ્રકરણ ઇત્યાદિ અનેક વિદ્વતાપૂર્ણ ગ્રંથ રચ્યા છે. એમણે રચેલા ૫ દર્શનસમુચ્ચય એ ભારતીય માહિત્યમાં એ પ્રકારનો આદ્ય સંગ્રહ-ક્રમ છે. આ ઉપગંત એમણે સમસ્તરુચકહા નામે પ્રાકૃત કથા રચી છે. એમનું ધૂર્તાહ્યાન જેનું વરણ નિશીથસૂત્રનાં લાભ્ય ને ચૂલ્લિ પરથી લેવાયું જાય છે તે નર્મ ને કટાક્ષથી ભરેલું રસિક પ્રાકૃત કથાનક છે.^{૨૭૫} જૈન સાહિત્યના પ્રાકૃત કથા ગ્રંથોની આ પરંપરાનું મૂળ મંત્રદામગણિરાયકે રચેલા વસુદેવ હિંદીમાં દેખા દે છે. આ કૃતિ ગુણા-

અર્થાત્ મૈત્રકકાલીના આરભના અરમામાં રચાર્ક હતી. ૨૮૦ જિન-
દાસગણિના પછી થોડા વખતમા જિનસેન નામે દિગંજર લેખક થયા,
જેમનું રચેલું હસ્તિશપુરાણ દિગંજરોની ઉપલબ્ધ સાહિત્યની આઘ
કૃતિઓમાં ગ્રાહ્ય ધરાવે છે. આ મહાકાવ્ય શક મંવન ૭૦૫ (વિ. સં.
૮૪૦)માં વર્ધમાન(વલ્લભ)પુરમાં રચાયુ હતું. ૨૮૧ જૈન લેખકોના
આ લક્ષિત કમા સાહિત્યમા જે જૈન ધર્મની પ્રચુર અસર દેખા દે છે.

૨૩૦. આ કાલ દરમિયાન ગુજરાતમા જૈન ધર્મના અનેક તીર્થ
ધામોનો અબ્યુદય થયો હતો વલ્લભી એ જૈનધર્મનું પ્રાચીન તીર્થ
હતું ને ત્યાં આદિદેવ, ચન્દ્રપ્રભુ, પાર્શ્વનાથ ને વીરની
તીર્થધામો પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત થઈ હતી. આદિદેવ એ પહેલા તીર્થ-
કર ઋષભદેવ છે, ચન્દ્રપ્રભ એ આકામા તીર્થકર છે, ને
વીર એ ચોવીસમા તીર્થકર મહાવીર વર્ધમાન છે. વલ્લભીથી આદિ-
દેવની પ્રતિમા કાશહદ, ચન્દ્રપ્રભની પ્રભાસ, પાર્શ્વનાથની હારીજ ને
મહાવીરની શ્રીમાલ મોકલવામાં આવી હતી. ૨૮૨ શત્રુંઘ્ન એ ઋષભ-
દેવનું પ્રસિદ્ધ તીર્થ હતું ને ત્યાં એ ઉપરાંત બીજા તીર્થકર અજિત-
નાથની ને સોળમા તીર્થકર શાન્તિનાથની જે પ્રતિમા હતી. ૨૮૩ રૈવ-
તક (ગિરનાર) ગિરિ પર ત્યાં દીક્ષા કેવલ ને નિવૉલ્લ પામેલા આવીસ-
મા તીર્થકર નેમિનાથનું તીર્થ હતું, રતગ્બનક એ તેવીસમા તીર્થકર
પાર્શ્વનાથનું તીર્થ હતું, ને ભરુકઝમાં વીમમા તીર્થકર મુનિસુવ્રનનું
તીર્થ હતું. ૨૮૪ મોઢેરામાં મહાવીર સ્વામીનું તીર્થ હતું. વર્ધમાનપુરમાં

૨૮૦ સાડેસરા, વસુદેવ હિંદી (ભાષાતર), ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૧-૧૩

૨૮૧ સર્ગ ૬૬, શ્લોક ૫૨-૫૩

૨૮૨ જુઓ ઉપર પા. ટી. ૨૬૬.

૨૮૩ જિનપ્રભસૂરિ વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૧-૫. અહીં આદિદેવના મુખ્ય
ગણધર પુંડરીક સિદ્ધિ પામ્યા ગણાય છે. શત્રુંઘ્નનાં સિદ્ધાચલ, વિમલાદિ,
પુંડરીકગિરિ ઇત્યાદિ અનેક અપર નામ છે.

૨૮૪ સર્ગ, પૃ. ૬-૧૩, ૨૦-૨૨

પાર્શ્વનાથ ને શાન્તિનાથના દેગસર હતાં. વિવિધતીર્થકલ્પમા જળ્યાવેશાં ગુજરાતનાં અન્ય જૈન તીર્થોમાં તારણ(તારંગા)માં ૫૧૪ તીર્થકર અજિતનાથનું, દશપુરમાં સાતમા તીર્થકર સુપાર્શ્વનાથનું, સિંદપુરમાં તેરમા તીર્થકર વિમલનાથનું, દારવતીમાં ચૌદમા તીર્થકર અનન્ત સ્વામીનું, રાજપુર ને રતમ્બતીર્થમાં નેગિનાથનું, અને ખેટક ને વાવડમા મહાવીર સ્વામીનું તીર્થ હોવાની માહિતી આપી છે. ૨૮^મ આ ગ્રન્થ ચૌદમી સદીમા રચાયેલો છે, પરંતુ એમા જળ્યાવેલી ઘણી વિગત અતિ-પ્રાચીન હોઈ એમાં જળ્યાવેલાં આ તીર્થોમાંના ઘણા તીર્થ મૈત્રકકાલ જેટલાં પ્રાચીન હોવા સંભવે છે. વલ્લભી-ભંગના પ્રબંધમા તીર્થકરો ઉપરાત અમ્મા ને ક્ષેત્રપાલની મૂર્તિનો ઉલ્લેખ આવે છે. વલભીમાની આગ્નાની મૂર્તિ ચન્દ્રપ્રભની મૂર્તિની સાથે પ્રભાસ ગયેલી ઉત્તરચન્દ્ર (ગિરનાર) પર એ કાલે અમ્મિનું મહર્ષનું ગણ્યારું હતું એમ ગિરનમેન કૃત હરિવંશપુરાણમાં આવતા નેમિનાથની સિંહવાહનવાળી શામનદેવીના ઉલ્લેખ પરથી માલુમ પડે છે. આ કાલની પ્રતિમાઓમા પણ મોટે ભાગે તીર્થકરોની ને કવચિત્ અંગિકાની જ પ્રતિમાઓ મળી છે.

૧૧. શિક્ષણ ને સાહિત્ય

૨૩૧. ધર્મ ને વ્યવહાર અંગે અનેક વિદ્યાઓનું શિક્ષણ આવશ્યક હોય છે. આ વિદ્યાઓ જુનીજુની દષ્ટિએ જુદીજુદી રીતે વર્ગીકૃત કરવામાં આવતી. શીલાદિત્ય ધર્માદિત્યની પ્રચલિતમાં વિદ્યાના વિદ્યાઓ વરા ને અપરા એ બે વિભાગોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.^૧ ૫-ના વિદ્યા એટલે એનાથી અક્ષર જ્ઞાનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે ઉચ્ચ વિદ્યા ને અપરા વિદ્યા એટલે એનાથી જીતરતી કાટિની વિદ્યા, જેમાં આગ વેદો ને છ વેદોનો એ સમાવેશ થતો.^૨ યુજ્ઞન શુઆગ ને ઇત્સિગ પાચ વિદ્યાઓના શિક્ષણનો ઉલ્લેખ કરે છે.^૩ એમાં પહેલું સ્થાન શબ્દવિદ્યાનું હતું. પછી શિલ્પવિદ્યા ને ચિકિત્સાવિદ્યા શીખવાતી. ને છેવટે ન્યાયવિદ્યા ને અભિધર્મવિદ્યાનું શિક્ષણ અપાતું. આ વર્ગીકરણ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓના સપ્રદાયની દષ્ટિએ પડકાર જણાય છે અભિધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનમાં ન્યાયવિદ્યા મહત્ત્વનું ધ્યાન ધરાવ

૧ સર્વવિદ્યાપરાપરવિભાગધિગમવિમલમતિઃ...શીશીલાદિત્યઃ

૨ દ્વે વિદ્યે... પરા ચૈવાપરા ચ। તત્રાપરા ઋગ્વેદો યજુર્વેદ સામવેદો ઽ ધર્મવેદઃ શિક્ષા કલ્પો વ્યાકરણં નિહત્ત છન્દો જ્યોતિષમિતિ। અથ પરા યથા તદક્ષરમધિગમ્યતે। (મુળકોપનિષત્, ૧, ૪-૫)

૩ બીવ, રેદોદ્ધ, પુ ૧, ૫ ૭૮-૭૯, તકાકુસુ, ઇ-ત્સિગ, પૃ ૧૬૮, ૧૭૬ શબ્દવિદ્યા એટલે વ્યાકરણ શિલ્પવિદ્યાને માટે જુલિયને શિલ્પસ્થાનવિદ્યા શબ્દ વાપર્યો છે, પરંતુ મૂળ શબ્દ શિલ્પવિદ્યા કે કલાશિલ્પવિદ્યા (કળા ને હુતની વિદ્યા) છે. જુલિયને એથી વિદ્યાનું અભિપ્રેત નામ હેતુવિદ્યા આપ્યું છે એને બદલે ન્યાયવિદ્યા લખ્યું છે. પાચમી વિદ્યાનું સસ્કૃત નામ જુલિયને અધ્યાત્મ વિદ્યા આપ્યું છે એને બદલે અહીં અમિષર્મવિદ્યા લખ્યું છે. (નોટસ, દ્રાવેસ, પુ ૧, ૫. ૧૫૭-૫૮)

તી ને શાસ્ત્રવિદ્યા એ તો બધી વિદ્યાઓના પાયાઉપ હતી. ધાર્મિક જીવન માટે શિક્ષણોને એ ત્રણ વિદ્યાઓ પર્વોક્ત હતી ઇતિહાસ આ ઉપરાંત સાહિત્યના શિક્ષણનો ઉદ્દેશ કહે છે, પરંતુ ભિક્ષુઓને ઉપયોગી સર્વ સાહિત્ય ધાર્મિક પ્રકારનું જ હોઈ એનો સમાવેશ અભિધર્મના થતો હશે શિક્ષુઓને પોતાની વ્યવસ્થાનિક જરૂરિયાતો માટે ગિર્ય-વિદ્યા ને ચિકિત્સાવિદ્યાની જરૂર પડતી, એથી માધ્યમિક શ્રેણીમાં એમને એ એ વિદ્યાઓનું ચે શિક્ષણ અપાતું આગ આ પાંચ વિદ્યાઓનો અભ્યાસક્રમ સ્પષ્ટત જોઈ ભિક્ષુને ઉદ્દેશને ધડાગો માગે છે એ મમયે જૈન અપ્રજાઓમાં વિદ્યાઓના વર્ગીકરણ વિશે કેવી પરપગ પ્રચલિત હતી એ જાણવા મળ્યું નથી બ્રાહ્મણોના સમ્રાજ્યમાં વેદવેદાંગનું મુખ્ય સ્થાન મનાતું એવું મદ્વિકાસ્ય પંચી સ્મૃતિ સાથે છ ઇતિહાસ, ધનુર્વિદ્યા, ગાન્ધર્વવિદ્યા ને આયુર્વેદની ગણના ઉપવેદો તરીકે થતી અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ શરૂઆતમાં હતીતિ એ એક જ મુખ્ય વિદ્યા ગણાતી, એમાં સમય જતા ક્રમશઃ ચાર્તા, ત્રયી ને આન્વીક્ષિકીનો સમાવેશ થતો ગયો ૪ ને અદિરેશની પ્રશસ્તિમાં એ ચાર વિદ્યાઓના અભ્યાસનો ઉદ્દેશ આવે છે યાયાત્રીય એમાં સાહિત્યની પાંચમી વિદ્યા ઉમેરે છે ૫ પરંતુ સમગ્ર દૃષ્ટિએ ચૌદ વિદ્યાઓની ગણના થતા બાગી આન્વેદ, છ વેદાંગ ને ચાત્ર શાસ્ત્ર, ૭ જેમાં પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા ને ધર્મશાસ્ત્રની ગણતરી થતી આ પાંચમાં ચાત્ર ઉપવેદોનો સમાવેશ થતા

- ૪ દણ્ડનીતિરેવૈકા વિદ્યા શ્લોકોશનસા । વાર્તા દણ્ડનીનિર્દેશ વિદ્યે इति बार्हस्पत्या ।
 પ્રયી વાર્તા દણ્ડનીતયસ્તિહો વિદ્યા इति मानवा । આન્વીક્ષિકી ત્રયી વાર્તા
 દણ્ડનીતયથત્ત્વો વિદ્યા इति कौटिल्य । (રાજશેખર, કાવ્યમીમાંસા, અ૦ ૨)
 ૫ પદ્મમી સાહિત્યવિદ્યા इति यायावरीय । (સદર)
 ૬ તાનીમાનિ ચતુર્દશ વિદ્યાસ્થાનાનિ યદુન વેદાદ્યત્વાત્ પદ્ધત્તાનિ ચર્યારિ
 શાસ્ત્રાણિ इत्याचार्या । (સદર) ૧ળી જુઓ યાજ્ઞ ૪^૧મ્ય રમૃતિ ૧, ૩

વિદ્યાઓની સંખ્યા ચૌદથી વધીને અઠારની થે ગણાતી. ૭ કેટલાક એમાં ઇતિહાસને ગદ્યે અર્થશાસ્ત્રને સ્થાન આપતા. તે વળી કેટલાક એ ચાર ઉપવેદને સ્થાને વાર્તા, કામશાસ્ત્ર, શિશ્યશાસ્ત્ર ને દંડનીતિની ગણતરી કરતા. ૮ વાર્તામાં કૃષિ, પરુપાલન ને વાણિજ્યના મુખ્ય ધંધાઓની ગણતરી થતી ક્ષત્રપકાલીન સ્ત્રેષ્ઠોમાં શબ્દવિદ્યા, માન્ધર્વવિદ્યા, ન્યાયવિદ્યા ને સુદ્ધવિદ્યાનો ને મૈત્રકકાલીન સ્ત્રેષ્ઠોમાં વેદ, યજુર્વેદ, રાત્ર્યતનત્ર, પાણ્ડિનિતત્ર ને ધનુર્વેદનો ઉદ્ધમ આવે છે. મદિકાવ્યની કૃતિ પરથી મદાદાવ્ય, શબ્દવિદ્યા, દાવ્યશાસ્ત્ર ને હન્દઃશાસ્ત્રનો વિદાસ થયો જણાય છે દાનશાસનો પરથી રામાયણ, મદામારત ને પુરાણોનો પણ પરિચય દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. કલાઓમાં ગીત વાદ્ય ને નૃત્યનો

છતાં શિક્ષણમાં તે શાસ્ત્ર-કલાનો કે વિદ્યા શબ્દનો જ વ્યવહાર પ્રયોગ થતો. મૈત્રકક્ષીન ગુજરાતમાં એણે વતે અંગે આશાંતી ધણીખરી વિદ્યાઓ શીખવાતી હશે, પરંતુ અમુક વિદ્યાઓ વિશે જ કંઈ વિશેષ માહિતી મળે છે.

૨૩૨. ધર્મશાસ્ત્રમાં યોગકર્મ ને ઉપનયનની વચ્ચે વિદ્યારંભનો સંસ્કાર જણાવવામાં આવ્યો છે, જે સ્વગભગ પાંચમા વર્ષની વયે કરવામાં આવતો.^{૧૨} એમાં વિદ્યાર્થીને અકારાદિ માતૃ-આધારિક કાક્ષર(મૂળાક્ષર) શીખવવાની શરૂઆત કરવામાં આવતી. શિક્ષણ આ વિદ્યાને લિપિવિદ્યા કહેતા. લલિતવિસ્તરમાં તે લિપિશાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ આવે છે, જે પગ્ગી લિપિવિદ્યાની અલગ શાળાઓ હોવાનું સૂચિત થાય છે. ઇત્સિંગ આ વિદ્યાભ્યાસનો આરંભ છઠ્ઠા વર્ષથી થતો હોવાનું જણાવે છે.^{૧૩} બાલ્યભટ્ટ પશુ વિદ્યારંભ માટે એ જ વય દર્શાવે છે.^{૧૪} લિપિવિદ્યા માટે વર્ણમાલાનું ખાસ પુસ્તક શીખવાતું. યુગ્મન શુઆંગ એને ‘ચાર પ્રકરણોનું પુસ્તક’ કહે છે, પરંતુ એનું નામ જણાવતો નથી.^{૧૫} ઇત્સિંગ એનું નામ સિદ્ધ આપે છે.^{૧૬} સિદ્ધ એ મૂળ તો વર્ણમાલાના આરંભે આવતો મંગલ શબ્દ જ હતો, પરંતુ સમય જતાં એ શબ્દ શરૂઆતમાં સ્વરમાલાના અર્થમાં ને છેવટે સગરન વર્ણમાલાના અર્થમાં વપરાતો થયો.^{૧૭} આથી સિદ્ધ એટલે વર્ણમાલાનું પુસ્તક એવો અર્થ રૂઢ થયો. ઇત્સિંગ

૧૨ કાણ્ડે, હિંદુ, પૃ. ૨૯૬-૯૭

૧૩ તકાકુસુ, ઇત્સિંગ, પૃ. ૧૭૨

૧૪ ભયમત્ર મવતો દશમો વત્તરો વિદ્યાગૃહમધિવસતઃ । પ્રવિષ્ઠોઽસિ પઠ્ઠમનુ-ભવન્વર્ષમા (કાદળરી)

૧૫ ખીલ, રેકૉર્ડ્ઝ, પૃ. ૧, પૃ. ૭૮

૧૬ તકાકુસુ, ઇત્સિંગ, પૃ. ૧૭૦

૧૭ સદર, પા. દી. ૩

જણાવે છે કે એના આન્તે આવતા ૧૧૫ પરથી એ પુત્રકને સિદ્ધિ
 રસ્તુ પણ કહેતા આ પરથી જણાય છે કે એનો આરંભ સિદ્ધિરસ્તુ
 (સિદ્ધિ યાએ) એ મગલ રાકયથી થતો અને એ મગલ વાકન પછી અકાનાદિ
 મળાક્ષર આવતા આ અક્ષરોની મળ્યા ૪૭ કે ૪૯ ગણ-
 વામાં આવતી ૧૮ ગણોમાં અ, ળા, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ૠ, ૡ, ૢ,
 ણ, ણ, ણો ન ણો એ ચૌદ વર્ણ મળ્યાના ને કેટલીક સાર એમાં અ ને
 ળ નો યે નમાવેશ કરવામાં આવેલો ૧૯ ગણોમાં ક થી દ સુધીના
 તેનીમ વર્ણ મળ્યામાં આવતા ને એમાં કેટલીકવાં જ ને છતાં ઉમેરે
 કરીને એની મળ્યા પાંચસની ગણવામાં આવતી ૨૦ આ મળાક્ષરો
 પછી વ્યંગોક્ષરો ૧૧ મેઘાક્ષરો પદ શીખવવામાં આવતા, વ્યવહાર
 માં એને બદલે હાય ૧૧ મારાખડી જેમાં હાન્ધાક્ષરો પદ પણ પ્રચલિત
 હતા ૨૧ મેઘાક્ષરો પદો ૧૧ અક્ષરોની કુલ મળ્યા ૫૬૦ થાય છે.
 આ પછી વ્યવહારથી ગાડીને વ્યવહાર સુધી ૧૧ મેઘાક્ષર શીખવવામાં
 આવતા ૨૨ એ અનુમાર પુત્રકના એકદરે અદાર પ્રકરણ પડતા
 ને લિપિના માધ્યમે મલુક્ષ અક્ષરોની કુલ મળ્યા ૧૦,૦૦૦ ઉપગની
 અર્થાત્ ૩૦૦ મેઘાક્ષરો ઉપરાંતની થતી ૨૩ આ વર્ણમાનાને
 વળસમન્નાય કહેતા ને એનું યા ૧ મૂળ મહેશ્વર પામેથી પ્રાપ્ત થયું
 મનાતું ૨૪ આ નિપિનિષ્ઠા શીખતા ૭ માસનો વખત વાગતો ૨૫
 પ્રાથમિક શિક્ષણ વગરનું આદ્યમાં વર્ષે પૂરું થતું જ્યારે આઠમું કુમારોને

૧૮ સુઅન સુઅગ ૪૭ જણાવે છે (બીલ, સદર, પૃ ૭૭), અ્યારે ઇ ત્સિમ ૪૯
 જણાવે છે (પૃ ૧૭૧)

૧૯-૨૦ તકાકુસુ, ઇ-ત્સિમ, પૃ ૬૦ ૬૧ ૧૭૦, પા દી ૩

૨૧ સદર, પૃ ૬૧-૬૨,

૨૨ સદર, પૃ, ૧૭૦, પા દી ૩

૨૩ સદર, પૃ ૧૭૧

૨૪-૨૫ સદર પૃ ૧૭૨

હિનયન સંસ્કાર દ્વારા વેદાધ્યયનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો ત્યાં મુધીમાં નિપિવિદ્યા ઉપરાંત અઠ્ઠવિદ્યાનું શિક્ષણ આપાતુ ૨૬ અંશોષન ને અઠ્ઠગણના એ પ્રાથમિક શિક્ષણનું મહત્ત્વનું અંગ છે, પરંતુ આ વિદ્યા નિજે એ સમયે કેવા પુસ્તક શીખવાતા હશે એની કંઈ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી.

૨૩૩ વાચનાવખતા થયેના વિદ્યાર્થીને ધીમેધીમે શિક્ષણ આપનામા આવતુ, જેમા સંકુચી પહેલુ ય્યાન જઞ્ઠવિદ્યાનું રહેલુ શઞ્ઠવિદ્યા એટલે બ્યાકગણુ એનુ શિક્ષણ માત આ' શઞ્ઠવિદ્યા વર્ગની વયે થક થતુ ૨૭ શઞ્ઠવિદ્યાના સામાન્ય અભ્યાસ માટે ચાર પત્રક શીખવવામા આવતા-મત્ર. ધાતપાઠ.

છે. ૩૦ નિલઝયમા અષ્ટધાતુ, મળ્ડ ને ડળાદિ એ ત્રણ ખિલ્લોનો સમાવેશ થાય છે ૩૧ અષ્ટધાતુમાં સાત વિભક્તિ (મુળ), ૩૨૬૨ અર્થ-કાવ (લ) ૩૩ ને ક્રિયાપદના અઢાર પ્રત્યય (તિહ) ૩૪ એ ત્રણ વિધયોનું નિરૂપણ કરનામા આપે છે મળ્ડ (કે મુળ્ડ કે મન્ત) કે મળ્ડક (કે મુળ્ડક કે મન્તક) નામનું જે પુસ્તક ઇતિહાસ ને યુગ્મન ગુઆમ જણાવે જે તે નામનો પાઠ નિશ્ચિત થયો નથી તેમ એ નામથી કયુ પુસ્તક ઉદ્દિષ્ટ છે એ પણ નક્કી થયુ નથી, પરંતુ એમા ધાતુને તદ્દિત વગાડી માધિત થતા શબ્દોના રૂપોને લગતા નિયમ આપનામા આવ્યા છે એટલું નિશ્ચિત છે ઇતિહાસ એમા વ્રજ્ ધાતુ પરથી માધિત થતા કૃત શબ્દનું ઉદાહરણ આપે છે ડળાદિ પાણિનિતત્રનો જાણીતો સૂત્રપાઠ છે એ શાબ્દાપને રચેલો જણાય છે એના પાચ પાદ છે એમા ડળ (ડ) આદિ તદ્દિતોને લગતા ૭૮૮ સૂત્ર આપેના છે છેલ્લા જે ખિનઅન્યોનો વિષય લગભગ એકમરખા છે પરંતુ કોઈ નિયમ એકમા વિનિતારથી તો ખીજામા સંક્ષેપથી કે એકમા મક્ષેપથી તો ખીજામા વિનિતારથી આપેના છે વિઘાર્થોને આ ત્રણ ખિનઅન્યોનું સિદ્ધાંત દમ વર્તી વયે આપનામા આનતુ ને એનો બરામર અભ્યાસ કરતા એાઠામા એાઠા તથા ત્રણ લાગતા ૩૫ આ પછી પદરેક વર્ષની વયે વૃત્તિનો અભ્યાસ શરૂ થતો વૃત્તિ એટલે પાણિનિસૂત્ર પરની કાશિકાવૃત્તિ

૩૦ સદર, પૃ ૧૭૨

૩૧ સદર, પૃ ૧૭૨-૭૪

૩૨ આ સજ્ઞા સુ ઓ અમ્ ઇત્યાદિ પ્રત્યયોની શોધ છે

૩૩ ભટ્ટ (વતમાન કાળ), ભટ્ટ (હસ્તન ભૂતકાળ), ભટ્ટ (પરોક્ષ ભૂતકાળ), ભટ્ટ (વિધ્યર્થ આશીર્વાદર્થ), ભટ્ટ (શ્વરતન ભવિષ્યકાળ), ભટ્ટ (અધતન ભૂતકાળ), ભટ્ટ (સામાન્ય ભવિષ્યકાળ), ભટ્ટ (ક્રિયાતિપત્યર્થ), ભટ્ટ (સકેતાર્થ)ને ભટ્ટ (આજ્ઞાર્થ)

૩૪ તિપ્ત સમ ઇત્યાદિ પરસ્પરોપદના નવ અને ત આત્મામ્ ઇત્યાદિ આત્મનેપદના નવ

૩૫ તકાકુસુ, ઇ-તિસમ, પૃ ૧૭૫

શતક જેટલા પ્રાકૃતકાલીન છે આ ઉદ્દેશ્ય તો પતંજલિના મમય પરેલા લખાયેલી પાણિનિમૂત્રો પરની ચૂર્ણિત્તિ કે ચુક્રિત્તિ નામે પ્રાચીન ટિપ્તિને લાગુ પડે છે. જતા પતંજલિનું મહાભાષ્ય પાણિનિના મુનપાઠ ઉપર ગીધેસીધુ ગ્યાયેલુ નથી એ દર્શાવત છે એમા પાણિનિમૂત્રોનો નિર્દેશ છેક ત્રીજા આહ્નિકથી સર થાય છે ને છેવટ મુધીમા ફક્ત પદ્મસે મૂત્રોનું વિવરણ કન્વામા આવે છે આથી પતંજલિનું મહાભાષ્ય પાણિનિ પછી થોડા વખતમા થયેલા જ્ઞાડિએ ગ્યેની સપ્રહ નામે મહાકૃતિ પર ગ્યાયેલુ હોના મભવે છે ૩૯ પતંજલિનો અન્ય ૨૪,૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણનો છે ને એ લખુના ત્રણ વર્ષ લાગે છે એવું ઇલિંગ નોધે છે પતંજલિની શૃષ્ટિ પર ભર્તૃહરિએ વિમ્વૃત દીકા તૈયા કરી હતી, જે દાન પુષ્પ રહી છે આ ભર્તૃહરિ ધર્મપાત્રો સમકાલીન હતો ને ઇલિંગના મમય અગાઉ ચાળીસ વર્ષે ગુજરી ગયો હતો આથી એનું મત્યુ લગભગ ઇ સ ૬૫૧-૫૨૫ થયુ ગણાય એ ગૌડ ઉપામક હતો ને શન્યરામા માનતો હતો મહાભાષ્ય પર ૧૧ એની જ્ઞતિ લગભગ ૨૫,૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણની હતી ભર્તૃહરિની આ જ્ઞતિનો નિર્દેશ ઇલિંગ ભર્તૃહરિદાસને નામે કરે છે ૪૦ ભર્તૃહરિ ૧૧ ખીજી કૃતિ વાક્યપદીય છે, જેના પહેલા કાડમા વર્ણુ, ખીજા કાડમાં વાક્ય, ને ત્રીજા કાડમા પદને લગતા સર્વ ભિન્નભિન્ન મત અર્થવામા આપ્યા છે આ અન્યમા મહર્ષિવદાના તર્કશાસ્ત્રના પગરણ મકાયા જણાય છે એમા એકઠરે ૭૦૦ શ્લોક છે ને એના પરની જ્ઞતિનું પ્રમાણ ૭,૦૦૦ શ્લોકોનું છે ૪૧ ભર્તૃહરિની ત્રીજી કૃતિ વાક્યપદીયની જેમ પછમા રચાર્જ હતી એમા એકઠરે ૩,૦૦૦ શ્લોક હતા. એના પાંચ ધર્મપાત્રે જ્ઞતિ લખી હતી, જેનું પ્રમાણ ૧૪,૦૦૦ શ્લોકોનું હતું ઇલિંગ આ પુસ્તકનું

૩' હરમસાદ શાસ્ત્રી શ્લોક ૫ ૬, ૫ ૨૧

૪૦ સદર ૫ ૧૭૮-૮૦

૪૧ સદર, ૫ ૧૮૦

નામ 'પેના-પેણા-પેદા' આપે છે, જેનું મંસ્કૃત રૂપાંતર વેદા (નોંકા) સૂચવનાર્થ આપ્યું છે, પરંતુ એનું ખડું રૂપાંતર મેદ દોવા મંભવે છે આ અનુસાર એ અનેક વૈયાકરણોએ જણાવેલી માગરૂતિ દોર્ધ શકે, જેને સૃષ્ટિધરાચાર્ય ભર્તૃદરિએ રચેલી જણાવે છે. ૪૨ માગરૂતિ હાય ઉપસન્ધ નથી ને વેદારૂતિ ચે પ્રસિદ્ધ થઈ નથી. આથી ઇ-ર્ત્સિંગે જણાવેલી ભર્તૃદરિની ત્રીજી કૃતિનો ને એના વિષયનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. ઇ-ર્ત્સિંગ કહે છે કે આ ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કરનાર રાજવિદ્યામાં પારંગત ગણાય છે ને એ વિના કોઈ વ્યુદ્યુત તરીકેની નામના પામી શકતું નથી. ૪૩

૨.૩૪. ઇ-ર્ત્સિંગ જણાવે છે કે રાજવિદ્યાના (કાશિકા) વૃત્તિ મુખીના ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કર્યા પછી વિદ્યાર્થીઓ મગ્ધપદ સાહિત્ય શીખવાનું શરૂ કરતા. ૪૪ પરંતુ શ્લેષનવિદ્યા જાણ્યા સાહિત્ય વિદ્યા પછી દસ-પંદર વર્ષ લગી વિદ્યાર્થી માત્ર રાજવિદ્યા જ શીખ્યા કરે ને મગ્ધપદ સાહિત્યનો અભ્યાસ શરૂ થે ન કરે એનું લાગેજ મંભવે. કાવ્ય, શ્લોકકથા ને શ્લોકઅવદાર એ કાવ્યનાં ઉદ્ભવસ્થાન ગણાનાં અને વ્યાકરણ, કોશ, ઇન્દ્રસાહ્ય ને આસંકારસાહ્ય એ કાવ્યને લગતી વિદ્યાઓ ગણાતી. ૪૫ મૈત્રકકાલ દરમિયાન યુગરાતમાં સાહિત્યવિદ્યાના શિક્ષણ માટે કઈ કઈ કૃતિઓ શીખવાતી હતી એનો કોઈ ઉલ્લેખ ઉપસન્ધ નથી, પરંતુ એ મગધે આ વિદ્યાને લગતું કેટલું સાહિત્ય તૈયાર થયું ને થતું હશે એનો વિચાર કરતાં એ વિશે કંઈક ખ્યાલ આંધી શકાય ખરો. શ્લોકકથાના

૪૨ શ્રીગચન્દ્ર ચક્રવર્તી, ન્યાસ (સપ્તદશ), પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૪, પા. ટી. ૧૭

૪૩ પૃ. ૧૮૦

૪૪ પૃ. ૧૮૦

૪૫ રાજશેખર, કાવ્ય મીમાંસા, અધ્યાય ૧૦

સહિતના પચતન્ત્ર ઉપનાત વૃહત્કથાનો કથામંત્ર ૪૬ પ્રચલિત હશે એમ બાણમંત્રે જણાવેલી એની લોકપ્રિયતા પરથી મુચિત થાય છે ૪૭ મધદાસ ગણિએ રચેલી ચમુદેવહિંદી એ વસ્તુતઃ વૃહત્કથાનું પ્રાકૃત લેખન રૂપાતર છે જેમા કથાના નાનકે તરીકે નત્યગજ ઉદયનના પુત્ર નરનાદનદત્તને રથાને શ્રીકૃષ્ણના પિતા વસુદેવને મૂકનામા આ-ના ૩૮ મહાભારત ને સમાવળ ૥ ઇતિહાસ ગ્રન્થોને આખરી સ્વરૂપ મળી ચૂક્યું હતું મહાભારતનું ખિનપર્વ હરિવંશ પણ ગ્યાર્થ ચૂક્યો હતો, જેમા ગોપાન કૃષ્ણનું બાનચરિત્ર નિરૂપાયુ છે રાજમભામા કવિઓની પરીક્ષાકરીને એમની કાવ્યપ્રવૃત્તિને ઘણું ઉત્તેજન આપનામા આવતું ૪૯ કાવ્યો ને રૂપકમા ભામાદિ પ્રાચીન કવિઓની કૃતિઓ ઉપરાત કવિ ૫૦ કાવિદાસની કૃતિઓ લોકપ્રિય ગની હતી ને એની અમર મૈત્રકાના દાનશાસનોમા પણ દષ્ટિગોચર થાય છે હવે કાવ્યમા અગત્ય ભર્તૃહરિ, મયૂર ને ગાણના શનક કાવ્યોનો તેમજ ભટ્ટિ, ભારવિ, કુમારદાસ ને માધેના મહાકાવ્યોનો ઉમેરો થઈ રહ્યો હતો આમા રાવણવધનું ભટ્ટિ કાવ્ય તો મૈત્રકકાશના શામન દરમિયાન વનબીમા રચાયુ હતું ને એ મહાકાવ્યે કથાવસ્તુ ૥ નિરૂપણની અદર શબ્દવિદ્યા ને કાવ્યશાસ્ત્રને લગના ઉદાહરણ પૂરા પાડવાનો બેવડો આશય સિદ્ધ કરી ગતાવ્યો હતો દક્ષિણ ભારતમા વમેયો ભારવિ આનન્દપુત્રના કોશિક ગોપના

૪૬ ગુણાદને આ ગ્રન્થ પૈશાચી ભાષામા રચ્યો ગણાય છે રાજરોખર મસ્કૃત પ્રાકૃત ને અપભ્રંશ ઉપરાત ભૂતભાષાના કવિઓનો ઉલ્લેખ કરે છે (અધ્યાય ૧૦) બુવરવામીએ કરેલું વૃહત્કથાનું સક્ષિપ્ત સસ્કૃત રૂપાતર ઈ સ ૫૦૦ના અરસાનું હોઈ મૈત્રકકાવમા પ્રચલિત થયું હોવા સંભવ છે

૪૭ હાલ પચતન્ત્રની સાથેગાદસખધધરાવણ હિતોપદેશ ઈ સ ૮૦૦ના સુમારમા રચાયુ હોઈ મૈત્રકકાલીન શિક્ષણમા એનો સમાવેશ સંભવતો નથી

૪૮ સાડેસરા, ગુજરાતી અનુવાદ, પૃ ૫-૧૪

૪૯ રાજરોખર કાવ્યમીમાસા, અધ્યાય ૧૦

આલ્લોનો વંશજ હતો ને જારવિની કીર્તિને ઝાંખી પાડનાર મહા-
કવિ માધ ગુજરાત સાથે નિકટતા ધરાવતા બિદ્ધમાત્ર(શ્રીમાત્ર)નો
વતની હતો. રૂપકોમાં ચદ્રકતુ મૃચ્છકટિક, વિશાખદત્તાનાં મુદ્રાસક્ષ ને
દેવીચન્દ્રગુપ્ત અને હર્ષદેવનાં પ્રિયદર્શિકા રત્નાવલી ને નાગાનન્દ 'જેવી
નથી કૃતિઓ ઉમેરાતી હતી. ગદ્ય સાહિત્ય સુખ-ધુની વાતવદત્તા,
દણ્ડીના દશકુમારચરિત ને અવન્તિસુન્દરીકથા અને ખાણભટ્ટનાં હર્ષચરિત
ને કાદમ્બરી જેવી વિખ્યાત કૃતિઓથી સમૃદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. કોશ
સાહિત્યમાં વ્યાક્રિ, વરરચિ, ભાગુરિ ને વાચસ્પતિ વગેરે કોશકાર તેમજ
ત્રિફણ્ડ, ઉત્પાલિની, રત્નકોશ ને અમરમાળા જેવા કોશ અમરસિંહ
ને અમરકોશ કરતાં પ્રાચીન ગણાય છે. અમરસિંહ કૃત નામલિજ્ઞાનુ-
શાપન, જે 'અમરકોશ તરીકે જાણીતું છે, તે મૈત્રકશાલ દરમિયાન
રચાયેલું છે. કોશકાર જોઈ સંપ્રદાયનો હોઈ આ કોશનો એ સમયે
મીની અનુવાદ પણ થયો હતો. છન્દ:શાસ્ત્રમાં પિંગલના છન્દ સૂત્ર
ઉપરાંત કાલિદાસનાં મણાતા શ્લોકો ને વૃત્તરત્નાવલી અને જોઈ
નેપાથિક રત્નાકરશાન્તિના છન્દોરત્નાકર જેવાં નવાં પુસ્તક રચાયાં હતાં.
વરાહમિહિરની વૃહસ્પતિમાં પણ મંસ્કૃત વૃત્તોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું
છે. કાવ્યશાસ્ત્રમાં કાવ્યના ગુણ, દોષ ને અલંકારોનાં ઉદાહરણ મદ્દિ-
કાવ્યમાં વિગતવાર આપવામાં આવ્યાં છે, જે પરથી એ કાવ્યના ગુજ-
રાતમાં પ્રવર્તતા કાવ્યશાસ્ત્રને લગતા મત જાણવા મળે છે. લામદનો
કાવ્યાલંકાર ને દંડીનો કાવ્યાદર્શ આ કાવ્ય દરમિયાન લખાયા છે.
કાવ્ય ને કાવ્યશાસ્ત્રને લગતા આ સાહિત્યમાંનાં અનેક પુસ્તક મૈત્રક-
કાલીન ગુજરાતની પાઠશાળાઓમાં શીખવાતાં હશે. એમાં વલ્લભીમા
રચાયેલું મદ્દિકાવ્ય મહાકાવ્ય તરીકે તેમજ કાવ્યશાસ્ત્રના ઉદાહરણકાવ્ય
તરીકે સાહિત્યવિદ્યાના શિક્ષણમાં ઘણું મહત્વનું સ્થાન ધરાવતું હશે.

૨૩૫. વળી જોઈ ને જૈન લોકોના શિક્ષણમાં સાહિત્યની કેટલીક
વિશિષ્ટ કૃતિઓ શીખવાતી હશે. જોઈ વિહારોમાં અપાતા શિક્ષણમાં

અશ્વધોપનાં કાવ્યો ને ઉપકો, માતૃચેનનાં સ્તોત્રો, આર્વશ્વરની ક્ષતક-
માલા ને એ ઉપરાંત અવદાનશતક, દિવ્યાવદાન, મદાવસ્તુ, દીપવસ,
મહાવંસ, લલિતવિસ્તર ઇત્યાદિ જોદ્ધ ધર્મની કૃતિઓ શીખવવામા
આવતી હશે. મૈત્રકકાલીના જોદ્ધ લેખકોનું લેખન જોદ્ધ ધર્મના જુદા-
જુદાં દર્શનો વિશે કેન્દ્રિત હોઈ આ કાલ દરમિયાન લલિત સાહિત્યની
નવી કૃતિઓ જાગ્યેજ રચાઈ છે. જેમ રાજદિવામા જ્યાદિત્ય ને
વામનની કાશિકાવૃત્તિ એ જોદ્ધ વિદ્વાનોની કીમતી કૃતિ છે તેમ સાહિત્ય-
વિદ્યામાં અમરસિદ્ધનું નામલિંગાનુજ્ઞાન, બિહુ રતનાકર શાન્તિનો છન્દોરત્ના-
કર, ને જામહનો કાવ્યાલંકાર એ જોદ્ધ લેખકોની પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ છે.
એવી રીતે જૈન સાધુઓએ પણ પ્રાકૃતમાં તેમજ મંસ્કૃતમાં કેટલીક
સુંદર સાહિત્યકૃતિઓનો ફાળો આપ્યો છે. વિમલસૂરિકૃત પ્રાકૃત પટમચરિય
ને સંઘદાસ ગણિએ લખેલી પ્રાકૃત વસુદેવહિંસી એ અતુકમે પણ
અર્થાત્ રામ ને વાસુદેવ કૃષ્ણના ચરિતનાં પ્રાચીન જૈન રૂપાંતર હતાં.
એમાં આ કાલ દરમિયાન રવિચણકૃત પદ્મપુરાણ ને જિનસેનકૃત
હરિવંશપુરાણની સંસ્કૃત કૃતિઓનો ઉમેરો થયો. આમાંનું હરિવંશપુરાણ
તો મૈત્રકકાલીના અંત ભાગમાં સુરાષ્ટ્રમાં રચાયું હતું. નવા કથા-
વસ્તુવાળી કૃતિઓમાં પાદલિખનસૂરિકૃત તરંગવતી જેવી પ્રાચીન ને
હરિભદ્રસૂરિકૃત સમરાઢ્યકથા જેવી નવી કૃતિ રચાઈ હતી. આમાંની
અનેક કૃતિઓ મૈત્રકકાલીન ગુજરાતના જૈન છાત્રોને શીખવાતી હોય
એ તદ્દન સંભવિત છે. ૫૦

૨૩૬. કાલગણના ને સુદર્તમાન અંગે ગ્રહમણિતનો વિકાસ
ધણા પ્રાચીન સમયથી થયો હતો. ઉચ્ચ ગણિતવિદ્યાનો વિષય પણ

૫૦ શત્રુંજયમાહાત્મ્યને એનો લેખક મૈત્રકકાલીન જણાવે છે છતાં વસ્તુતઃ એ
મૈત્રકકાલીના અસ્ત પછી ધણા મોડા સમયે લખાયું હોઈ અહીં એનો સમાવેશ
કરવામાં નથી. એના સમયનિર્ણય માટે જુઓ ઈ ૨૫૬.

અદ્યગણિતનાં પુસ્તકોમાં નિરૂપાનો. આ વિદ્યાને જ્યોતિષ વિદ્યા સામાન્યતઃ જ્યોતિષ કહેતા ને એની ગણના વેદાંગ તરીકે થતી. આ વેદાંગનો સૂત્ર અન્ય ત્રણે પ્રાચીન છે. એ પછી આ વિદ્યાના એકંદરે પાંચ મિદ્ધાન્ત પ્રચલિત થયા હતા, જેના અન્થોનો સાર મૈત્રક કાશના આરંભમાં ઉલ્લેખિતોના વરાહ-મિહિરે પદ્મસિદ્ધાન્તિકામાં મંકસિત કર્યો હતો. આ સમયે જ્યોતિષ વિદ્યામાં જાતકકલ્પ જ્યોતિષનો વિકાસ થઈ રહ્યો હતો ને વરાહ મિહિરે વૃહજાતક ને સુગ્રજાતક નામે જાતકઅન્ય રચ્યા હતા, જેમાં મૈત્રક હોરાશાસ્ત્રની ધણી અસર નજરે પડે છે. વરાહમિહિરની વૃહસંહિતા-માં આ અને પ્રકારના જ્યોતિષનું નિરૂપણ આવે છે ને યુજન શુઆગે શિષ્યવિદ્યામાં આ અને પ્રકારના જ્યોતિષનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૫૧ મુદ્દર્તવિદ્યા ધણી પ્રાચીન કાલથી પ્રચલિત હતી ને મૌદ્દર્તિકોનો એ સમયે પણ ખામ વર્ગ હતો. વળી એ સમયે શાકુન વિદ્યાનો પણ વિકાસ થયો હતો એવું વૃહસંહિતા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. અદ્યગણિતમાં આ સમયે ત્રણ જાત પ્રવર્તતા હતા પદ્મસિદ્ધાન્તિકામાં જણાવેલા પ્રાચીન સૂર્યસિદ્ધાન્તનો, આર્યભટે પ્રતિપાદિત કરેલા આર્યમિદ્ધાન્તનો, ને બ્રહ્મ-શુક્રે પ્રચલિત કરેલા બ્રહ્મસિદ્ધાન્તનો. શુક્રરાતમાં શરૂઆતમાં સૂર્યસિદ્ધાન્ત-નો પ્રચાર હશે, પરંતુ ચક્રવર્તી ધરમેનના સમયથી તો એ મગ્યે જિજ્ઞાસુમાં પ્રતિપાદિત થયેલો પદ્મસિદ્ધાન્ત જ પ્રચલિત હતો એવું મૈત્રકકાશનાં દાનશાસ્ત્રોની મિતિઓ પરથી સિદ્ધ થાય છે. ૫૨ પશ્ચિમ ભારતમાં બ્રહ્મશુક્રનો દરજ્જાઅન્ય પચાગ-ગણિત માટે લાંગા વખત લગી લોકપ્રિય રહ્યો હતો. મૈત્રકકાશીન દાનશાસ્ત્રોમાં બ્રાહ્મશુક્રનાં નામ સાથે આવતા ગણના ઉલ્લેખ પરથી જ્યોતિષ વિદ્યાનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન ધરાવનાર જ્યોતિષીઓનો વર્ગ સ્થિત થાય છે.

૨૩૭ ચિકિત્સાનિધાને આયુર્વેદ કહેતા, જે ૧૧ ગુણા ઉપવેદ તરીકે થતી યુગ્મન ગુઆગ એને પાચમાની એક મુખ્ય વિદ્યા જણાવે છે એ પરથી આ વિદ્યા ગૃહ્યથેની જેમ શ્રમજો ચિકિત્સા વિદ્યા ને પણ ઉપયોગી ગણાતી હોવાનું કનિત થાય છે. ૮ ભિંગ આયુર્વેદના આઠ વિભાગ ગણાવે છે ને જણાવે છે કે એ આઠ વિભાગના અગાઉ આઠ અનગઅવગ પુસ્તક હતા, પરંતુ થોડા નખત પર એક જણે એને એક અન્યમા મકનિત કર્યા છે ને મમગ્ત ભાનતના મધ્ય વેગે આ અન્યને અનુમરે છ ૫૦ તકાડુસુ આ ઉત્તેષ સુશ્રુતને લગતો હોવાનું ધારે છે, ૫૪ પગ્તુ સુશ્રુત તો હેક મૈત્રક કાલી પડેના થઈ ગયો જણાય છે ચરક પણ પ્રાચી મૈત્રક માનીત છે આથી આ ઉત્તેષ ચરક ને સુશ્રુત પત્રી થયેના નાગભટ્ટને લગતો હોવો જોઈએ. નાગભટ્ટના પુસ્તકનું નામ અષ્ટાન્ગહૃદય છે અને અગાઉ આયુર્વેદના પૃથક્ તન્ન હતા ને એ પૃથક્ તન્નો સાર આ એક અષ્ટાંગ અન્યમા મકનિત કરવામા આવે છે એવો એના આરભમા અષ્ટ ઉત્તેષ પણ આવે છે ૫૫ હતા આ આઠ અંગોનો ઉત્તેષ નાગભટ્ટ કરતા સુશ્રુતના અન્યમા વિગતવાર આપેનો છે, ને ૮ ભિંગે ગણાવેલા અંગોનો ક્રમ પણ લગભગ સુશ્રુતે જણાવેના ક્રમને મળતો આવે છે, એ હકીકત છે એ આઠ અંગ આ પ્રમાણે છે (૧) શાલ્યમા શરીરની અદરના તેમજ ઉપરના શલ્ય દૂર કરવાનો, (૨) શાલાસ્યમા કાન, આખ, મો, નાક ઇત્યાદિ ઉપલા અંગોના વ્યાધિઓને શનાકા (શસ્ત્ર) વડે દૂર કરવાનો, (૩) વાયચિકિત્સામા સકન કાયાના

૫૩ પૃ ૧૨૮

૫૪ પૃ ૨૨૨

૫૫

. . . તે તુ પૃથક્ તન્નાણિ તેનિરે ।

તેભ્યોઽસ્તિવિપ્રકીર્ણમ્ પ્રાય સારતરોચ્ચય ॥

ક્રિયતેઽષ્ટાન્ગહૃદય નાતિસક્ષેપવિસ્તરમ્ । (૧ ૪-૫)

જ્યારાં રોગોનું ઉપશમન કરવાનો, (૪) મૂતવિદ્યામાં અસુગદિ થોનિઓ તેમજ ગ્રહોના ઉપદ્રવને શાન્ત પાડવાનો, (૫) કૌમારમૃત્યમાં કુમારભરણુ-
(બાળઉઠેર)ને સગતા દોષો ને વ્યાધિઓનું નિવારણ કરવાનો, (૬) અગદ-
સન્નમાં સર્પાદિના વિષને પ્રતિકાર કરનાર ઔષધિઓના ઉપચારો, (૬)
રસાયનતત્ત્વના વય રક્ષનારા ને આયુષ વધારનારા રસાયનોના ઉપ-
ચારો ને (૮) વાજીકરણમાં વિષયભોગ અર્થે દેહની શક્તિ વધારનારા
ઔષધોના ઉપચારોના વિષય નિરૂપનામાં આવે છે ૫૬ અથાઘ્નહૃદયમાં
આને બદલે કાયચિકિત્સા, કુમારમૃત્યા, મૂતવિદ્યા, શાલાન્ય, શાત્ય, વિષ-
(અગદ), રસાયણ ને વાજીકરણ એવો ક્રમ આપવામાં આવ્યો છે. ૫૭
પુસ્તકને અંતે ગત્ત્રક્રિયામાં સુશ્રુતની ને ઔષધશાસ્ત્રમાં ચરકની મહિતા
ની અપૂર્ણતાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ૫૮ આ પુસ્તકમાં આયુર્વેદની એ
બંને શાખાઓને પૂરો ન્યાય આપવાનું ધ્યેય રાખવામાં આવ્યું છે અને
ચરક ને સુશ્રુત ઉપરાંત ધન્વન્તરિ, નિમિ, કસ્પ વગેરે ગીળ બેળકોના
પુસ્તકોનો એ આધાર લેવામાં આવ્યો છે. ૬ તિસિગના સમયમાં આયુર્વેદના

૫૬ તકાકુસુ, ઇ-તિસિગ, પૃ. ૧૨૭, ૨૨૨ ૨૩.

૫૭ કાયકાલમદ્ગોર્ધ્વાઘ્નશત્વદ્રઘ્નજરારૂપાન્ ।

અથાઘ્નજ્ઞાનિ તસ્યાહુધિકિત્સા ચેપુ સંધિતા ॥ (૧. ૫-૬)

મૂતવિદ્યાની જગ્યાએ અહીં મહાવિદ્યા સખ્દ વાપરે છે કર્ણાઙ્ગિચિકિત્સા એ
શાલાન્યને વિષય છે ચરકી રસાયન ને દૃઢથી વાજીકરણ ઉદિષ્ટ છે.

૫૮ यदि चरकमर्षीते तद्ध्युव सुश्रुतादि
प्रणिगदितगदाना नममात्रेऽपि बाह्य ।

अथ चरकविहीन प्रनिययामन्निम

विमिह सत्तु करोतु व्याधिताना चरक. ॥ (૪૦, ૮૪)

[બાવાર્થ--> માત્ર ચરકનો અભ્યાસ કરે તે સુશ્રુતાદિના અથવા બતાવેલા
વ્યાધિઓની બાળતમા મૂંઝાઈ જાય ને જે સુશ્રુતનો અભ્યાસ કરે તે સન્નક્રિયા-
માં કુશળ બને પણ ચરકના જ્ઞાન વિના વ્યાધિ મટાડી ના શકે.]

શિલ્પકલા યન્ત્રમહિતના ને સુત્રતમહિતા ઉપનન વાચ્યમના આ અન્યનો
ય સમાવેશ થતો હોવો જોઈએ. એસા કલાઓની યાદીમા ટુથાયુવેદનો
ઉલ્લેખ આવે છે, જેમા વૃક્ષોની રક્ષા તેમજ ચિકિત્સાને લગતી વિદ્યા
આપવામા આવે છે.

૨૩૮ ન્યાયવિદ્યાને અગાઉ આર્વાચિકી, હેતુવિદ્યા કે તર્કવિદ્યા કહેતા.
શાસ્ત્રવિદ્યાની જેમ ન્યાયવિદ્યા પણ સવ વિદ્યાઓના અધ્યયનના પાયા-
રૂપ ગણાતી દર્શનો-શાસ્ત્રોનો તત્વાર્થ સમજવા માટે
ન્યાયવિદ્યા ન્યાયવિદ્યા આવસ્યક ભુમિકાનું સ્થાન ધરાવતી. આથી
ન્યાયવિદ્યાની ગણના મુખ્ય વિદ્યા તરીકે થતી. મૈત્રક-
ાવના આરણ પહેલા અક્ષપાદ-ગૌતમકૃત ન્યાયસૂત્ર, વાત્સ્યાયનકૃત
પ્રાયમાત્ર્ય, કણ્થાકૃત વૈશેષિકસૂત્ર ને પ્રશસ્તપાદકૃત પદાર્થધર્મસમ્પ્રદ
તેવા કેટલાક પુસ્તક રચાયા હતા. એમા આ કાલ દરમિયાન ઉદ્યોતકરે
એવા ન્યાયવાર્તિક નામે મહત્વના જ્ઞાતિઅન્યનો ઉમેરો થયો હતો.^{૫૯}
આ અન્યમા નાગાર્જુન ને વસુમન્ધુએ જોઈ ન્યાયમાં પ્રતિપાદિત કરેલા
કેટલાક મતોનું ખડન કરવાનો એ હેતુ રહેલો છે. જોઈ ને જૈન નૈયા-
યિકોની સરખામણીએ બ્રાહ્મણ નૈયાયિકોએ આ સમય સુધીમાં ધણી
ઓછી પ્રગતિ કરી જણાય છે, પરંતુ વિદ્યા તરીકે ન્યાયવિદ્યાની ગણના
છ મુખ્ય દર્શનોમાં થઈ ચૂકી હતી એ નોધપાત્ર છે. જોઈ ધર્મના
માધ્યમિક મત ને વિદ્યાનવાદમા ન્યાયવિદ્યાનો ધણો વિકાસ સાધવામાં
આવ્યો હતો. નાગાર્જુનના અન્યોમાં પ્રાચીન ન્યાયવિદ્યાના પ્રમાણ મતનું
ખંડન ને વાદવિદ્યાનું વિચારીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. મૈત્રેય ને
અમંગના અન્યોમાં ન્યાયવિદ્યાનું કેટલુંક નિરૂપણ આવે છે, પરંતુ
એમાં વૈશાલિક-ચોગાચાર વાદોના મતભેદોની ચર્ચા મુખ્ય સ્થાન ધરાવે
છે. વસુમન્ધુએ વાદવિદ્યા વિશે ત્રણ અન્ય લખ્યા હતા ને એ ઉપ-

^{૫૯} ઉદ્યોતકર ધર્મજીવિ(ઈ.સ. ૬૩૫) નો સમકાલીન હતો (સતીશચન્દ્ર વિદ્યા-
ભૂષણ, એ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન લોજિક, પૃ. ૧૨૪).

રાંત તર્કશાસ્ત્રનું એક ખામ પુસ્તક રચ્યું હતું. દિગ્નાગના પ્રમાણસમુચય ને ન્યાયપ્રવેશ એ પ્રમાણશાસ્ત્ર ન્યાયશાસ્ત્રના ધણા મહત્વના અન્ય ગણાય છે. અનુમાનના પ્રમાણબૂત અન્ય તરીકે ઇતિએ જણાવેલું ન્યાય-દ્વારતારકશાસ્ત્ર એ દિગ્નાગનો આ બીજો અન્ય હોવાનું જણાય છે. ૬૦ મૈત્રકટાક્ષ દરમિયાન વસુળન્ધુના તર્કશાસ્ત્રનો ચીની અનુવાદ કરનાર પરમાર્થે ન્યાયસૂત્ર પર માત્ર રચ્યું, દિગ્નાગના શિષ્ય રાંકરસ્વામીએ ન્યાયપ્રવેશનો બીજો અન્ય લખ્યો, નાસંદા વિદ્યાપીઠમાં ધર્મપાલ ને શીક્ષભદ્રે ન્યાયવિદ્યાનો વિકાસ ચાલુ રાખ્યો, ને ધર્મકીર્તિએ પ્રમાણવાત્તિક પ્રમાણનિશ્ચય ને ન્યાયચિન્દુ ઇત્યાદિ અન્ય ગ્રંથો. ૫૩મી આ ગ્રંથો પર અનેક ટીકાઓ તૈયાર થતી ગઈ, જેમકે દેવેન્દ્રગોધિની પ્રમાણવાત્તિક-પણિત્રા, શાકમ્બેગોધિની પ્રમાણવાત્તિકટીકા, ચિનીતદેવની હેતુચિન્દુટીકા, રવિ-ગુપ્તની પ્રમાણવાત્તિકટીકા, જિનેન્દ્રગોધિની પ્રમાણમસુલ્યટીકા ને ગાન્ત-રક્ષિતની વાદન્યાયટીકા. ૫૩મી શાન્તિરક્ષિતે તત્ત્વસંગ્રહ નામે કારિકા અન્ય લખીને એમાં ન્યાય વૈશેષિક, મીમાંસા, સાંખ્ય ઇત્યાદિ મનોની ચર્ચા કરી છે ને એના શિષ્ય કમલશીલે તત્ત્વસંગ્રહપણિકા રચી. કમલશીલે આ ઉપરાંત ધર્મકીર્તિનું ન્યાયચિન્દુને લગતા પૂરવણું મતોનો મંત્રોપ તૈયાર કર્યો. આમ મૈત્રકટાક્ષ દરમિયાન બૌદ્ધ ન્યાયવિદ્યાનો મજો વિકાસ થયો હતો, જે પરથી વલ્લભીના બૌદ્ધ વિદ્યાપીઠમાં એનું શિક્ષણ ધણું મહત્વ ધરાવતું હોવાનું ક્ષિત થાય છે.

૨૨૯. જૈનધર્મમાં જે ન્યાયવિદ્યા આરો વિકાસ પામેલી હતી. સ્વેનાંચરોમાં મિહમેન દિવાકરે મંદુક ન્યાયાવતાર ને પ્રાકૃત સમ્મતિ પ્રવરણ દ્વારા જૈનધર્મના પ્રમાણશાસ્ત્રનો પાયો નાખ્યો હતો ને દિગ્-

૬૦ પૃ. ૧૭૭. યુગ્મન શુઆંગેજણાવેલા 'સિન-ન' નામનું સંસ્કૃત રૂપાંતર નુલિ ચને જિત કરેલું ને ઇ-રિંગના પુસ્તકમાં તમાકુએ પણ એ જ અપનાવ્યું છે (પૃ. ૧૮૬). પરંતુ સોરઠે એ ચીની નામ વસ્તુતઃ 'દિન્-ન-ક' અર્થાત્ દિગ્નાગ (દિગ્નાગ) હોવાનું પ્રતિપાદિત કર્યું છે (પૃ. ૨, પૃ. ૨૧૦-૧૧).

પરોમા સ્વાતી સમન્તભદ્રે આપ્તમીમાસા દ્વારા સ્વાદ્વાદનુ સમર્થન કરનાર તર્કપદ્ધતિનું શીઘ્રરોપણ કર્યું હતું. મૈત્રકકાલ દરમિયાન આપ્તમીમાસા પર અકલંકદેવે અટચતી વૃત્તિ લખી ને ન્યાયવિનિષ્ઠ્ય નામે ગ્રન્થ રચ્યો. ક્ષત્રપકાલના અતભાગ દરમિયાન વલ્લભીના પ્રસિદ્ધ મલ્લવાદી શુગ્ધિએ પ્રાચીન નયચક્ર પરથી દ્વાદશાનયચક્ર નામે નયગ્રન્થ રચ્યો હતો, જે જૈન ન્યાયનો અપૂર્વ ગ્રન્થ ગણાય છે. જૈનોના આ પ્રબર વાદી નૈયાયિક ગુજરાતના હતા એ નોંધપાત્ર છે. મૈત્રકકાલ દરમિયાન મિહ ક્ષમાશ્રમણે આ નયચક્ર પર વિખીર્ણ દીકા રચી મલ્લવાદીના ગ્રન્થના મૂળ વાક્ય હાથ આ દીકા દ્વારા જ ઉપવગ્ધ રહ્યાં છે. મૈત્રકકાલના મહાન ભાષ્યકાર જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે પોતાના વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમા આગમ અનુસાર તર્કનો ઉપયોગ કરી જનાવ્યો. જિનભદ્રગણિના એક સુત્રગ્રન્થ પર શુર્ણિ લખનાર સિદ્ધસેન ગણિએ ઉમામ્વાતિના તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર પર તત્ત્વાર્થટીકા લખીને એમા પ્રમાણ ને નયનું વિવરણ કર્યું, જે જૈન ન્યાયના મુખ્ય અંગ ગણાય છે. પછી પ્રમિદ્ધ વૃત્તિકાર હરિભદ્રસૂરિએ અનેકાન્તગદ્યપ્રવેશ ને અનેકાન્તજયપત્તાના જેવા વાદ ગ્રન્થ લખીને જૈન નયની શ્રેષ્ઠતા પ્રતિપાદિત કરી, દિગ્નાગકૃત ન્યાયપ્રવેશસૂત્ર ને સિદ્ધસેનકૃત ન્યાયાવતાર પર દીકા લખી અને પદ્ધર્શનસમુચ્ચય નામે ગ્રન્થ તૈયાર કર્યો, જેમા જોદ્ધ નૈયાયિક સાંખ્ય જૈન વૈશેષિક ને જૈગિનીય દર્શનોનો સાર મંજૂરીત કરવામાં આવ્યો છે. આમ મૈત્રકકાલ દરમિયાન સિદ્ધમેન દિવાકર, મલ્લવાદી સૂરિ ને જિનભદ્રગણિ ઇલાદિ આચાર્યોના ન્યાયગ્રન્થો દ્વારા જૈનન્યાયનો દીક વિકાસ થઈ રહ્યો હતો.

૨૪૦. બ્રાહ્મણધર્મની વિદ્યાઓમાં અગ્રિમ સ્થાન વેદોનું હતું. દાનશામનોમાં આવતા ત્રિવિધ ને ચાતુર્વિધના ઉત્તરેષો પરથી મૈત્રકકાલીન ગુજરાતમા તથા કે ચાર વેદવિદ્યાઓનું જ્ઞાન ધરાવનાર બ્રાહ્મણોની વેદ પર્યટો હોવાનું જાણુવા મળે છે. રાજ્યોની પ્રચલિત પરથી વેદોનું શિક્ષણ રાજકુમારોને પણ આપવામા આવતું હોવાનું જાણુવા

મળે છે. વેદોના અધ્યયનનો અધિકાર ઉપનયન મંત્રકાર પછી પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રાહ્મણ કુમારોને આ મંત્રકાર મામાન્ય રીતે આઠમા વર્ષે આપવામાં આવતો ને એ વર્ષે ગર્ભાધાનથી ગણવામાં આવતું તો એ જન્મ પછીના સાતમા વર્ષે થી અપાતો. આટલી વહેલી વયે વેદની સંદિતાના મન્ત્ર શુદ્ધ રીતે પદવાનું ને કદરથ કરવાનું જ શિક્ષણ શરૂ થતું હશે. પરંતુ મન્ત્રો ને બ્રાહ્મણોનો અર્થ સમજવાનું શિક્ષણ તો ગૃહવિદ્યાના શિક્ષણ પછી જ અપાતું હશે. ધર્મશાસ્ત્રમાં બ્રહ્મચર્ય અર્થાત્ વેદાભ્યાસનો સમય મામાન્ય રીતે ત્રાર વર્ષનો જણાવવામાં આવ્યો છે, જે દરમિયાન ચાગમાંથી એક વેદનો જ અભ્યાસ થઈ શકતો. ૧૧ મૈત્રકકાણ્દ દરમિયાન પ્રાથમિક ને માધ્યમિક શિક્ષણનો સમય છથી સોળ વર્ષ સુધીનો હોવાનું જણાય છે. ૧૨ એ દરમિયાન વેદાભ્યાસમાં એક સંદિતાનો જ અભ્યાસ થઈ શકતો હશે ને દરેક કુલમાં અમુક અમુક સંદિતાના સ્વાધ્યાયની પરંપરા ચાલતી હતી. દાન-શાસ્ત્રનો પરથી મૈત્રકકાલીન ગુજરાતનાં બ્રાહ્મણકુળોના થતા કેટલીક અમુક સંદિતાઓના સ્વાધ્યાયની માહિતી મળે છે. ૧૩ ઋગ્વેદની દાન

મંદિતાના ચાર વાળ ને ચોપન પ્રગટક છે. વામસનેથી મંદિતાનાં માધ્યન્દિન ને રાત્રિ એમ બે પાદાનર હતા, ૬૫ જે બંગેનો ઉદ્દેશ દાનશામનોમાં આવે છે. એ બે પાદના વિષય અને અનુક્રમ લગભગ એકમગ્ગા છે. બેદ છે તે માત્ર કેટલાક ગ્રન્થોનો જ છે ને એ બેદ પણ મંત્રોમા નહિ, પણ મઘમાં જ દેખા દે છે આ બેદ ધણુ ઠરીને રથાનબેદને લીધે પડ્યો હશે એવું જણાય છે. ૬૬ આ બંને પાદ પ્રમાણેની શુકલ યજુર્વેદની મંદિતાના હાલ યાગીમ અધ્યાય છે, જેના પડેલા અઠાત્ર અધ્યાય વધુ પ્રાચીન છે, ન્યારે છેદ્યા મ્મ અધ્યાય અપદ્મ ખિન્ન(પરિશિષ્ટ)રૂપ છે. ૬૭ પડેલા પચ્ચીમ અધ્યાય-મા હશેપૂર્ણગામ, અગ્નિડોન, ચાતુર્માસ્ય, સોમયાગ, અગ્નિચયન, સૌત્રાગણી ને અશ્વમેધના વિષય આવે છે. માગવેદની શાખાઓમાં ઇન્દોગ શાખા પ્રચલિત હતી એની કૌષ્ઠમ મંદિતા હજી ગુજરાતમાં પ્રચલિત છે. આ મંદિતાના ધાર્મિક ને ઉત્તરધર્મિક એવા બે ખંડ છે. ધાર્મિકમાં ૫૮૫ ઋચાઓના જુદાંજુદા મ્નોત્ર દર્શનવામાં આવ્યાં છે ને ઉત્તરધર્મિકમાં મોટે ભાગે ત્રણત્રણ ઋચાઓના એવા એકંદરે ૪૦૦ સ્તોત્ર આપવામાં આવ્યાં છે. અથર્વવેદની મંદિતાનો ઉદ્દેશ કાર્યરણ એવા સામાન્ય નામે જ આવે છે, એથી એ મમ્યે એની એક જ મંદિતા રહી હશે. હાલ એની શૈનક શાખાની મંદિતા પ્રચલિત છે. એના ૨૦ વાળ છે ને એમાં કુલ ૭૩૨ સૂક્ત છે. પડેલા કાંડના બધાં સૂક્ત ચાર ઋચાઓના, ખીન્ન કાંડનાં પાંચ ઋચાઓના, ત્રીન્ન કાંડનાં છ ઋચાઓના, ચોથા કાંડના સાન ઋચાઓનાં ને પાંચમા કાંડનાં સાતથી વધુ ઋચાઓનાં છે. હજી કાંડના સૂક્ત મોટે ભાગે ત્રણ ઋચાઓના ને સાતમા કાંડના સૂક્ત એક કે બે ઋચાઓના છે. કાંડ ૮-

૬૫ સદર, પૃ. ૧૭૦

૬૬ ગેકડોનલ, સરકુલ સાહિત્યનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૩૧

૬૭ સદર, પૃ. ૨૩૧-૩૨

૧૪, ૧૭ ને ૧૮મા વીસથી વધુ ઋચાઓનાં લાગ્યાં સૂક્ત ગોદાવેલાં છે. પદરમા કાંડ ને સોળમા કાંડનો ધણો ભાગ ગણમા છે. છેલ્લા બે કાંડ પાંચળથી ઉમેરાયા છે. અઠાર કાંડમાયે પહેલા ત્રેર કાંડ વધુ પ્રાચીન છે, બ્યારે બાકીના પાંચ કાંડ જુદા જ વિષયોને લગતા જણાઈ આવે છે. ૧૮ એમા ચૌદમા કાંડમા વિવાહવિધિનો ને અદાગમા કાંડમા અંત્યેષ્ટિક્રિયાનો વિષય નિરૂપાયો છે. દાનશાસનોમા આવતા અર્ચ્યુ, દીક્ષિત ને યાજ્ઞિકના ઉલ્લેખો પરથી વ્યવહારમા યજુર્વેદનું શિક્ષણ સદૃશી વધુ ઉપયોગી હોવાનું જણાય છે. ગાન્ધર્વવિદ્યા માથે મંમધ ધગવતા સામવેદનો સ્વાધ્યાય પણ અહીં એ સમયે ધણો પ્રચલિત હતો એ મોઢપાત્ર છે.

મળેલી પરિવર્તમાં તૈયાર થયેલી પાલિ વાચનાનાં ત્રિપિટકોની પરંપરા ધરાવતા હતા વિનયપિટકમાં બિશ્વુઓ ને બિશ્વુણીઓ માટેના પાતિમોક્ષ સુતોનું વિવરણ તેમજ મંધપ્રવેશ, ઉપોસથ, વસ્સા, પધારણા, ચીર, આમન, ભૈરજ ઇત્યાદિના નિયમોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હોઈ એ બિશ્વુવર્ગ માટે સહુથી મહત્વનું પિટક છે. સુતપિટકમાં બગવાન બુદ્ધનાં સુતો (ધર્મપ્રવચનો)ના પાંચ નિકાય (સંમદ) સંકલિત કરવામાં આવ્યા છે, એમાંના જુદાનિકાયમાં ધમ્મપદ, થેરગાથા, ગતક ને બુદ્ધવંશ જેવા અનેક પ્રકારના વિષયોનાં પ્રકીર્ણ પુસ્તકોનો સંમદ કરેલો હોઈ એને ટેટલેક અંશે અભિધમ્મપિટકમાં પણ સમાવવામાં આવે છે. અભિધમ્મ-પિટકમાં અભિધર્મને લગતા વિવિધ વિષયોનાં લક્ષણ ને વર્ગીકરણ આપવામાં આવ્યાં છે. મૈત્રકકાલીન મહાયાનિકો સ્થવિરનિકાયની જે વાચના ધરાવતા હશે તે ગૌર્યકાલીન થેરવાદની વાચનાની જેમ પાક્ષિમાં હોવાને યદ્યપે ઉત્તર ભારતના મૂલ્યસ્થાસ્તિવાદ નિકાયની વાચનાની જેમ સંસ્કૃતમાં હોવા સંભવે છે. મૂલ્યસ્થાસ્તિવાદ નિકાયની જેમ મહા-લંપિક નિકાયની વાચના પણ સંસ્કૃતમાં હતી.^{૭૧} પરંતુ સમ્ભતીય નિ-કાયની વાચનાનાં કોઈ પુસ્તક ઉપલબ્ધ નથી, એથી મૈત્રકકાલીન ગુજરાતના હીનયાનિકોનાં ત્રિપિટકોની વાચના વિશે કંઈ જાણવા મળતું નથી. ઇ-સ્મિંગના સંગ્રહમાં નાગાર્જુનકૃત મુદ્દેલ્લ, મહાયાનસૂત્રોમાં મુખ્ય સ્થાન ધરાવતા સદ્ધર્મગુણ્ડરીકમાંનું અવલોમિતેશ્વરસૂત્ર, મહાપરિનિ-ર્વાણસૂત્ર, ને આર્યશત્રુ કૃત જાતકમાલા ધણું પ્રચલિત હતાં. ઇસ્મિંગ અંતિમ મુખ્ય વિદ્યા તરીકે અમિર્મનું નામ જણાવે છે ને મદ્યશક્તિ કેળવવા માટેના ઉત્તમ અભ્યાસગ્રન્થ તરીકે જાતકમાલા નો ઉલ્લેખ કરે છે.^{૭૨} મહાયાનસૂત્રોમાં સદ્ધર્મગુણ્ડરીક નેમ લલિતવિસ્તર ને લઙ્કા-વતારસૂત્ર પણ ધણું પ્રચલિત લાગે છે. લલિતવિસ્તરમાં બુદ્ધચરિતના

૭૧ વિન્દરનિદ્ક, હિરટરી ઓફ ઇન્ડિયન લિટરેચર, પૃ. ૨, પૃ. ૨૨૩

૭૨ તકાકુમ, ઇસ્મિંગ, પૃ. ૧૭૬-૭૭

લવિતોનું વિમ્લન નિરપણ કરવામાં આવ્યું છે ને સ્થાવત્તાસૂત્રમાં શંકા-
માં થયેલા સદ્ધર્મના અવતરણરૂપે વિજ્ઞાનસદ્નું વિવરણ કરવામાં
આવ્યું છે. માધ્યમિક મતમાં નાગાર્જુન ને આર્યદેવની અને વિજ્ઞાન-
વાદમાં મૈત્રેય, અસંગ ને વસુગન્ધુની કૃતિઓ મહત્ત્વની ગણાતી.
અસંગ ને વસુગન્ધુના શિષ્ય ગુણમતિ ને સ્થિરમનિએ મુરાષ્ટ્રના એક
વિદ્વારમાં રહી પોતાની પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ રચી હતી એ હૃદયેષ ગુજ-
રાનના ઔદ્ધર્મ માટે ખાસ ગોષ્ઠપાત્ર છે. આ કાલ દરમિયાન ભા-
વિવેક, ધર્મપાત્ર, શીલમદ્ર, પ્રજાગુપ્ત ઇત્યાદિ અનેક આચાર્ય ઔદ્ધર્મ-
નો વિકાસ કરી રહ્યા હતા. ૭૩

૨૪૨. જૈન વિદ્યાર્થીઓ વેદની જગ્યાએ આગમનો અભ્યાસ
કરતા. આગમ એટલે જૈનોના મૂળ ધાર્મિક ગ્રંથોનો મંત્રદ, જેને

ત્રિપિટકની જેમ દ્વદશાંગ વળિષ્ટિક કહેતા, કેમકે એ પિટક
આગમ ગણિ-ગણુધરે જાળવ્યું હતું ને એના દ્વારે અંગ હતા. ૭૪

આ બારે અગોત્રુ જ્ઞાન સુધર્મોથી માંડીને બદળાઈ સુધીના
ગણુધરોએ જાગવી રાખ્યું હતું, પરંતુ ઔર્ધ્વાક્ષના આરંભમાં મગધમાં
મળેલી પરિપદ વખતે જારમુ દષ્ટિવાદ અંગ જેમાં આગમના ચૌદ પૂર્વ
ગ્રંથોનો સમાવેશ એમાં થયો હતો તે લગભગ લુપ્ત થઈ ગયું હતું.
મગધ પરિપદમાં મંદ્રવિત થયેલાં આગમ વળી કાગળજે છિન્નભિન્ન
થતા ગયાં. એથી ઈ. સ. ૩૦૦ના આરંભમાં એની વાચના પુનઃ સં-
કલિત કરવામાં આવી. આ વાચના રક્તિદસાચાર્યની અધ્યક્ષતા નીચે
મયુરામાં ને નાગાર્જુનની અધ્યક્ષતા નીચે વલ્લીમાં તૈયાર થઈ.
આથી એમાં કેટલાક પાદબેદ થયા. ૭૫ આ વાચનાઓ પીર મંવત ૬૮૦

૭૩ સદર, પૃ. ૫૮

૭૪ મો. દ. દેસાઈ, જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પૃ. ૨૦

૭૫ ...દ્વયોઃ સપયોર્મેભાવકોઽમવત્—एकौ बलभ्यामेको मयुरायाम्। तत्र च

કે ૯૯૩(ઈ. સ. ૪૫૪ કે ૪૬૭)માં દેવદિગણિ ક્ષમાત્રગણે સંકલિત કરી ને ત્યારે એમણે માથુરી વાચનાને મુખ્ય વાચના તરીકે સ્વીકારીને વાલભી વાચનાના પાઠભેદ વાચનંતર તરીકે નોંધ્યા. ૭૬ આ પ્રત સગરત ભારતના શ્વેતાંશરોમા સર્વમાન્ય બની ને શ્વેતાંશર સંપ્રદાયના આગમ ગ્રન્થોનુ સાહિત્ય દાલ એ વાચનારૂપે જ ઉપલબ્ધ છે. વલભીની આ વાચના ને સંકલના દ્વારા ગુજરાતે આગમવાચનાની પરંપરામા ધણે નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે. ગુપ્તકાલ દરમિયાન તૈયાર થયેલી દેવદિગણિની વાચના મૈત્રકકાલના આગમશિક્ષણમાં ધણી ઉપયોગી થઈ હશે. આ વાચના અનુમાર આગમમા ૧૧ અંગો, ૧૨ ઉપાંગો, ૪ મૂલસૂત્રો, ૬ ઉદ્દેસૂત્રો ને ૧૦ પ્રકીર્ણકો અને નવિસૂત્ર ને અનુયોગદ્વારસૂત્ર નામે જે છટક સૂત્રો મળીને કુલ ૪૫ ગ્રન્થોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. ફેટલાક આમા આઠ અન્તર્ગત સૂત્રોને અલગ ગણીને તથા બીજા વીસ પ્રકીર્ણકો, નિર્બુક્તિઓ ને વિશેષાવશ્યકમાણ્યનો ઉમેરો કરીને એને બધે ૮૪ આગમોની ગણતરી કરે છે. ૭૭ આ વાચના સમયે સંકલિત થયેલા આગમગ્રન્થોની લાપા આર્પ પ્રાકૃત છે, જે અર્ધમાગધી તરીકે જાણીતી છે. આ આગમ ગ્રન્થો પર નિર્બુક્તિ રૂપે પ્રાકૃત ગાથામાં મંક્ષિત વિવરણ લખાયા હતા મૈત્રકકાલ દરમિયાન જિનભદ્રગણિ ક્ષમાત્રમણ જેવા લાખ્યકારોએ આગમો પર માવ્ય લખ્યા પછી પ્રાકૃત (કે મંકૃત-પ્રાકૃત)મા ચૂનિ રૂપે મલ વિવરણ લખાયાં, જેમાં જિનદાસગણિ મદતરે ધણે મોટો ફાળો આપ્યો. ને એ પછી વળી હરિભદ્રસૂરિએ આગમ ગ્રન્થો પર સંસ્કૃત ગદ્યમાં વૃત્તિ લખવાની શરૂ-

સૂત્રાર્થસઘટને પરસ્પરવાચનામેદો જાત. (મધ્યગિરિફૂત જ્યોતિષ્કરણક-ટીકા, પૃ ૪૧)

૭૬ કલ્યાણવિજયજી, જૈનચાલગણના ઓર વીરનિર્વાણસંવત, પૃ. ૧૧૨ થી

૭૭ મો. ૬. દેસાઈ, જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પૃ. ૮૫-૮૬

આત કરી. આમ નિર્ધુક્તિ ઉપરાંત બાબે. ચૂંચુઓ ને નૃત્તિઓનું સાહિત્ય ઉમેરાનાં મૂલ્ય-એ સંકલનું આગમ સાહિત્ય 'પંચાંગી' થના લાગ્યું. આથી આ કાલના આગમ શિક્ષણનું સાહિત્ય એકંદરે ઘણું વિપુલ થયું જણાય છે.

૨૪૩. વ્યવહારમાં ઐત્ર ગ્રન્થો કરતાં એ સ્મૃતિનું સ્થાન વધુ મહત્ત્વનું હતું. સ્મૃતિમાં વેદાંગો, ઐતસૂત્રો, ગૃહ્યસૂત્રો, ધર્મસૂત્રો ને ધર્મશાસ્ત્રનો સમાવેશ થાય છે. ઋત્વિજ્ઞે ને પુરોહિતોને માટે સ્મૃતિ ઐતસૂત્રો ને ગૃહ્યસૂત્રોનું શિક્ષણ ખાસ ઉપયોગી ગણાતું હતું.

પરંતુ સામાન્ય શિક્ષણમાં તો ધર્મશાસ્ત્રનો વિષય જ ધણે પ્રચલિત હતો. દાનશાસ્ત્રનોમાં રાજ્યોના મંથનમાં સ્મૃતિનો જે ઉલ્લેખ આવે છે^{૭૮} તે સ્પષ્ટતઃ મનુસ્મૃતિ જેવી સ્મૃતિઓના અર્થમાં છે. આ સ્મૃતિઓ ધર્મશાસ્ત્રના મુખ્ય અંગરૂપ હતી ને એમાં રાજનીતિનું નિરૂપણ આવતું હોઈ રાજ્યો માટે એનું શિક્ષણ ઘણું ઉપયોગી ગણાતું. મૈત્રકકાલ સુધીમાં મનુસ્મૃતિ, યાગવલ્ક્યસ્મૃતિ, નારદસ્મૃતિ, ઘૃહ્યસ્મૃતિ, કાત્યાયનસ્મૃતિ વગેરે અનેક સ્મૃતિગ્રન્થ તૈયાર થયા હતા. એમાં મનુસ્મૃતિ અગ્રિમે સ્થાન ધરાવતી.^{૭૯} યાગવલ્ક્યસ્મૃતિ એની સરખામણીએ અર્વાચીન હોઈ એ કાલને વધુ અનુરૂપ હતું, પરંતુ વિશ્વરૂપ ને વિદ્યાનેશ્વરની દીકાઓના સમય પરથી એ મૈત્રકકાલના અન્ત પછી વધુ લોકપ્રિય થઈ લાગે છે. દાનશાસ્ત્રનોમાં રાજનીતિને લગતા કેટલાક ઉલ્લેખ આવે છે, જેમાં મુવસેન શાલાહિત્યની પ્રચલિતમાં આવતો ઉલ્લેખ ખાસ નોંધપાત્ર છે.^{૮૦} એમાં રાજશાસ્ત્ર માટે રાજ્ય-

૭૮ સદ્વલ્લસ્મૃતિપ્રણીતમાર્ગસમ્યવપરિપાલનપ્રજાહૃદયુક્તિનાન્વર્ત્તરાજશબ્દઃ... ધીગૃહસેનઃ ।

૭૯ મન્વાદિપ્રણીતવિધિવિધાનધર્મા...શ્રીમહારાજદ્રોણસિંહઃ ।

૮૦ જુઓ પ્ર. ૫, પ્રા. દી. ૧૫૮

તન્ન શબ્દ વપરાયો છે. અર્થજ્ઞાનનો વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ આવતો નથી, પરંતુ ગુપ્તકાલ દગિવાન એના પરથી કામન્દકે રચેલો નીતિગાર અન્ય મૈત્રકકાલીના શિક્ષણમાં પ્રત્યક્ષિત હોવા મેળવે છે. મહામારત ને રામાયણમાં ધર્મશાસ્ત્રના વિષયોનું નિરૂપણ આવતું હોવાથી એનો મે ધર્મશાસ્ત્રના અન્ધોમાં સમાવેશ થતો વ્યાખની કૃતિઓમાં મહામારત ઉપરાંત પુરાણોનીયે ગણના થતી. પુરાણોમાં વાયુપુરાણ મત્સ્યપુરાણ ને બ્રહ્મપુરાણ જેવા કેટલાક પુરાણ અગાઉ લખાયા હોય છે, જ્યારે વિષ્ણુપુરાણ માર્કંદેય-પુરાણ વામનપુરાણ વરાહપુરાણ ને કૂર્મપુરાણ જેવા બીજા કેટલાક પુરાણ આ કાલ દરમિયાન રચાયા જણાય છે.^{૮૧} વાયુપુરાણના પાદનો ઉદ્દેશ હર્ષચરિતમાં આવે છે ને દાનશામનોમાં આપેલા ભૂમિદાનને લગતા શ્લોક પણ પુરાણોમાંથી ટાકેલા જણાય છે. ધર્મશાસ્ત્ર ને અર્થ શાસ્ત્રને લગતું આ રમૃતિસાહિત્ય આહાર્યો તેમજ રાગઓને ધણું ઉપ-યોગી હોઈ મૈત્રકકાલીન શિક્ષણમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવતું હશે.

૨૪૪. રાજનીતિની જેમ યુદ્ધવિદ્યા, રાગઓના શિક્ષણનો મુખ્ય વિષય હોવાનું જણાય છે. દાનશામનોમાં ધનુર્વેદનો ખામ ઉદ્દેશ આવે છે.^{૮૨} એ ઉપરાંત ખડ્ગાદિ શસ્ત્રોના ઉદ્દેશ શિલ્પવિદ્યા આવે છે એ પરથી યજ્ઞવિદ્યાનું શિક્ષણ સૂચિત થાય છે. વૈશ્યોને લગતા શિક્ષણમાં વાર્તા એટલે વાણિજ્ય, કૃષિ ને પશુપાલનના વિષય મુખ્ય સ્થાન ધરાવતા હશે. આ ઉપરાંત અનેક પ્રકારની હુજર કલાઓને લગતી શિલ્પવિદ્યાઓનું શિક્ષણ અપાતું. બૌદ્ધ વિદ્યાપીઠોમાં તો શબ્દ પછી શિલ્પધ્યાનોની વિદ્યાની ગણના થતી હતી આ વિદ્યાઓનાં એ કાવના કોઈ વિશિષ્ટ પુસ્તક કાલ ભાગ્યે જ ઉપલબ્ધ રહ્યાં છે, પરંતુ વરાહમિહિરની વૃહત્સહિતા પરથી એ કાવની

૮૧ પુરાણોના સમયનિર્ણય માટે જુઓ દ. કે. શાસ્ત્રી કૃત પુરાણવિવેચન

૮૨ કાર્મુકે ધનુર્વેદ ઇવ સમ્માવિતાશેષલક્ષ્યકલાપ ... ચક્રવર્તિશ્રીધરસેન:

કેટલીક શિષ્યવિદ્યાઓની સંક્ષિપ્ત માહિતી મળે છે. એમાં વાસ્તુ (વસતિગૃહો), જાળાશયો ને દેવતાયતનોના પ્રામાદ બાધવાની રચાપાઠ-વિદ્યાને લગતા કેટલાક અધ્યાય આવે છે. એમાં વરાહમિદિરે પોતે લખેલી વાસ્તુવિદ્યાનો ઉલ્લેખ આવે છે,^{૮૩} પરંતુ એ પુસ્તક હાલ ઉપલબ્ધ નથી. વળી એમાં જુદાંજુદાં દેવદેવીઓની પ્રતિમાના વિધાનનો મેં વિવેચન આવે છે, જેમાં આદિત્યની પ્રતિમાને લગતા ઉલ્લેખ નોંધપાત્ર છે.^{૮૪} વજ્રમણિ (હીરા), મુક્તા (મોતી), પદ્મરાગ (ગોખરાગ) વગેરેનાં લઘુઓને લગતા અધ્યાય આવે છે, જે રત્નશિલ્પની વિદ્યાનો ખ્યાલ આપે છે. વૈકટિક (ઝવેરી)ની કક્ષા માથે માણિક્યગન્ધક-કથાનો મેં ઉલ્લેખ આવે છે. ને ખનિજના દુર્લભતા સાથે મણિરાગ ને રત્નરંજનની કક્ષા સંકળાયેલી છે. સ્વર્ણકાર (મોતી) ને લોહકાર (હુદાર)ના ધંધાના તેમજ ધાતુચાલની કલાના ઉલ્લેખ પરથી સુવર્ણ લોહ તેમજ તાંબાદિ ધાતુઓને લગતી શિલ્પકક્ષા સૂચિત થાય છે.^{૮૫} વર્ણકિ (સુધાર) વર્ગને લગતી તક્ષણ (સુધારી) કથાનો પણ ઉલ્લેખ આવે છે. વીણાદિ વાદ્યો ને યન્ત્રો ધડવાની દુર્લભ કક્ષાઓનો અલગ ઉલ્લેખ આવે છે. પદ્મવાન (કાપડવણી), ને વેત્રવાન (નેતરમૂંઠણી)ની તથા સુચિકલા (મીઠણીકલા)ની દુર્લભતાનું મેં શિક્ષણ અપાતું. સુદયાન્ત્ર (પાકશાન્ત્ર)ના શિક્ષણનોયે ઉલ્લેખ આવે છે. શિલ્પીઓના વિવિધ ધંધાદારી વર્ગોને આવી અનેક દુર્લભ કક્ષાઓનું શિક્ષણ અપાતું હતું, જેમાં શાસ્ત્ર કરતાં પ્રયોગ પર વધુ ધ્યાન આપવામાં આવતું.

૨૪૫ મૈત્રકકાલીના સાહિત્યમા સૌંદર્ય વિદ્યા ઉપરાંત યોગ્ય કલા-
 11નો ઉદ્દેશ આવે છે. ૮૬ આ કલાઓની ગણના ઉપવિદ્યા તરીકે
 થતી. ૮૭ એમાં અનેક પ્રકારની લલિત કલાઓનો સમાવેશ
 કલાઓ થાય છે. ગીત વાદ્ય ને નૃત્ય એ ત્રણ કલાઓનો ઉદ્દેશ
 અનેક વાર આવે છે. મૈત્રકકાલીના સાહિત્યમા ગંગીતશાસ્ત્ર
 ને ગાન્ધર્વવિદ્યાનો ઉદ્દેશ આવે છે. બાણભટ્ટ ગાન્ધર્વશાસ્ત્રનો તેમજ
 હુન્દુભિ તુર્યા વીણા તાલ ઇત્યાદિ અનેકવિધ વાદ્યોનો ઉદ્દેશ કરે છે.
 માક્ષવિકાગ્નિમિત્રમા કાલિદાસ નાટ્યાચાર્યની નૃત્યશિક્ષણની પરી-
 ક્ષાનો પ્રમેગ નિરૂપે છે. નટવર્ગ ને નાટ્યાચાર્યના ઉદ્દેશોમાં
 નાટ્યકલાનો ઉદ્દેશ સૂચિત થાય છે. નટ નર્તક ગાયક વાદક
 કુશીલવ વાગ્યવન ઇત્યાદિ વર્ગોને લગતી વિદ્યાના શિક્ષણ, માટે ભગત-
 મુનિત્વ પ્રમિદ્દ નાટ્યશાસ્ત્ર એ ઘણું પ્રાચીન ગ્રન્થ છે. એમાં ગીત
 વાદ્ય નૃત્ય સહિત નાટ્ય કલાનું વિસ્તૃત નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

ઘણી ઉપયોગી થઈ હશે. આ ઉપરાંત આવેખ્ય (ચિત્ર) કલાનો પણ ઘણો વિકાસ થયો હતો. નેપથ્ય (વેશ), જૂપણ, અંગરાગ મન્દ્ય ને કેશમર્દનને લગતી કલાનું તેમજ મણિમુકાકર્મ માત્યપ્રયત્ન ને રચના-રચનની કલાઓનું શિક્ષણ આપાતું. પુસ્તકવાચન, કાવ્યરચના, પ્રદેશિકા-જ્ઞાન, સમરથાપૂરણ, કુમાક્ષરકથન, લાપ્તાજ્ઞાન, શબ્દજ્ઞાન, છન્દોજ્ઞાન ઇત્યાદિ કલાઓનું શિક્ષણ શબ્દવિદ્યા ને સાહિત્યવિદ્યા સાથે આપાતું હતું. આ ઉપરાંત મેષ કુકુટ ને લાવકને લગાવવાની કલા તેમજ શુક ને સારિકાને ખોદતાં શીખવવાની કલા રાજકુલોમાં ઘણી ઉપયોગી ગણાતી. ઐન્દ્રજ્ઞ, હસિનક, વસ્ત્રગોપન, છૂતકલા, આકર્ષક્રીડા, ગાલક્રીડા, હિત્તાક્રીડા, વૈનયિક્રીડા, વૈનયિક્રીડા, વૈનાસિક્રીડા ઇત્યાદિ કલાઓ સમાજના અમુક વર્ગોની આજીવિકાના સાધનરૂપ હતી. મત્સ્ય ને પ્લવકની કલા પણ આ પ્રકારની છે. આ કલાઓનું શિક્ષણ એ ધંધાદારી વર્ગોમાં ઘણું મહત્ત્વ ધરાવતું હતું. આગ એ સમયે અનેક પ્રકારની સંખ્યાબંધ કલાઓ પ્રચલિત હતી, પરંતુ એમાં ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય, નાટ્ય ને ચિત્રની કલાઓનું શિક્ષણ સદૃશી વધુ લોકપ્રિય લાગે છે,

છે — દક્ષિણપશ્ચિમમાં માયવ દેશ ને ઉત્તરપૂર્વમાં મગધ દેશ.^{૬૧} માયવ દેશ સોલકા કાવમાં પણ વિદ્યા માટે પ્રમિદ્ધ હતો ને મૈત્રકકાલ દરમિયાન દગપુર વિદ્યાનું મહાન કેન્દ્ર હતું એવું દાનશામનો પરીથી પણ ક્ષિત થાય છે. માયવની જેમ ખેટક, આનંદપુર ને વલ્લભી દેશના લોકોના શિક્ષણનું ધોરણ પણ ધણુ ઊંચું હતું.^{૬૨} દાનશામનોગા આવતા ઉદ્ધેખો પંથી દશપુન્ની જેમ આનંદપુર પણ વિદ્યાનું મહાન કેન્દ્ર જણાવે છે રાજકીય કેન્દ્ર તરીકે ગિરિનગર, વલ્લભીપુર ને ભરકચ્છ પણ વિદ્યાધાર તરીકે જાણીતા થયા હતા આ ઉપરાંત સિંદપુર, નગન્ક, ખેટક જખ્ખર વગેરે જીલ્લા અનેક નગરોમાં વિદ્યા ને શિક્ષણનો વિકાસ થયો હતો મૈત્રકકાલ દરમિયાન આ મધ્ય નગરોમાં વલ્લભીપુર સહુથી વધુ વિખ્યાત થયું જણાય છે કયાસરિત્સાગરની એક કથામાં અન્ત વેદીના વિપ્ર વસુદત્તનો પુત્ર વિષ્ણુદત્ત મોળા વર્ણની વયે વિદ્યોપાર્જન થઈ વલ્લભી આવતા નીકળ્યાનો ઉલ્લેખ આવે છે.^{૬૩} એ પંથ વલ્લભીપુરના વિદ્યાધામની ખ્યાતિ પ્રાપ્ત થાય છે

૨૪૭ ગ્રામ-મૈત્રક કાલમાં વલ્લભીપુર જૈન આગમવિદ્યાનું મહાન કેન્દ્ર હતું એમ ત્યાં તૈયાર થયેલી એ વાચનાઓ પરીથી ક્ષિત થાય છે, પરંતુ ગુપ્ત કાલ દરમિયાન વલ્લભી નજીકના વિહારમાં વલ્લભી વિદ્યાપીઠ રહીને સ્થિરમતિ ને ગુણમતિએ મન્થ રચ્યા હતા એ પરીથી ત્યાં બૌદ્ધ દર્શનની વિદ્યા પણ ખીલી લાગે છે મૈત્રકકાલ દરમિયાન વલ્લભીમાં બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ ને ભિક્ષુગીઓનાં વિશાળ

૬૧ સદર, પૃ ૨૬૦

૬૨ સદર, પૃ ૨૬૧-૬૮

૬૩ અન્તવેદ્યામભૂર્ણ વસુદત્ત ઇતિ દ્વિજ ।

વિષ્ણુદત્તામિધાનથ પુત્રસ્તસ્યોદપવત્ ॥

સ વિષ્ણુદત્તો વયસા પૂર્ણપોઢશવત્સર ।

મન્તુ પ્રવર્તે વિદ્યાપ્રાપ્તયે વલ્લભી પુરીમ્ ॥ (૩૨ ૪૨-૪૩)

વિદ્યાર્મંડલ રચાયાં હતાં ને આથી ત્યાં જોઈ ધર્મના શિક્ષણની પ્રવૃત્તિ ઘણા મોટા પાયા પર ચાલે એ સ્વાભાવિક છે. વલ્લભીમાં નાસંદાના જેવું મોટું વિદ્યાપીઠ હતું એવી માહિતી ઇ-ત્સંગે નોંધી છે. શબ્દ-વિદ્યાથી માંડીને અભિધર્મવિદ્યા સુધીના શિક્ષણની નોંધ પૂરી થતાં એ જણાવે છે કે આ રીતે પોતાના શિક્ષકો પાસેથી શિક્ષણ લઈને ને યીજાઓને શિક્ષણ આપતા રહીને વિદ્યાર્થીઓ સામાન્ય રીતે મધ્ય ભારતમાંના નાસંદા વિદ્યારમમાં કે પશ્ચિમ ભારતમાંના વલ્લભી દેશમાં જેતણ વર્ષ ગાળે છે. ૯૪ આ પરથી જણાય છે કે પશ્ચિમ ભારતના જોદ્દોને ઉચ્ચ શિક્ષણ વલ્લભીમાં જ અપાતું હતું. વલ્લભી વિદ્યાપીઠને ઇ-ત્સંગ મગધના સુપ્રસિદ્ધ નાસંદા વિદ્યાપીઠની હરોળમાં મૂકે છે ને એ એ વિદ્યાપીઠોને ઓળખાત વિદ્યાપીઠો સાથે સરખાવે છે ૯૫ એ પરથી વલ્લભી વિદ્યાપીઠની કારકિર્દી ઘણી ઊંચી હોવાનું જણાય છે. ત્યાં અગ્રગણ્ય ને વિદ્યારંધ્ર ગણ્ય સમૂહમાં એકઠા થતા, મંભવિત ને અસંભવિત મતોનો વિવાદ કરતા ને વિદ્વાનોની પામે પોતાના મતોની શ્રેષ્ઠતાની પ્રતીતિ કરીને પોતાના જ્ઞાન માટે વિખ્યાત જનતા. ૯૬ ઇ-ત્સંગ નોંધે છે કે નાસંદા ને વલ્લભીનાં વિદ્યાપીઠોના એ વિદ્વાનો ત્યારે પરધર્મોના મતોનું ખંડન કરતા ત્યારે એ સર્વ પ્રતિપક્ષોનો એવો પરાજય કરતા કે એમની કીર્તિ ચારે દિશામાં પ્રસરતી, એમને શૂંઘિનાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં, એ ઉચ્ચ શ્રેણી પામતા ને એમનાં ખ્યાત નામ એ વિદ્યાપીઠોનાં ઉચ્ચ પ્રવેશદારો પર લખવામાં આવતાં. ૯૭ આ વર્ણન પરથી નાસંદા તેમજ વલ્લભી વિદ્યાપીઠનું ઉચ્ચ શિક્ષણ જોઈ ધર્મને લક્ષ્યમાં રાખીને આપવામાં આવતું એવું દર્શિત થાય છે. જનાં આ શિક્ષણ કંઈ બિલુઓ પૂરતું મર્યાદિત નહોતું. ઇ-ત્સંગ ૨૫૮ નોંધે છે કે આ ઉચ્ચ શિક્ષણ લીધા પછી એ વિદ્યાર્થીઓ એમને ગમે તે ધંધો

કરી શકતા^{૯૮} ને ડેટલાક તો રાજસભામાં જઈ પોતાની મેધાવિતા પ્રદર્શિત કરી રાજ્યતંત્રના અધિકાર પ્રાપ્ત કરતા ને વિવાદસભામાં ઉચ્ચ શ્રેણી પામતા.^{૯૯} આથી આ વિદ્યાપીઠનું ઉચ્ચ શિક્ષણ લેનાર વિદ્યાર્થીઓ ભિક્ષુઓ ઉપરાંત ગૃહસ્થ વર્ગના પણ હોવાનું દર્શિત થાય છે. નાલંદા વિદ્યાપીઠની દર્શકનમાં યુગ્મન શુઆગ નોધે છે કે જુદાજુદા નગરોના વિદ્વાન લોકો ત્યાં જઈ પોતાના સંશય દૂર કરી વાદવિશાગ્ધ તરીકે ખ્યાતિ પામતા ને એ વિદ્યાપીઠના નામે મર્વત્ર માન મેળવતા.^{૧૦૦} પશ્ચિમ ભારતમાં વવભી વિદ્યાપીઠની પણ આવી પ્રતિષ્ઠા હોવાનું જણાય છે. આથી આ વિદ્યાપીઠોમાં પ્રવેશ મેળવવા માટે પડાપડી થતી. બહારથી આવેલા વિદ્યાર્થીઓને આ વિદ્યાપીઠોની વાદસભામાં પ્રવેશ પામતા પહેલાં પ્રવેશદ્વારે જ પરીક્ષા આપવી પડતી.^{૧૦૧} એમાં જેણે પ્રાચીન તેમજ નવીન પુસ્તકોનો ગરાળર અભ્યાસ કર્યો હોય તે જ સફળ થતા. દસમાં સાતઆઠ જણ તો નિષ્ફળ થઈ પાછા જતા ને બેત્રણ જણ સફળ થઈ અંદર પ્રવેશ પામતા. વાદસભામાં જઈને વગી એમાંના કોઈકે જ સિદ્ધિ પામતા. વિદ્યાપીઠની એ વિરલ વ્યક્તિઓને વિદ્વાન આચાર્યોની શ્રેણીમાં અમર નામના ગણતી.

૨૪૮. વલભી વિદ્યાપીઠ ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેનું વિશિષ્ટ વિદ્યાપીઠ હતું, એટલું જ નહિ, એમાં આબ્યન્તર વિદ્યાર્થીઓ માટે માધ્યમિક શિક્ષણની યે ભેગવાઈ રહેલી હતી. આ શિક્ષણમાં શબ્દવિદ્યા, ન્યાયવિદ્યા ને અભિધર્મવિદ્યા મુખ્ય સ્થાન ધરાવતી. આ ઉપરાંત શિષ્યવિદ્યા ને ચિકિત્સાવિદ્યાનું યે શિક્ષણ આપાતું. વગી નાલંદા વિદ્યાપીઠની જેમ આ વિદ્યાપીઠમાં વેદ, ઉપનિષદ, સાંખ્ય ઇત્યાદિ ગ્રીહેતર વિષય

૯૮ પૃ. ૧૭૮

૯૯ પૃ. ૧૭૭

૧૦૦ ખીવ, રેકૉર્ડ્ઝ, પૃ. ૨, પૃ. ૧૭૦

૧૦૧ સદર, પૃ. ૧૭૧

પણ શીખવાતા હોવાનો મંભવ રહેવો છે. ૧૦૨ ગૌદ્ધ ધર્મના શિક્ષણમાં અદારે ૫ નિકાયોના ધર્મનું શિક્ષણ અપાતું હશે પરંતુ, એમાં સમ્મતીય નિકાયનું મહત્ત્વ રહેલું જણાય છે. વળી વલ્લભીના વિહારોમાં હીનયાન પ્રચલિત હોઈ આ વિદ્યાપીઠ હીનયાનના શિક્ષણને માટે જાણીતું હોવું જોઈએ. સાકળિયા જણાવે છે તેમ વલ્લભી વિદ્યાપીઠ નાલદા વિદ્યાપીઠનું અનેક રીતે પ્રતિરૂપરૂપી હતું ૧૦૩ લૌગોલિક દૃષ્ટિએ નાલદા વિદ્યાપીઠમાં મહાયાનનો ધણો મહિમા મનાતો હતો, જ્યારે વલ્લભી વિદ્યાપીઠમાં હીનયાનની મહત્તા મણાતી હતી. છતાં જેમ નાલદા વિદ્યાપીઠમાં ધર્મપાત્ર, ચન્દ્રપાત્ર, ગુણમતિ, સ્થિરમતિ, પ્રભમિત્ર, જિનમિત્ર, જ્ઞાનચન્દ્ર, શીવભદ્ર, ને રત્નસિંહ જેનાં અનેક વિદ્વાન્ આચાર્ય થયાની માહિતી મળે છે ૧૦૪ તેમ વલ્લભી વિદ્યાપીઠમાં આચાર્યો વિશે ખામ માહિતી મળતી નથી ગુણમતિ ને સ્થિરમતિએ અર્હત અવ્યયે બંધાવેલા વિહારમાં વાસ કરીને પોતાની પ્રમિદ્ધ કૃતિઓ રચી હતી, ૧૦૫ પરંતુ એ વિહાર વલ્લભીથી થોડે દૂર આવેલો હોઈ વલ્લભી તળમાં આવેલા વિહાર-મઝવની અંતર્ગત હોવા મંભવતો નથી. દાનશાસનોમાં આચાર્ય સ્થિરમતિએ વલ્લભી તળમાં બ્રમ્મપાદીય વિહાર બંધાવ્યો હોવાનો ઉલ્લેખ આવે છે ને એ સમયે આચાર્ય શુદ્ધદામે એની સમીપમાં બીજો વિહાર બંધાવ્યો હતો. ૧૦૬ વલ્લભીના આ વિહાર એથી સર્વ જેટલા પ્રાચીન હોઈ લાના વિદ્યાપીઠનો આરમ્ભ છેક ક્ષત્રપકાલ ૬ મિયાન થયો જણાય છે. ગુપ્તકાલ દરનિયાન વલ્લભીના વિહારો

વિદ્યાપીઠની શી સ્થિતિ હતી એ વિશે કંઈ માહિતી મળતી નથી. વલ્લભીમાં મૈત્રક રાજ્યની સ્થાપના થતા ભટાર્ક પાટનગરમાં પોતાના નામનો એક વિદ્યાર બંધાવ્યો જણાય છે. ભટાર્કપુત્ર દ્રુવસેનના સમયમાં એની ભાગિનેથી દુદ્ધાએ વલ્લભીમાં મહાવિદ્યાર બંધાવ્યો ને દ્રુવસેનાદિ રાજાઓએ વિદ્યારોને શ્રીમદ્દાન કરવા માડ્યા ત્યાંથી વલ્લભીના વિદ્યાર-મંડલનો એકદમ અધિક વિકાસ થયો જણાય છે ને એ અનુસાર એના વિદ્યાપીઠનો યે અભ્યુદય એ સમયે થયો મંભવે છે. વલ્લભીના શિશુવિદ્યારોના મંડલમાં દુદ્ધાનો મહાવિદ્યાર કેન્દ્રસ્થાને હતો ને એમાં ધર્મપુરતકાલના મંથક વિશે ખાસ લક્ષ્ય આપવામાં આવતું હતું.^{૧૦૭} નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં પુરતકાલયના રત્નસાગર, રત્નોદય ને રત્નરજ્જ નામે ત્રણ મહાન હતા,^{૧૦૮} એવી રીતે વલ્લભીમાં દુદ્ધા વિદ્યારમંડલમાં પણ પુરતકાલયના ખાસ ખંડ બંધાયા હશે. વલ્લભીમાં આવેલા શિશુગ્ની-વિદ્યારોના મંડલમાં સ્ત્રીઓના શિક્ષણનો ખામ પ્રગંધ થતો હશે ને એમાં યક્ષશરે બંધાવેલા મહાવિદ્યાર કેન્દ્ર સ્થાને હતો. દુદ્ધા વિદ્યારમંડલમાં વિમલગુપ્ત નામે આચાર્ય એક વિદ્યાર બંધાવ્યો હતો, એ આચાર્ય વલ્લભી વિદ્યાપીઠના એક મૈત્રકકાલીન આચાર્ય હોવાનું જણાય છે. મૈત્રકકાલ દરમિયાન વલ્લભી વિદ્યાપીઠમાં એવા અનેક આચાર્ય થયા હશે, પરંતુ એમાંના કોઈ બીજા આચાર્યોના નામ ઉપલબ્ધ નથી. દુદ્ધાની જેમ વાણિજ્યક અગ્નિ, ગિરમા, વાણિજ્યક કક્ષ, શીક્ષાદિત્ય ધર્મોદિત્ય, યક્ષશર, ગોવક, પૂર્ણમદ્રા, દિવિરપતિ સ્કન્દભટ ને આચાર્ય વિમલગુપ્ત ઇત્યાદિ અનેક જનોએ વલ્લભીનાં વિદ્યારમંડલોમાં વધુ ને વધુ વિદ્યાર બંધાવ્યા હતા. યુગન શુઆંગના સમયમાં વલ્લભીમાં બૌદ્ધોના સોએક વિદ્યાર હતા ને એમાં એકેદરે ૬,૦૦૦ શિશુ વસતા

નામાન્ત મૈત્રકકાલીન બ્રાહ્મણોમાં ક્રિક પ્રચલિત હતું. કાવ્યને અંતે કવિ જણાવે છે કે મેં આ કાવ્ય નરેન્દ્ર ધરસેનના સમયમાં વલ્લભીમાં રચ્યું છે. ૧૧૩ આ પરથી ભટ્ટિકાવ્ય મૈત્રકકાલ દરમિયાન વલ્લભીમાં રચાયું હતું એટલું સ્પષ્ટ થાય છે. પરંતુ વલ્લભીમાં ધરસેન નામના ચાર ગણ રચા હતા, એથી આ કાવ્ય એમાંના કયા ધરસેનના સમયમાં રચાયું હશે એ વિચારવું પ્રાપ્ત થાય છે. કાવ્યમાં રચનાની મિતિ આપવામાં આવી નથી, એટલે આ નક્કી કરવું મુશ્કેલ બને છે. મૈત્રક રાજાનાં દાનશાસનોનાં દાન લેનાર બ્રાહ્મણોમાં મદિ ખાંમે જે પાંચ બ્રાહ્મણોનો ઉલ્લેખ આવે છે તેમાં એક જ ભટ્ટિને વલ્લભીનો રહેવાસી જણાવેલો છે. ૧૧૪ પરંતુ એના પિતાનું નામ મદ્દગુહ હોઈ એ ભટ્ટિ શ્રીધર સ્વામીનો પુત્ર ભટ્ટિસ્વામી હોવા સંભવતો નથી. ચક્રવર્તી ધરસેનના પુત્ર દ્રુવસેન ૨ જાના દાનશાસનમાં જણાવેલો ભટ્ટિ કદાચ વલ્લભીનો રહેવાસી હોય તોપણ એ અપ્પનો પુત્ર હોઈ આ મહાકવિ હોઈ શકે નહિ. ૧૧૫ વિ. સં. ૫૨૬ના દશપુરનો લેખ લખનાર વત્સભટ્ટિ ધરસેન ૧ લાનો સમકાલીન હોઈ શકે, પરંતુ એ વલ્લભીનો આ ભટ્ટિ હોય એ સંભવિત નથી. ૧૧૬ ભટ્ટિકાવ્યમાં ધરસેનના નામ માથે જે નરેન્દ્ર શબ્દનો પ્રયોગ

૧૧૩ વચ્ચમિદં વિદિતં મયા ચલભ્યાં

શ્રીધરસેનનરેન્દ્રપાલિતાયામ્ ।

શ્રીતિરસો ભવતાન્નૃપસ્ય તસ્ય

પ્રેમકરઃ સિતિપો વત પ્રજ્ઞાનામ્ ॥ (૨૧, ૩૫)

જયમગલે સેન ની જગ્યાએ સૂત્રના પાઠદોષને લઈને 'શ્રીધરના પુત્ર નરેન્દ્ર નામે રાજા' એવો અર્થ તારખ્યો છે!

૧૧૪ લેખ ૩૯

૧૧૫ લેખ ૬૧. કેટલાકે આ ભટ્ટિને મહાકવિ ભટ્ટિ માનેલો, પરંતુ એ અરમાને છે એવું હુલો પ્રતિપાદન કર્યું છે (એઈ, પૃ. ૧, પૃ ૯૨)

૧૧૬ આ બે ભટ્ટિ એક જ હશે એવો મત અગાઉ રજૂ થયેલો (જરોએસો, ૧૯૦૪, પૃ. ૩૯૫-૯૭), પરંતુ એ કલ્પના મારે કંઈ પ્રમાણુ ઉપયોગ્ય નથી.

થયો છે તે શબ્દને મદાન સત્તાનો ઘોતક માનીને લગવાનલાસે આ ઉદ્દેશ્યે ચક્રવર્તી ધરસેન ૪ થાને લગતો હોવાનું અનુમાન કર્યું છે, ૧૧૭ પરંતુ નરેન્દ્ર શબ્દ વપ્તુત રાગનો સામાન્ય અર્થ જ ધરાવે છે ને એ શ્લોકની પઠીની પંક્તિઓમાં વપરાયેલા નૃપ ને ક્ષિતિષ (મૂર) શબ્દ પણ એ સામાન્ય અર્થ જ ધરાવે છે. ચક્રવર્તીનો વિશિષ્ટ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ હોત, તો ભટ્ટિ નરેન્દ્રની જગ્યાએ નૃપેન્દ્ર શબ્દનો પ્રયોગ કરત. આથી નરેન્દ્ર-નૃપના પ્રયોગ પરથી કંઈ અર્થ તારવવો હોય તો ઊલટું આ ઉદ્દેશ્યે ચક્રવર્તી ધરસેનને લાગુ નથી પડતો એવો અર્થ પટ્ટાવી શકાય. ને એ રીતે સેનાપતિ ધરસેન કંઈ રાજગિરુદ્ધ ધરાવતો નહિ હોવાથી એ ઉદ્દેશ્ય એને લગતો હોવા મંભવે નહિ. આ અનુસાર ભટ્ટિકાવ્યમાં જણાવેલો રાગ ધરમેન ધરમેન ૧ હો કે ૪ થો હોય નહિ, તો ભટ્ટિકાવ્ય ધરમેન ૨મ (લગભગ ઈ. સ. ૫૭૦-૫૮૫)ના કે ધરસેન ૩મ (લગભગ ઈ. સ. ૬૨૦-૬૨૮)ના સમયમાં રચાયું ગણાય. આ આધારે એની રચના લગભગ ઈ. સ. ૫૭૦ થી ૬૨૫ સુધીમાં થઈ મંભવે છે. કાવ્યની અંદર કવિએ પોતાને વિશે કંઈ વિશેષ માહિતી આપી નથી કાવ્યની પુષ્પિકામાં યે કંઈ અધિક માહિતી આવતી નથી. કાવ્ય પરની ટીકાઓમાં કવિના પિતાના નામ ઉપરાંત એ ખાહાણ ને મદાવૈયાકરણ હોવાનો ઉદ્દેશ્ય આવે છે. ૧૧૮ ભટ્ટિ મદાન વૈયાકરણ હોતો એની તો એની કૃતિ પરથી પણ પ્રતીતિ થયા વિના રહેતી નથી. ભટ્ટિના અંગન જીવન વિશે આથી કંઈ વિશેષ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી. ભટ્ટિના કાવ્યનું નામ રાગનવધ છે, પરંતુ માધકાવ્યની જેમ એ મદિકાવ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આમ તો ભટ્ટિકાવ્ય માધકાવ્યના જેવું મદાકાવ્ય છે, પરંતુ એ ઉપરાંત એ ગાસ્ત્રકાવ્ય પણ છે. કાવ્યને

અતે કવિ પોતે ગ્રાહ કરે છે કે આ કાવ્યનો અભ્યાસ શબ્દપ્રયોગ કરના માગતા તેમજ કરતા જનોને સારી ન્યનામા નિજય આપાવનારો છે. જેઓને શબ્દલક્ષણની દૃષ્ટિ છે તેઓને આ પ્રમુખ દીપ તુલ્ય છે, વ્યાકરણના જ્ઞાન વિના એ અંધ જનો ॥ અરીમા જેવો છે ૧૧૯ આ રીતે કથાકાવ્ય ને શાસ્ત્રકાવ્યના ભેદા દેતુથી મદાકાવ્ય ગ્યનાની ને એમા કથા તથા શાસ્ત્ર ॥ મિત્રગિજ તત્તુઓને તાણા વાણાની જેમ મકવિત કગ્તા રહેવાની અપૂર્વ કુશળતા દર્શાવનારી કૃતિ રચીને ભદ્રિએ સમગ્ર મઠકૃત સાહિત્યમા નરીન પ્રકારના મદાકાવ્યની પહેલ કરી છે, અવગત, એમા કવિએ કથાવસ્તુના પ્રમત્રોની સગવડ પ્રમાણે શબ્દશાસ્ત્રના નિયમોને આકાશવતી ગોઠવવા પડ્યા છે ને કાવ્યના કથા શ્લોકમા શબ્દશાસ્ત્રના કથા નિયમના ઉદાહરણ ઉદ્દિષ્ટ છે એ બાનાર્થ કાવ્યના વિવરણ વિના દુર્ગમ ગણે છે આથી કાવ્યને અતે કવિ પોતે જ કહે છે કે આ કાવ્ય વિવગણ હાગ જ મમગ્નય એનુ હોઈ માન વિદ્વાનોને આનન્દ આપનારુ છે ૧૨૦ પરતુ કવિને આનો ખેદ નથી એ તો વિદ્વાનો તગ્નનો પક્ષપાત ગણી અ વિદ્વાનોની અવગણના કરવામા ગૌરવ ગણે છે. ૧૨૧ ભદ્રિ પછી થોડા વખતમા થયેલા ભામહે શાસ્ત્રની જેમ વિવરણ હાગ જ મમગ્નય

૧૧૯ કીપતુલ્ય પ્રમુખોડય શબ્દલક્ષણચક્રપામ્ ॥

હસ્તાદર્શ દવાન્ધાના મવેદ્ વ્યાકરણાદતે ॥ (૨૨, ૩૩)

હસ્તાદર્શ પાઠ પ્રમાણે અહીં 'આધનાના હાથમા આરસી' એવો ભાવાર્થ અભિ પ્રેત ॥ પરતુ જ્યમગલ ત પ્રાચીન ટીકામા છે તેમ મૂળ પાઠ એને બદલે હસ્તામર્મ(રી) હોય તો અહીં ચક્ર વિનાના માણસને જેમ પદાર્થોનો પરિચય હસ્તરપરીથી જ થાય છે તેમ વ્યાકરણના ચક્ર વિનાના માણસને કાવ્યનો પરિચય શબ્દપ્રયણથી જ થાય છે એનો અર્થ ઉદ્દિષ્ટ છે

૧૨૦ વ્યાખ્યાનામ્યમિદ કાવ્યમુત્સવ મુધિયામલ્મ ॥

૧૨૧ હતા દુર્મેષસધાસિમન્ વિદ્વત્પ્રિયતથા મયા ॥ (૨૨, ૩૪)

એવા કાવ્યની રચનાનો ઉપદાસ કર્યો છે, ૧૨૨ છતાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ કાવ્ય ધણું લોકપ્રિય ગનતું ગયું એમ એના પર લખાયેલી અનેક દીકાઓ પરથી માલૂમ પડે છે. ૧૨૩ એમાં જયમંગલકૃત જયમંગલા દીકા સુદૃથી વધુ પ્રાચીન છે. એમાં કાવ્યમાં આવતાં અટપટાં શબ્દ-રૂપોની રચનાના સૂક્ષ્મ નિયમ સમજાવવામાં આવ્યા છે. સુપ્રસિદ્ધ દીકાકાર મદિક્ષનાથે પણ પંચ પ્રસિદ્ધ મહાકાવ્યો ઉપરાંત આ મહાકાવ્ય પર દીકા લખી છે. આ દીકાનું નામ સર્વેષીન છે. એમાં અન્વય અનુમાર દરેક શબ્દનો અર્થ આપવામાં આવ્યો છે ને શબ્દોનાં રૂપો તથા શ્લોકના છંદ ને અલંકારોનો પણ ખેાટ કરવામાં આવ્યો છે. આ બધી દીકાઓ પરથી આ કાવ્ય છેક પંદરમી સદી સુધી લોકપ્રિય રહ્યું જાગે છે. વળી આ પ્રકારનાં એવડા હેતુનાં મહાકાવ્ય રચવાની પદ્ધતિ પણ સાંખ્યા વખત લગી ચાલુ રહી જણાય છે. બૃહ મૂયક(કે ભૌમક)કૃત રાવણાર્જુનીય, હંસાપુષ્પકૃત જવિરહસ્ય, વાસુદેવકૃત વાસુદેવ-વિજય ને હેમચન્દ્રકૃત કુમારપાલચરિત (જે મૂયક રીતે દ્વયાધ્યકાવ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે)એ આ પ્રકારનાં કાવ્ય છે. ૧૨૪ હેમચન્દ્રના દ્વયાધ્યકાવ્યથી મદિક્ષાચરિત પ્રણાલિકા ગુજરાતમાં ગારમ્મી મદીમાં પુનઃ આવિર્ભાવ પામી ગણાય.

૧૨૨

કાવ્યાન્યપિ યરીમાનિ વ્યાસ્યાગમ્યાનિ શાસ્ત્રવત્ ।

હતસવઃ સુધિયામેવ હન્ત દુર્મેધનો હતા. ॥

૧૨૩ જયમંગલકૃત જયમંગલા, હરિહરકૃત દીકા, પુષ્કરિકાકૃત કલાપદીપિકા, કન્દર્પશર્માકૃત વૈજયન્તી, વિદ્યાવિનેદકૃત મટિચન્દિકા, રામાનંદકૃત મુગ્ધચોધ, ભરતમલ્લિકાકૃત મુગ્ધચોધિની, કુમુદાનંદકૃત સુવોધિની, નારાયણ-વિદ્યાવિનેદ-કૃત મટિવોધિની, રામચન્દ્ર-વાચસ્પતિકૃત સુવોધિની, રામચન્દ્રકૃત વ્યાસ્યા-નન્દ, વિદ્યાસાગરકૃત કલાપદીપિકા, પુષ્પોત્તમકૃત ભાષાટ્ટિ, મલ્લિકાનાથકૃત સર્વેષીન ઇત્યાદિ

૧૨૪ દાસગુપ્ત, એ હિસ્ટરી ઓફ સંસ્કૃત લિટરેચર, પૃ. ૧, પૃ. ૧૧૧-૧૭

૨૫૦ ભટ્ટિકાવ્યનું ક્ષેત્ર મહાકાવ્યનું છે એના સમાવેશ અશ્વ
ધોના ને કાલિદાસના કા થો દ્વારા મહાકાવ્યનું અરૂપ નિશ્ચિત થયેલું
હતું ભટ્ટિકાવ્ય એ મધ્યમ કદનું મર્ગપદ કા વ
મહાકાવ્ય તરીકે છે ૧૨૫ એનો આત્મ વસ્તુનિર્દેશથી થાય છે
એનું કથાવસ્તુ રમાયણના પ્રમિદ્ધ ઇતિહાસમંથ
માથી લેવામાં આવ્યું છે ને એ કથાના નાયક પ્રસિદ્ધ ગાંધર્વશાના
ઉદાત્ત રાજવી હોઈ મહાકાવ્યના ધીરોદાત્ત નાયક તરીકે સુપ્રસિદ્ધ
છે ૧૨૬ કાવ્યમાં વીરરસ મુખ્ય છે ને શૈલ્પ કરુણ આદિ અન્ય રસ
ગૌણ છે, જે મહાકાવ્ય માટે અનુચિત છે કાવ્યના સર્ગ અતિશય
નાના કે અતિશય મોટા નથી ૧૨૭ લગભગ દરેક સર્ગમાં મુખ્યતઃ
એક છંદ યોજવામાં આવ્યો છે ને સર્ગને અતે અન્ય છંદોનું પ્રવિષ્ણ
લાવવામાં આવ્યું છે ૧૨૮ વળી મસાર ને નિર્મર્ગના આવેશ્ય વિષયો
નું વર્ણન એ મહાકાવ્યનો આવશ્યક વિષય હોઈ ૧૨૯ આ કાવ્યમાં
નગર, અરણ્ય, સરોવર, મનુષ્ય, શરદ, રાપી, રાત્રિ, પ્રભાત, વિગ્દ,
મુત્રજા ઇત્યાદિ અનેક વિવિધ વિષયોનું વિગતવાર વર્ણન કરવામાં
આવ્યું છે કાવ્યનું એક નામ વસ્તુના મુખ્ય પ્રમગ પૃથ્વી ને જીજ્ઞુ

૧૨૫ મહાકાવ્યમાં સતી સખ્યા આઠથી બોલી કે ત્રીસથી વધુ હોવી જોઈએ
નહિ એવું મનાય છે

૧૨૬ સદૃશ ક્ષત્રિયો વાપિ ધીરોદાત્તગુણાન્વિત । (વિશ્વનાથ, સાહિત્યદર્પણ,
૬, ૨૧૭)

૧૨૭ મહાકાવ્યમાં સતીના મ્લોકોની સખ્યા ૩૦થી બોલી કે ૨૦૦ થી વધુ ન
હોવી જોઈએ એવું મનાય છે આ મહાકાવ્યમાં મોટામાં મોટો સર્ગ (ન. ૬) ૧૪૩
મ્લોકોનો જ છે પરંતુ એ સર્ગ (ન. ૧ ને ૨૧)માં મ્લોકોની સખ્યા ૩૦થી બોલી છે
આથી આ નિયમ ધમ્મો પાછળથી ઘડાયેલા છે

૧૨૮ એવત્તમયૈ વયૈરવસાનેડન્યટ્તકૈ (સાહિત્યદર્પણ, ૬, ૩૨૦)

૧૨૯ જુઓ દી, કાવ્યાદર્શ ૧, ૧૪-૧૬

નામ કમિના નામ પ થી પડેતુ છે આમ ભટ્ટિના યમા મદાનન્યના સર્વ તક્ષણ નહના છે હવે આ કાન્યના લક્ષણ સિંગતવાર જોઈએ એમા કુન નાવીસ સર્ગ છે એના આરભિક વસ્તુનિર્દેશમા વિ બુના ગમાવતારનો નિર્દેશ કથામા આપે છે ને એમા ગર્ભિત રીતે ઇષ્ટ દેવનુ ગ્રહરણ પણ કથામા આ યુ છે ૧૩૦ કથાવસ્તુના નિરૂપણમા કથાનો આન્બ છેક રામજન્મના પ્રમગથી કરવામા આ યો છે, પરતુ કાન્યનો ઉદિષ્ટ વિન રાવણુવધનો હોવાથી એમા રાવણુવૈર પૂર્વેના પ્રમગ મક્ષેપમા આપવામા આવ્યા છે પહેલા ત્રણ સર્ગમા જન્મ, મૈમાર, તાદકાવધ, વિવાદ ત્રનપ્રયાણુ ને ભરતગિતાપ જેવા પૂર્વ પ્રમગ મક્ષેપમા આપવામા આવ્યા છે ચોથા સર્ગમા નિરૂપેતા સર્પેણુખાની અવડેનનાના પ્રમગમા રામગવણુના વૈરનુ બીજ રોપાય છે, જેના પરિણામે થતા સીતાહનુનો પ્રમગ પાત્રમા મર્ગમા આતેખ વામા આ યો છે છઠા ને માતમા મર્ગમા સીતાન્વેષણુના નિરૂપણુમા જટાયુમિનાપ, મુખીવમૈત્રી, વાલિવધ કપિપ્રયાણુ, લકાગમન, સીતા દર્શન ઈત્યાદિ પ્રમગ વર્ણવવામા આ ના છે આહમા ને નવમા સર્ગ મા હનુમાને લકામા કરેલા પરાક્રમ વર્ણુરીને દમમા સગમા હનુમાનના પ્રત્યાગમન પત્રી થયેલી રામ-લક્ષ્મણુની ગોષી આપવામા આની છે પછી કાવનમાધુર્ રૂપે અગિવારમા ને નારમા મર્ગમા રાવણુના પક્ષની ને તેરમા મર્ગમા રામના પક્ષની યુદ્ધતૈવારીનું વર્ણુન આવે છે ચૌદમા સર્ગથી યુદ્ધવર્ણુનનો આરભ થાન છે પત્રીના ચાર સગોમા કુભકર્ણુ વધ, ગવણુરિનાપ, રાવણુવધ ને વિભીષણુવિનાપના પ્રસંગ આતેખ વામા આવ્યા છે ઓગણીસમા સર્ગમા વિભીષણુનો રાજ્યાભિષેક વર્ણુવાયો છે વીસમા સર્ગમા સીતાના પ્રત્યાખ્યાનનો ને એકરીસમા

સર્ગમાં સીતાના સ્ત્રીકારનો પ્રસંગ નિરૂપાયો છે. બાવીસમાં સર્ગમાં અયોધ્યા-પ્રત્યાગમનના પ્રસંગ સાથે કથાવસ્તુ મગામ થાય છે. પાત્રાલેખનમાં રામ, સીતા, લક્ષ્મણ ને રાવણના મુખ્ય પાત્રોનું તેમજ શર્પણખા, સુગ્રીવ, હનૂમાન, વિભીષણ ઇત્યાદિ ગૌણ પાત્રોનું આલેખન કરવામાં કવિ પાત્રોને જદેસે પ્રસંગો પર ને પ્રસંગનિરૂપણને જદેસે શબ્દપ્રયોગ પર પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતો જણાય છે. બારમાં સર્ગથી શરૂ થતા મુખ્ય વિષયના નિરૂપણમાં તેમજ તાટકાવધ, વાલ્મીકી વધ ને જટાયુવધ જેવા ગૌણ પ્રસંગોના આલેખનમાં વીરરસની નિષ્પત્તિ થયા કરે છે. સીતાદરણુ વિશેના રામવિલાપમાં, કુંભકર્ણુવધ વિશેના રાવણવિલાપમાં ને રાવણવધ વિશેના વિભીષણવિલાપમાં કરુણરસનો આવિર્ભાવ થાય છે. હનૂમાને કરેલા વનોચ્છેદના વર્ણનમાં રીદ્રરસનો, પ્રભાતવર્ણનના સર્ગમાં શૃંગારરસનો, અને શર્પણખા ને રામ વચ્ચેના સંવાદમાં હાસ્યરસનો ભાવ દેખા દે છે. રાવણ ને સીતા, હનૂમાન ને રાવણ, અને સીતા ને રામ વચ્ચેના સંવાદમાં ત્રે વિવિધ પ્રકારની રસનિષ્પત્તિ થાય છે. બાવીસ સર્ગમાં કુલ ૧,૬૨૪ શ્લોક હોઈ સર્ગનું સરેરાશ માન ૭૪ શ્લોકોનું થાય છે. એમાં નાનામાં નાનો સર્ગ (નં. ૧૯) ૨૩ શ્લોકનો ને મોટામાં મોટો સર્ગ (નં. ૬) ૧૪૩ શ્લોકનો છે. પંદર સર્ગનો મુખ્ય હંદ અનુબ્રુહ છે. ૧૩૧ આ હંદનો વિપુલ પ્રયોગ ખાસ કરીને રામાયણ-મહાભારત જેવાં ચિરાટ કાવ્યોમાં થાય છે, ત્યારે મહાકાવ્યોમાં સામાન્ય રીતે એ આટલા બધા પ્રમાણમાં ભાગ્યેજ નજરે પડે છે. પરંતુ સાસ્ત્રિકાન્યના અધિક હેતુવાળાં આવાં મહાકાવ્યોમાં આ હંદ સદૃશી વધુ અનુકૂળ પડે એ સ્વાભાવિક છે. બાકીના સાત સર્ગોમાંથી પાંચ સર્ગનો મુખ્ય હંદ ઉપજતિ છે ને એક સર્ગ આર્યાગીતિમાં રચાયો છે. ૧૩૨ આ રીતે સર્ગોના મુખ્ય હંદોમાં

૧૩૧ સર્ગ ૮-૧, ને ૧૮-૨૨

૧૩૨ સર્ગ ૧-૩, ૧૧ ને ૧૨ માં ઉપજતિ અને સર્ગ ૧૩ માં આર્યાગીતિ છે.

ધણુ ઓછું વૈવિધ્ય રહેલું છે. છતાં છંદોવૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ કવિ અનેક કાનેક છંદોના નાનાનાના નમૂના રજૂ કરે છે. સર્ગોને અને આવતા અન્ય છંદોમાં એ માલિની, પુષ્પિતાગ્રા, મન્દાકીન્તા, પૃથ્વી, અધ્ધ-લક્ષિત, અપરવકત્ર, પ્રહરણુકલિકા, ઉપગ્નતિ, શાર્દૂલ વિકીરિત, પ્રહ-ર્ણિણી, નર્દટક, સ્વધરા ને કુતવિલગિત જેવા અનેક છંદ યોગે છે. દસમા સર્ગમાં તો છંદોવૈવિધ્યનું^{૧૩૩} લક્ષ્ય ગ્રહેલું હોઈ એમાં એ કુત-વિલગિત, પ્રમિતાક્ષરા, તોટક, વશરથ, તનુમધ્યા, પ્રહર્ણિણી, ગાયા, માયિની, ઉપેન્દ્રવગ્ન, ઇન્દ્રવગ્ન ઇત્યાદિ સંખ્યાબંધ છંદોનું વૈવિધ્ય દર્શાવે છે. વર્ણનાત્મક વિષયોના વર્ણન વિશે અગિયારમા સર્ગમાં આપેલું પ્રભાતવર્ણન નોધપાત્ર છે. લંકાપુરીમાં યયેશ્વ પ્રભાતના આ વર્ણનમાં અન્દારત, અરુણોદય ને સૂર્યોદયના નૈર્મર્ગિક મૈદર્યનું ધણુ ઓછુ આયેખન નજરે પડે છે, પરંતુ રાત્રિ પૂરી થતા ને પ્રભાત શરૂ થતાં નગરીનાં જનોની પ્રણયલીલામાં જે ભાવપરિવર્તન થાય છે તેનું વર્ણન એકંદરે ધણી રસિક ને સૂક્ષ્મ રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. નિર્મર્ગવર્ણન કરતાં કવિ મંસારવર્ણનમાં વિશેષ ધીલે છે^{૧૩૪} ને નિર્મર્ગ-વર્ણનમાં યે સંસારના ભાવ આરોપે છે.^{૧૩૫} કાવ્યમાધુર્યના ઉદા-હરણુ રૂપે યોગ્યથેલા આ વર્ણનમાં એ કેટલીક વાર કાલિદાસની

૧૩૩ નાનાટ્ટમયઃ ક્વાપિ સર્ગ કથન દસ્યતે। (સાહિત્યદર્પણ, ૬, ૩૨૧)

૧૩૪ દા. ત. પીને મટસ્વોરસિ વીક્ષ્ય મુગ્ધાઃ-

તનુસ્તવઃ પાણિક્કાનુ મુમધ્યા।

इच्छाविमग्नाकुलमनस्त्वाद्-

मग्ने नखेभ्यश्च चिरं जुजुरे॥ (૧૧, ૮)

૧૩૫ દા. ત.

शशाङ्कनायापगमेन धूना

मूर्च्छापरीतामिव निर्विवेकाम्।

ततः सखीव प्रभितानुरागा

प्राबोधयद् दामयुगलणीम्॥ (૧૧, ૧૬)

કલ્પના જેવી રસભરી કલ્પના રમૂ કરે છે, ૧૩૬ પરંતુ એમાં એ કાલિદાસની પ્રસાદભરી શૈલી જેવી શૈલી ભાગ્યેજ જાળવી શકે છે. સન્ધિવિગ્રહના નિર્ણય અંગે મળેલી રાવણની સમિતિમાં થયેલી રાજ-નૈતિક ચર્ચાના નિરૂપણમાં બિનલિખિત પક્ષોના મતોનું સુંદર વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, જે ભારવિ ને માધનાં મહાકાવ્યોમાં નિરૂપેલી એવી રાજનૈતિક ચર્ચાનું રમરણ કરાવે છે. ભટ્ટિકાવ્યના કેટલાક શ્લોકોમાં ચતિર્વશિષ્ઠો યમિનાં વરિષ્ઠ. ૧૩૭ જેવી લલિત પદરચના તેમજ સિધ્ધાન્તિ કાર્યાણિ સુમન્વિતાનિ ૧૩૮ જેવાં સુભાષિત નજરે પડે છે. પરંતુ આ મહાકાવ્યમાં શાસ્ત્રકાવ્યના ભિન્ન હિદેશને કારણે શબ્દપ્રયોગો ને ભાવપ્રયોગોની જાતે વહેરી લીધેલી મોટી મર્યાદા કવિની કલમને હગસે ને પગસે જકડી સે છે અને એને લીધે વસ્તુનિરૂપણ, પાત્ર-લેખન, વિષયવર્ણન, રસનિષ્પત્તિ, પદરચના ને છંદઃપ્રયોગની જાળન-માંયે કવિ કાવ્યસર્જનનું લક્ષ્ય જાળવી શકતો નથી આથી એનું કવિત્વ સતત કુંઠિત થતું રહે છે ને એની સમસ્ત કૃતિ કૃત્રિમતાનું આક્ષેપપાત્ર હરે છે. ૧૩૯ છતાં કવિની એવડા લક્ષ્યની મર્યાદાને ધ્યાનમાં રાખીને એના કાવ્યનું વિવેચન કરવામાં આવે, તો એ મર્યાદાની અંદર રહીને પોતાની કૃતિમાં કાવ્યનો જેટલો પ્રાણ પૂરી શકાય તેટલો પ્રાણ પૂરવામાં કવિ ધણો સફળ થયો જણાય છે. ૧૪૦ કવિ ભટ્ટિની

૧૩૬ દા. ત.

રામોઽપિ દારાહરણેન તપ્તો વયં હૃતૈર્વન્ધુભિરાત્મતુલ્યૈઃ ।

તપ્તસ્ય તપ્તેન યથાયસો નઃ સંધિઃ પરેણાસ્તુ વિમુચ્ચ સીતામ્ ॥ (૧૨, ૪૦)

૧૩૭ સર્ગ ૧, શ્લોક ૧૫

૧૩૮ સર્ગ ૧૨, શ્લોક ૧૪

૧૩૯ દે, એ હિસ્ટરી ઓફ સંસ્કૃત લિટરેચર, પૃ. ૧, પૃ. ૧૮૪

૧૪૦ "It must be said, however, to Bhatti's credit that his narrative flows undisturbed by lengthy digressions; that his diction, though starched and weighted by grammatical

પ્રતિબાને વૈચારણ્ય ભટ્ટિએ કૃતિ કરી ન કોત, તો ભટ્ટિકાન્ય મમૃત માહિત્યના હિતમ મદાકા-યોગા ગણના સામન

૨૫૧ વૈચારણ્ય ભટ્ટિએ નર્મ સમ્પદાસ્ત્રનું કાન્ય રખ્યુ હોત, તો એ મદાય આટલુ બધુ લોકપ્રિય ન થાત સાઝ ॥ શિક્ષણને કા યના કતેવગ્થી મદવાની એની કલ્પના દ્વાયાન રચ શાસ્ત્રકાવ્ય ના ॥ દષ્ટિએ અપૂર્વ તથા શૈક્ષણિક ઉપયોગિના ॥ દષ્ટિએ તરીકે ધાબી વ્યાવહારિક છે શાસ્ત્રના નિયમોને નારનાર ગોખવા છતાં ગરાળર ગાદ ન રહે તેવા અટપટા વિષય એના મગમ ઉદાહરણ આપતા આ રસિક કાન્ય દ્વારા મરગતાથી કદમ્થ ધર્મ નય એ ભટ્ટિએ બરાબર લક્ષ્યમાં લીધું છે પરંતુ વિનિધ નિયોના એ ઉદાહરણોને નિયત કથાવસ્તુ ॥ ચોખ્ખામાં મધ મેમાડવા એ ખરે ખર ઘણું કષ્ટ કામ છે ઉદાહરણોના નિયમેને કથાપ્રમગોની મગવડ અનુમાર ગોઠવવાના હોનાથી કવિએ એ ॥ ચોખ્ખામાં અગાઉથી નક્કી કરી લેવી જોઈએ છે ભટ્ટિએ સમ્પદાસ્ત્રના વિષયમાં અધિમાર ને તિહન્તના કાન્યે મુખ્ય ધ્યાન આપ્યું ને બાબીના મહત્વના વિષયોનો

learning, ■ without complexities of involved construction and laboured compounds that, in spite of the inevitable play of word and thought, there is nothing recondite or obscure in his ideas, and that his versification, though undistinguished, is smooth, varied and lively

(દે સદર, પૃ ૧૮૪)

‘ કેવાક ભાગમાં કવિએ રસને બીનકુલ ક્ષતિ પહોચાડ્યા વિના સોડજ રીતે વ્યાખ્યાનના ઉદાહરણો ગોઠવી દીધા છે, અને થોડાક સર્ગો રસ અને અનકારના ઉદાહરણથી પણ મનોહર અને સુસોબિત કર્યા છે, તેમજ શરદ્ ચન્દ્રોદય વગેરેના વર્ણનો તથા નીતિશાસ્ત્રના ઘણાં સવાદો પ્રથમ પામિના સરકૃત કવિઓમાં ભટ્ટિની ગણના કરાવે તેવા છે ’

(આ બા મુવ, દિગ્દર્શન, પૃ ૧૧)

પ્રકીર્ણ કા. મેલ્યો વળી એણે ગન્ધગાત્ર ઉપગત યા યશાન્ત્ર ॥ યે
ઉદાગ્રણુ આપરાનું અધિઃ લક્ષ્ય નામીએ એમા પ્રસન્નકાઢો સમાવેશ
કર્ષો આ કાડમા બઝિએ કા રજાએમાથી અનકાર, માધુર્, બારિકત્વ
ને વાનાસમાવેશ એ ચાર મુખ્ય ઉદાદરણીય વિષય લીધા પરંતુ
તદ્દા લિખ પ્રકારના તાણાનાણાને મર્કનિત કરતા એ ઉદાદ લોના
નાણાં કથારત્તુ ॥ તાણાની મગન મુગન ઘણા આડાઅવગા ગોઠવ
ના પડ્યા છે એ ચારેક કથારેક કથારત્તુના તાણાને પણ સાત્ર
વિષય ॥ વાણા અનુસાર શિથિન કરના પડ્યા છે શત્રુશાત્રના
તિહત્તસાજને એ સ્થાવરતુનો મુખ્ય વિષય વર્ણવતા અતિમ સર્ગો માથે
યોગે ॥ એમા યુદ્ધટાનુ નિરૂપણ કરતા યૌદ્ધમા, પદ્મમા ને સત્ત મા
સર્ગમા એ સિટ્ (પરોક્ષ જૂતકાળ), છટ્ (અદ્યતન જૂતકાળ) ને સટ્
(હસ્તન જૂતકાળ)ના વિષય ગોઠવે છે ૧૪૧ એ નિરૂપણી વચ્ચે
ગનણનો વિલાપ તિરૂપીને એ મોગમા મગમા છટ્ (સામાન્ય બનિધ્ય
કાળ) ॥ અને યુદ્ધને અતે નિભીપણનો વિનાય નિરૂપીને આદારમા
સર્ગમા આવતા છટ્ (નર્તમાન કાળ)નો વિષય યોગે છે ૧૪૨ અયોધ્યા
પ્રત્યાગમનના છેલ્લા સર્ગમા રામને મુડે અમાલિયી બાવી કાર્યક્રમની

૧૪૧ દા ત હયા જિદેપિરે હર્ષાદ ગમ્મીર જગજુગતા ।

સગ્રસ્થ કરમા રેદુશ્ચુરુચુ પતિપદ્મકય ॥ (૧૪,૫)

અતૌત્સીદ્ ગદયા ગાટમપિષ્વ્ ચોપગૂઠનૈ ।

જાનુખ્યામદમોચ્ ચાયાન્ હસ્તવર્તમઘીઘૃતત્ ॥ (૧૫ ૩૭)

અસ્તુચન્ વદિત શબ્દાલ યો ય ચોદભાવયન્ ।

અનદન સિંહનાદાય પ્રાદ્રેકત હ્યદ્વિપમ્ ॥ (૧૭ ૮)

૧૪૨ દા ત પતિપ્યતિ ક્ષિતૌ માલુ પૃથિવી તોલયિષ્યતે ।

નમસ્વાન્ મહુદ્યતે વ્યોમમુષ્ટિમિસ્તાઢવિષ્યતે ॥ (૧૬,૧૬)

સમાશ્વસિમિ કનાહ કય પ્રાણિમિ દુર્ગત ।

લાકવ્રયપતિર્ઘાતા યસ્ય મે સ્વપિતિ ક્ષિતૌ ॥ (૧૮,૧૦)

૩૫૨મા કહેવરાવીને છુટ (શસ્ત્રન લાવિધ્યકાળ)નાં ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યાં છે. ૧૪૩ ઓમણીમમા સર્ગમા ગવણુના અગ્નિમેશ્કાર ને વિશ્વીયણુના અભિગેક નિમિત્તે આગા ને આગિયના પ્રમંગ યોજીને તિહ્/વિધ્યર્થ-આશીર્વાદાર્થ)નો, વીસમા સર્ગમાં સીતાપ્રત્યાખ્યાન ને દેવસ્તવનના પ્રમંગ યોજીને છોટ્(આત્માર્થ)નો, અને એકવીમમા સર્ગમાં સીતાશુદ્ધિ અને અગ્નિનિવેદન નિમિત્તે છુટ્(ક્રિયાનિપત્ત્યર્થ)નો વિગય નિરૂપવામાં આવ્યો છે. ૧૪૪ છટ્નો પ્રયોગ અનુ-વૈદિક ભાષામા હ્રુમ્ ૨યો હોવાથી તિહન્ત(ક્રિયાપદ)ના દસ જમાના આકીના નવેય જનો લગતો વિગય આ રીતે પ્રયોજવામાં આવ્યો છે. અધિકારવાજ્ઞમાં ટ, મામ્, સિચ્ ઇત્યાદિ પ્રત્યયો તેમજ કારક આદિ મંગ્યોના ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યાં છે. ૧૪૫ આ ઠાડનો આરજ પાચમા સર્ગના અંતમાગમાં કવવામાં આવ્યો છે ને છઠ્ઠા મર્ગી નવમા સર્ગ સુધીના ચાર સર્ગોમાં

૧૪૩ દા.ત. આન્હિતારસ્ત્વા દષ્ટ્વા પ્રપ્તારધાવયોઃ શિવમ્ ।

માતર. સહ મૈથિત્યા તોષા ચ ભરતઃ પરમ્ ॥ (૨૨, ૧૪)

૧૪૪ દા.ત. યજ્ઞપાત્રાણિ ગાત્રેષુ ચિનુયાચ્ચ યથાવિધિ ।

જુહુયાચ્ચ હર્વિર્વહી ગાયેયુ સામ સામગાઃ ॥ (૧૯, ૧૩)

યધિપીષ્ઠા સ્વજાતિષુ યધ્યાસ્ત્વ રિપુસંહતી ।

ભૂયાસ્વ ગુણિનાં માન્યસ્તેષા સ્થેયા ષ્વસ્થિતૌ ॥ (૧૯, ૨૬)

જહીહિ શોક વૈદેહિ પ્રીતયે ધેહિ માનમમ્ ।

રાવળે જહિહિ દ્વેષ જહાહિ પ્રમદાવનમ્ ॥ (૨૦, ૧૦)

શાવજીવમશોચિષ્યો નાદાસ્યથેદિદ તમ ।

માનુરપ્યપતિષ્યત્ ક્ષમામક્ષોમિત્યત ચેદિયમ્ ॥ (૨૧, ૬)

૧૪૫ દા.ત. યશસ્કરસમાચાર ક્યાત મુવિ દયાકરમ્ ।

પિતુર્વાન્યકરં રામં ધિક્ ત્વાં હુન્વન્તગતપમ્ ॥ (૫, ૯૮)

ભાસ્ત્વ સાક મયા સૌધે માધિષ્ઠા નિર્જનવનમ્ ।

માધિયાત્સીર્ભુવ શય્યામધિશેષ્ય સ્મરોત્સુકા ॥ (૮, ૭૯)

મુખ્યત એ જ નિષય ॥ ઉદાહરણુ યોગવામા આના છે પ્રસીર્ણકાન્ડના
 ઉદાહરણુ મુખ્યત રહેવા પાત્ર સર્ગોમા ને ક્યારેક ક્યારેક એ પત્રીના
 અધિકારકાન્ડ ॥ આગ સર્ગોમા આપવામા આના છે કા પથાન્ત્રને
 અગતા પ્રસન્નકાન્ડ ॥ આગ નિષય અધિકારકાન્ડ ને સિદ્ધાન્તકાન્ડની વચ્ચે
 રહેના આર સર્ગો (૧૦-૧૩)મા યોગવામા આના છે દમમા મર્ગમા
 નકાદકન, પ્રત્યાગમ, મતનિવેદન, દડયાત્રા, સમુદ્ગર્ણન ને ચદ્રર્ણનના
 પ્રમગો દ્વારા શબ્દાનકારો ને અર્થાનકારો ॥ ઉદાહરણુ આપવામા
 આવ્યા છે ૧૪૬ લકાપુરીની નિશાન્ત ને પ્રભાત મગયની પ્રણુતીના
 ઓના નિરૂપણુ દ્વારા અગિયારમા મર્ગમા કાવ્યમાધુર્યના નમૂના રજૂ
 કરવામા આવ્યા છે ૧૪૭ ને રાત્રણુની મલાગા થયેલી મત્રણાના નિ-
 રૂપણુ દ્વારા બામમા મર્ગમા ભાવિકત્વના ઉદાહરણુ આપવામા આવ્યા
 છે ૧૪૮ છેવટે તેરમા મર્ગમા અમુદ્રમેતુમન્ધના નિરૂપણુમા સમાનપદો
 દ્વારા મન્દૂતમા પ્રાકૃતના ભાષાસમાવેશના પ્રયોગ પ્રયોગવામા આવ્યા
 છે ૧૪૯ બટોણ દીક્ષિતે પોતા ॥ સિદ્ધાન્તકોમુદીમા તેમજ મનોરમામા

૧૪૬ દા ત ચક્રવાલ્યમક માટે

અવસિત હસિત પ્રથિત મુદા વિલસિત હૂસિત સ્મરમાસિતમ્ ॥

ન સમદા પ્રસદા હતસમદા પુરહિત વિહિતન સમીહિતમ્ ॥ (૧૦, ૬)

મધ્યદીપક માટે

ગદહાનિલતિમ્મરદમય પતતાં યશ્વિ સમતા જવે ॥

અચિરેણ કૃતાર્થમ્મગત તમમન્યન્ત તથાપ્યતીત તૈ ॥ (૧૦, ૨૫)

૧૪૭ ઉદાહરણુ માટે જુઓ ઉપર થા દી ૧૩૪ ૩૫મા આપેલા શ્લોક

૧૪૮ જેમા ભૂત ને બાપી પ્રસંગોને પ્રત્યક્ષ રીતે રજૂ કરવામા આવ્યા હોય તે
 અનકારને ભાવિકત્વ કહે છે દા ત

કૃતાભિષેકો યુવસાગ્રજન્યે સુગ્રીવરાજેન સુતાવિશેષમ્ ॥

તારાવિષેયનકથ વિકાર તારામુતો ચાસ્યતિ રાક્ષસાર્યમ્ ॥ (૧૨, ૫૦)

૧૪ દા ત હરદાસદ્ધવિગમ પરકણ્ઠગણ મહાહસમારમ્ભે ॥

છિન્દન્તુ રામવાણા ગમ્મીરે મે જલે મહાગિરિરુદ્ધે ॥ (૧૩, ૧૩)

ભટ્ટિકાવ્યમાથી અનેક ઉદાહરણ ટાંક્યાં છે. અલંકારસર્વસ્વમા રુચકે મટ્ટિકાવ્યના અવકારોનાં ને સક્ષિપ્તસારમાં કમદીશ્વરે એમાંનાં શાસ્ત્ર-શાસ્ત્રનાં ઉદાહરણ લીધાં છે. કથાવસ્તુના નિરૂપણ સાથે થયેલી શાસ્ત્ર-નિયમોનાં ઉદાહરણોની આ અદ્ભુત મંકલનાને લીધે ભટ્ટિકાવ્ય એ પ્રકારના કાવ્યના અપૂર્વ નમૂના તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે. આ રીતે મૈત્રકકાલીન ગુજરાતે મંકૂત સાહિત્યમા કાવ્યના એક નવીન પ્રકારની પહેલ કરી જણાવ છે.

૨૫૨. મૈત્રકે રાજ્યમા રચાયેલ ખીછ પ્રસિદ્ધ કાવ્યકૃતિ તે જિન-સેનમરિકૃત હરિવંશ પુરાણ છે. કાવ્યને અંતે એની રચનાનાં મમય-અર્થ જિગતનાર જણાવવામાં આવ્યા છે. 'શક હરિવંશ પુરાણ મંવત સાતસો ને પાંચમા, ઉત્તર દિશાનુ રક્ષણુ ધન્દ્રાયુધ નામે રાજ, દક્ષિણ દિશાનુ કૃષ્ણગજના પુત્ર શ્રીવંશમ, પૂર્વ દિશાનુ અવતિશૂપ વત્સગજ ને પશ્ચિમ દિશા નુ-મૌરમંડલનુ વીર જયવરાહ કરે છે તે દરમિયાન આ હરિવંશ રચાયે છે' ૧૫૦ આમા છેલ્લો ઉચ્ચેષ્ સૌરાષ્ટ્રના જયવરાહ નામે કાર્ત્ત રથાનિક ગાળનો છે, જેના નામનિર્દેશ પરથી અન્યની મિતિનો નિર્ણય કરવો ઘણો મુશ્કેલ પડત. પરંતુ એમકે અન્યગ્રન્થોની મિતિનું ચોક્કસ વર્ષ આપીને એની રચના શક મંવત ૭૦૫(ઈ. મ ૭૮૩-૮૪)મા થઈ હોવાનું નિશ્ચિત કરી આપ્યું છે. ઉત્તર ને પૂર્વને લગતા ઉદ્દેશો પરથી એ સમયે ગુર્જરદેશ પર કનોગના ધન્દ્રાયુધની ને અવતિદેશ પર પ્રતીહાર વશના વત્સરાજની મતા પ્રવર્તતી હોવાનું જણાય છે.

દક્ષિણના શ્રીનૃસ્યબનો ઉદ્દેશ ગબ્દ્રૂટ વશતા કૃષ્ણરાજ પહેલાના પુત્ર ગોવિન્દરાજ કે કુવગજને લાગુ પડે છે ૧૫૧ પશ્ચિમમાં આવેલું સૌરમણ્ય એ રપટ- સૌરાષ્ટ્ર-મૌરાષ્ટ્ર છે. શક સંવત ૭૦૫ (વિ. સં. ૮૩૯-૪૦)માં સૌરાષ્ટ્ર પર વસતુ. મૈત્રક નરેશ શીલાદિત્ય માતમાનુ શાસન પ્રવર્તતુ હતુ, પરતુ આ અન્યમાં આપેલો ઉદ્દેશ વર્ધમાન ભુક્તિના સામન્ત ગમ્મને લગતો જણાય છે. ૧૫૨ આ પ્રદેશમાં શક સંવત ૮૦૯(ઈ. મ. ૯૧૭-૧૮)માં ચાવની ધરણીવરાહ રાજ્ય કરતો હતો એના માનસામનમાં જણાવેલા પુત્રગામીઓમાં એના પ્રપિતામહ વિક્રમાર્ક સુધીનો ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, જેનો મમય ઈ. સ ૮૦૦ના સુમારનો ગણાય છે. શક સંવત ૭૦૫ (ઈ. મ. ૭૮૩-૮૪)માં રાજ્ય કરતો જયવરાહ એ ધરણીવરાહના આ પ્રપિતામહનો નણકનો પૂર્વજ હોવા સમજે છે. આ અન્યનો કેટલોક ભાગ પહેલા વર્ધમાન-પુરમાં પાર્શ્વલયની નજગજ-વમનિમાં ને યાદાનો લાગ પડી દોગત ટિકાની પ્રજા દ્વારા પૂજિત શાન્તિનાથના મંદિરમાં રચાયો હતો ૧૫૩ આ વર્ધમાનપુ એરપટ સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલુ વર્ધમાન (વડવાણ) છે. જિનસેનાસુરિ પુનાટ મંડના હતા ને વર્ધમાનપુમાં શક સંવત ૮૪૦ (વિ. મ. ૯૮૯)માં કથાકોશ રચના દરિયેલુ પછુ પુનાટમંથના હતા. આ પછી આ સંધના

૧૫૧ જુઓ ઈ ૧૯૭

૧૫૨ નાથુસમ પ્રેમી 'વરાહ' શબ્દ પરથી જયવરાહ આલુકથ વરાની કોઈ શાખાનો હોવાની કલ્પના કરે છે (જૈનસાહિત્ય ઔર હિતિહાસ, પૃ. ૨૭-૨૮), ને છેવટે એ ધરણીવરાહનો પૂર્વજ હોવાનો વિકલ્પ પણ સ્વીકારે છે વર્ધમાનપુરની દષ્ટિએ વિચારતા આ ખ્યાલે મત જ બરાબર બધ બેસે છે

૧૫૩ વર્યાળે પરિવર્દમાનવિપુલશ્રીવર્ધમાને પુરે

શ્રીપ્રાપ્તવાલ્યનન્નરાજવસતૌ પર્યાપ્તશેષ પુરા

પથાદોસ્તદિપ્રાજાપ્રજનિતપ્રાગ્યાર્ચનાવર્જને

શાંતેઃ શાતઘટે જિનસ્ય રન્વિતો વશો હરીણામયમ્ ॥ (૬૬, ૫૩)

માધુઓ મૂળ પુત્રાટ (કર્ણાટક) દેશમાંથી આવેલા ને વર્ધમાનપુરમાં લાંબા વખત લગી રહેલા જણાવ છે. શક સંવતનો પ્રયોગ પણ દક્ષિણ દેશની અસર સૂચવે છે. ૧૫૪ જિનસેનસ્રિ દ્વાર્તિસેશુના શિષ્ય હતા ને દ્વાર્તિસેશુના ગુરુ જયસેન હતા. જયસેનસ્રિ સમસ્તમિદ્ધાંતમાં પારંગત હતા ને પ્રસિદ્ધ વૈમાકરણ હતા. એમના બીજા અમિતમેન (દ્વાર્તિસેશુના ધર્મબંધુ) પ્રખર વાતી હોઈ પુત્રાટ ગણનાં અમણી ગણિ હતા. આ પરથી સૌરાષ્ટ્રમાં પુત્રાટ સંઘ લાવનાર એ હોવા સંભવે છે. ૧૫૫ જયમેનની ગુરુપરંપરામાં શતિસેન, જિનસેન, બીમસેન, અમયમેન, સિદ્ધમેન ઇત્યાદિથી માંડીને વિનયંધર સુધીના અનેક ગુરુ થયા, જેમનો મંબંધ મહાવીરની શિષ્યપરંપરામાં વી. નિ સંવત ૬૮૩માં પ્રયેલા લોહાર્ય સાથે સાંકળવામાં આવ્યો છે. ૧૫૬ આમાંની મહાવીરથી લોહાર્ય સુધીની પરંપરા શ્રુતાવતાર આદિ અન્ય ગ્રંથોમાં મળે છે અને વિનય-ધર ને શિવગુપ્તનાં નામ પણ શ્રુતાવતારમાં દેખા દે છે. કથાકોશના કર્તા હરિસેશુ પોતાની ગુરુપરંપરામાં ભરતમેન, હરિસેશુ ને મૌનિ-ભટ્ટાચક્ર સુધીનાં નામ આપે છે, એથી જિનમેનસ્રિની શિષ્યપરંપરામાં જે એક શિષ્યોનાં નામ જણાવ્યા આજી રહે છે. હરિવંશ પુરાણના કર્તા વિશે આથી અધિક માહિતી મળતી નથી.

૨૫૩. હરિવંશ પુરાણ મંચૂત્ર પદ્યમાં રચાયેલું છે. એના ૬૬ મર્ગ છે. જેમ રઘુવંશ રઘુના વંશને લગતું છે તેમ હરિવંશ હરિના વંશ વિશે રચાયું છે. ૧૫૭ હરિવંશના વર્ણનનો મુખ્ય વિષય વસુદેવ-

૧૫૪ નાયુરામ ત્રિખી, જૈનમાહિત્ય ઓર ઇતિહાસ, પૃ. ૪૨૯

૧૫૫ સદર, પૃ. ૪૨૮

૧૫૬ જુઓ સર્ગ ૬૬, શ્લોક ૨૨-૩૩.

૧૫૭ પ્રજાસ્તવંશો હરિવંશપરંત વન મે મતિઃ કરાણ્યતરાણ્યશક્તિકા ॥

(૬૬, ૩૫)માં રઘુવંશની વચ્ચે સૂર્યવંશનો વંશઃ વન આણ્યપિયયા

મતિઃ । (૧, ૨) એ પંક્તિની અસર લાગે છે.

ચરિતનો છે, જે જૈન કથાકારોનો માનીતો વિષય હતો. એમાં કન્યા-
લાલને લગતી અનેક અદ્ભુત લોકકથાઓને શ્રીકૃષ્ણના પિતા વસુદેવ
સાથે માકળવામાં આવે છે ને વસુદેવના જ્યેષ્ઠ ગંધુ સમુદ્રવિજયને ત્યાં
જન્મેલા અગ્નિદેવિ (તિગિનાથ) તીર્થંગનું જે ચરિત આલેખવામાં
આવે છે. આથી આ પુરાણને અગ્નિદેવિપુત્રગણસપ્તહની અન્તર્ગત ગણવામાં
આવે છે. સમુદ્રવિજય ને વસુદેવના વશમાં હરિ નામે પ્રસિદ્ધ પૂર્વજ
થયો હોઈ જે સગરત વરા હરિવંશ તરીકે ઓળખાતો. જૈન સાહિત્યમાં
પદ્મ અર્થાત્ રાગના ચરિત વિશે મૈત્રકકાલ દરમિયાન વી નિ. ગંવત
૫૩૦ (વિ. મં. ૬૦)માં વિગતસૂચિએ પ્રાકૃત પદ્યમાં રચેલું પદ્યચરિત
ઉપલબ્ધ છે, ૧૫૮ પસ્ટુ જિનમેનસૂરિના હરિવંશ પુરાણની પહેલાં રચાયેલું
વસુદેવચરિતને લગતું એક જ પુસ્તક ઉપલબ્ધ છે ને એ પણ અધૂરું
છે એ છે મંધદામગણિએ પ્રાકૃત ગદ્યમાં લખેલું વસુદેવહિંદી, જેની
રચના મૈત્રકકાલના આરંભ પહેલા થઈ જણાય છે. ૧૫૯ જિનમેન-
સૂરિના હરિવંશ પુરાણમાં આપેલા ધણા પ્રમંગ મંધદામગણિના આ
વસુદેવચરિતમાં મળી આવે છે, જેમકે ઋષભદેવનું ચરિત, હરિવંશના
'આધકષણિયનું ચરિત, કુમાર વસુદેવની ક્રીડા, વસુદેવનું શુભ નિર્ગમન,
સોમા-વિજયાનો પગ્નિદ્ધ, સ્વામા ને અંગારકનો મિલાપ, ચારુદત્તની
પુત્રી 'ગન્ધર્વમેના માથે વિવાહ ને ચારુદત્ત-વ્રમંતસેનાનું પૂર્વચરિત,
'તીલગશાનું પાણિગ્રહણ, આર્ય અનાર્ય વેદની ઉત્પત્તિ, સોમશી સાથે
વિવાહ, નરમક્ષક સૌદાસનો વધ ને કન્યાવૃંદની પ્રાપ્તિ, અચલપ્રામનો
પ્રમંગ, કપિલાની પ્રાપ્તિ, તીલકંઠનો પ્રમંગ, ધનુર્વેદનો ઉપદેશ ને પદ્મા-
વતીની પ્રાપ્તિ, સ્વયંવગવિરક્ત સોમશીનો સમાગમ, વેગવતીનું કપટ,

૧૫૮/વલ્લભીના મંલનાદી સૂચિએ પણ પદ્યચરિત રચ્યું જણાય છે.

૧૫૯/એની રચના વિક્રમના સાતમા સૈકા પૂર્વે-છઠ્ઠા સૈકામાં કેકદાચ એકરતાય એકને
સૈકા જેટલી પહેલી થઈ જણાય છે. (જુઓ સાંડેસરા ક્ત શુજરાતી અનુવાદ, પૃ. ૨.)

મદનવેગાનું પાણિગ્રહણ, સાર્વભૌમ સુભૌમનું ચરિત, ત્રિશિખરનો વધ, રાગગૃહમાં પ્રવેશ, બેધન ને મુક્તિ, બાલચન્દ્રાનો મિત્રાપ, સંજયંત-મુનિનું આખ્યાન, પ્રિયંયુસુંદરીનો પ્રમંગ, મૃગધ્વજ ને મહિપનો વૃત્તાંત, કામદેવની પ્રતિભાનો પ્રમંગ, બંધુમતી સાથે વિવાહ, કામપતાકા ને અપિદતાનાં આખ્યાન, પ્રિયંયુસુંદરીનું પાણિગ્રહણ, માનસવેગનો પરાભવ, કેતુમતી ને પ્રભાવતીની પ્રાપ્તિ, પદ્માવતીનું પાણિગ્રહણ, જરાનો પરિગ્રહ ને જરતકુમારનો જન્મ, રોહિણીનો સ્વયંવર, સમુદ્રવિજયનો મહાગમ, બયરામનો જન્મ, વસુદેવનું ગૃહાગમન, દેવકીનું પાણિગ્રહણ, મુનિની આગાહી, કંમની સાવચેતી, કૃષ્ણનો ગુપ્ત ઉછેર મત્યાદિ આમ હરિવંશ પુરાણના અનેકાનેક પ્રમંગ વસુદેવદિહીના પ્રમંગો માથે મળના આવે છે ને હરિવંશ પુરાણમાં વસુદેવચરિતના પ્રસ્તાવનો ઉલ્લેખ આવે છે. ૧૧૦ હરિવંશ પુરાણનું મૂળ વસુદેવદિહી હોવાનો મંભવ ઉપરિચિત થાય છે. પરંતુ કેટલાક પ્રમંગોની વિગતોમાં તીવ્ર ભેદ માફમ પડે છે. ૧૧૧ આથી હું હરિવંશ પુરાણના કથાવસ્તુનું મૂળ પદ્મચરિતના કર્તા વિમલસૂરિએ રચેલું હરિવંશપુરાણ હોવાનો વિશેષ મંભવ માનું છું. ૧૧૨ વિમલસૂરિની આ કૃતિ હાલ ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ એની રચના વસુદેવદિહીનું મૂળ જણાતી વૃહત્કથાની સમમમ મમકાક્ષીન હોઈ એ પ્રાચીન સમયની પ્રચલિત શોકકથાઓનું મંકલન મેળવે દષ્ટિએ પહેલવહેલું વિમલસૂરિએ કર્યું જણાય છે. ૧૧૩ રામચરિતની જેમ

૧૧૦ જુઓ સર્ગ ૪૮, શ્લોક ૧-૨૬. પહેલા સર્ગમાં જણાવેલા વિષયોમાં વસુદેવના હિંદન-ભાટ્યાન ને। જે ઉલ્લેખ આવે છે (શ્લોક ૧૦૩)

૧૧૧ દા.ત વસુદેવદિહીમાં શ્રીકૃષ્ણને સત્યમામાની પ્રાપ્તિ કંસની હયાતીમાં એનું બારે મનુષ્ય ચડાવી રાકવાથી થાય છે, જ્યારે હરિવંશ પુરુષમાં શ્રીકૃષ્ણે કંસનો વધ કર્યા પછી સત્યમામાનો પિતા સામેથી માનુ ઓડ્યે છે.

૧૧૨ નાથૂરામ પ્રેમી, જૈનમાહિત્ય ભૌર ઇન્દિયા, પૃ. ૫૭૧-૭૨

૧૧૩ સુહયગસદસસદાય હરિવંસુચિત્કાર પટનં ।

વદામિ વંદિયં પિ હુ હરિવંસ ચેત્ત વિનયયં ॥ ૩૮

વસુદેવચરિતની આ પ્રણાલી આમ જોછામાં જોછી વિમલસૂરિના સમય જોટલી અર્થોત્ શક સંવત પૂર્વે પડેલી મદી જોટલી પ્રાચીન છે તે જૈન સાહિત્યમાં એનો સમાવેશ લુપ્ત દૃષ્ટિમાદ અંગના પ્રથમાનુયોગમાં કરવામાં આવે છે એ આ રીતે ઘણું સ્વચ્છ છે જિનમેનસૂરિનું હરિ-વંશપુરાણ એ આ પ્રાચીન ચરિત ગ્રંથનું પ્રથમ ઉપલબ્ધ રૂપાંતર છે.

૨૫૪ અન્યના આરંભમાં જિનમેનસૂરિ મર્વ તીર્થંકરોને નમસ્કાર કરે છે ૧૧૪ ને પછી સમંતભદ્રાદિ અન્યકાર આચાર્યોનું સ્મરણ કરે છે, ૧૧૫ આ પછી આગમનું વસ્તુઓનું જ્ઞાન ધરાવનાર પૂર્વાચાર્યોની પરપરા આપનામાં આવી છે. ૧૧૬ પછી પુરાણના આઠ મુખ્ય વિષય ગણાવવામાં આવ્યા છે : લોકગરથાન, રાજવંશોદ્ભવ, હરિવંશાવતાર, વસુદેવવિચેષ્ટિત, નેમિનાથચરિત, દ્વારાવતીનિવેશન, પુલ્લ-વર્ણન ને નિર્ગોષ ૧૧૭ આ હરિવંશ પુરાણમાં એ વિષયોનું નિરૂપણ જે રીતે કરવામાં આવ્યું છે તે ॥ અમંગ વિસ્તારથી ચે ગણાવવામાં આવ્યા છે, ૧૧૮ પુરાણનો આરંભ મહાવીર સ્વામીના ચરિતથી થાય છે, જેમાં એમના ધર્મપ્રવર્તનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ ધર્મનું પ્રવચન રાજગૃહમાં શ્રેણિક રાજા સામળના દત્તા એ હરગિધાન ત્યાં હરિવંશના જિતશત્રુને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં, શ્રેણિકે ગણુધર ગૌતમને હરિવંશનો વૃત્તાંત ખૂંટ્યો ને એના ઉત્તરમાં ગૌતમે રાજાને હરિવંશનું ચરિત કહ્યું એ રીતે આ પુરાણના વસ્તુનો અસ્તાવ કરવામાં આવ્યો છે (મર્ગ ૨-૩). હરિવંશની ઉત્પત્તિ પડેલાં લોક ને કાલના વિસ્તાર તથા વિભાગ ગણાવીને અમુક દેશમાં અમુક કાલમાં કુલકર પરિશ્રુત-

૧૧૪ સર્ગ ૧, શ્લોક ૨-૨૬

૧૧૫ સર્ગ ૧, શ્લોક ૨૬-૪૧

૧૧૬ સર્ગ ૧, શ્લોક ૫૮-૬૫

૧૧૭ સર્ગ ૧, શ્લોક ૭૧-૭૨

૧૧૮ સર્ગ ૧, શ્લોક ૭૫-૧૨૫

ના કુલના નાબિને ત્યાં જન્મેલા ઝગમગદેવનું ચરિત આદેખવામાં આવે છે. તેનું પુરાણમાં આ આદિદેવનું ચરિત હમેશાં વિસ્તારથી નિરૂપવામાં આવે છે ને આ પુરાણમાં એના પાંચ સર્ગ(૮-૧૨)માં વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે. એની અંદર ચક્રવર્તી ભરત ને એના ભાઈ જાહ્નવની લગતા પ્રસંગ પણ નિરૂપાયા છે. જાહ્નવનીના પુત્ર સોમચર્યા સોમવંશ ઉત્પન્ન થયો. એ વંશમાં હમ્મમાં તીર્થંકર શીતલ-દેવના સમયમાં હરિ નામે પ્રજાવશાળી રાજ થયો, જેનાથી હરિવંશનો ઉદ્ભવ થયો. ૧૬૯ હરિવંશમાં રાજ સુગિત્રને ત્યાં વીસમાં તીર્થંકર

કૃષ્ણ, બ્રહ્મરામ ને પાંડવોની અંતિમ અવસ્થાના યે પ્રમંગ સમાવવામાં આવ્યા છે. છેલ્લા સર્ગમાં મહાવીર રવામીના સમયમાં દેવસંતાન પામતો જિતશત્રુ એ કૃષ્ણનો અગ્નિહૃતાં વધ કરનાર વસુદેવપુત્ર જર-તુમારનો વંશજ છે એમ કહી ત્રેલિક-ગૌતમના મંવાદનો ઉપસંહાર કરવામાં આવે છે ને વીરનિર્વાણના પ્રમંગ દ્વારા મહાવીરચરિતનો યે ઉપસંહાર કરી ગણપર ગૌતમથી માડીને મન્યકર્તા જિનસેનસૂરિ સુધીની આચાર્યપરંપરા^{૧૭૧} આપીને ત્રય સમાપ્ત કરવામાં આવે છે. આ રીતે હરિવંશના વસુદેવ, કૃષ્ણ ને નેમિનાથ એ ત્રણ મહાપુરુષોનાં ચરિતોનું આશ્રેષ્ઠન એ હરિવંશ પુરાણનો મુખ્ય વિષય છે. એની અંદર અર્વાતરે સર્વતીર્થંકરાદિ ત્રેસદ શ્વાકાપુરુષોનું ચરિત આપ્યું હોવાનો દાવો કરવામાં આવ્યો છે^{૧૭૨} એ અમુક અંશે ખરો છે.

૨૫૫. હરિવંશ પુરાણમાં જિનસેનસૂરિ જે પ્રાચીન મંથકારોનું રમરણ કરે છે તેઓની કૃતિઓ એમના સમયમાં પ્રસિદ્ધ હોવી જોઈએ. એમાં પહેલી જણાવેલી સમંતભદ્ર ને મિદ્ધમેનતી કૃતિઓ જૈન ધર્મના પ્રાચીન સાહિત્યમાં ઘણું મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ત્રીજો ઉદ્દેષ્ય દેવનદીનો છે, જેમને ઐન્દ્ર, ચાન્દ્ર, સૌર, જૈનેન્દ્ર ને વ્યાડિ પદ્ધતિના વ્યાકરણમાં પારંગત કહેવામાં આવ્યા છે.^{૧૭૩} દેવનદી જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણના કર્તા ગણાય છે, જે જૈનોનું સદુચી પ્રાચીન મંદકૃત વ્યાકરણ જણાય છે. દેવનદી પછી વજ્રસૂરિનું નામ આવે છે, જે દેવનદીના શિષ્ય વજ્રનંદી હોવા સંભવે છે. એ પછી સુલોચના નામે કથાના કર્તા મહાસેનનો ને પદ્મપુરાણના કર્તા રત્નિણ્ણનો ઉદ્દેષ્ય આવે છે. પછી

^{૧૭૧} શ્લોક ૨૨-૩૩

^{૧૭૨} જિનાશ્વતુર્વિશતિરત્ર કીર્તિતા. સુકીર્તયો દ્વાદશ ચક્રવર્તિનઃ।

નવત્રિધા સીરિહરિપ્રતિદ્વિપત્રિપટિરિથં પુરુષાઃ પુરાણગા ॥

(૬૬, ૨૭)

^{૧૭૩} સર્ગ ૧, શ્લોક ૩૧

વરાગચરિતનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જે જટાનમદનગીએ રચેલું છે. ૧૭૪ પછી શાન્તસૂરિનો ઉલ્લેખ આવે છે, જેની કૃતિ ઉત્પ્રેક્ષા ને વક્તોક્તિથી લરપૂર હતી. ૧૭૫ એ પછી વિશેષનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જે મગધપદમાં વિશિષ્ટ ગણાનો, પણ જે હાલ ઉપલબ્ધ નથી. ૧૭૬ પછી કુમારમેનનો ઉલ્લેખ આવે છે, જેના સિધ્ધ પ્રભાચન્દ્રે ચન્દ્રોદય રચેલું છે. પછી વીરસેન નામે આચાર્યનો ઉલ્લેખ આવે છે, જેમને કવિચક્રવર્તી કહેવામાં આવ્યા છે. વીરસેન પછી જિનસેનનું નામ આવે છે, જેની સાથે પાર્શ્વનાથના ગુણકીર્તનને લગતા કાવ્યનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. આમાં સ્પષ્ટતઃ આદિપુરાણના કર્તા જિનસેન સ્વામીએ રચેલું પાર્શ્વમુદય ઉદિષ્ટ છે. આ અનુસાર અહીં જણાવેલા વીરસેન એ જિનમેન સ્વામીના ગુરુ વીરસેન સ્વામી છે, જે સિદ્ધાન્ત, છન્દ, જ્યોતિષ, વ્યાકરણ ને પ્રભાસુશાસ્ત્રમાં નિપુણ હતા. ૧૭૭ વીરસેનચરિત ધવલા, વીરસેન ને જિનસેને લખેલી જયધવલા અને જિનસેન ને ગુણમદ્રે રચેલું આદિપુરાણ એ હરિવંશ પુરાણ રચાયા પછી લખાયાં છે. ૧૭૮ ને આથી એમાં જિનસેનના નામની સાથે પાર્શ્વમુદયની જેમ એમના મુપ્રસિદ્ધ આદિપુરાણનો ઉલ્લેખ આવતો નથી. આ ગ્રંથો ને ગ્રંથકારોના ઉલ્લેખ પરથી ત્રેતકાલના અંતના અગ્રસામાં જૈન સાહિત્યમાં પુરાણકથામંત્રણેને લગતાં પદ્મપુરાણ, હરિવંશપુરાણ ને આદિપુરાણ જેવાં પુરાણકાવ્યોની રચનાપ્રવૃત્તિ ધણી

૧૭૪ શ્લોક ૩૫. અહીં કર્તાનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી.

૧૭૫ શ્લોક ૩૬. અહીં કૃતિનું નામ સ્પષ્ટ જણાવ્યું નથી.

૧૭૬ એના કર્તાનું નામ પણ ઉપલબ્ધ નથી વાહિરાજસૂરિએના કર્તાનો વિશેષવાદી તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે (પાર્શ્વનાથચરિત, ૧, ૨૧).

૧૭૭ નાથૂરામ પ્રેમી, જૈન સાહિત્ય ગૌર દત્તિહાસ, પૃ. ૫૦૨.

૧૭૮ આ કૃતિઓના સમય માટે જુઓ સદર પૃ. ૫૦૩-૧૨.

પ્રચલિત થઈ જણાય છે. ૧૭૬ હરિવંશ પુરાણમાં કુલ લગભગ નવ હજાર જેટલા શ્લોક છે. એમાં કથાવસ્તુ યોજનાપુરઃસર મૂંઝવામાં આવ્યું છે. કથાનો ઉપોદ્ધાત મહાપીર સ્વામીના ચરિતથી થાય છે ને એનો ઉપસંહાર એમની શિષ્યપરંપરાથી થાય છે. હરિવંશના ત્રિપથનો પ્રસ્તાવ એ વંશના જિતશત્રુની કૈવલ્યપ્રાપ્તિના વર્તમાન પ્રમંગ પરથી રજૂ કરવામાં આવ્યો છે અને એનું વસ્તુ શ્રેણિક ને ગૌતમની પ્રશ્નોત્તરીરૂપે નિરૂપવામાં આવ્યું છે. આરભમાં ઋષભદેવનું ચરિત આપવામાં આવ્યું છે ને હરિના કુલને જાડુવત્રીના વશ સાથે સાંકળવામાં આવ્યું છે. હરિવંશના નિરૂપણમાં વસુદેવ ને અરિષ્ટનેમિના ચરિત ઉપરાંત કૃષ્ણ ને પાંડવોના ચરિતનો પણ મહાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. વળી પુરાણની ઢાંચે સમસ્ત શ્લોક ને સમગ્ર કાલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. કેટલીક કથાઓમાં પૂર્વજન્મના યે પ્રમંગ આપવામાં આવ્યા છેઃ કર્મફલ ને સ્વપ્રદર્શનની માન્યતા ધણી 'કથાઓમાં' દેખા દે છે. જૈનધર્મ ને વેદધર્મ તરફના રાગદોષ પણ કેટલીક વાર નજરે પડે છે. 'જૈનધર્મનાં તત્ત્વોનો' ઉપદેશ કેટલાક સર્ગોમાં સ્વાભાવિક રીતે ઉમેરવામાં આવે છે. વીરનિર્વાણનો સમય શક સંવત પૂર્વે ૬૦૫(ઈ. પૂ. ૫૨૭)નો માનવામાં આવ્યો છે. સૈષ્ય, તપ, વિહાર, નગર, દિગ્-વિજય, વર્મત, યૌવન, મંગીત, 'સ્વયંવર', મંગ્રામ, આપકરણ ઇત્યાદિ વિવિધ વર્ણનીય ત્રિપથોનું વર્ણન ક્યારેક નજરે પડે છે, પરંતુ મહાકાવ્યોના ધોરણે એનું પ્રમાણ ધણું ઓછું જણાય છે. પાંડવોની કથામાં દ્રૌપદી એકલા અર્જુનની પત્ની હોવાનું પ્રતિપાદિત કરીને એના પર થયેલા અનેકપતિત્વના દોષારોપણને વખોડવામાં આવ્યું છે. ભારત-યુદ્ધમાં જરામંધવધનો પ્રમંગ મૂકવામાં આવ્યો છે ને એ યુદ્ધને અંતે

૧૭૬ સંવિશેષ કૃતપદ્યચરિતની રચના વી.સ. ૧૨૦૪(વિ.સં. ૭૩૪)માં થઈ હતી. જિનસેન સ્વામીનું આદિપુરાણ શક સંવત ૭૬૦-૬૫(વિ. સં. ૮૯૫-૯૦૦)ના અરસામાં રચાયું જણાય છે. (નુઓ નાથૂરામ પ્રેમી, સદર, પૃ. ૫૧૨.)

નામદેવનું સામન સ્થપાનાં દુર્ગોધન, દ્રોણ, કૃષ્ણ, કુશાસન વગેરેએ જૈનદીક્ષા લીધાનું જણાવવામાં આવ્યું છે. કૃષ્ણે તીર્થંકરના ઉપદેશથી જૈનધર્મની અસર ઝીલી દારિકાનો નાગ થતાં દક્ષિણ મથુરા તરફ પ્રયાણ કર્યું ને ત્યાં એ જલકુંભારના શરથી વિંધાતાં નેમિનાથનું સ્મરણ કરી મૃત્યુ પામ્યા, પાંડવોએ વિરક્ત બની જિનની ઉપાસના કરતાં શત્રુગંધ પર દેવ્યાગ કર્યો અને બલરામે પણ જૈનધર્મની દીક્ષા લઈ સ્વર્ગારોહણ કર્યું એવા ફેરફાર જૈન પુરાણોની પ્રચલિત હતા છે. આ લાંબા પુરાણકાવ્યના પંચપર્વાલ સર્મ બૃહત્કાવ્યોમાં પ્રચલિત એવા અનુષ્ટુપ છંદમાં લખાયા છે. બાકીના સર્ગોમાં કુતવિલેખિત, વંશરથ, વર્મતતિવક, ઉપેન્દ્રવત્સ, માલિની, વંશરથ, પૃથ્વી ને નર્દદક જત વપરાયા છે. સર્ગને અંતે મોટે ભાગે શાર્દૂલવિકીરિત, સમ્બરા, મંદાકાન્તા, વર્મતતિવક, પૃથ્વી, કુતવિલેખિત ઇત્યાદિ જુદાજુદા છંદોનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. ચોત્રીસમા સર્ગમાં તે અનુષ્ટુપ ઉપરાંત ઇન્દ્રવત્સ, શાર્દૂલવિકીરિત, સમ્બરા, હરિણી, ગ્યોહતા, આપા ઇત્યાદિ અનેક છંદોનું વૈવિધ્ય દર્શાવવામાં આવ્યું છે. હરિવંશ પુરાણ આમ મૈત્રકકાલીન જૈન પુરાણકાવ્ય તરીકે અનેક રીતે પઠનીય છે.

૨૫૬. જૈન સાહિત્યમાં શનુંજય-માહાત્મ્યનું ને પુરાણકાવ્ય છે તે વલ્લભીમાં 'રામ સિનાદિત્યના આગ્રહથી' ધનેશ્વરસૂરિએ રચ્યું હતું એવો હંદનેખ એમાં આવે છે. ૧૮૦ વર્ષો એમાં રામ-ઉત્તર સાહિત્ય એને બૌદ્ધ ધર્મનો, બૌદ્ધ આપી પોતાનું વચસ સ્થાપનાર, બૌદ્ધ લોકોનો પરાભવ કરી ધનેશ્વરસૂરિએ રામ

શિલાદિત્યનો અનુરાગ જૈનધર્મ તરફ વાળ્યાનો ને શિલાદિત્યે જૌદોએ
જૂટવી લીધેના જૈન તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યાનો ઉદ્દેશ આવે છે ૧૮૧
આ ઉદ્દેશથી સ્પષ્ટત મૈત્રકનશનો કોઈ અતિમ શીવાદિત્ય ઉદ્દિષ્ટ
લાગે છે પરંતુ આ કાવ્યમા એનો સમય નિકમ મનત ૪૭૭ બાણા
વામા આવ્યો છે ૧૮૨ એ તદ્દન અસંભવિત છે, કેમકે એ મગ્યે તો
મૈત્રક સત્તાની સ્થાપના થવાને થ પચાસેક વર્ષની વાગ હતી કાવ્યમા
આ ગિતિનું વર્ષ નિકમ મનતનું હોવાનો અપ્રત્યક્ષ નિર્દેશ છે ને એ ગાળને
કવિ પોતાનો સમકાલીન કહે છે, એથી આ મિતિમા ખીમ કોઈ

માહાત્મ્ય યદુવશભૂષણમણીરત્યાપ્રહાર્દત
સ્થાકાર્યોદ્ધ વહુદર્પદ વૃષશિલાદિત્યસ્ય તીર્થોદ્ધૃતે ॥ (૧૫, ૨૪૯)
ધ્રીધ્રીમાન્ યદુવશભૂષણમણી રાજા શિલાદિત્ય દ્વ-
ત્યાસન્ ૧ વાતયન્ના જિનાર્ચનરત શત્રુઘ્નયાદ્રીશિતુ ।
માહાત્મ્ય સ ધનેશ્વરં ગુહ્યરં નરવોપરોચ્ય સ્વય
મન્યે કારયતિ સ્મયતદસ્તવહરહ સદ્ધસ્ય સર્વેષ્ટદમ્ ॥ (૧૫, ૨૫૧)

૧૮૧

પ્રિયત્યપિ મ્તે કાલે તતો વિદ્યાવલાદત્તમ્ ।
ઘૌદ્ધા સમ્મોઘ્ય ભૂપાલાન્ દુર્જયા પરવાદિભિઃ ॥
--- શાસનાન્યન્યાન્યાત્મધર્મ જગત્યપિ ।
સ્થાપયન્તો પ્રસિધ્ધન્તિ તીર્થાણિ સકાલાન્યપિ ॥
ઇતથ લન્ધિસમ્પન્ન સર્વદેવમયો ગુહ્ય ।
શશિગચ્છામ્બુધિશશી સૂરિર્માવી ધનેશ્વર ॥
સોડનેકતપસા પુથ્યો વલમ્બોપુરનાયકમ્ ।
શિલાદિત્ય જિનમતે વોધયિષ્યતિ પાવને ॥
નિર્વાસ્ય મળ્ડલાદ્ ઘૌદ્ધાન્ શિલાદિત્યેન સૂરિરાટ્ ।
વારયિષ્યતિ તીર્થેષુ શાન્તિક ચૈત્યસઘયમ્ ॥ (૧૫, ૧૮૨ ૮૬)
૧૮૨ સપ્તસપ્તતિમન્દાનામતિવમ્ય ચતુ શંતીમ્ ।
વિક્રમાર્કાચ્છિલાદિત્યો મપિતા ધર્મશુદ્ધિકૃત્ ॥ (૧૫, ૧૮૭)

અર્થતારણનો અવકાશ રહેલો નથી. આથી કાવ્યમાં અસંભવિત મિતિ આપવામાં આવી છે એ નિશ્ચિત હોઈ કાવ્યનો એ રચનાકાલ મંદિય હરે છે. વળી વલ્લભીના શીલાદિત્યનો સમકાલીન કવિ એના નામની શીલાદિત્યને બદલે શિલાદિત્ય એી અશુદ્ધ 'જોડણી કર્યા કરે એ પણ અસંભવિત છે. આ બંને કારણોને લઈને શત્રુજય માહાત્મ્ય વસ્તુતઃ મૈત્રકકાક્ષના અંત પછી લાંબા વખતે લખાયુ લાગે છે. આ ઉપરાંત વિવિધતીર્થકલ્પના કર્તા જિનપ્રભસૂરિએ રચેલા શત્રુજયતીર્થકલ્પમાં શત્રુ જયતીર્થના ઉદ્ધારના છેક વિ. સં. ૧૩૭૧ સુધીના પ્રમંથ ગણાવવામાં આવ્યા છે એમા રાગ શિવાદિત્યનો લેશમાત્ર ઉલ્લેખ આવતો નથી; જૈન ધર્મના ઇતિહાસમાં ધનેશ્વસૂરિનો જે કોઈ પ્રાચીન પુસ્તકોમાં ઉલ્લેખ આવતો નથી. ૧૮૩ શત્રુજય માહાત્મ્ય વિ. સં. ૧૩૭૧ પછી રચાયુ હોવાનુ પ્રમાણુ તો એની અંદરથી જ મળી આવે છે, કેમકે એમાં કુમારપાલ, બાહડ, વસ્તુપાલ ને સમર આદિ અનુકાલીન ઉદ્ધારકોનો જે ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે. ૧૮૪ આ બધા મુદ્દાઓ પરથી એવું ક્વિત થાય છે કે શત્રુજય માહાત્મ્ય વસ્તુતઃ વિ. સં. ૧૩૭૧ પછી રચાયું હતુ, પરંતુ એમાં એ વલ્લભીના રાગ શીલાદિત્યના સમય

૧૮૩ પ્રયત્નચિન્તામણિ(સ. ૧૩૬૧)માં છેવટે પ્રશ્નું પ્રબન્ધોમાં આપેલા મત્તરાદિપ્રબન્ધમા મહુવાદીના વિજય અમાદિ બીહો શત્રુજય પરના યુગાદિદેવને પુષ્કરે પૂજતા હતા ને શિલાદિત્યે જૈનમુનિના સસર્થથી જૈનધર્મ અગ્રીકાર કરી શત્રુજયતીર્થનો અપાર મહિમા જાણી એનો છલોદ્ધાર કરાવ્યો એવો ઉલ્લેખ આવે છે, ત્યારે જિનપ્રભે સ. ૧૩૮૫માં રચેલા શત્રુજયતીર્થકલ્પમાં શિવાદિત્યનો લેશમાત્ર નિર્દેશ આવતો નથી. વળી પ્રબંધચિન્તામણિમાં શિલાદિત્યને શત્રુજયનો મહિમા કહેનાર જૈનમુનિનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી, પણ એના ઉત્તરાર્થ પરથી એ મહુવાદી જ હોવા જોઈએ એવો ભાસ થાય છે.

૧૮૪ તતઃ ગુમારપાલસ્તુ બાહડો વસ્તુપાલકઃ।

સમરાવા મવિવ્યન્તિ શાસ્ત્રનેઽસ્મિન્ પ્રમાત્તકઃ॥ (૧૫,૮૮)

જેટલા પ્રાચીન મળ્યા ત્યાંથી દેખાવ રામા આ મેં છે
 એવી રીતે નચવે ॥ કર્તા મનના ॥ ચરિતને પ્રવચ્ચિતામણિ,
 પ્રવધકોશ ધરનાદિ અન્યેમા વનની ॥ નમ્ન શિનાદિત્ય આવે સાધનામા
 આ મુ છે એ પશુ શકાપદ છે ૧૮૫ પ્રમાવચરિતમા વનનીનો ભગ
 વીર સનત ૮૪૫(વિ મ ૭૭)મા ને મ નનાદીનો નાદવિ ૮૫ પીર
 માત ૮૮૪(વિ મ ૪૧૪)મા થયે મણા મે છે ૧૮૬ પ્રવધવિતા
 મણિ ને પ્રવચ્ચકોશમા મનનાદી રાજા શિનાદિત્યને બાણેજ કલ્પો
 છે ત્યારે પ્રમાવચરિતમા એ ભૂગુકર ॥ જિનાનંદ મુરિની વનની
 મા વસતી દુર્ગલદેવી નામે બહે ॥ દીપ્તે કહેનામા આ મે છે
 આમાની પહેલી પ્રણાતિ એમા આપેલી નમ્ન શિનાદિત્યની કપોળ
 કરિત ઉત્પત્તિ પૃથ્વી આપેઆપ અનંદેય કરે છે પ્રવધકોશમા
 વળી મનનાદી નક્ષત્રો ભગ થનાનુ અગાઉથી જાણી લઈને ત્યાંથી
 પગાસર ચા-ચા મયા ને પછી સત્ત્વાતકતીર્થના સરના ચિન્તાપક
 બન્યા એવો ઉત્તેજ આવે છે ૧૮૭ આમ પ્રમાવચરિતની જેમ પ્રવધ

૧૮૫ જુઓ પ્રવધવિતામણિમા આપેલો મહાવદિપ્રવધ (પૃ ૧૦૬ ૭૭) ત ॥
 પ્રવધકોશમા આપેલું મદ્યવદિવરિત્ર (પૃ ૨૧ ૨૩) પરંતુ એ અગાઉ ત્યારેજ
 પ્રમાવચરિતમા આપેલા મદ્યવદિપ્રવધમા વળીપતિ શિલાદિત્યનો કઈ
 ઉત્તેજ આવતો નથી

૧૮૬ શ્રીવર્ધમાનસવત્સરતો વત્સરશતાષ્ટકેઽતિગતે ।
 પથાધિકનત્વારિશતાધિકે સમવનિ વલ્મ્યા ॥
 મદ્યતુરુકવિહિતસ્તસ્માત્તે મૃગુપુર વિગાશયિતુમ્ ।
 આગચ્છતો દેવ્યા નિવરિતા શ્રીમુદર્શનયા ॥
 ધીવીરવત્સરાદય શતાષ્ટકે ચતુરશીતિસયુક્તે ।
 જિગ્મે સ મહાવાદી ચૌદાસ્તદ્વ્યતરાધાપિ ॥

(વિજયસિદ્ધસુરિપ્રવચ્ચ, શ્લોક ૮૧-૮૨)

૧૮૭ એતદ્ય પ્રથમ દ્વારા મહાવાદી મહામુનિ ।

કોશ પણ મદતવાની વલ્લભીભંગના સમકાલીન હોવાનું જણાવે છે. ને પ્રવચ્છકોશ તેમજ પ્રવચ્છચિન્તામણિ વલ્લભીભંગનો સમય વિ. મં. ૩૭૫ આપે છે. પરંતુ વલ્લભીનો ભંગ વસ્તુતઃ વી. સં. ૮૪૫ (વિ. મં. ૩૭૫)-માં નહિ, પણ વિ. મં. ૮૪૫માં થયેલ હોય. ૧૮૮ આથી એ અનુમાર મદતવાદીનો સમય પણ વી. મં. ૮૮૪ને બદલે વિ. મં. ૮૮૪નો હોવા મેંભવે. પરંતુ મદતવાદીના ગ્રન્થનો અભ્યાસ કરતાં એ ગ્રન્થકાર જિન-ભદ્રગણિ (વિ. મં. ૬૪૫) પહેલાં થયા હોવાની પ્રતીતિ થાય છે. ૧૮૯ વળી એ ગ્રન્થ પર વૃત્તિ લખનાર મિંહ ક્ષમાગ્રમણ પણ સાતમી સદીમાં થયા જણાય છે. ૧૯૦ આથી મદતવાદીના સમય માટે આપેલી વીર મંવત ૮૮૪ની મિતિ અસંદિગ્ધ દેરે છે. આ મળ્યે નાગાર્જુને કરેલી વાલ્લભી વાચના (સંગ્રહગ વી. મં. ૮૨૭-૮૪૦) તૈયાર થઈ ચૂકી હતી ને એને માથુરી વાચના સાથે સરખાવીને બંને વાચનાની મંકલિત પ્રત તૈયાર કરવાની દેવદિગણિ ક્ષમાગ્રમણ (વી. સં. ૯૮૦ કે ૯૯૩)ની પ્રવૃત્તિને લગભગ એક શતકની વાર હતી. મૈત્રક રાજ્યની સ્થાપના તો વળી ત્યાર પછી થઈ. આથી મદતવાદીના સમયમાં ખરી રીતે વલ્લભીની રાજસત્તાનો ભગ તો શું હિંચ પણ થયેલ નહોતો, તો એમને વલ્લભીભંગ સાથે કેવી રીતે સાંકળી દેવામાં દેવામાં આન્યા હશે? મને લાગે છે મદતવાદી વલ્લભીના વતની હતા ને વલ્લભીમા જોઈને તેમજ જોનેતર ન્યાયમાં પારગત થયા હતા એ પ્રજ્ઞાસિ ખરી

સહિત. પસ્તિરેણ પચાસરપુરીમણા ॥ ૬૮

નામેન્દ્રગચ્છસત્ત્વેષુ ધર્મસ્થાનેષ્વભૂત્યમુ ।

પ્રીસ્તભ્મનસ્તીર્થેડપિ સદ્ધસ્તસ્યેશત્તામધાન ॥ ૬૯

૧૮૮ જુઓ: ૧૦૯.

૧૮૯ ગો. હ. ભટ્ટ. દ્વાદશારનચક્ર, આયુષ્ય, પૃ. ૫-૬

૧૯૦ સદર, પૃ. ૭. સિદ્ધસુરિ જિનભદ્રગણિના વિશેષાવસ્થકભાષ્યની ૪ ટાકે છે, પરંતુ ધર્મપ્રીતિ (ઈ. સ. ૬૫૦-૭૦૦)ને હિંચ પણ કરતો નથી.

હશે ને ૧૩મી-૧૪મી સદીમાં એમને એમના વલ્લભી સાથેના ગ્રંથ-
ને લઈને વલ્લભીના નામ સાથે ગાદ મંડળાયેલા શીવાદિત્ય રામના
સમકાલીન માની લેવામાં આવ્યા હાજે છે, ત્યારે શીવાદિત્યના સમય-
ની તો શું વંશની ચે ખરી માફતી જળવાઈ રહી નહોતી, એટલું
જ નહિ, એના નામના અર્થની કે એની જોડણીની ચે ખરી મૃતિ
રહી નહોતી. આ રીતે મલ્લવાદી મૈત્રકકાલીના (અને શુભકાલીના ય)
આરમ્ભ પહેલા ઘર્ષ ગયા હોવાનું ફલિત થાય છે. મલ્લવાદીએ સમ્મતિ-
પ્રકરણ પર વૃત્તિ^{૧૯૧} લખી, વિધિનિયમમદ્ભૃં એ આપીના વિવરણરૂપે
વિધિભગ, વિધિનિયમભંગ ને નિયમભંગને લગતા બાર આરાવાળા
નયચક્રો અન્ય તૈયાર કર્યો ને એ ઉપરાંત પદ્યચરિત નામે મોટું કાવ્ય
પણ રચ્યું.^{૧૯૨} આમાં પરવાદનું ખંડન કરી નવવાદ ને રચાદવાદનું
સમર્થન કરનાર દ્વાદશારનચક્ર મલ્લવાદીની સદ્ગુણી સુપ્રસિદ્ધ કૃતિ છે.
આ કૃતિ સ્વતંત્ર રૂપે હુમ ઘર્ષ મર્ષ છે,^{૧૯૩} પરંતુ એનો પાઠ સિદ્ધ-
ક્ષમાશ્રમણકૃત વૃત્તિની બેદર જળવાઈ રહ્યો છે, પણ પદ્યચરિત ગિય-
કુલ ઉપલબ્ધ નથી. આ મલ્લવાદીને અંજિયતશા ને યક્ષ નામે બે
ભાઈ હતા અને જિનયશાએ અલ્પ રામની સભામાં પ્રમાણ અન્ય
તેમજ શબ્દશાસ્ત્રમાં વિધાન્તવિદ્યાધરવહ નામે ગ્રંથ પર ન્યાસ રચ્યો અને
યક્ષે નિમિત્ત નામે સહિતા રચી એવો. ઉલ્લેખ પ્રભાવકચરિતમાં આવે
છે,^{૧૯૪} પરંતુ આ બે લેખક વલ્લભીના આ પ્રાચીન મલ્લવાદીના

૧૯૧ સદર, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૫-૨૭

૧૯૨ જુઓ પ્રભાવકચરિતના મલ્લવાદિચરિતમાં

ધીપદ્યચરિત્તં નામ રામાયણમુદાહરત્.

ચતુર્વિંશતિરેતસ્ય સદૃશા પ્રત્યમાનતઃ ॥ ૭૦

મલ્લવાદીના નયચક્ર ને પદ્યચરિત અન્ય શુદ્ધાનંદે અપ્રાપ્ય દર્શા છે એવો ઉલ્લેખ
પ્રભાવકચરિતમાં આવે છે (સદર, શ્લોક ૭૨-૭૩).

૧૯૪ સદર, શ્લોક ૩૭-૩૯

નહિ, પણ જૌદ આચાર્ય ધર્મકીર્તિકૃત ન્યાયચિન્દુ (લગભગ ઈ. સ. ૧૫૦-૭૦૦) પરની ધર્મોત્તરકૃત ટીકા પર ટિપ્પણ લખનાર યીમ અનુકાલીન મલ્લવાદીના^{૧૯૫} હાઈ હોવાનું જણાય છે.^{૧૯૬} આ અનુસાર એમના અથ ભૈરવકાલના અસ્ત પછી લાંબા સમયે લખાયા લાગે છે. આમ ભૈરવકાલ સાથે સંકળાયેલી અનેક જૈન કૃતિઓ વસ્તુતઃ ભૈરવકાલમાં રચાઈ નથી. ભૈરવકાલ દરમિયાન તે જૈન સાહિત્યમાં જિનસેનસૂરિકૃત હરિવંશપુરાણ ઉપરાંત જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણના વિશેષાવશ્યકમાધ્ય આદિ મનોની ને જિનદાસગણિ મહત્તરની ચૂર્ણિઓની રચના થઈ હતી. ને આ બંને સૂરિઓનું સાહિત્ય પશ્ચિમ ભારતમાં રચાયું જણાય છે. આમાં વિશેષાવશ્યકમાધ્ય શક સં. ૫૩૧(વિ. સં. ૬૬૫)માં વલ્લભીમાં શાંતિનાથના દેરામરમાં લખાયું લાગે છે.^{૧૯૭}

૧૯૫ ધર્મોત્તર(૯મી સદી)ની ન્યાયચિન્દુટીકા પર ટિપ્પણી લખનાર મલ્લવાદી ને જિનભદ્રગણિ (લગભગ ઈ. સ. ૬૦૦) પહેલાં થયેલા મલ્લવાદી એક હોઈ શકે નહિ એ નિર્ણયવાદ છે (જો. ૬ બંદ, દ્વાદશાસ્ત્રનયવલ્લ, આમુખ, પૃ ૬-૭)

૧૯૬ આથી આ અલ્લ રાજ દક્ષિણ ગુજરાતનો સેંદૃક રાજ અલ્લશક્તિ (ઈ સ. ૬૫૫) હોવા સંભવ નહિ.

પરંતુ જિનદામગણિની લેખનપ્રવૃત્તિને ગુજરાત સાથે સાંકળવાને પૂરું પ્રમાણ ઉપલબ્ધ નથી. એવી રીતે મૈત્રકક્ષાલના આરંભના અરસામાં સંપ્રદાયગણિ વાચકે રચેલો વગુરેવહિંદી નામે પ્રાકૃત કથાગ્રન્થ પણ કયાં રચાયો હતો એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. જૈન સાહિત્યની જેમ જૌદ સાહિત્યનું કેટલુંક સાહિત્ય પણ મૈત્રકક્ષાલ સાથે ખોટી રીતે સંકળાયેલું જણાય છે. સુઅન સુઆગની નોધમા આચાર્ય સ્થિરમતિ ને ગુણમતિએ પોતાની પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ વલ્લભી નજીકના વિદારમા રચી હોવાનો ઉલ્લેખ આવે છે ને વલ્લભીના દાનચાસનોમા આચાર્ય સ્થિરમતિના વિદારને દુદાવિદારમંડલની અંતર્ગત જણાવ્યો છે એ પરથી એ જે જૌદ આચાર્યો મૈત્રકક્ષાલીન હોવાનો ભામ થાય છે. પરંતુ સ્થિરમતિના પુસ્તકનો સ્ત્રીની અનુગાહ ઈ. સ. ૭૯૭-૪૩૯ દરમિયાન થયો હતો^{૧૯૮} અને સ્થિરમતિ ને ગુણમતિના ગુરુ અસંગ ને વસુઅંધુ પણ ઈ. સ. ૪૦૦ પહેલાં થયા જણાય છે^{૧૯૯} એ જે હકીકત પરથી સ્થિરમતિ-ગુણમતિ મૈત્રકક્ષાલના આરંભ પહેલાં યર્ષ ગયા હોવાનું દર્શિત થાય છે. આમ મૈત્રકક્ષાલનાં ગણાતાં અનેક પુસ્તક વસ્તુતઃ મૈત્રકક્ષાલના આરંભ અગાઉ કે એના અંત પછી રચાયાં જણાય છે ને બાકીના જે પુસ્તક એ કાલ દરમિયાન લખાયાં

નથી એ પરથી આ મિતિ રચનાની ન હોવાની સંકા હપરિચિત થાય છે. પરંતુ એ મિતિ આ પ્રત લખાયાની હોવા સભવતી નથી, કેમકે એ પ્રતની લિપિને મરોડ સ્પષ્ટતઃ મૈત્રકક્ષાલના અસ્ત પછીનો છે. મિતિમાં જણાવેલાં તિથિ વાર ને નક્ષત્રનો મેળ મળી રહે છે. પટ્ટાવલીઓમાં જિનભદ્રગણિના સ્વર્ગવાસની મિતિ વીર સવત ૧૧૧૫ (વિ. સં. ૬૪૫) કે ૧૧૨૦ (વિ. સ. ૬૫૦)માં આપવામાં આવી છે. ગાથામાં જણાવેલી મિતિ આ મિતિઓની એકદમ નજીક હોઈને જિનભદ્રગણિનું ભાષ્ય એની રચના થઈ તરત જ વલ્લભીમાં લોકપ્રિય થયું હતું એ નિઃસંક છે.

^{૧૯૮} તકાકુસુ, ઇન્ડિસંગ, પૃ. ૨૨૬

^{૧૯૯} ઇલિયટ, હિન્દુધર્મ એન્ડ બુદ્ધિધર્મ, પૃ. ૨, પૃ. ૮૭

હતાં તેમાંનાં ઘણાં ઝોઝાં પુસ્તકોને ગુજરાતની સ્થળમર્યાદા સાથે સંગ્રહી સંકલ્પી ગયા છે.

૨૫૭. સાહિત્યસર્જનની સાથે સાહિત્યવિદ્યાનો યે વિકાસ થતો જતો હતો. શબ્દવિદ્યા (વ્યાકરણ), અભિધાનકોશ, ૭૮૬ ને અલંકાર એ કાવ્યવિદ્યા-કાવ્યશાસ્ત્રના મુખ્ય વિષય ગણાતા, ૨૦૦, કાવ્યશાસ્ત્ર એમાં શબ્દવિદ્યાના એ કાવ્યના પ્રચલિત ગ્રન્થોનો ઉલ્લેખ ઉપર શિક્ષણનાં વિષયમાં આવી ગયો છે. એ મર્ચ ગ્રન્થ પાણિનિતંત્રના છે. કુસ્તેન ગાયાદિત્યની પ્રચલિતમાં પણ પાણિનીય તંત્રનો ઉલ્લેખ આવે છે. ૨૦૧ આ પરથી એ કાવ્યના ગુજરાતમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં પાણિનિતંત્ર પ્રચલિત હોવાનું જણાય છે. ભટ્ટિ-કાવ્ય પરની ટીકાઓમાં કેટલાક ટીકાકાર કાવ્ય-ત્ર-કલાપ, સંક્ષિપ્તસાર ને મુખ્યબોધનાં તંત્ર અનુમરે છે, પરંતુ ભટ્ટિ પોતે મોટે ભાગે પાણિનીય તંત્રને જ અનુમરતો જણાય છે. વ્યાકરણના શિક્ષણમાં કથાવસ્તુની અંદર ઉદાહરણ ગૂંથનાર ભટ્ટિના મહાકાવ્યનો ફાળો નોંધપાત્ર છે. અભિધાનકોશના સાહિત્યમાં એ સમયે કયા ગ્રન્થ પ્રચલિત હશે ને એમાં ગુજરાતે સો ફાળો આપ્યો હશે એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. ૭૮૬-શાસ્ત્રના વિષયમાં પણ મૈત્રકાલીન ગુજરાતની કોઈ કૃતિનો વિશિષ્ટ નિર્દેશ ઉપલબ્ધ નથી. ભટ્ટિકાવ્ય ને હરિવંશપુરાણમાંના હંદપ્રયોગો પરથી અનુમાન કરવામાં આવે, તો એ સમયે સદૃશી વધુ પ્રચાર અનુબુધ હદનો જણાય છે. મગધતોમાં ધ્રુવગ્ન, ઉપેન્દ્રવગ્ન, ઉપગ્નતિ, રથોદ્ધના, વંશગ્ન, કુતવિસંખિત, વગંતતિવક ને માવિની જેવાં દૂકો વસ્તોનો ઉપયોગ વિશેષ પ્રમાણમાં નજરે પડે છે. લાંબા વસ્તોમાં પૃથ્વી,

નર્દટક, હરિણી, શાર્દૂલવિકીરિત ને સમ્બરનો વિશેષ પ્રયોગ થયો છે. આ ઉપરાંત ક્યારેક તનુમધ્યા, દોષક, શાલિની, પ્રતિભાક્ષરા, તોટક, પ્રહર્ષિણી, રચિરા, પ્રહરણુકલિકા, મદાકાન્તા, શિખરિણી, નન્દન, અશ્વલક્ષિત, અપરવકત્ર ને પુષ્પિતાગ્રા જેવા ળીમ અનેક અક્ષરમેળ છંદ હેખા દે છે. માત્રામેળ છંદોમા આર્યા, ગીતિ, ઉદગીતિ ને આર્યા-ગીતિનો પ્રયોગ નજરે પડે છે. અલંકારશાસ્ત્રને લગતું મૈત્રકકાલીન ગુજરાતનું કોઈ વિશિષ્ટ પુસ્તક ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ ભટ્ટિકાવ્યનો દસમો સર્ગ અલંકારશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ રચાયો હોઈ એના શ્લોકોમા આપેલા ઉદાહરણો પરથી ભટ્ટિના સમયના અલંકારશાસ્ત્રની વ્યવસ્થિત રૂપરેખા જાણવા મળે છે. એમાં શબ્દાલંકારના જે ને અર્થાલંકારના છત્રીસ પ્રકાર આપવામાં આવ્યા છે. શબ્દાલંકારોમાં અનુપ્રાસના પેટાપ્રકાર પાંચવામાં આવ્યા નથી, જ્યારે યમકના વીસ પ્રકાર દર્શાવવામાં આવ્યા છે. અર્થાલંકારોના પ્રકાર આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યા છે: દીપક, રૂપક, ઉપમા, અર્થાન્તરન્યાસ, આક્ષેપ, વ્યતિરેક, વિભાવના, સમાસોક્તિ, અતિશયોક્તિ, યથામંજ્ય, ઉત્પ્રેક્ષા, વાર્તા, પ્રેમસ્, રસવત્, જીર્જસ્ત્રી, પર્થાયોક્તિ, સમાદિત, ઉદાર, મિત્રદ્વિ, અપહ્રુતિ, વિશેષોક્તિ, વ્યાજસ્તુતિ, ઉપમારૂપક, તુલ્યયોગિતા, નિર્દર્શન, વિરોધ, ઉપમેયોપમા, સંકોચોક્તિ, પરિવૃત્તિ, સસંદેહ, અનન્યથા, ઉત્પ્રેક્ષાવચન, સંસૃષ્ટિ, આશિસ્, હેતુ ને નિપુણ. આમાં દીપકના ત્રણ, રૂપકના ચાર, ઉપમાના છ, આક્ષેપના બે, ઉદારના બે (કે ત્રણ), ને મિત્રદ્વિના ત્રણ ઉપપ્રકાર ગણવામાં આવ્યા છે. ભટ્ટિએ કરેલી અલંકારોના પ્રકારો ને ઉપપ્રકારોની આ ગણતરીને યાકોગીએ લામદ ને દંડીએ કરેલી ગણતરી સાથે સરખાવી છે. ૨૦૨ આ સરખામણી પરથી માલૂમ પડે છે કે દંડીની સરખામણીએ લામદની ગણતરી

ભટ્ટિની ગણતરી સાથે ધણું સામ્ય ધરાવે છે ને એ એમાં ભટ્ટિ ભાગદ-
નો પુરોગામી છે એ જોતાં ભટ્ટિએ આપેલી ગણતરી પ્રાચીન પરં-
પરા અનુસારની જણાય છે. ભટ્ટિએ ને ભામહે જે પરંપરાનો મુખ્ય
આધાર લીધો છે તે પરંપરામાં હેતુ ત્રણ અર્થાલંકારોનો સમાવેશ
થયો જણાતો નથી. ભટ્ટિ ને ભામહે અશિષ્ટને ઉચિત રીતે અંતે
ઉમેર્યો છે. ભટ્ટિએ આ ઉપરાંત બીજા એ અલંકારોનો ઉમેરો બીજો
દ્રાક્ષ પરંપરામાંથી કર્યો લાગે છે. ૨૦૩ ભટ્ટિ ને ભામહની સરખામણીએ
દંડીએ અલંકારના પ્રકારો ને ઉપપ્રકારોના વર્ગીકરણમાં મળ્યા નોંધપાત્ર
ગતભેદ રજૂ કર્યો છે. ભાવિકત્વ અલંકારની વિશિષ્ટ અમતૃતિ હોવાથી
ભટ્ટિએ એનું અલગ નિરૂપણ કર્યું છે ને એ બાબતમાં ભામહ પણ
એને અનુસરે છે. ભટ્ટિ કાવ્યદોષોનાં ઉદાહરણ આપતો નથી એ
વ્યાવહારિક છે, કેમકે નહિતો એ દોષોનો સમાવેશ એના પોતાના
કાવ્યમાં થઈ જાય. કાવ્યના ગુણોમાં ભટ્ટિ માણ્યેનાં ઉદાહરણ આપે
છે, પરંતુ પ્રસાદ ને ઓજસનાં ઉદાહરણ આપતો નથી. ભટ્ટિકાવ્યના
તેરમા સર્ગ પરથી એના સમયમાં કાવ્યની અમતૃતિમાં ભાગ સમ-
નો એ સમાવેશ કરવામાં આવતો હતો એવું માન્ય પડે છે. આમ
ભટ્ટિકાવ્યમાં આપેલાં ઉદાહરણો પરથી મૈત્રકકાલીન કાવ્યશાસ્ત્ર વિશે
ધણી માહિતી મળે છે.

૨૫૮. મૈત્રકકાલીન સાહિત્યના નંદૂના એ કાલના દાનશાસનોમાં
દેખા દે છે. દાનશાસનોનો મુખ્ય વિષય શાસનલેખનો હોવાથી એમાં
લેખકને પોતાની લેખનશૈલી દર્શાવવાનો ધણો ઓછો
દાનશાસનોની અવકાશ મળે છે. છતાં શાસનલેખના ૩૮ શબ્દ-
લેખનશૈલી પ્રયોગોમાં એ ધણી જગ્યાએ લલિત પદરચના નજરે
પડે છે, જેમકે સર્વનિવ સમાગ્નાપયતિ, અસ્તુ વસંતવિદિતં,

૨૦૩ ભટ્ટિએ સ્વર્ગાવોક્તિ ને અપ્રસ્તુતપ્રસંશા એજ અવકાશ લીધા નથી; ભટ્ટિએ
લીવેલા વાર્તા ને હેતુ ભામહે અવકાશ તરીકે સ્વીકાર્યા નથી.

માતાપિત્રો. પુત્ર્યાપ્ત્યાયનાય, સોપષાતકૈઃ મંયુક્તઃ સ્યાત્, મગગતા વેદવ્યાસેન વ્યાસેન ઇત્યાદિ. દાનશાસનોના લગભગ અઘા મુદ્દા સામાન્ય રીતે નિયત શબ્દપ્રયોગો અનુમાર રચ્ય થયા કરે છે, પરંતુ એમાં દાતા, એના પૂર્વજો ને એના વંશની લાગી પ્રશસ્તિ કરવામાં આવે છે, જેમાં લેખકને પોતાનું કવિત્વ દર્શાવવાની મુંદર તક મળે છે. મૈત્રક વંશનાં દાનશાસનોના લેખક દાન લેનાર રાજાના વંશની ને પૂર્વજોની પ્રશસ્તિ અગાઉનાં દાનશાસનોમાંથી અક્ષરશઃ ઉતાર્યા કરના, પરંતુ દરેક નવા રાજાની પ્રશસ્તિ તે તે રાજાના લેખકને હાથે રચાતી. આ પ્રશસ્તિ પણ એનું શરૂઆતનું દાનશાસન ધરાવે વખતે રચાઈ જતી ને પછી એનાં પછીનાં અર્ધાં દાનશાસનોમાં એની જ પુનરુક્તિ થયા કરતી. આથી મૈત્રક વંશનાં દાનશાસનોમાં આપેલી રાજપ્રશસ્તિમાં નવાનવા નક્કર જનાવ નોંધાયા નથી તેમ પ્રશસ્તિપદોના નવાનવા નમૂના રચાયા નથી. છતાં એ વંશના અતેક રાજાઓની જે પ્રશસ્તિઓ રચાઈ છે તેમાં કાવ્યની ઉચ્ચ શૈલી દેખા દે છે. આ સર્વ પ્રશસ્તિઓ સામાન્યતઃ ગદ્યમાં રચાઈ છે ને એ ગદ્ય ઓળખપ્રધાન ગૌડી રીતિનું છે. આ શૈલી ઉત્કર્ષી લેખોમાં પડેલપડેલી મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાના ગિરિ-નગરવાળા શિલાલેખમાં નજરે પડે છે ને વસબીનાં દાનશાસનોમાં છેક મુવસેન ૧ લાના સમયથી રૂઢ થયેલી જણાય છે. પ્રસમપ્રણતા-મિત્રાણાં મૈત્રકાણામ્ ને લતુલવલસપત્નિમળકલામોગસેષકપ્રદારદાતલવ્યવ્રતાપઃ પ્રતાપોવતતદાનમન્નાર્જવોષાઙ્ગિતાનુરાગોડનુરકમૌલમૃતમિત્રધ્રેણીયલાવાન્ત-રાજ્યધીઃ એ આરંભિક પદરચનામાં જ યમકાદિ શબ્દાલંકારની તેમજ લાંબા સમાસની ત્રિશિષ્ટ શૈલી દેખા દે છે. અર્થોલંકારોમાં ઉપમા, રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા, ત્રિરોધ, વ્યતિરેક, સ્ત્રોત ઇત્યાદિ અમુક અલંકાર વારંવાર નજરે પડે છે. ૨૦૪ કેટલાક પ્રશસ્તિ-પદોમાં કવિની અદ્ભુત

કદપના પ્રકટ થયા કરે છે, જેમકે પ્રથતપ્રભૂતપાર્શ્વવિકીરિટમાણિત્યમસ-
 નિતચરણનરામયૂઘ્વરગ્નિતાશેપદિગ્વધૂમુતઃ (જેણે નમેલા બળવાન રાખઓ-
 ના મુગટમણિઓથી વિરાગતાં ચરણોના નખોનાં કિરણોથી અશેપ
 દિગ્વધૂઓનાં મુખ રંજિત કર્યા હતાં.)^{૨૦૫} સમાસ ને અલંકારના અતિ
 પ્રમાણુવાળી આ ગદ્યશૈલી દેડી મુગંધુ ને બાણુભટ્ટની ઉચ્ચ ગદ્ય-
 શૈલીનું સ્મરણ કરાવે છે. વળી ક્યારેક આ પ્રચરિતઓમાં વ્યક્ત થયેલા
 ભાવ કાલિદાસની પદ્યકૃતિઓનું ચે સ્મરણ કરાવે છે, જેમકે દર્શયિતા
 શ્રીસરસ્વત્યોરેકાવિવાસસ્ય,^{૨૦૬} પ્રજાહૃદયરક્ષનાદન્વાર્થરાજશબ્દ.^{૨૦૭} ને
 સ્થિરસૌહૃદોડપિ નિરસતા હોવવતામ્.^{૨૦૮} શીલાદિત્ય ૭ માની પ્રચરિત
 અપવાદતઃ પદ્યમાં રચવામાં આવી છે.^{૨૦૯} એના ચારેય શ્લોક વસંત-

નાં યથાભિલપિતફલોપમોદઃ, મુવિશુદ્ધસ્વચરિતોદકક્ષાલિત-
 કલિકલહ્નઃ, રૂપકાન્તિસ્થર્ધગામ્ભીર્યયુદ્ધિષ્મ્પવ્મિઃ સ્મરદાશાઢ્યા-
 દિરાજોદધિત્રિદશગુરુખનેશાગતિશયાનઃ, પાદચારીચ સકલભુવન-
 મગ્ડલામોગપ્રમોદઃ, સર્વવિદ્યાપરાપરવિમાળાધિગમવિમલમતિરપિ
 સર્વવત્સુમાપિતલવેન મુલ્લોપપાદનીયપરિતોપઃ, અધિગતકલા-
 ધક્તાપઃ કાન્તિમાત્રિર્દૃતિહેતુરકલહ્નઃ કુમુદનાયઃ, કન્યાયા હવ
 મૃદુકરગ્રહણાદમન્દીકૃતાનન્દવિધિચ્ચેસુન્ધરાયાઃ, પચોદશ્યામ-
 શિલ્પરચૂષુકરચિરસન્નવિન્વ્યસ્તનયુગાયાઃ ક્ષિત્તેઃ પત્ન્યુઃ ઇત્યાદિ.

- ૨૦૫ વળી જુઓ. પૂર્વમેવ વિવિધવર્ણોઞ્જ્વલેન શ્રુતાતિશયેનોદ્માસિતધ્રુવણઃ
 પુનઃ પુનરુત્તેનેવ રત્નાલહારેણાલદ્રુતશ્રોત્રઃ, પરમહીપતિસ્પર્શદોષ-
 નાશનધિયેવ લક્ષ્મ્યા સ્વયમતિસ્પષ્ટચેષ્ટમાન્લિષ્ટાહ્વયટિઃ ઇત્યાદિ
 ૨૦૬ એકસપ્રથમદુર્લભં સજ્જતં શ્રીસરસ્વત્યો. (વિક્રમોર્વશીય, ૫, ૨૪)
 એકમસ્થમસ્મિન્દ્વયં શ્રીથ સરસ્વતી ચ. (રઘુવંશ, ૩, ૨૯)
 ૨૦૭ તથૈવ સોઽમૃદન્વર્યો રાજા પ્રકૃતિરચ્ચનાત. (રઘુવંશ, ૪, ૧૨)
 ૨૦૮ ત્યાજ્યો હુષ્ટ પ્રિયોઽપ્યાસીત. (રઘુવંશ, ૧, ૬૮)
 ૨૦૯ જુઓ પ્રકરણ ૬, પાદટીપ ૮૪.

તિનક દત્તમા રમેવા છે આ પદ્મરચનામા કાવ્યનુ તત્ત્વ ઘણુ ઓછુ રહેલુ છે એના કરતાં તો વધુ ૥૥ ખડિન શિવાલેખોની પદ્મરચનામા પ્રમાણ ને માધુર્યના તત્ત્વ નજરે પડે છે એ લેખોમા અવકાર ને કલ્પનાના આયોજન ઉપરાત છદોદયવિધ્ય પણુ જોવામા આવે છે ૨૧૦ ગારવક વશના દાનશાસનોના લેખકોએ પોતાની રાજપ્રશસ્તિઓમા મૈત્રકોની રાજપ્રશસ્તિઓના અનેક પદોનો અક્ષરશ ઉપયોગ કર્યો છે. ૨૧૧ એ લેખકોએ પોતે રમેના પ્રશસ્તિપદોમા પણુ મૈત્રકોના પ્રશસ્તિપદોની શૈલીનુ અનુકરણ નજરે પડે છે ૨૧૨ સૈન્ધવ વશનુ મૈત્રકમાનનું જે એક દાનશાસન ૨૧૩ મળ્યુ છે તેનુ પહેલુ પત્રુ ઉપનબ્ધ નદિ હોવાથી એમાની રાજપ્રશસ્તિઓ લુપ્ત થઈ છે. બીજા પત્રમા અને આપેલી ગિતિ ને લેખકને લખતી વિચિત્ર ગણને બદલે પદ્મમા આવામા આની

૨૧૦, ૧૧૧ ત નિદક્ષપયનુપામેનસા (લેખ ૧૦૭) ને નિર્લિંગાશ્વનિમિનવારણઘટા-
કુમ્મમચલ (લેખ ૧૦૮)

આ ખડિત લેખોના વૃત્તક સાગોમાયે અનુક્રુપ, આર્થા, રથોદ્ગતા, ઉપખતિ, શાર્દૂલનિહીડિત ને સ્તંભશ જેવા વિવિધ ૪૬ નજરે પડે છે

૨૧૧ વરાહદાસ ૨ જાના દાનશાસનમા ચર ૧ લાની પ્રશસ્તિ અક્ષરશ સેનાપતિ બટાની પ્રશસ્તિમાથી, વરાહદાસ ૧ લાની પ્રશસ્તિ મહારાજા દ્રોણસિંહની પ્રશસ્તિમાથી ને ચર ૨ જાની પ્રશસ્તિ વળી સેનાપતિ ધરસેનની પ્રશસ્તિમાથી લેનામા આવી છે, માત્ર દાન દેનાર વરાહદાસ ૨ જાની પ્રશસ્તિ જ નવેસર રચવા મા આવી છે સિંહાદિત્યના દાનશાસનમા આ દાનશાસનમાના કેટલાક પદોની પુનરુક્તિ કરવામા આવી છે, પરંતુ એમા મૈત્રકોના દાનશાસનોનુ અનુકરણ ઘણા ઓછા પ્રમાણમા નજરે પડે છે

૨૧૨ એમા અતિની સમાસોનો પ્રયોગ નથી, પરંતુ કેટલાક અનકારોના સુદર પ્રયોગ થયા છે, જેમકે સ્વરપરિમૂતારિતિમિરનિકર, નિજવુલયગનસવલામરેન્દુ, શાર્ત્ત્વપાનિરિવ નિરદુશ્વપરાત્માબ્ધિ-તદ્વારકાષિપતિ, કગવણિ કૃત્તયુગધર્માવલમ્પી ઇત્યાદિ

છે ને એમાં અનુક્રુપ ઉપગત શિખરિણી ટત્તનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. એની અંદર લેખકે મમુચિતપદન્યામની રચિતનો દાવો કર્યો છે એ નોંધપાત્ર છે.

૨૫૬. દક્ષિણ ગુજરાતના દાનશામનોમાં ત્રેકૂટકોના મૈત્રકકાવીન દાનશાસનોમાં લાંબા મગાસ ને અર્ધકારોવાળી શૈલી દાખવવાય છે, જે મૈત્રકવંશનાં દાનશામનોની શૈલીને ઘણી મળતી આવે છે. એમાં કાંચી-ધમકના પ્રયોગોનું સામ્ય ખામ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે. ૨૧૪ આ ઉપરાંત એમાં ઉપમા ને ઉત્પ્રેક્ષા જેવા અર્થાલંકાર પણ નજરે પડે છે. ૨૧૫ મહાસામંત મંગલસિંહના દાનશામનમાં દાતાની પ્રશસ્તિ આપવામાં આવી નથી. ગુર્જરનૃપતિવંશનાં દાનશાસનોમાં રાગજોની પ્રશસ્તિનો ધણો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે. રાગવંશની પ્રશસ્તિમાં મહોદધિના રૂપકનો સુદર પ્રયોગયુક્ત પ્રયોગ આવે છે. ૨૧૬ સામન્ત-દદ આદિ રાગજોની પ્રશસ્તિની શૈલી સમાસ ને અર્ધકારથી સોદતી મૈત્રક રાગજોની પ્રશસ્તિની શૈલી સાથે ધણું સામ્ય ધરાવે છે. એમાં લાંબા લાંબા સમાસો, ઉપમા, વ્યતિરેક, રૂપક, ધમક, અનુપ્રાસ આદિ અલંકારો, ને ચમત્કારિક કલ્પનાઓ ભરેલી લલિત પદરચના નજરે પડે

૨૧૪ દા.ત. મગરાવાદકર્મકરઃ કરગત્ત્વમાગતઃ, સ્વચ્છાલદ્વારમૂતઃ. પ્રમૂતપ્રવીરસાધનાધિષ્ઠિતદુર્માનગરસાગરઃ સામર્યમ્મીરગિરિ-ગુહસ્તિરપ્રકૃતિ પ્રકૃતિજનમનોહરઃ ઇત્યાદિ. સરખાવો અતુલ ચલ.....લઘ્વપ્રતાપ પ્રતાપોપનતદાન....., મન્વાદિપ્રણીત-વિધિવિધાનધર્મા ધર્મરાજ इव વિહિતવિનયવ્યવસ્થાપદ્ધતિઃ, મહારાજશેખરસિંહઃ સિંહ इव તસ્યાનુજ ઇત્યાદિ.

૨૧૫ દા.ત. શારદરજનિકરુચિરવપુઃ સુવરિતનિર્દર્શનાર્થમિવ નિર્મિતઃ

૨૧૬ વિવિધવિમલગુણરત્નસપદુન્નાસિતસકલદિદ્મુખે પરિત્રાતાશેષમવશ-મહીમૃતિ સતતમવિલ્લપિતાવધો સ્થૈર્યગામીર્ચલાવળ્યગતિ મહા સત્ત્વત્ત્યાગિદુરવ્યાહે ગુર્જરનૃપતિવંશમહોદયં

છે. ૨૧૭ શાન્તિવ્રતા દાનશામનમા આપેલી પ્રશસ્તિઓ ધણી દ્રષ્ટી
છતા અનકારોથી અવકૃત છે ૨૧૮ કુટચ્યુરિ નરેશ બુદ્ધરાજના દાન
શામનમા આપેલી રાજઓની પ્રશસ્તિમા મૈત્રકવચના દાનશામનોમા
ની પ્રશસ્તિની સરખામણીએ વિસ્તારના પ્રમાણમા સમાપ્ત ને અન
કારનો અલ્પ પ્રયોગ થયેલો છે ને એની રચનાગૈની મનેત પ્રમાદની
લાગે છે ૨૨૪ નવસારિકાના ચાતુક્યોના દાનશાસનો ॥ મગધાચલ
મા વરાહાનતારની રત્નિનો શ્લોક દાખવ કરવામા આવ્યો છે, પરંતુ
રાજપ્રશસ્તિમા તે પાત્રી ગૌડી સૈથીનું ગદ્ય જ દેખા દે છે. ૨૨૦ પુલકેલી
અનનિજનાશ્રયના દાનશામનમા આપેલી એના વિજય ॥ પ્રશસ્તિમા
આલેખેલું સત્રામનું તાદશ શબ્દચિત્ર ખરેખર રસભર છે ૨૨૧ આહ
માનભર્તૃવર્ત્તના દાનશાસનના પ્રશસ્તિપદ માત્ર ૩૬ અનકારોથી ભરેલા ને
કલ્પનાવિશેષની અમલકૃતિ વિનાના છે ૨૨૨ રાષ્ટ્રકૂટ રાજ કલ્લરાજના
દાનશાસનમા રાજપ્રશસ્તિની નવી શૈલી દેખા દે છે. સમસ્ત પ્રશસ્તિ

૨૧૭ દા ત દિનકરચરણમ્મલપ્રણામાપનીતાક્ષેપદુરિતનિવહ , ધર્મસ્યેવ કતુ
ક્તોરિવ સ્વદક્ષિણાકલ , સર્વપ્રદાનશીલોઽપિ પરયુવતિદ્વય
દાનપરાદમુય , અનેકસમરસકટપ્રમુખાગતનિહતશનુસામન્તકુલ
વધૂપ્રભાતેસમયરુદિતચ્છલોદ્ગીયમાનવિમલનિહિતપ્રતાપ , કમતા
વર દ્વ રાજહસ , નિશિતનિદિત્રશવારાદારિતારાતિકરિકુમ્ભ
મુક્તાફલચ્છલોલસિતયશોદ્ગુલાવગુણિતદિગ્ધવધ્વદનસરસિજ , હર
દ્વાગ્નીકૃતભૂતિનિચયો ન પુનર્બુજગ્નપરિગ્રહ ઇત્યાદિ

૨૧૮ દા ત અદિતવધ્વવદનપદ્મજમ્લાનિકર

૨૧૮ દા ત ધનદવશ્વેન્દ્રાન્તકસમપ્રમાર , સેતુ સ્થિતીનામ્ ઇત્યાદિ

૨૨૦ દા ત શરદમલસકલશશયમરીચિમાલવિતાનવિશુદ્ધકીર્તિપતાકાવિમા
સિતસમસ્તદિગ્મન્તરાલ

૨૨૧ જીએ પ્રકરણ ૮, પાદટીપ ૨૪૨

૨૨૨ દા ત શશિકરનિર્મલચશોધધાલિતસકલભુવ

પદમાં રચેલી છે ને એના જાધા શ્લોક વગંતતિવક જતમાં - રચાયા છે. કવચિત્ સળંગ જે ચરણ જેટલો લાંબો સમાસ દેખા દે છે, ૨૨૩ પદનું એના અનેક શ્લોકોમાં કંઈ નીચી પ્રકારની કલ્પનાઓ નજરે પડે છે, જેમકે 'જે ગુણુરનાન્ધના આશ્રયને લીધે લક્ષ્મીએ અવિ- નય, અનિયમક્ષતા, મુગ્ધતા અને શાન્તિ ને સરસ્વતી સાથેનો વિરોધ એ સહજ દોષો પશુ તણ દીધા,' ૨૨૪ 'અંત્રામેમાં જેની પશુ' - નો વાદળની મર્જનાના નાદ જેવા ગંભીર નાદ આંખોને પ્રગળ શનુઓની જેમ હંસોએ પશુ જીવવાની આગા છોડી દીધી,' ૨૨૫ 'અક્ષિત મન્દરાચલ વડે વસોવેલા ક્ષીરસાગરમાં ઉત્પન્ન થયેલા શીશુ મમાન [યથ વડે] દિશાઓને ધરણિત કરનાર જેનું ચરિત ગિરિકંદરાની અંદર રહેલા શનુઓનાં મુખને મલિન કરે છે' ૨૨૬ ઇત્યાદિ. આમ એકંદરે મૈત્રકકાવનાં દાનચાસનોમાં એ કાશની ભૂલ્ય ગદ્યશૈલીનું તેમજ લલિત પદ્યશૈલીનું ઠીક પ્રતિબિંબ પડે છે.

- ૨૨૩ નિસ્ત્રિંશગારવિદત્તકરિકુમ્ભમુક્ત-
મુક્તાફલપ્રકરમણ્ડિતમૂતલસ્ય ।
- ૨૨૪ નિ પ્રથયત્વમતિચાપલમુગ્ધમાવ
સાર્દ વિરોધમુપશાન્તિસરસ્વતીભ્યા
દોપાન્ સમાશ્રયવશાદ્ગુણસ્ત્વવાલ્યે
પર્યત્યજતસદ્ગજકાનપિ યસ્ય લક્ષ્મી ।
- ૨૨૫ યદ્યાદવેપુ ધનમર્જિતનાદધીરં
મોલ્લોનિનાદમુપવર્ણ્ય નિરસ્તધૈર્યા
હસા ~~~~ રપિ જીવિતાશા
દુર્વાસવૈરિણ દ્વામુમુચુ. દામેન ॥
- ૨૨૬ સંપ્રાન્તમન્દરવિલોડિતદુગ્ધસિન્ધુ-
સંમૂત્તપેણ[ચશસા] ધવલીજ્વતાન
યસ્ય દ્વિપામચલમન્દરગર્ભમાજા-
મગ્નજ્વલનિ ચરિત મલિનીચનારા ।

૧૨. રાજ્યતંત્ર

૨૬૦ ચૈતકકાવના રાજ્યતંત્ર વિગે કર્મ મીધુ મંપ્રર્ણ માધન ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ દાનશાસનો પરથી એ વિગે કીડકીક માહિતી મળે

છે. દુષ્યમેન જાવાદિત્યની પ્રશસ્તિમાં રાજ્યતંત્રનો ઉલ્લેખ રાજ્યતંત્ર આવે છે ને એમાં એના કેટલાક વિષય મણાવવામાં આવ્યા

છે.^૧ પરંતુ એ મણના રાજ્યતંત્ર ને પાણિનીય તંત્રને લગતા ક્ષિપ્ત પદોને અનુવક્ષીને કરેલી હોવાથી એ પરથી એ કાવના રાજ્ય તંત્રની પૂરી રૂપરેખા તારવી અરથાને છે. નાદીપુરીના અદિશૈલની પ્રશસ્તિમાં પાદ્મગુપ્ત ને શક્તિવ્રતનો ઉલ્લેખ આવે છે, જેનો રાજનીતિના શાસ્ત્રના મુખ્ય વિષયોમાં સમાવેશ થાય છે.^૨ રાજધર્મ એ રાજ્યતંત્ર નો મુખ્ય વિષય મણુતો ને એને માટે મનુસ્મૃતિ આદિ સ્મૃતિઓને આધારરૂપ મણુવામાં આવતી.^૩ ચૈતક કાવ સુધીમાં મનુસ્મૃતિ ઉપગંત યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ, નારદ સ્મૃતિ, બૃહસ્પતિ સ્મૃતિ ઇત્યાદિ અનેક નવી સ્મૃતિઓ રચાઈ હતી તેમજ કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર પરથી કામન્દકીય નીતિસાર પશુ તૈયાર થયેા હતો.

૧ જુઓ પ્રકરણ ૫, પા. દી. ૧૫૮

૨ જુઓ પ્રકરણ ૮, પા. દી. ૧૬૨ પાદ્મગુપ્ત એલે છે પ્રકારની રાજનીતિ: સન્ધિ, વિમર, આસન, ચાન, સત્રય ને દેધીભાવ. શક્તિવ્રત એટલે ઉત્સાહરાજિ, પ્રભુરાજિ ને મન્ત્રરાજિ.

૩ મન્વાદિપ્રણીતવિવિધ'ગ્રાનધર્મો.....મહારાજદ્રોણસિંહ', સર્વલક્ષ્મી-પ્રણીતમાર્ગસમ્યક્પરિપાલનપ્રજાહૃદયરપ્રનાદન્વર્ત્યરાજશબ્દો... ધીમહારાજગુહાદેવ', મહામુનિમનુપ્રણીતપ્રવચનાવિગમવિવેચસ્વધર્મોનુદ્ધાનપ્રવળો... થીદદ.

૨૬૨. રાજ્યતંત્રનો સર્વોપરી રાજ્ય હતો. રાજ્યપદનો અધિકાર મામાન્યતઃ ક્ષત્રિયનો ગણાતો, પરંતુ રાજ્યપદ નવેસર પ્રાપ્ત કરવાને અધિકાર ક્ષત્રિય વર્ણ પૂરતો મર્યાદિત ન હતો. મૈત્રક જેવાં અને! રાજ્ય કુળ પહેલેથી ક્ષત્રિય ન હોવા છતાં રાજસત્તા પ્રાપ્ત થતાં ક્ષત્રિય વર્ણનાં ગણાવા લાગતાં.^૪ ગુર્જરવૃષ્ટિ વંશના રાજાઓ સમય છતાં કર્ણના વંશજ ગણાવા લાગ્યા હતા. રાજ્યપદનો વારસો કુલપરંપરાગત હતો. રાજકુળની પરંપરા અનુસાર એ વારસો મામાન્યતઃ રાજાના લગ્ન પુત્રને મળતો ને પુત્રના અભાવે રાજાના નાના ભાઈને મળતો. કોઈ વાર રાજાને અધિકારી પુત્ર હોવા છતાં પણ એનો ઉત્તરાધિકાર નાના ભાઈને મળતો ને કન્યાત્ત મોટાભાઈને મૂકીને નાના ભાઈને ય વારસો આપવામાં આવતો.^૫ આ જાગ્યતમાં ઉત્તરાધિકારીની નિમણુક રાજા પોતાની ઇચ્છા અનુસાર કરતો. રાજપુત્રીને રાજા તરફથી મોટો અધિકાર સોંપવામાં આવતો, પરંતુ એને રાજપુત્રના અભાવે પણ રાજ્યવારસો આપવામાં આવતો નહિ. મૈત્રકોનાં દાનશાસનોમાં રાજાના ઉત્તરાધિકારી થનાર રાજપુત્રોના ઉલ્લેખ આવે છે, એમાં કયાંય સુવરાજનો નિર્દેશ આવતો નથી. પરંતુ યાજુઘોનાં બે દાનશાસનોમાં ભૂમિદાના તરીકે સુવરાજનું નામ આવે છે.^૬ રાજાના ગુણોની ગણતરીમાં પરાક્રમ સુચરિત ને ઉદારતાનો ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે. પરાક્રમની જાગ્યતમાં સુદકોગ્રયનો ને સુદકોગ્રવની જાગ્યતમાં મદજ શક્તિ તેમજ વિશિષ્ટ શિક્ષાનો ઉલ્લેખ આવે છે.^૭ દ્રોણસિંહના દાનશાસનમાં રાજ્યાભિષેકનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

૪ જુઓ § ૧૬.

૫ જુઓ § ૨૨.

૬ લેખ ૧૩૬-૧૪૦

૭ જુઓ પ્રકરણ ૫, પા. ૩૬. વળી જુઓ પ્ર. ૫, પા. ૧૧૪, ૧૨૭.

છે. ૮ કેટલાક રાજપુત્રો રાજ્યાભિષેક થતા નવું નામ ધારણ કરતા ૯ કેટલાક રાજાઓ વિશિષ્ટ અપરનામ ધારણ કરતા. મૈત્રક વશના ગામ-ઓ ધર્માદિત્ય ને ચાલુદિત્ય જેના અપરનામ ધરાવતા ગુર્જરવૃત્તિ વશ ૧૦ રાજા શરૂઆતમાં વીતરાગ ને પ્રશાન્તરાગ જેના ને પત્રીથી વાહુસદાય જેવા અપરનામ ધારણ કરતા. આયુકવ વશના રાજા ઘરાધ્રય, ય્યાધ્રય, જયાધ્રય ને ભગનિજનાધ્રય જેના અપરનામ ધરાવતા કેટલાક વળી યુદ્ધમલ્લ ને પૃથિવીવલ્લભ જેના અપરનામ ધારણ કરતા ૧૧ રાજપદના અધિકાર રાજ્યાભિષેકથી જ પ્રાપ્ત થતા ૧૨ રાજપદ પ્રાપ્ત થતા કિરીટ, છત્ર, પાદપીઠ ઇત્યાદિ રાજચિહ્નોની પ્રાપ્તિ થતી

૨૬૨. નવા રાજ્ય સ્થાપનાર પુરો રાજ્યાભિષેક પામ્યા સુધી રાજગિરદ ધારણ કરતા નહિ ને વસ્તુત રાજના જેરી સત્તા ધરાવવા છતાં રાજસત્તા પામતા પહેલાના પોતાના હોદ્દાના રાજગિરદો શબ્દનો પ્રયોગ આજી રાખતા વ્યભીમા પોતાની રાજસત્તા સ્થાપનાર સેનાપતિ ભટ્ટાર્ક પત્રી ચે સેનાપતિ જ કહેવાતો એનો અનુગામી ધરસેન પણ એ જ પરરાગન ગિરદ ધરાવતો એના અનુગામી દ્રોણસિંહનો રાજ્યાભિષેક થયો ત્યારથી મૈત્રકોને રાજગિરદ ધારણ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો દ્રોણસિંહે મહારાજ ગિરદ ધારણ કર્યું આ શબ્દમાં રાજપદના ડોચા દરબાનનો અર્થ રહેલો છે, પરંતુ વાસ્તવમાં આ ગિરદ એ સમયે છેક ગોણ દરબાનના રાજાઓ ધારણ કરતા. મહારાજ દ્રોણસિંહ પણ કોઈ પરમ મહારાજનું આગિત્વ અંગીકાર કરતો એ ૧૧ અનુગામી દ્રુવસેન ને ધરસેન તો મહારાજ ૧૨ માથે મહાસામન્તનું સામન્તનો દરબાને દર્શાવતું

૮ જુઓ ૬ ૩૩

૯ જુઓ ૨ ૮૬

૧૦ લેખ ૧૪૧

૧૧ જુઓ ૬ ૩૭

ગિરદ ધરાવતા. ધ્રુવસેન ૧ લાનાં કેટલાક દારશાગનોગા આવા કુલ
 પાંચ મહાગિરદોનો પ્રયોગ આવે છે—મહાસામન્ત, મહાપ્રતીહાર, મહા-
 દંડનાયક, મહાઅર્તાકૃતિક ને મહારાજ. ૧૨ મૈત્રકોના સામન્ત ગણાતા
 ગારધકો સામન્ત-મહાસામન્ત ને મહારાજનાં ગિરદ ધરાવતા. મુર્ગનૃપતિ
 વંશના રાજાઓ શરૂઆતમાં સામન્ત કહેવાતા ને સમય જતાં વચ્ચેમહા-
 શબ્દ ધારણ કરતા. આ પંચ મહાશબ્દ એ ઉપર જણાવેલાં મહાસામન્ત
 આદિ પાંચ મહાગિરદ હોવાં જોઈએ. ૧૩ પ્રતીહાર દંડનાયક ને કાની-
 કૃતિકના અધિકાર ૧૪ થણા ભારે ગણાતા ને એ અધિકાર પામનાર
 અધિકારીઓનો દરજ્જો થણા જણા મળ્યો. મોટા મોટા રાજાઓના
 તંત્રમાં મહાપ્રતીહાર, મહાદંડનાયક ને મહાકર્તાકૃતિકના અધિકાર
 સામંત જેવા ઉચ્ચ દરજ્જાના ગણસેનો આપવામાં આવતા. સામંતો

મહાગિરદ ધારણ કર્યા. મૈત્રક નરેશોએ મહાસામન્તાદિ પંચ શબ્દોનો ત્યાગ કર્યા પછી ચોડા વખત લગી આ મહાગિરદ ધારણ કર્યા નહોતાં, પરંતુ ધરમેન ૬ થાના મમતથી મૈત્રકો પરમમદારક-મહારાજા-ધિરાજ-પરમેશ્વરના ત્રણેય મહાગિરદ ધરાવના હતા. નવસાગિકાના આ-લુક્ય રાજ્યો પરમમદારકનું ગિરદ ધરાવના ૧૫ ચક્રવર્તી દર્પદેવના દૌરિય મૈત્રક ધરમેન ૪ થાએ પ. મ. વ.નાં મહાગિરદો ઉપરાંત ચક્રવર્તીનું મોટામા મોટું ગિરદ પણ ધારણ કર્યું હતું. પરંતુ એ દર્પદેવનો વારસો પામીને આ મહાગિરદ સાર્યક કરી રાખ્યો નહિ ને એના અનુયાયી-ઓને પ. મ. વ.નાં મહાગિરદોથી જ સંતોષ માનવો પડ્યો. આ રીતે મૈત્રકકાલ દરમિયાન ગુજરાતના રાજવંશોમાં બે પ્રકારનાં રાજ-ગિરદ પ્રચલિત હતાં—સામાન્ય રાજ્યો આટે મહાસામન્તથી માડીને મહારાજ સુધીના પંચ મહાશબ્દ ને મહાન રાજ્યો આટે મહાસામન્તાધિપતિ, પરમમદારક, મહારાજાધિરાજ ને પરમેશ્વર જેવા ઉચ્ચ શ્રેણીના મહાશબ્દ. આ રાજ્યોનાં દાનશાસનોમાં પૂર્વજોની પટરાણીઓનો ઉલ્લેખ આવતો નથી, તેથી પટરાણીઓનાં મહાગિરદ જાણવા મળતાં નથી. પરંતુ એ કાલના અન્ય રાજવંશોની જેમ આ રાજવંશોમાં પણ મહાદેવી ને પરમમદારિકાનાં ગિરદ પ્રચલિત હશે.^{૧૬}

૧૬૩. પ્રજાનું પરિપાલન એ રાજ્યનો મુખ્ય ધર્મ ગણાતો.^{૧૭} રાજ્યની આંતરિક શાંતિ ને વ્યવસ્થા આટે^{૧૮} એ જુદા જુદા અધિ-

૧૫ જુઓ § ૮૮.

૧૬ જુઓ સાક્ષીતોર, લાઇફ ઇન ધી ગ્રામ એજ, પૃ. ૨૩૧-૩૨.

૧૭ જુઓ ઉપર પા. દી. ૩ માં ટીકેકું જુદસેનની પ્રશસ્તિનું વાક્ય. ૧૧ી જુઓ કટચુરિ સંકરજીની પ્રશસ્તિમાં આવતો સમ્યક્પ્રજાપાલનનો ઉલ્લેખ (મ. ૬, પા. દી. ૭૩)

૧૮ જુઓ દ્રોણસિદ્ધની પ્રશસ્તિમાં વિહિતવિનયવ્યવસ્થાપદ્ધતિ: (§ ૩૮).

ને એ પદનો અધિકાર દરેક નર્ણુને દતો એવું ફક્ત થાય છે. વિશ્વાસ તેમજ તાલીમની દૃષ્ટિએ રાજપુત્રોને રાજ્યતંત્રના ઉચ્ચ અધિકાર સોંપવામાં આવતા ને કોઈ વાર એનો અધિકાર રાજપુત્રોને પણ આપવામાં આવતો.^{૩૪} પોતાના ઉત્તરાધિકારીનો નિર્ણય રાજ પોતાની પસંદગી પ્રમાણે કરી રાખે તો ને પોતાના શાસનકાલ દરમિયાન એને રાજ્યતંત્રની તાલીમ આપતો. અર્થશાસ્ત્રમાં મંત્રી ને યુવરાજ ઉપરાંત પુરોહિત ને સેનાપતિના અધિકારને ભારે મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે.^{૩૫} મૈત્રક કાલમાં મહાદેવનાયકનો અધિકાર ભારે મહત્ત્વ ધરાવતો, પરંતુ રાજપુરોહિતના અધિકારનું શું સ્થાન હતું એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. રાજ્યતંત્રના ઉચ્ચ અધિકાર રાજપુત્રોની જોમ સામન્તોને પણ સોંપવામાં આવતા.

૨૬૫. સૂત્રપકાલ દરમિયાન મંત્રીને મતિસચિવ કહેતા. મંત્રીની પસંદગી ઉચ્ચ કોટિના અમાત્યોમાંથી કરવામાં આવતી. રાજ્ય-તંત્રના ગંભીર પ્રશ્નો અંગે મંત્રીપરિપદની સલાહ લેતો. મંત્રી પરિપદ મૈત્રકકાલીન ગુજરાતમાં મંત્રીપરિપદની પ્રથા પ્રચલિત હોવાનો કંઈ ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ મનુસ્મૃતિમાં એની ભલામણ કરવામાં આવી છે તેમજ ગુપ્ત સામ્રાજ્યમાં એ પ્રથા ચાલુ હતી^{૩૬} એ પરથી મૈત્રક રાજ્ય જેવા મોટા રાજ્યમાં મંત્રીપરિપદ પ્રચલિત હોવા મંલવે છે. મનુસ્મૃતિમાં મંત્રીપરિપદના મંત્રીઓની સંખ્યા સાત કે આઠ હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે.^{૩૭} યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિમાં પણ મંત્રીઓની સલાહ લેવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે. મંત્રીપરિપદ રાજનીતિમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી. એની મંત્રણાની

૩૪ જુઓ ૬ ૭૩.

૩૫ મન્ત્રિ-પુરોહિત-સેનાપતિ-યુવરાજ....(ઐતિહ્ય, અર્થશાસ્ત્ર, ૧, ૧૨)

૩૬ સાલેતોર, લામ્ક ધન ધી ગુપ્ત એકમ, પૃ. ૨૪૩-૪૮

૩૭ અધ્યાય ૭, શ્લોક ૫૪

ને વિભવની અભિવૃદ્ધિમા પરાયણ રહેવા છતાં એ મદવિદ્યા ને સદ્-
ગુણો વડે સદાચાર કેળવતો^{૨૯} તેમજ સ્મૃતિઓમાં જાણાવેલા ગજ-
ધમને અનુસરી પ્રજાનો પ્રેમ મેળવવાનું કરતો.

૨૬૪ રાજ્યતંત્ર ચલાવવા માટે ગજ કુમારો કુલપુત્રો ને માંમેતોની
મદદ લેતો ને એ ઉપરાંત અમાત્યોની નિમણૂક કરતો. મૈત્રકકાલીન

દાનશાસનોમા કુમારામાત્યનો ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે.
અમાત્ય કુમારામાત્ય એટલે કુમાર(રાજપુત્ર)ના મંત્રી તરીકે અધિકાર

ધરાવતો અમાત્ય.^{૩૦} એક દાનશામનમાં કુલપુત્રામાત્યનો
ઉલ્લેખ આવે છે.^{૩૧} એ પરચી કુલપુત્રો (ગજકુળના બાપાતો) ને

એમના અમાત્યોના અધિકાર સ્થિતિ થાય છે. કુમાર ને કુલપુત્રની
જેમ રાજાને અમાત્ય હોય તે રાજામાત્ય કહેવાતો. જમિદાનને લગતાં

કેટલાક રાજશાસનોમાં^{૩૨} જમાત્યનો ઉલ્લેખ આવે છે એમાં રાજ્યનો
આ મુખ્ય અમાત્ય જ ઉદ્દિષ્ટ લાગે છે. રાજ્યતંત્રનાં સર્વ અધિકાર-

ણોના સમગ્ર મંચાલન માટે રાજાને મુખ્ય આધાર આ અમાત્ય પર
જ રહેતો. ઉદયમુંદરીકથામાં ‘અમાત્ય વગરનું રાજ્ય એ સૂત્રધાર

વગરના નાટકની જેમ ચલાવી શકાય નહિ, કેમકે તમામ કામ
અમાત્ય પર મુખ્ય આધાર રાખે છે’ એવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ આવે છે.

રાજા શીક્ષાદિત્યનો અમાત્ય કનકાચન શાસ્ત્રીઓની ભેદનીતિમાં સપડાયો
ત્યારે રાજાએ એની જગ્યાએ વફાદાર અમાત્ય તરીકે ચારે વર્ષના

અધિકારી પુરુષોમાંથી પોતાના બાઈકલાદિત્યની પસંદગી કરી હતી.^{૩૩}
આ રીતે અમાત્યની નિમણૂક ગજ પોતાના રિવેક અનુસાર કરતો.

૨૯ જુઓ ૬ ૪૩, ૫૪, ૬૫, ૬૬, ૭૦, ૮૪, ૧૬૧

૩૦ સાલેતોર, લાઘક ઇન ધી ગ્રુપ એઇજ, પૃ. ૨૫૧

૩૧ લેખ ૮૧

૩૨ દા. ત. લેખ ૧૧૯

૩૩ સોર્ટલ, ઉદયમુંદરીકથા, પૃ. ૪-૭

ને એ પદનો અધિકાર દરેક ભૂને હતો એવું કવિત થાય છે વિશ્વાસ
તેમજ તાતીમી દષ્ટિએ રાજપુત્રોને રાજ્યના હિત અધિકાર
સોંપવામાં આવતા ને કોઈ વાર એનો અધિકાર રાજપુત્રોને પણ
આપવામાં આવતો. ૩૪ પોતાના હિતના અધિકારીનો નિર્ણય રાજ્ય પોતાની
પમદગી પ્રમાણે કરી રાખતો ને પોતાના શાસનકાલ દરમિયાન એને
રાજ્યતત્ત્વની તાતીમી આપતો. અર્થશાસ્ત્રમાં મંત્રી ને યુવરાજ ઉપરાંત
પુરોહિત ને સેનાપતિના અધિકારને બારે મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે ૩૫
મૈત્રક કાલમાં મદાદગનાયકનો અધિકાર બારે મહત્ત્વ ધરાવતો, પરંતુ
રાજપુરોહિતના અધિકારનું શુ ધ્યાન હતું એ નક્કી કંવુ મુશ્કેલ છે
રાજ્યતત્ત્વના હિત અધિકાર રાજપુત્રોની જેમ માન્યતાને પણ મોડા
વામાં આવતા.

૨૬૫ ક્ષત્રપકાલ દરમિયાન મંત્રીને મતિમત્તિવ હોતો મંત્રીની
પમદગી હિત કોટિના અમાત્યોમાંથી કરવામાં આવતી રાજ્ય રાજ્ય-
તત્ત્વના ગભીર પ્રશ્નો આગે મંત્રીપરિપદની મધાદ લેતો
મંત્રી પરિપદ મૈત્રકકાલીન યુવરાજના મંત્રીપરિપદની પ્રથા પ્રચલિત
હોવાનો કઈ ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ મનુસ્મૃતિમાં
એની જવાબબુદ્ધી કરવામાં આવી છે તેમજ શુભ સામ્રાજ્યમાં એ પ્રથા
ચાલુ હતી ૩૬ એ પરથી મૈત્રક રાજ્ય જેવા મોટા રાજ્યમાં મંત્રીપરિપદ
પ્રચલિત હોવા મળે છે મનુસ્મૃતિમાં મંત્રીપરિપદના મંત્રીઓની
સંખ્યા સાત કે આઠ હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે ૩૭ યાજ્ઞવલ્કય
સ્મૃતિમાં પણ મંત્રીઓની સલાહ લેવાની જવાબબુદ્ધી કરવામાં આવી છે
મંત્રીપરિપદ રાજનીતિમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતો એની મનજ્ઞાની

૩૪ જુઓ ૬ ૭૩

૩૫ મન્ત્રિ-પુરોહિત-સેનાપતિ-યુવરાજ . (કોટિલ્ય, અર્થશાસ્ત્ર, ૧, ૧૨)

૩૬ સાહેતેર, લાઇફ ઈન ધી ગ્રેમ એક્ઝ, ૫ ૨૪૩ ૪૮

૩૭ અધ્યાય ૭, શ્લોક ૫૪

ગુપ્તતા માટે ઘણી કાળજી રાખવામાં આવતી. ગુપ્ત સમ્રાટો તેગજ ચક્રવર્તી હર્ષદેવના રાજ્યમા રાજ્યતંત્રના અતિગંભીર પ્રશ્નોની બાજતમાં સમાની સલાહ લેવામાં આવતી. ૩૮ સલામાં મંત્રીઓ ઉપરાંત સામંતોનો પણ મમાવેશ થતો એ સમયે ગુજરાતમાં પણ રાજ્યના અતિ ગંભીર પ્રશ્નો અંગે સલામી સલાહ લેવાની પ્રથા પ્રવર્તતી હતી.

૨૧૧. રાજપકાલમા કાર્યવાહક અમાત્યોને કર્મસચિવ કહેતા. કેન્દ્રસ્થ તંત્રમા મુખ્ય અમાત્યને મદદ કરવા આવા અનેક કર્મમયિવ નિમાતા.

એમા કેટલાક અધિકાર રાજપુત્રો ને સામંતો મુખ્ય અધિકારીઓ સંભાળતા. મહાપ્રતીદાર, મહાદંડનાયક ને મહાકર્તા-

કૃતિકના અધિકારનો સમાવેશ મહાસામંતોના પંચ મહાશબ્દોમાં થતો એ પરથી આ ત્રણેય અધિકારીઓ રાજ્યતંત્રના મુખ્ય અધિકારી ગણાતા એવું સૂચિત થાય છે. રાજ્યતંત્રમાં પ્રતીદારનું સ્થાન ધણું મહત્વનું હોઈ રાજરક્ષણની બાજતમાં મહાપ્રતીદારની મહત્તા સેનાપતિના જેટલી ગણાતી. મહાદંડનાયક એટલે સૈન્યને દોરનાર મુખ્ય અધિકારી. દંડનાયક ને સેનાપતિ એક જ હોય, તો મહાદંડનાયક-મહાસેનાપતિની ગણના રાજ્યતંત્રના સદુચી મોટા અધિકારીઓમાં થતી. કાર્તાકૃતિક એ રાજ્યનાં કૃત ને અકૃત કાર્યોની મમીક્ષા કરનાર મુખ્ય અધિકારી જાણાય છે. ૩૯ રાજપુત્ર ને સામંતની જોગ મહાપ્રતીદાર કેટલીક વાર રાજ્યના દૂતકનો અધિકાર ધરાવતો. કોઈ વાર આ અધિકાર મહાક્ષપટલિક અર્થાત્ અક્ષપટલ (દફતર) ખાતાના મુખ્ય અધિકારીને સોંપવામા આવતો. રાજશામન ધડવાનો અધિકાર સામાન્ય રીતે મહાસાન્ધિવિગ્રહિકને ને કેટલીક વાર મહામ્લાધિકૃતને સોંપાનો. મહાસાન્ધિવિગ્રહિક એટલે સન્ધિવિગ્રહના ખાતાનો મુખ્ય અધિકારી

૩૮ સાલેતોર, સદર, પૃ. ૨૪૮-૪૯

૩૯ આ રાખ્દ રખત કૃતાકૃત (કૃત+અકૃત) પરથી થયેલો છે. (ધજે, પૃ. ૪, પૃ. ૧૦૯)

ને મદાગાસકાધિકૃત એટલે જલ (સૈન્ય) ખાતાનો મુખ્ય અધિકારી. મૈત્રકોનાં દાનશાસનોમાં જમિદાનના શાસનની ખગર જે અધિકારીઓને આપવાનું જણાવવામાં આવે છે તેમાં મોટા અધિકારીઓમાં કુમારા-માત્ય, ઉપરિક ને રાજસ્થાનીયનો ઉલ્લેખ આવે છે. રાજસ્થાનીયને કેટલાક રામના વતી રાજ્યના પ્રદેશોનો વહીવટ કરનાર અધિકારી અર્થાત્ પ્રાંતનો મુખ્ય ધારે છે.^{૪૦} પરંતુ એને બદલે એ જીર્જ રાજ્ય (રાજસ્થાન) સાથેનો સંબંધ સંભાળનાર અધિકારી અર્થાત્ વિદેશમંત્રી હોય એ વિશેષ સંભવિત છે.^{૪૧} ઉપરિક શબ્દ તો આથી થે વધુ આટપટો છે. વિષયપતિની નિમજીક કરે એવો એ ઉચ્ચ દરજ્જાનો અધિકારી હતો. યાજ્ઞવલ્ક્ય રમૃતિ પરની દીકામાં વિશ્વરૂપ ઉપરિકનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે જણાવે છે : ‘જે મનુષ્ય દૃઢ, પ્રયત્ન, ઉત્સાહી, સુખી, પ્રભાવશાળી, મેધાવી, સાવધાન, દક્ષ ને કાયદાના તકરારી કુદમાં ન્યાય ચૂકવવા સ્વર્થ હોય તે ન્યાય ને નીતિપાત્રન જાળવવા માટે ઉપરિક તરીકે અધિકૃત થાય છે.’^{૪૨} આ પરથી ઉપરિકને અદાલતી તેમજ વહીવટી અધિકાર હોવાનું દર્શિત થાય છે.^{૪૩} વળી ‘ઉપરિક’ ને ‘ઉપરિકર’ વચ્ચે ઘણું સામ્ય હોવાથી ઉપરિક એટલે ઉપરિકર નામે કરતું ખાતું સંભાળનાર અધિકારી એવો અર્થ પણ ધટે છે.^{૪૪} આમ ઉપરિક એ અનેક પ્રકારના બારે અધિકાર ધરાવતો મોટો અધિકારી હોવાનું જણાય છે. ગાઝલકોનાં દાનશાસનોમાં આ ઉપરાંત રાજપુત, અમાત્ય ને સાન્ધિવિચલિકોનો

૪૦ હએ, પુ. ૫, પૃ. ૨૦૭

૪૧ બોગે, પુ. ૧, ભા, ૧, પૃ. ૮૨

૪૨ અવિકાર્યોઽવિકલેન્દ્રિયઃ પ્રતાપવાન્ સુમગઃ સુમુસ્તોઽકૃપણોઽપ્રમાદી દક્ષો દક્ષિણ્યચારિત્રસ્તુષ્ણાર્યમચિકરણસન્દિગ્ધચિવેકઠુપરિકઃ સ્માદ । (૧, ૨૦૭)

૪૩ ડી. આર. ભાંડારકર કોમેન્ટેરિયન ચોલુમ, પૃ. ૨૩૩

૪૪ સાયેતોર, લાઇફ ઇન ધી ગ્રામ એજન્સ, પૃ. ૨૯૦

ઉલ્લેખ આવે છે. દક્ષિણ ગુજરાતનાં દાનશાસનોમાં સામાન્ય રીતે રાજા ને સામંતનો ને કેટલીક વાર રાજસ્થાનીય ઉપરિક ને કુમારા-માત્યનો ઉલ્લેખ આવે છે. રાષ્ટ્રકૂટ કક્કરાજના દાનશાસનમાં મદાસામંત ને રાજસ્થાનીય ઉપરાંત સેનાપતિ ને વલ્લધિકૃતનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ પરથી જણાધિકૃત ને સેનાપતિના અધિકાર જુદાજુદા હોવાની ખાતરી થાય છે. રાજ્યતંત્રના આ મુખ્ય અધિકારીઓમાંના કેટલાક અધિકારીઓ આ રીતે જન, સન્ધિ-વિગ્રહ, અક્ષપટલ ઇત્યાદિ અધિકારોના (ખાતાના) ઉપરી હોવાનું જણાય છે.

૨૬૭. મૈત્રકકાલીન દાનશાસનોમાં આ ઉપરાંત અનેક અન્ય અધિકારીઓનો ઉલ્લેખ આવે છે. રાજશાસનો લખવાનો અધિકાર સામાન્ય રીતે મંધિવિગ્રહાધિકૃતને ને કેટલીક વાર જણાધિકૃતને સોંપવામાં આવતો. કોઈ વાર એ અધિકાર મહાપ્રતીહાર સામન્ત કે કુલપુત્રામાત્યને આપવામાં આવતો.^{૪૫} આ પરથી રાજશાસનો લખનાર લેખકનો અધિકાર મોટી જવાબદારીનો ગણાતો એમ સૂચિત થાય છે. એવી રીતે દિવિરપતિનો અધિકાર પણ મોટા અધિકારીઓને સોંપાતો. દિવિર એટલે લિપિકર (લલિયો) ને દિવિરપતિ એટલે રાજ્યના મર્વ દિવિરોનો ઉપરી એવો અર્થ રહેલો છે.^{૪૬} રાજશાસનો લખવાની જવાબદારી ધણીવાર દિવિરપતિને સોંપવામાં આવતી ને દિવિરપતિનો અધિકાર મોટે ભાગે સાન્ધિવિગ્રહિકને આપવામાં આવતો. રાજશાસનો લખનાર લેખકને રાજાનું શાસન કેટલીક વાર સીધું રાજા તરફથી જ મળતું ને તો એ રાજશાસનના લેખમાં સ્વમુચ્ચાદેશનો આધાર ટાંકતો. પરંતુ મોટે ભાગે એને રાજશાસનની બાબત રાજાના

^{૪૫} જુઓ પરિશિષ્ટ ૨.

^{૪૬} દિવિર એ મૂળ ઈરાનની ભાષાનો શબ્દ જણાય છે. એ અરોહના લેખમાં લિપિના મર્યાદા તરીકે આવતા દિવિ શબ્દમાંથી સ્પષ્ટ થયો છે (ધએ, પુ. ૬, પૃ. ૧૦).

કોઈ આમ અધિકારી મારફતે જણાવવામાં આવતી ને ત્યારે એ શાસનના લેખમાં એ અધિકારીનો આધાર ટાકવો. રાજશાસનનો મંદેરો જણાવી લેખક પાસે એનો જરૂરી લેખ ઘડાવનાર આ કાર્યવાદક અધિકારી ફત્તક કહેવાતો. ફત્તકનો અધિકાર મામાન્ય રીતે રાજપુત્ર (કે કવચિત્ રાજપુત્રી) કે સામંતને ને કેટલીક વાર મહાપ્રતીહાર, મહાસપ્તલિક, રાજરચાનીય, ભોગિક ને પ્રમાના જેવા કોઈ ઉચ્ચ અધિકારીને આપવામાં આવતો.^{૪૭} કોઈ દાનશામનોમા કાયેવરિક નામે અધિકારીનો ઉલ્લેખ આવે છે. આ શબ્દનો ચોક્કસ અર્થ કળા શકતો નથી. કદાચ એનો અધિકાર કારભારીના જેવો હોય એરી અટકળ કરવામાં આવી છે.^{૪૮} એક દાનશામનમાં જણાવેલા લેખકના વિવિધ અધિકારોમા પ્રતિનર્તકનો ઉલ્લેખ આવે છે. એ બનતાં સુધી રાજની દિનચર્ચાની દેખરેખ રાખનાર વૈતાલિક હોવાનું જણાય છે.^{૪૯} રાજમહેલમાં રસોઈ કરનાર સૂપકારનો વડો સૂપકારપતિ પણ રાજરક્ષાની દૃષ્ટિએ મહત્વનું ધ્યાન ધરાવતો.^{૫૦}

૨૬૮. ભૂમિદાનનાં ધણા રાજશામનોમાં આયુક્તક ને વિનિયુક્તકનો ઉલ્લેખ સદુધી પહેતો કરવામા આવે છે, એથી ભૂમિના વહીવટનો વિષય એમના અધિકાર સાથે સદુધી વધુ મંચ મહેસૂલ ખાતાના ધગવતો હશે. આયુક્તક એ મહેસૂલી દિમાખના અધિકારીઓ ખાતાનો મુખ્ય અધિકારી ને વિનિયુક્તક એ એ ખાતાનો મદદનીશ અધિકારી હોવાનું જણાય છે.^{૫૧} ધ્રુવ અધિકરણનો અધિકારી રાજ્યે ધ્રુવ (મુકરર) કરેલો રાજભાગ

^{૪૭} જુઓ પરિગ્રહ ૨.

^{૪૮} સાકળિયા, આગ્ર, પૃ. ૨૦૦, પા. ટી. ૧૩

^{૪૯} સાલેતોર, સાધક ઇન ધી ગ્રુમ એઇઝ, પૃ. ૨૫૪-૫૫

^{૫૦} એક દાનશાસનના ફત્તક વરીકે સૂપકારપતિનો ઉલ્લેખ આવે છે (લેખ ૧૬).

^{૫૧} દીક્ષિતાર, મૌર્યન પોલિટી, પૃ. ૨૨૪ થી; સાકળિયા, આગ્ર, પૃ. ૧૬૫, પા. ટી. ૮

ઉપરાવનાર મહેસૂલી અમલદાર હતો. ૫૨ મુન્(અથવા ઘૂ)નો હોદ્દો મહેસૂલના હિસાબનીય તરીકે કચ્છમાં દગ્ગ પ્રચલિત છે ને ગુજરાતનાં અમુક કુટુંબોની આટકમાં જળનાઈ રહ્યો છે. મહેસૂલ ભરવાના સમયે નહિ ભરાયેલું મહેસૂલ વસૂલ કરનાર અધિકારી અનુત્પન્નાદાનસમુદ્ગમદક કહેવાતો. શુદ્ધ (જકાત) ખાતાનો અધિકારી કૌન્દિક કહેવાતો. મૈત્ર કાલમાં મહેસૂલ ઉપરાવનાર મુખ્ય અધિકારીને સમાહર્તા કહેતા, જે શબ્દ ષ્ઠિશ કાલના કલેવરને મળતો આવે છે. મૈત્ર કાલના સેઓમાં આ અધિકારીનો ઉલ્લેખ આવતો નથી. એ કાલમાં આ ખાતાનો ઉપરી ભૂમિદાનનાં શાસનોમાં જણાવતા ઉચ્ચ અધિકારીઓમાં અગ્રિય રથાન ધરાવતો ઉપરિક હોય એવું જણાય છે. મોગિક એ મોગ ઉપરાવનાર મહેસૂલી અધિકારી હોવા મંગલ છે. ૫૩

૨૬૬. દાનશાસનોમાં જણાવેલા દશપાશિક, ચૌરોદ્ધરણિક ને દશાપરાધિક જેના કેટલાક અધિકારીઓ પોલીસ ખાતાના જણાય છે.

દશપાશિક એટલે દશપાશ ધારણ કરનાર અધિ- પોલીસ ખાતાના કારી, જે અપરાધીને દડ દેનાર અમલદાર જણાય અધિકારીઓ છે. ચૌરોદ્ધરણિક એ ચોરોનો પીછો પકડનાર અમલ-

દાર લાગે છે. દશાપરાધિક એ દશ પ્રકારના અપરાધ કરનારને દડ દેનાર અધિકારી હતો. આ દસ પ્રકારના અપરાધ એટલે ધર્મશાસ્ત્રમાં જણાવેલાં દસ પ્રકારનાં પાપ, જેના ત્રણ પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે: (અ) ત્રણ કાચિક પાપ-૧. અદત્તોપદાન (આપ્યા વગરનું લઈ લેવું તે), ૨. અવિહિતહિંસા (ધર્મમાં વિદિત નહિ કરેલી હિંસા ને ૩. પરદારોપસેવા (પરત્રીનો સંગ); (આ) ચાર વાચિક પાપ-૪. પારુખ્ય (કડોર વાણી), ૫. અનૃત (અસત્ય), ૬. પૈશુન્ય (નિંદા) ને ૭. અસંગદ પ્રધાપ (અર્થ વગરનો જડગાટ); ને (ઇ) ત્રણ માનસિક

પાપ-૮. પરદ્રવ્યાભિધ્યાન (પારકા દ્રવ્યનું ચિંતન), ૯. અનિષ્ટચિંતન (અનિષ્ટ વિષયનું ચિંતન) ને ૧૦. વિતથાભિનિવેશ (ગિર્યા તાક્ષાવેલી). ૫૪ વર્તમાન એ વર્તમાન(માર્ગ)નું રક્ષણ કરનાર અધિકારી લાગે છે. પ્રતિસારક એ શહેર, ગામ કે ગીમમાં પહેરો ભરનાર મુખ્ય ચોક્કીદાર કે પહેરગીર હોવા મંભવે છે. ૫૫ ચાર(નસસ)નો હિસ્સે દાનશાસનોમાં ફરિયાદ આવે છે. દાવલોકિક એ અપરાધીઓની દિવસચાલનું ગુપ્ત અવલોકન કરનાર ગુપ્તચર જાણાય છે. આ ખાતાનો વડો મહાદંડનાયક હોવા

ઉલ્લેખ હમેશાં સાથે આવે છે. આથી ચાટ ને લાટ એક જ ખાતાના હોવાનું સ્પષ્ટ છે. પરંતુ એમના અધિકાર કેવા પ્રકારના હતા ને એ એના અધિકાર વચ્ચે શો ફરક હતો એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. કેટલાક એમને નિયમિત ને અનિયમિત સૈનિક વારે છે, ૧૦ તો કેટલાક વર્ષી એમને પ્રદેશની આંતરિક વ્યવસ્થા અંગેના મુખ્ય ને મદદનીશ પોલીસ માને છે. ૧૧ ભટાર્કની પ્રશસ્તિમાં જણાવેલા મૌલ (મૂળના)-મૃત(ભાડૂતી)-માંનો મૃત શબ્દ મટનુ રૂપાવર હોઈ ચાટ શબ્દ મૌલનો. ૧૫૦૫ હોવા મંભવે છે ને એ અનુમાન ચાટ એટલે કાયમી ને મૃત એટલે કામચલાઉ એવા અર્થ ધરાવી શકાય દાનશાસનોમાં હસ્ત્યારોહ ને અશ્વારોહ એટલે ગજદળ ને અશ્વદળના સૈનિકોનો ઉલ્લેખ આવે છે. સૈન્યમાં હવે રથદળ હુત ધર્મ ગયું હતું ને નૌકાદળ પ્રચલિત હતું. એ દળની દેખરેખ માટે નાવચક્ષ નિમાતો હશે. આ ખાતાનો ઉપરી મહાવલાધિકૃત જણાય છે, ન્યારે મહાદેવનાયક એ સેનાપતિનો અધિકાર ધરાવતો હાગે છે. સાન્ધિવિપ્રહકનો અધિકાર બલાધિકૃત સાથે સંકળાયેલો છે. આરક્ષક એ નાના ગામનો દીવાની ન્યાયાધીશ જણાય છે. ૧૨

૨૭૨ કેટલાક અધિકારીઓ રાજ્યના જુદાજુદા વિભાગો ને પેટાવિભાગોનો વહીવટ કરતા. ગ્રામનો સહુથી મોટો માધુસ મહત્તર કહેવાતો, જે વ્યવહારમાં ગ્રામણી કરતાં યે વધુ સત્તા પ્રાદેશિક ધરાવતો. ૧૩ દક્ષિણ ગુજરાતનાં દાનશાસનોમાં જણાવેલા અધિકારીઓ વેલો ગ્રામકૂટ એ ગ્રામણી-ગ્રામપતિ (ગામનો વડો કે ઉપરી) હોવાનું જણાય છે. દગ(શહેર)નો વહીવટ કરનાર

૧૦ સાંકળિયા, આગુ, પૃ. ૧૯૭

૧૧ વોન્ડેલ, એન્ટિક્વિટીઝ ઓફ ચમ્બા સ્ટેટ, પૃ. ૧૩૨

૧૨ જુઓ આપ્ટેની સંસ્કૃત ઇન્ડિશ ડિક્શનેરીમાં આરક્ષક શબ્દ.

૧૩ સાલેતોર, લાઇફ ઇન ધી ગુપ્ત એજ, પૃ. ૨૯૭-૯૮; સાંકળિયા, આગુ, પૃ. ૧૯૯, ૨૦૧. સૈન્યવ રાજ ભટાર્કના દાનશાસનમાં ગ્રામપતિ ઉપરાંત ને રાષ્ટ્રકૂટ દાનશાસનોમાં ગ્રામકૂટ ઉપરાંત મહત્તરનો ઉલ્લેખ આવે છે એ પરથી મહત્તર એ ગ્રામકૂટ-ગ્રામપતિ કરતાં બિન્ન હોવાનું સ્પષ્ટ પાય છે.

અધિકારી દ્રાગિક કહેવાતો. સ્થાનાધિકરણિક એ સ્થાનનો વહીવટ કરનાર અધિકારી હતો ને સ્થાન એ સ્થલી નામે નાનો વિભાગ હોવાનું જાણાય છે. હાથ એ શબ્દ યાજ્ઞ કે જે જળાધર્મ રહ્યો છે, મોગિક એ મોગ નામે વહીવટી વિભાગનો વહીવટ કરનાર અધિકારી મનાય છે. ૧૪ ને કદાચ મોગ એ મોગ કે જે હિરાવવાનું એકમ હોવા મંતવે છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં એનો દરજ્જો વિષયવર્તિથી હાથે મળ્યો લાગે છે. ૧૫ વચક ને આહારનો વહીવટ કરનાર અધિકારીઓનો દાનશામનોમાં સેવમાન ઉલ્લેખ આવતો નથી. દક્ષિણ ગુજરાતનાં દાનશામનોમાં મહત્ત્વમહત્તર એ વિષયવર્તિના હાથ નીચેનો અધિકારી હોવાનું માલુમ પડે છે. ૧૬ વિષયવર્તિ એ મમગ્ન વિષયનો વહીવટ કરનાર મુખ્ય અધિકારી હતો. મહત્ત્વર્તિનો ઉલ્લેખ દાનશામનોમાં આવતો નથી, પરંતુ એમના અનુગામી સૈન્ધવોનાં દાનશાસનોમાં આવે છે. આથી એ અધિકાર મૈત્રક રાજ્યમાં રાજસ્થાનીયના હાથમાં હોવા મંતવે છે. દાનશામનોમાં દેવમૂર્તિની દૃષ્ટિએ મહત્તરથી શરૂ કરી ચડતો ક્રમ આપવામાં આવે છે ૧૭ કા તો દાતાની દૃષ્ટિએ રાજાથી શરૂ કરી કિતરતો ક્રમ આપવામાં આવે છે. ૧૮ ગ્રામ ને દંડના આંતરિક વહીવટ માટે આથી વિશેષ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી.

૨૭૩. દાનશામનોમાં દેવમૂર્તિ ગણના કયા વિભાગમાં કર્યા આવેલી છે એની વિગતો જાણવામાં આવતી હોવાથી મૈત્રક કાવના વહીવટી વિભાગોની ધખી માહિતી મળે છે. વ-વહીવટી વિભાગો સ્ત્રીનું નાનું એકમ ગ્રામ હતું. મોટાંનાનાં ગામો માટે ગ્રામ, ગ્રામક, પદ, પદક, પહી, પલ્લિકા ઇત્યાદિ

૧૪ સાહેતાર, સદર, પૃ. ૨૮૮

૧૫-૧૬ જુઓ. રાજ-સામન્ત-મોગિક-વિષયવર્તિ-રાષ્ટ્રગ્રામમહત્તરમાનો ક્રમ.

૧૭ મહત્તર દ્રાગિક...સ્થાનાધિકરણિક-વિષયવર્તિ-રાજસ્થાનીય ઉપરિક-કુમારામાલ્ય

૧૮ જુઓ ૩૫૨ પા. દી. ૬૫-૬૬.

જુદાજુદા શબ્દ પ્રચલિત હતા, પરંતુ વહીવટી દૃષ્ટિએ આ બધા પ્રકારના ગામ ગ્રામજન ગણાતા ૧૯ વર્ગી વસવાટ વખતે ગ્રામ, પદ કે વસ્તી કહેવાતા ગામ સમય જતા વસ્તી ને વિસ્તારમા મોટાનાના થયા કરતા ને છતાં ૩૬ થઈ ગયેલા એના અસલ નામ ભાગ્યેજ બાકાતા ૭૦ આથી કોઈ ગામના નામ ચરથી એ અમુક કાવમા ખરેખર કેટલું મોટું કે નાનું હતું એ તક્કી કરવું મુશ્કેલ છે વગતીના મોટા એકમ ને નગર, પુર, પુરી, પત્તન ઇત્યાદિ કહેતા વહીવટી દૃષ્ટિએ એને દ્રજા કહેતા એની આદર આસપાસના નાના ગામોનો પણ મમાવેશ કરવામા આવતો. દા ત મહાસીદ્રજા મગમાનક, દનુરાપુત્ર ને ચિંચા નક નામે ગામોનો સમાવેશ થતો ૭૧ પરંતુ અલગ અલગ આવેના ગામોની બામતમા સ્થલી, પથરુ, આહાર ને વિવચન જેવા મોટા વહીવટી વિભાગોનો ઉલ્લેખ કરવામા આવતો સ્થલીનો ઉલ્લેખ માત્ર સુરાષ્ટ્ર ના દાનગ્રામોના સંમથમા આવે છે, આથી એ વિભાગ સુરાષ્ટ્રમા જ પ્રચલિત હતો એવું જણાય છે ૭૨ પથરુનો વિભાગ સુરાષ્ટ્ર, ઉત્તર ગુજરાત તેમજ દક્ષિણ ગુજરાતમા પ્રચલિત હતો આહારનો ઉલ્લેખ સહુથી પહેલાં સુરાષ્ટ્રના સ્થળો મગધી આવે છે. રાજઆતમા એને આહરણી કહેતા, ને આગળ જતા એ જ વિભાગને આહાર કહેતા ૭૩

૧૮ દા ત દેવકપદકામ, દેવમદપલિકામ, નવગ્રામકામ ઇત્યાદિ

૭૦ દા ત એક આહારમા સિંહપલિકા જેવું નાનું ગામનું સમય જતા પથરુ નું વડું મથક બન્યું હતું ને સુરાષ્ટ્રમા કદગબદ, લોણાપદક ને વટપલિકા જેવા નાના ગામ સમય જતા સ્થળીના વટા મથક બન્યા હતા એવી રીતે અકોટક વિભાગનું વટપદ એ સમયે છેક નાનું ગામ હતું એ આગળ જતા મોટું નગર બન્યું તો પણ વટપદ (વડેદરા) જ કહેવાય રહ્યું

૭૧ જુઓ લેખ ૧૯, ૪૨, ૪૫

૭૨ આ શબ્દનો પ્રયોગ વનસ્થલીમાથી વ્યુત્પન્ન થયેલા 'વચળા' નામમા હજી જળવાઈ રહ્યો છે

૭૩ જુઓ § ૧૧૮

આથી મમય જતાં આ વિભાગનો વિસ્તાર થયો જણાય છે. આદારનો ઉદ્દેશ પછી તે ઉત્તર તેમજ દક્ષિણ ગુજરાતનાં રાયજોના સંબંધમાં એ આવે છે. વિવરનો વિભાગ ઉત્તર ગુજરાતમાં તેમજ દક્ષિણ ગુજરાતમાં ખાસ પ્રચલિત હતો. આમાં વચક એ આદારનો ને આદાર એ વિવરનો પેટાવિભાગ હતો એવું રાષ્ટ્ર મળ્યા મળે છે, પરંતુ ફણી ને વચકનો ઉદ્દેશ કેઈ દાનશામનમાં સાથે આવતો ન હોવાથી એ એ વચકનો મંત્ર નહીં કરવો મુશ્કેલ છે. છતાં એ હાલના કસ્યા જેવો નાનો વિભાગ જણાતો હોઈ વચકનો પેટાવિભાગ હોવા મંભવે છે. મ્યાનાતિકરણિકના વહીવટ નીચેનો ફ્યાન (ધાણ) વિભાગ એ જ ફણી ફોય એવું લાગે છે. વચક એ લગભગ હાલના તાલુકા જેટલો ને વિવર એ નિજા જેટલો પ્રચલિત વિભાગ હતો.

૨૭૪. દાનશાસનોમાં આ હિપગંત બીમ અનેક વિભાગોનો ઉદ્દેશ આવે છે. પેટનો ઉદ્દેશ સુરાષ્ટ્રનાં દાનશાસનોમાં આવે છે, દા. ત. વિશ્વશાન ફણીના હીવનક પેટમાં આવેલું વટપામ. ૭૪ આ પરથી પેટ એ ફણીનો પેટાવિભાગ હોવાનું જણાય છે. પ્રાવેદ્ય ને પ્રાપીયના શબ્દપ્રયોગ પરથી કુટલાક પ્રવેશ ને પ્રાપ નામે વહીવટી વિભાગોનું અનગાન તારવે છે. પરંતુ એને લગતા ઉદ્દેશોની વિગતો તપાસનાં

છે તેવા મોટા વિભાગ તરીકે આવે છે, પરંતુ પશ્ચિમ ભારતમાં એ વિષયના પર્ચાય તરીકે પ્રચલિત હોય એમ લાગે છે, કેમકે માધવકને મં. ૩૨૦ના દાનશાસનમાં મુક્તિ કહે છે, ત્યારે મં. ૩૨૧ના દાન-શાસનમાં વિષય કહે છે. ૭૭ સુરાષ્ટ્ર દેશમાં વર્દમાનમુક્તિનો પેટા વિભાગ હતો. રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યમાં ઘાટને દેશ કહેતા તેમ સુરાષ્ટ્રને દેશ ગણતા હશે. ૭૮ રાષ્ટ્રપતિમાં વપરાતો રાષ્ટ્ર એ દેશનો પર્ચાય લાગે છે. વિષયના પેટાવિભાગોમાં ક્વચિત્ ભૂમિનો ઉલ્લેખ આવે છે, જેમકે શિવ-ભાગુર વિષયની ઘૂતાલય ભૂમિમાં આવેલું પંગુલપલ્લિયા ગ્રામ. ૭૯ આમ વિષયના અનેક પ્રકારના પેટાવિભાગ ગણવા મળે છે, પરંતુ એ પેટા-વિભાગોનો પરસ્પર મંમંથ નક્કી કરવો ઘણો મુશ્કેલ છે. છતાં આ વિવિધ વહીવટી વિભાગોમાં સદૃશી વધુ પ્રચલિત એવા વિષય, આહાર ને પથકનો પરસ્પર સંબંધ નિશ્ચિત થઈ શકે છે એટલું થે સાદું છે. આ વિભાગોનાં નામ મોટે ભાગે એના વડા મથકના નામ પરથી પડતાં, જેમકે સેટક વિષય, હસ્તવપ્ર આહાર, નગરક પથક. આથી ત્યારે એક જ નામવાળા પથક ને આહારનો કે એક જ નામવાળા આહાર ને વિષયનો ઉલ્લેખ સાથે કરવાનો પ્રાપ્ત થતો ત્યારે સામાન્ય રીતે એ નામની પુનરુક્તિ નહિ કરતાં એની આગળ પથકાહાર કે આહાર-વિષય જેવા સમાસનો પ્રયોગ થતો, જેમકે સેટકાહારવિષય (અર્થાત્ સેટક વિષયનો સેટક આહાર) કે લોહિક્ષપથકાહાર (અર્થાત્ લોહિક્ષ આહારનો લોહિક્ષ પથક). ૮૦ મૈત્રક કાલીના આ વિભાગો ને પેટા-વિભાગોમાં સામાન્ય રીતે કેટલાં ગામોનો વિસ્તાર રાખવામાં આવતો એ નક્કી કરવા માટે દાનશાસનોમાં પૂરતી માહિતી ઉપલબ્ધ નથી.

૭૭ જુઓ § ૧૨૬.

૭૮ દેશવાચક નામ તરીકે એનો ઉલ્લેખ જહુચનમાં આવે છે (સુરાષ્ટ્રેયુ).

૭૯ લેખ ૬૨

૮૦ જુઓ § ૧૨૨.

રાષ્ટ્રદૂતોના દાનસામનોમા આવા કેટલાક વિભાગ ૭૫૦, ૮૪ ને ૧૨ ગામેના દેવાનુ જણાવવામા આવ્યુ છે. ૮૧ એ મગધના જનાવગી દાસાસનો ૫૦૫ી કમળીન ને કન્તારમાગ જેવા નાના વિષય સામાન્ય ત ૧૧૬ ગામેનો વિન્તાર ધનવના હોવાનુ જણાવ છે ૮૨ વિષય ૧૧૬ નહીવટ માટે વિષયપતિ, મોગના વહીવટ માટે મોગિક સ્થાનોના વહીવટ માટે સ્થાનાધિકારણિક, દગના વહીવટ માટે દાગિક ને ગ્રામના વહીવટ માટે ગ્રામમહત્તર ની નિમજ્જક થતી

૨૭૫ દાનસામનોનો વિષય જૂમિ-દાનનો હોવાથી એમા જૂમિ ના દુધને વગતા અનેક ઉલ્લેખ આવે છે રાજ્યની તમામ જમીન ની માનિફી કાયદેસર રાજ્યની ગણાતી ને ખરીદી જમીનની માલિકી મક્કિસ કે ભોગવટાની ૩એ જમીનનો કમળે ધરાવનારને ખરી રીતે એના ભોગવટાનો જ હક રહેનો. જના વ્યવહારમા તો કમળેભોગવટો ધરાવનાર આમામી એના માલિક જેવો જ ગણાતો આથી દાનસામનોમા કેટલીક વાર સ્થપ્તેત્ર, ત્રાપ્તજલ્કન્દસત્કક્ષેત્ર, કુટુમ્બિસૂર્યકપ્રલયક્ષેત્ર એના માનિફી મ બધના પ્રયોગ જેવામા આવે છે કેટલીક વાર ક્ષેત્રનો ઉત્તેગ ખેડ નારના નામે કરવામા આવતો, જેમકે કુટુમ્બિસમુદ્રકુટુક્ષેત્ર, દાસક પ્રકૃષ્ટક્ષેત્ર ઇત્યાદિ ક્ષેત્રનો કમળેદાર રાજ્ય ભારદ્વત પોતાના ક્ષેત્રનુ કાયદેસર વેચાણ કરી શકે એવી છૂટ ગુમનાતીન ભારતમા પ્રચલિત હતી, ૮૩ પરંતુ મૈત્રકકાનીન ગુજરાતના તામ્રસામનોમા તમામ લેખ જૂમિદાનના જ હોઈ એમા જૂમિનિક્ષયનો એકે ૫ લેખ ઉપનન્ધ નથી

૨૭૬ રાજ્યની તમામ કૃષ્ણ જૂમિ સામાન્યતઃ કરદ (કરને પાત્ર) હતી પરંતુ રાજ્ય તરફથી ધર્મદેયમા અપાયેલી જૂમિને અકરદ

૮૧ સાકળિયા, આગ્ર પારિશિષ્ટ, પૃ ૪૩

૮૨ લેખ ૧૦૦ ને ૧૩૫

૮૩ સાલેતાર, સાધક ધન ધી ગુપ્ત એઈજ, પૃ ૩૩૦

(કરપાત્ર નહિ તેવી અર્થાત્ કરમુક્ત) ગણવામાં આવતી. ભોગવટો જમીનના આ પ્રકારના ભોગવટાને ધર્મદેય સ્થિતિ કહેના.

આ ધર્મદેય દેવાવયને આપેલું હોય તો એ દેવદેય સ્થિતિ ગણાતી ને બ્રાહ્મણને આપેલું હોય તો એ વ્રહ્મદેય સ્થિતિ ગણાતી. મૈત્રકકાલીન દાનશાસનોમા જૂમિના ધર્મદેય માટે આ બંને પ્રકારના ભોગવટાહકનો ઉલ્લેખ કરવામા આવે છે. દાનશાસનોમા જાણાવેલાં દેવજૂમિના આધાટનો(ખૂટ)માં પણ અનેક બ્રહ્મદેય ક્ષેત્રોનો ઉલ્લેખ આવે છે; જેમકે વ્રાહ્મણસહસ્ત્રવ્રહ્મદેયક્ષેત્ર. બ્રહ્મદેય જૂમિને અમહાર પણ કહેતા. આ શબ્દ ખાસ કરીને ગામોનાં બ્રહ્મદેયોને માટે વધુ વપરાતો. એના મંજધમા વ્રહ્મદેયસ્થિતિની જેમ અમહારસ્થિતિનો યે પ્રયોગ થતો. વેદીક્ષેત્ર, સદ્ગ્રહેત્ર, આદિત્યદેવસત્કવારી ઇત્યાદિ શબ્દોમાં દેવાવયના કમળભોગવટા ઉપરાંત દેવદેયનો ખ્વનિ રહેલો મંજવે છે. કાંઈ દેવજૂમિની અંદર અગાઉ આપેલા દેવદેય ને બ્રહ્મદેયની જૂમિનો સમાવેશ થતો હોય, તો એમા અગાઉ આપેલી જૂમિની ગણતરી થતી નહિ, ૮૪ ધર્મદેયની રૂએ આપેલી જૂમિને મૈત્રકકાલીન દાન-શાસનોમા ‘ભૂમિચ્છિદ્રના ન્યાયે (સિદ્ધાંતે) આપેલી’ કહેવામાં આવે છે. ૮૫ ભૂમિચ્છિદ્રનો મૂળ અર્થ ‘પડતર જમીન’ થાય છે ને ખેડના આપેલી પડતર જમીન પર કંઈ કર લેવામાં આવતો નહિ. ૮૬ આથી ‘ભૂમિ-ચ્છિદ્રના ન્યાયે’ એટલે પડતર જમીનના ન્યાયે એવો અર્થ થાય છે ને એ અનુમાર અહીં આ જૂમિને ‘શુરવે પ્રકારના કરથી મુક્ત’ જણાવવાનું અભિપ્રેત છે. ૮૭ વળી પડતર જમીનની જેમ આ જૂમિ પણ

૮૪ પૂર્વપ્રત્તદેવવ્રહ્મદેયરહિત:

૮૫ ભૂમિચ્છિદ્રન્યાયેન....ધર્મદાયો નિમૃટ.

૮૬ કૃષ્યચાંચમૂ ર્શ્વીટ, કો. ૧૦૦, પુ. ૩, પૃ. ૧૩૮, પા. ટી. ૨. નુઓ કોટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર, ૨, ૨.

૮૭ વેદદેવના કમોલી દાનશાસનમાં ભૂચ્છિદ્રચાકિચિત્કરપ્રાણમ્ એવે. ૨૫૪ ઉલ્લેખ આવે છે. (એ), પુ ૨, પૃ. ૩૪૬)

કાયમ માટે સુખ કરવામાં આવતી. દાનશાસનોમાં આવતા 'ચન્દ્ર, સૂર્ય, સમુદ્ર, ભૂમિ, નદી ને પર્વત દેવે ત્યાંસુધી' એ પદમાં^{૮૮} દેવ-ભૂમિનો કાયમી ભોગવટો ઉદ્દિષ્ટ છે. ક્રુવસેન આજ્ઞાદિયના ભગોદરાવાળા દાનશાસનમાં^{૮૯} જે અશ્વર્ણવીર્ધર્મનો ઉલ્લેખ આવે છે તે પ્રકારના ભોગવટા-હકમાં 'અકળંધ રહેતી મૂલીના ન્યાયે' ભૂમિની જીવજનો જ ભોગવટો કરવાનો હોય છે એ ભોગવટાનો હક માત્ર અહીં-તાને પોતાને જ રહે છે, એનો વારસો એના વંશજોને મળતો નથી.^{૯૦} પરંતુ જુગિચિહ્ન ન્યાયે આપેલી ભૂમિના ભોગવટાનો હક અહીંતાના પુત્રપૌત્રાદિકની પેઢીઓને પણ મળતો રહે છે.^{૯૧} મૈત્રકકાલીન રાજાઓ ધર્મદેય તરીકે અપાતી જુગિ સામાન્ય રીતે આ ન્યાયે જ આવતા હતા એ નોધપાત્ર છે. ધર્મદેયની જુગિ લેનારને એ જુગિ 'ભોગવ-

વિસ્તાર એ અર્થમાં એકદમ નાનો પડે. દાનમાં, મળેલા ૧૦ પાદાવર્તના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર જો ૧૦ ચોરસ ફૂટ જેટલો નાનો હોય તો એમાં ખેડવાનું ને બોમવવાનું કેટલું મળે? આથી ક્ષીટિ વાદાવર્ત એટલે પાદને એક બાજુ ફેરવીને મપાય એટલો અર્થાત્ એક પાદ (ફૂટ) લાળો ને એક પાદ પહેળો જમીનનો ટુકડો એવો અર્થ ધટાવ્યો છે. ૬૪ તે યથાર્થ લાગે છે. આ અર્થ અનુસાર ૧૦૦ પાદાવર્તનું ક્ષેત્ર એટલે ૧૦૦ ચોરસ ફૂટ વહિ પણ ૧૦૦ ફૂટ ચોરમ (અર્થાત્ ૧૦૦ x ૧૦૦ = ૧૦,૦૦૦ ચોરસ ફૂટ) ક્ષેત્ર, આ રીતે પાદાવર્ત એટલે બંને બાજુ એટલા પાદ (ફૂટ) બરતાં થતો વિસ્તાર. જેમ સુરાષ્ટ્રમાં જમીન પાદાવર્તમાં મપાતી તેમ માલવકમાં મક્કીમાં મપાતી. આ માપના વિસ્તારનો ખ્યાલ મેળવવો મુશ્કેલ છે. માલવકમાંથી આપેલાં બંને ક્ષેત્રોનો વિસ્તાર ૧૦૦-૧૦૦ બક્તી જેટલો હતો. આથી આ માપ લગભગ પાદાવર્ત જેટલું હોવા મંભવે છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં ખેતરની માપણી માટે નિવર્તન નામે માપ પ્રચલિત હતું. નિવર્તન એ પાદાવર્તના જેવું બંને બાજુનું માપ છે. એક નિવર્તન એટલે ૩૦ દંડ લાંબું ને ૩૦ દંડ પહોળું એવો અર્થ થાય છે. ૬૫ નિવર્તન શબ્દ પરથી એક દિવસનું ખેડકામ કરી એમાંથી છૂટા (નિવૃત્ત) થવાય એટલો જમીનનો ટુકડો એવું સ્થિત થાય છે. ૬૬ જેટલું ને બરુકચ વિપય-માં કેદાર(ક્યારડા)ની જમીનમાપણીની એક જુદી જ પદ્ધતિ ચાલતી હતી. એ પદ્ધતિમાં કેદારમાં જેટલા પિટક (ટાપલા) વ્રીહિ (ડાંગર) વાવી શકાય તેટલા પિટકની ગણતરી કરવામાં આવતી; દા. ત. 'જે પિટક વ્રીહિ વવાય તેવડું' કે 'ચાર પિટક વ્રીહિ વવાય તેવડું.' એક પિટક વ્રીહિના વાવેતર માટે કેવડા કેદારનું ધોરણ ગણવામાં આવતું એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. દાનશાસનો પરથી જાણવા મળે છે કે

૬૪ ક્ષીટ, કો. ૬૪, પુ. ૩, પૃ. ૧૭૦, પા. ટી. ૪ .

૬૫-૬૬ કાણે, હિમ, પુ. ૩, પૃ. ૧૪૫, પા. ટી. ૧૮૫

ખેટક વિષયમા શ્રીદિપિટકનુ વિશિષ્ટ માપ (માન) પ્રચલિત હતું સંગમ-ખેટક (સખેડા) વિષયમા પણ એનુ વિશિષ્ટ માપ ગણાતુ હતુ પિટક-થી નાનુ માપ પ્રસ્થનુ હતુ એક પ્રસ્થનો તોન લગભગ ૫૬ તોલા જેટલો ગણાય છે, પરંતુ એક પિટક કેટલા પ્રસ્થનો ગણાનો એ જાણવા મળ્યુ નથી એ શાદકની જેમ ચાર પ્રસ્થનો કે દોળની જેમ સોળ પ્રસ્થનો હોના સમ્ભવે છે. પૂર્વે ભારતમા જે કુલ્યવાપની પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી તેમા એક કુલ્ય (સૂપડુ) ડાગેર વાવનાની જમીન એક એકર ઉપર ગણનામા આરતી એ અનુસાર એક પિટક ડાગેર વાવનાની જમીનનો ટુકડો એના કરતા કીકકીક મોટો હોવો જોઈએ આમ મૈત્રકકાલીન ગુજરાતમા પાદાર્થ, મક્કી, નિરત્તન, પિટકવાપ ઇત્યાદિ અનેક જુદીજુદી પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી.

૨૭૮ ધર્મદેયમા જતા કન્વામા આવતા વિરિધ કરના ઉત્તેષ ૫૨થી જમીન મહેસૂલ પેટે સેવામા આવતા અનેક પ્રકારના કરની માહિતી મળે છે મહેસૂલ માટે આદેય કે આદાન ૨૭૬ વપ-

મહેસૂલ રાતો દાનશાસનોમા અનેક પ્રકારના આદેય ગણાવનામા આવે છે, જેમકે ઉદ્રગ, ઉપરિકર, ધાન્યાદેય, દિરપ્યાદેય, ભાગ, ભોગ, વાત પ્રત્યાય, જૂત પ્રત્યાય, વિષ્ટિ ને દશાપરાધ ઉદ્રગ ને ઉપરિકરનો ઉત્તેષ મૈત્રકકાલીના લગભગ બધા રાજ્યોના દાન શાસનોમા આવે છે ઉદ્રગ એટલે ખેડૂતો પાસેથી છૂટકછૂટક મહેસૂલ ઉધરાની સેનાર જમીનદાર પાસેથી વસૂલ કરવામા આવતુ સામદુ મહેસૂલ ને ઉપરિકર એટલે જમીન પર માલિકીદક ન ધરાવતા ખેડૂતો ઉપર નાખેલો કર ૯૭ મૈત્રકકાલીમા જમીન પર માલિકી કરતા ભોગનટાનો હક વધુ પ્રચલિત હોનાથી ઉદ્રગની સરખામણીએ ઉપરિ-કરની આવક ઘણી વધારે હોનાનું જણાન છે ઉપરિકરનો અધિકાર

૯૭ ચોપાલ, હિસ્તરી ઓફ ધી રેવન્યુ સીરિટમ્સ, પૃ ૨૧૦, સાહેતોર, લાઇફ

ઇન ધી ગુપ્ત એઇજ, પૃ ૩૪૮-૫૦

પ્રેત્વાક દાનશામનોમા આ ઉપરાત સર્વ દિત્ય વિષ્ટિ ને પ્રતિબેદનના પગિહારનો ઉલ્લેખ આવે છે. ૧૦૬ કર્માથી મગ્ધતી મુક્તિને પરિહાર કહેતા ધર્મદેયની જૂમિ કન્મુક્ત હોઈને એમા સર્વ રાજપુરોને હસ્તક્ષેપ કરવાની મનાઈ કરમાવત્રામા આવતી ૧૦૭ ચાટ ને બટ લોકોને તો એમા પ્રવેશ કરવાનો ખાસ પ્રતિગઢ કમ્પમા આવતો ૧૦૮ જૂમિનુ દાન સેનારને એ જૂમિ 'ભાગવનાના મડવાનો ખેડાવવાનો ને સુપ્રત કરવાનો' હક મળતો ૧૦૯ આ બાગવટામા માત્ર એની ઊરજનો જ નહિ, એમાથી મળતા સર્વ આદાન(આદેય)નો યે મમાવેશ થતો. આ આદેયોમા ઉદ્ગ ને ઉરિકરનો ઉત્તમ લગમગ બધા રાજ્યોના દાનશાસનોમા આવે છે એ ઉપરાત જૂતપ્રત્યાય, વાતપ્રત્યાય, ધાન્યાદેય, હિરણ્યદેય, ભાગ, ભોગ, ઉત્પદમાનવિષ્ટિ ને દશાપગધ જેવા ખીજા અનેક મહેસૂલોની ઊપજ રાજ દાન સેનાને સુપ્રત કરતો ૧૧૦ આ બધા કર દાન સેના પાસેથી લેવાના હોય ને પગી એ પાછા એને જ આપવાના હોય તો તો એનો અર્થ વાગ્તરમા કરમુક્તિ જેવો જ થાય. આથી જૂમિ ॥ ધર્મદેયમા દાન સેનાને વગ્તુન જમીનનો કબજો મળતો નહિ, પણ જમીનનો કબજોભોગવટો ધગવનાર પાસેથી એ જૂમિ પર રાજને ભરવાના કર હવેથી રાજને બદલે રાજ પાસેથી એનું દાન સેનાને મળતા એવો અર્થ ઘટાવવામા આવે છે ૧૧૧

૧૦૬ સર્વદિત્યવિષ્ટિપરિહીન (વેખ ૧૨૨), સર્વદિત્યવિષ્ટિપ્રાપ્તિમેદિકપરિહીન (લેખ ૧૩૧)

૧૦૭ સર્વરાજકીયાનામહસ્તપ્રક્ષેપણીયમ્

૧૦૮ અચાટમટપ્રાવેદયમ્

૧૦૯ જુઓ ઉપર પા દી ૬૨

૧૧૦ સોદગ્ધ સોપરિકર સમૂતવાતપ્રત્યાય સધાન્યમામમોગહિરઆદેય સોતપય માનવિષ્ટિક સદશાપરાધમ્

૧૧૧ કાણે, હિખ, પુ ૨, પ ૮૬૬

પરંતુ દાનશાસનમા ભૂમિના દાનનું નિવેદન તેમજ દેવભૂમિના આઘાટ નોમા અલ્લદેય ક્ષેત્રોના ગાનિકોનો ઉલ્લેખ આવતો હોવાથી ભૂમિનું ખરેખરુ દાન દેવાતું હોવાની ખાતરી ચાય છે આથી મને નાગે છે કે ઉપર જણાવેના આદેયને લગતા ૫૦ મૂળમા ક્ષેત્રદાનના નહિ પણ આમદાનના મુખ્યમા ધડાયા હશે ને પછી આમદાનના સામનમા ૩૬ ઘણેલા એ ૫૬ વગર વિચાર્યે ક્ષેત્રદાનના સામનમા યે આનુ ગાખવામા આના ફેરો ૧૧૨ આ અનુમાન આ સર્વ પગમા જણાવેના આદેયોનો ઉલ્લેખ વગરુત આમને વાગુ પડે કે ને ધર્મદેયમા અપાયેના ગામની સીમની જમીન પર એ દા. અગાઉ જેનો કાગળેબોગવટો હોય તેનો કારમ રહેતો, પરંતુ એ જમીન પર સેવાતી સર્વ પ્રકારની આવક હવે રાજ દાન તેનારને યુગ્મત કી દેતો એવો અર્થ બધે બેસે છે ક્ષેત્રદાનખા તો ક્ષેત્રનો બોગવટો દાન ક્ષેત્ર પોતે ધરાવતો હોઈ એના ૫૨ એને આ પ્રમારના કર મગવા મંજવે નહિ ક્ષેત્રદાનમા ખાસ કરીને કરની મુખ્તિ મેગવરાનો પ્રશ્ન રહે છે, ૨૨ સેવાનો નહિ આમદાનને લગતા પરિહાર ને આદેયના ઉ નેમો પરથી એ દાન તેનારને આર્થિક ગાખનમા એ ગામની ભૂમિગ્રાથી ગમનના જોટલા મધ્ય વ્યાખ મળતા એવું વહી શકાય

૨૮૦ ભૂમિના દાનની માથે રાજ તરફથી એ દાનના સામનનું ખત લખી આપવામા આવતું આ સામન દાન દેનાર રાજની હવાતીમા

પ્રમાણુભૂતમણાતુ એટલુજ નહિ, એના વગના અનુગામીએ દાનશામન પણ એ સામનને અનુમોદા આપી એનું અનુપાનન કરતા

પરંતુ ભૂમિનિકર ન્યાયે આપેની ભૂમિનું દાન પુનર્પૌનાદિકે વારસાગત હોવાથી એ ભૂમિનો બોગવટો પેઢીઓ ને પેઢીઓ લગી ચાનુ રહેતો આથી લાગા ગાગે કદી એ ભૂમિના બોગવટાના અધિ

કારો પ્રશ્ન ઉપગ્રિયત થાય તો એ વખતે એ દાનશાસનનો પુરાવો
 રજૂ કરવો પડે વળી દાન દેનાર રાજાના વશની જગ્યાએ ખીજે વશ
 સત્તા પર આવે ત્યારે આના દાનશાસનની ખામ જરૂર પડે આથી
 દાનશાસનની પ્રત દાન નાશરના કુટુંબે કાયમ માટે સાચવીને જાળવી
 રાખવી પડતી સમય જતા કોઈ વાર અગાઉના રાજાને નામે
 બનાવી દાનશાસન તૈનાર કરવામાં આવતા ૧૧૩ આથી દાન
 શાસનના ખસપણા બાતરી માટે એની અદર છેવટમાં રાજાના
 દરકત આપવામાં આવતા ૧૧૪ કોઈ વાર દાનશાસન ગૂમ થયું હોય
 તો એના અગાઉના તમજ આનુ ભોગવટાને આધારે ફરી દાનશાસન
 ઘડાવી આપવામાં આવતું ૧૧૫ કોઈ વાર દાનશાસનને અભાવે દાનની
 ભૂમિનો ભોગવટો થે તુલ થયો હોય તો અધિગરીને નવું દાનશાસન
 લખી આપી એનો દફ આનુ કરી આપવા ત આવતો ૧૧૬ ભૂમિદાનની
 સાથે એને લગતા ગગશાસનનું કાયમી ખત નખાવી આપવું જોઈએ
 એવો નિયમ યાગવલ્કયાદિ રમૂતિઓમાં પણ આપવામાં આવ્યો છે ૧૧૭
 દાનશાસનમાં લખના ત મુદ્દા પણ રમૂતિઓમાં જણાવવામાં આયા છે
 યાગવલ્કય દાનશાસનમાં રાજા ને એના પૂર્વજોના નામ, દેવભૂમિનું ગામ,

૧૧૩ મૈત્રકકાલીન રાજાઓને નામે પણ કેટલાક બનાવટી દાનશાસન ઘડાયા
 હતા દા ત જુઓ લેખ ૧૦૦ ૧૦૧, ૧૩૫ ૧૩૭ ૧૩૮

૧૧૪ જેમકે સ્વહસ્તા મમ મહારાજશ્રીધરસેનસ્ય સ્વહસ્તોડય શ્રીવીતરાગ
 સૂનો રણપ્રદસ્ય ઇત્યાદિ કેટલાક રાજવંશોના દાનશાસનોમાં રાજદરતક
 આપવાનો રિવાજ નહોતો (જુઓ ૬ ૨૮૨)

૧૧૫ દા ત જુઓ લેખ ૭ માં વ્રાહ્મણમાધવપૂર્વમુક્તમુજ્યમાન

૧૧૬ દા ત જુઓ લેખ ૫૩ માં મહારાજદોળસિંહેન તામ્રશાસનેઽભિલિખ્ય
 પ્રતિપાદિતમન્તરાચ વિચ્છિંતિ નીતં તદસ્મામિ . સમુત્સદ્લિતમ્

૧૧૭ દત્તવા ભૂમિ નિવન્ધ વા કૃત્વા લેહ્યતુ કારયેત્ વળી જુઓ શ્લોક ૩૨૦માં
 શાસન કારયત્ સ્થિરમ્ (યાદ સ્મૃતિ, ૧, ૩૧૮)

દાન ને દાનના આચ્છેદને લગતા ફળનું વર્ણન, રાજાના દરકત ને દાનની મિતિ નોધવાનું જણાવે છે ૧૧૮ મૃદસ્પતિ એમા શામનનું સ્થળ, ગમ્મના પૂર્વજો, દાન લેનારની પ્રથમી માલિકી, દાન પાછું લઈ લેવાના દોષને લગતા શ્લોક, વિગતવાર મિતિ ને રાજપુરુષોની સહીનો સમાવેશ કરવા જણાવે છે ૧૧૯ વ્યામ આ હિપરાત દાનનું શાસન બ્રાહ્મણો, અધિકારીઓ, મૃદુઓ વગેરે સહને મનોધવાનું અને દાન દેવામા પોતાના માતાપિતાના ને પોતાના પુત્ર મપાદનનો હેતુ જણાવવાનું ઉમેરે છે ૧૨૦ મૈત્રકાલીન ગુજરાતના દાનશામનોમા આમાની ધણીખરી બાપતોનો સમાવેશ થયો જણાય છે જેમને શાસનનું સ્થળ, રાજા ને એના પૂર્વજોના નામ, દાન દેવાનો હેતુ જમિનું માપ, દેયજમિનો માલિકાહક, દાનના અનુપાલનને નગતા શ્લોક, રાજાના દરકત ને દાનની મિતિ દાનનું શામન સામાન્યતઃ મહુ લાગતાવળગતાઓને ને વિશેષતઃ લાગતાવળગતા અધિકારીઓને મનોધવામા આવે છે શામનને અતે અધિકારીઓમા શાસનના લેખને લગતા બે અધિકારીઓના નામ આપવામા આવે છે, પરંતુ એમની સહી આપવામા આવતી નથી.

૨૮૧ મૈત્રકાલીન ગુજરાતના જે અનેક નાજ્યોના દાનશાસન મળ્યા છે તેમા મૈત્રક રાજાના દાનશાસનોની સખ્યા ધણી મોટી છે

૧૧૮ અભિલેખ્યામનો વશ્યાનામાન ચ મહીપતિ ॥

પ્રતિગ્રહપરીમાણ દાનાચ્છેદોપવર્જનમ્ ।

સ્વદત્તકાલ્સપત શામન કારયેત્ સ્થિરમ્ ॥ (૧, ૩૧૯-૨૦)

વૃત્તિકાર વિશ્વરૂપ આમાના દાનાચ્છેદોપવર્જનનું વિવરણ આ પ્રમાણે કરે છે
 એતદ્ દાનફલમ્, એતદ્ આચ્છેદનફલ, પશ્ચિ વર્ષસદ્દલાણિ નરકે
 વસેત્ इत्यादि

૧૧૯-૧૨૦ અપરાર્કવાજાવલ્કીયધર્મશાસ્ત્રનિબંધ, પુ ૧, ૫ ૫૭૯ ૮૦ (હિપ,
 ૨, ૮૧૧)

ને દાનશામનના લેખની પદ્ધતિ પણ એમા પૂર્ણ વિકાસ લેખપદ્ધતિ પામી જણાય છે આ લેખ ઉચ્ચ સૈની ॥ ગદ્યમા લખાતો

શરૂઆતમા મહારાજ દ્રોણમિહના સમયમા દાનશામનનો લેખ એક પતરા પર અમાય એટલો મક્ષિપ્ત ઘડામા આવેલો, પરંતુ પછી મહારાજ કુસમેન ૧લાના સમયથી એમા રાજવશ, રાજપૂર્વજો ને રાજપ્રશસ્તિના જરૂરી મદદ ઉમેરોને લેખના લખાણને બે પતરા પર ફાટવાનું રાખામા આ યુ ત્યાગવી દાનશાસનના લેખની પદ્ધતિ લગભગ પૂર્ણત ઘડાર્થ ચૂકા હતી સમય જતા રાજવશના વિસ્તાર સાથે રાજપૂર્વજોની પ્રશસ્તિનું લખાણ લખાતું જતા રથગમકોય થવા લાગ્યો ત્યારે એમાથી શરૂઆતના ફેટલાક પૂર્વજોની પ્રશસ્તિ કમી કરવામા આવી ૧૨૧ શામનાના અંમેલનના વાક્યમા અધિકારીઓની લાખી યાદી ૨૬ કરોમા આવી ૧૨૨ ને રાજના દસ્કતમા પણ એના નામ ને ખિરદ કમી કરવામા આયા ૧૨૩ વર્ણી દાનશાસનને અતે દૂતક, લેખક, મિતિ ને રાજદસ્કત ॥ મુદાઓનો કંઈ કમ નિયત થયો નહોતો તે હવે નિયત કરવામા આવ્યો ૧૨૪ એવી રીતે અગાઉ

૧૨૧ ભટાર્ક ને શુદસેનની પ્રશસ્તિની વચ્ચે આવતી સેનાપતિ ધરસેનાદિ ચાર રાજાઓની પ્રશસ્તિ રદ કરવામા આવી છે (જુઓ ૬૪૪ ને એની પા ૮૧ ૪)

૧૨૨ હા ત કુસમેન ૨ જાના દાનશાસનોમા માત્ર સર્વગ્નિય યથાસમ્બધ્ધમાન વાન્ સમાહાવયતિ લખવામા આવે છે ધરસેન ૪ થાના સમયથી વર્ણી આમાનો યથાસમ્બધ્ધમાનવાન્ રાખ્ત પણ ૨૬ કરવામા આવે છે

૧૨૩ શીલાદિત્ય ૧ લાના સમયથી રાજના દસ્કતમા માત્ર સ્વહસ્તો મમ એટલું જ લખાય છે એમા દસ્કત કરનારનું નામ પણ ન લેવાને લીધે દસ્કતના મરોડનું મહત્વ ધણું રહેલું હશે

૧૨૪ અગાઉના દાનશાસનોમા સ્વદસ્ત દૂતક લેખક ને મિતિ, અથવા લેખક મિતિ સ્વદસ્ત દૂતક, અથવા લેખક સ્વદસ્ત દૂતક મિતિ, એવો ગમે તે કમ નજરે પડે છે એને બદલે શીલાદિત્ય ૧ લાના સમયથી દૂતક લેખક મિતિ ને સ્વદસ્ત એવો કમ નિયત થયેલો જોવામા આવે છે

દાનશાસનમાં પુરાણોના શ્લોક અંતે વધતી જગ્યાની મગવડ પ્રમાણે ગમે તેટલી સંખ્યામાં ને ગમે તે ક્રમે ટાંકવામાં આવતા એને બદલે હવે એમાં અમુક જ શ્લોકો અમુક ક્રમે આપવા એવી પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી. ૧૨૫ આ સુધારાવધારા સાથેની લેખપદ્ધતિ ઘણે અંશે શીલાદિત્ય ધર્મોદિત્યના સમયથી ને પૂર્ણતઃ ચક્રવર્તી ધરસેનના સમયથી સુનિશ્ચિત બની ગઈ જણાય છે, ને એ પછી રાજવંશના વિસ્તાર અનુસાર રાજપૂર્વજોની પ્રથાસ્તિના વધતા જતા લખાણને પહોંચી વળવા પતરાંનું કદ વધારતા ગ્રંથોની ને અક્ષરોનું કદ ઘટાડતા જવાની રીત અખત્યાર કરવામાં આવી, પરંતુ મુકરર થયેલી લેખપદ્ધતિમાં કયાંય કંઈ કાંઈ મૂકવામાં આવ્યો નહિ. આ લેખપદ્ધતિનાં મુખ્ય અંગ નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) આરંભિક મગલવચન; ૧૨૧

(૨) શક્તિન સ્થળ; ૧૨૭

(૩) રાજવંશ; ૧૨૮

(૪) પૂર્વજો ને પુરોગામીઓની પ્રથાગિતિ; ૧૨૯

૧૨૫ અમાઠનાં દાનશાસનોમાં એક બે ત્રણ ચાર કે પાંચ શ્લોક ટાંકવામાં આવતા એને બદલે શીલાદિત્ય ૧ લાના સમયથી હમેશાં 'મહુમિર્વિસુધા મુક્તાં, યાનીહ દારિદ્ર્યમયામરેન્દ્રૈઃ, ને વટિં કર્પસહસ્રાણિઃ' એ ત્રણ શ્લોક જ લેવામાં આવે છે ને એનો ક્રમ પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિયત થયેલો છે. (જુઓ ૬, ૨૦૨.)

૧૨૬ સ્વસ્તિ કે ઠઠ સ્વસ્તિ

૧૨૭ વલમીતઃ કે વિજયસ્વન્ધાવારાત્ અમુકવાસનાત્

૧૨૮ પ્રસમપ્રણતામિત્રાણા મૈત્રકાણામ્

૧૨૯ દા. ત. અતુલવલસપલમગ્ડલાંમોગસસકસંપ્રહારસતલન્યપ્રતાપઃ પ્રતાપો-
પતત્તાનદાનમાનાજ્જવાનુરાગાનુરક્તમૌલમૃતમિત્રગ્રોળીવલાવાસરાજ્યશ્રી પરમ
માહેશ્વરશ્રીસેનાપતિમટાર્કસ્તસ્ય સુતઃ.....શ્રીસેનાપતિધરસેન-
સ્તરયાનુજઃ....ધત્યાદિ.

(૫) દાન દેનાર રાજાની પ્રશસ્તિ ને એનાં ગિરુદ; ૧૩૦

(૬) લાગતાવળગતાઓને નિવેદન; ૧૩૧

(૭) દાનની હકીકત;

(અ) દાન દેવાનો હેતુ, ૧૩૨

(આ) દાન લેનારનાં નામદાન, ૧૩૩

(ઇ) દાનની ઉપયોગિતા, ૧૩૪

૧૩૦ દા. ત. તસ્ય સુતસ્તત્પાદકમલપ્રણામધર્મણિકર્ણજનિતકિળાઽઠ્ઠનલલાદ-
ચન્દ્રશકલઃ શિશુભાવ એવ થયળનિહતમૌષિકાલદ્વારવિભ્રમામલશ્રુતિવિ-
શેષઃ.....પ્રણતસામન્તમણ્ડલોત્તમાદ્ધૃતચૂડારત્નાયમાનશાસનઃ
પરમમાહેશ્વર. પરમમદારકમહારાજાધિરાજપરમંશ્વરચકવર્તિધરસેનઃ કુળલી

૧૩૧ દા. ત. સર્ગ્ગનિવ સ્વાનાયુક્તકવિનિયુક્તકશ્લોકમહાત્મરવાદમટધ્રુવાધિ-
કર્ણિકદાન્ડપાશિકાદીનન્યાંધ યથાસંબધ્યમાનકાન્તસમૃદ્ધિર્દર્શયતિ ક્ષત્તુ
વસ્સંવિદિત્ત યથા...૫ળી જુઓ ઉપર પા. ટી. ૧૨૨.

૧૩૨ માતાપિત્રોઃ પુણ્યાપ્યાયનાય. રાત્રઆતના દાનસાસનોમાં આ ઉપરાંત
આતમનર્થેહિકામુઘ્નિક્રયયામિલવિતફલાવાપ્તિર્નું યે પ્રયેજ્યન જણાવ-
વામાં આવતું.

૧૩૩ બ્રાહ્મણની બાબતમાં અમુકસ્થાનવિનિર્ગત-અમુકસ્થાનવાસ્તવ્ય-અમુ-
કસગોત્ર-અમુકશાસાસવદ્વાચારિ-બ્રાહ્મણ-અમુકપુત્ર-બ્રાહ્મણ-અમુકસ્ત્રી
(આમાં કેટલીક વાર અમુકસ્થાનચાતુર્વિદ્ય(કે ત્રૈવિદ્ય)સામાન્ય ઉમેરવામાં
આવે છે.) બૌદ્ધ વિહારની બાબતમાં અમુકસ્થાનસન્નિધિષ્ટઅમુકજન-
કારિત-અમુકવિહારે..., ને દેવાલયની બાબતમાં અમુકસ્થાનનિવિષ્ટ-
અમુકજનકારિત-અમુકદેવપાદાનાં...

૧૩૪ બ્રાહ્મણની બાબતમાં ચલિત્ત્વૈશ્વદેવાગ્નિહોત્રાતિથિપચમહાયાગિકાનાં
ક્રિયાણાં સમુત્સર્પણાર્થમ્, દેવાલયની બાબતમાં અમુકદેવપાદાનાં
પૂજાસ્તપનગન્ધધૂપપુષ્પમાત્યદીપતૈલાદ્યુપયોગાય વાંચ્યમીતનૃત્યાદયે પાદ-
મૂલપ્રજીવનાય દેવકુલસ્ય ચ ચ્ચન્દસ્કુટિતપ્રતિસંસ્કારાય, ને વિહારની

(ક) દેવભૂમિની વિગતો, ૧૪૫

(ઊ) દેવભૂમિ ખના હક, ૧૪૬

(ઘ) દાનક્રિયા, ૧૪૭

(૮) દાન લેનારને દેવભૂમિના ભોગવટામાં હરકત નહિ કરવાનું
ફરમાન, ૧૪૮

(૯) દાનના અનુમતન ને પરિપાતન માટે બાની રાખ્યોને
અપીલ, ૧૪૯

બાબતમાં તત્તિવાસિચતુર્દિશાવ્યાગતાર્યમિહુસદ્ધાય, ચીવરપિગડપાત
શયનાસનમ્બાનપ્રત્યાયમૈયજ્યપરિષ્કારાર્થ મગવતા ચ હુદ્દાનાં પૂજા
સ્તપનગન્ધધપુષ્પમાલ્યતૈલાદુપયોગાય વિહારસ્ય ચ સ્વચ્છકુટિત
પ્રતિસત્કારાય ।

૧૩૫ શામની બાબતમાં અમુકદેશે અમુકવિભાગ અમુકગ્રામ ને મેત્રની
બાબતમાં અમુકગ્રામે અમુકમાંમ્નિ અમુકપાદાર્થ અમુકક્ષેત્ર યસ્યા
વાડનાનિ પૂર્વે અમુક દક્ષિણત અમુક અપરત અમુકમ્ ઉત્તરત
અમુકમ્ એવમેતચ્ચતુરાષાટનવિશુદ્ધ ક્ષેત્રમ્ । (સીમાઓમાં દિશાઓ
હમેશાં આ હમથી જ મધ્યાવધામાં આવે છે પરંતુ કેટલીક વાર ઉપર
જથ્થાવેરી પદ્ધતિને બદલે અમુકાત્પૂર્વત અમુકાત્ દક્ષિણત અમુકાત્
અપરત અમુકાત્ ઉત્તરત એવી જુડી પદ્ધતિ થે નજરે પડે છે)

૧૩૬ સોદજ સોપરિકર સમૂત્તવાતશત્વાય સધાન્યહિરણ્યાદેયસ્સદરાપરાથ
સ્સાત્પચમાનવિષ્ટિકસ્સર્ગરાજકીયાનસમહસ્ત્રપ્રક્ષેપણીય પૂર્વપ્રત્તદેવશ્રદ્ધ
દેયરહિતો ભૂમિચ્છિદ્રન્યાયનાચન્દ્રાર્કગીર્વક્ષિતિસરિત્પવ્વત્તસમકાલીન
પુત્રપોત્રાવયમોગ્ય ।

૧૩૭ યથા મયા અમુકગ્રામ ઉદકાતિસર્ગેણ ધર્મ્મદાયતયા નિસુષ્ટ

૧૩૮ યતોડસ્યોચિતયા ધર્મ્મદેયસ્થિતયા મુજત કૃયત કર્પયત પ્રદિશતા
વા ન કૈશ્વદ્રુપાસથે વસિતતથ્યમ્ ।

૧૩૯ આગામિભદ્રવૃષ્ટિભિરધ્યસ્મદ્વજૈરન્યૈર્વા અનિત્યાયૈશ્વર્યાગ્યસ્થિરં માનુષ્ય

(૧૦) દાનના અનુપાલનના પુણ્ય તેમજ અપહરણના પાપને
લગતા શ્લોક, ૧૪૦

(૧૧) દૂતકના નામ ને અધિકાર, ૧૪૧

(૧૨) લેખકના નામ ને અધિકાર, ૧૪૨

(૧૩) દાનની ભિન્ન (મવત, માસ, પક્ષ, તિથિ), ૧૪૩

(૧૪) રાજાના હસ્કૃત ૧૪૪

૨૮૨ અન્ય રાજ્યોમા ગારુડક રાજ્યના દાનશાસનની લેખ-
પદ્ધતિ પૂર્ણત મૈત્રક રાજ્યના દાનશાસનની લેખપદ્ધતિ અનુમાર છે
સૈન્ધવ રાજ્યના મૈત્રકકાલીન દાનશાસનનો પૂરો નમૂનો ઉપલબ્ધ નથી,
પરંતુ એનો ઉત્તરાર્ધ જ ઉપલબ્ધ છે એ પરથી સૈન્ધવોએ પણ એ
લેખપદ્ધતિને લગભગ પૂરેપૂરી અપનાવી લાગે છે છતાં એના લેખનમા
ગારુડકોના દાનશાસનની સરખામણીએ કેટલીક નવીનતા નજરે પડે
છે ૧૪૫ વળી દાનશાસનનો હેતુનો જાગ પઘમા રચાયો છે તે લેખને

સામાન્યમ્ભૂમિદાનફલમવગચ્છદભિરયમરમદાયોડનુમન્તવ્ય પરિપાલયિત
વ્યક્ષ । રાજાતના દાનશાસનોમા આ ઉપરાંત યથાચ્છિન્ધ્યાદાચ્છિદ્યમાન
વાનુમોદેત ॥ પદ્મભિર્મહાપાતકૈસ્તોપપાતકૈસ્સયુજ સ્યાદિતિ એન્ડ
ઉમેરવામા આવ્યું

૧૪૦ ઉક્તય મગવતા વેદગ્રાણેન વ્યાસેન । (૫૪ીના દાનશાસનોમા માત્ર
ઉક્તય એટલું જ હોય છે) શ્લોકો માટે જુઓ ઉપર પા ૬૧૫

૧૪૧ દા ત દૂતકોડગ્ર રાજપુત્રધ્રુવસેન ।

૧૪૨ ॥ ત લિલ્લિતમિદ સન્ધિવિગ્રહાધિકૃતદિવિરપતિસ્કન્દમટપુત્રદિવિરપતિ-
ત્રીમદનહિલેન ।

૧૪૩ દા ત સ ૩૩૪ માથ ગ્રુ ૬

૧૪૪ જુઓ ઉપર પા ૬૧૪ ને ૧૨૩

૧૪૫ દા ત માનુષ્યકમપિ પ્રવલમાદતાદતપશ્ચિનીપત્રસ્થિતજલલલલોલમાકલગ્ય
અર્થજાતમનિલસંગિદીપશિસાચલમાલોચ્ય...

છેડે શાસન કાતરનારનું નામ ઉમેરવામાં આ યુ છે ૧૪૬ દક્ષિણ ગુજરાતના ગાંધીયા ત્રિકુટક રાજ્યના દાનશામન મૈત્રક મહાસામત દ્રોણ સિંહના દાનશાસનથી જે પ્રાકાશીન હોઈ મૈત્રકાની । દાશામના આદ્ય નેમૂના ૩૫ છે એની લેખપદ્ધતિમાં રાજ્યના પૂર્વગ્નેની પ્રશસ્તિને ને રાજ્યના દમ્ભતનો મમાવેશ કરવામાં આ યો નથી અને એમાં દાનની ઉપયોગિતાનો તેમ ઉદ્દાત્તિસગની દાનક્રિયાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી વળી શાસનનું સમોધન દેયશૂમિવાળા પ્રજાના નિવાસી એને કરવામાં આવ્યું છે ન દેયશૂમિ પેલા અધિકાર મંદેપમાં જણાવવામાં આવ્યા છે ૧૪૭ આથી મૈત્રકના દાનશાસનની સમ્પ્રદાય મળીએ આ દાનશાસન ધણા ટૂંકા છે મહાસામત સમમસિંહના દાનશાસનમાં દ્રોણસિંહના દાનશામનની જેમ રાજવશ મેળપૂર્વેને ને રાજપ્રશસ્તિનો વિગતાર કરવામાં આ યો નથી, પરંતુ બાકાની ગાંધી પદ્ધતિ પછીના મૈત્રક દાશાસનોની પદ્ધતિ જેવી જ છે માન લેખને આતે નાજના દમ્ભત આપવામાં આ યા નથી મ્તસ્યુરિ રાજ્ય હુદ રાજ્યના દાનશામનની પદ્ધતિ ઉપર જણાવેની લેખપદ્ધતિને લગભગ પૂરેપૂરી મળતી આવે છે માત્ર મિત આકાશ્યો ઉપરાંત શબ્દોમાં જે આપવામાં આવી છે ૧૪૮ ને રાજ્યના દરકત આપવામાં આવ્યા નથી એ બે ફેરફાર માલુમ પડે છે ગુર્જરવૃષ્ટિવશના દાનશાસનોની પદ્ધતિ પણ મૈત્રક દાનશામનની લેખપદ્ધતિ માથે લગભગ પૂરુ સામ્ય ધરાવે છે પછીના દાશામનોમાં શરૂઆતના ગોણુ પૂર્વગ્નેની પ્રશસ્તિ કરી કરવામાં આવી છે ન આગળ જતા તામ્રપત્રોનું કદ વધારવામાં આવે છે મિતિ શબ્દોમાં તેમજ આકાશ્યોમાં આપવામાં આવે છે

૧૪૬ શકરસુતદેહકેનોત્કીરિતં

૧૪૭ ચોરુરાજાપરમ્યકારિવર્જમવાદમટપ્રાવેશ્યા સવ્વદિત્વવિષ્ટિપરિહીણા

૧૪૮ પહેલાં શબ્દોમાં મિતિ આપી છે પછી ફૂતક ને રેખકના નામ આપ્યા છે ને છેવટે પછી આકાશ્યોમાં મિતિ આપી છે

સમગ્રે જૂગિદાનના તાત્રશામનની પદ્ધતિ પ્રચલિત થઈ ચૂકી હતી. પરંતુ એના શામન દરમિયાન મૌરાષ્ટ્રમાંથી કોઈ જૂગિદાન અપાયું હોય ને એનું તાત્રશાસન ઘડાયું હોય એવું જણાતું નથી. ત્રૈલોક્ય રાજ્યના દાનશામનમાં પણ ગુપ્ત સામ્રાજ્યના દાનશામનોની પદ્ધતિ ધણી ઓછા પ્રમાણમાં દેખા દે છે જિજ્ઞાસુ એ ઉચ્છેદનના દાનશાસનોની પદ્ધતિ સાથે ઘણું સામ્ય ધોગેવે ઞ૧૫૧ ને એ જાને વંશનાં દાનશામનોની પદ્ધતિ વાકાટક વચના દાનશામનોની પદ્ધતિ પરથી ઘડાઈ લાગે છે. વળી વાકાટકના દાનશાસનની પદ્ધતિ આઘ પદ્ધતિનાં પ્રાકૃત દાનશાસનોની પદ્ધતિ અનુમાર ઘડાઈ જણાય છે. ૧૫૭ આમ મૈત્રકકાલીન ગુજરાતના દાનશામનની ક્ષેપપદ્ધતિનું મૂળ ઉત્તર ભારતના નદિ પણ દક્ષિણ ભારતના દાનશાસનની પદ્ધતિમાં રહેલું જણાય છે. ૧૫૮

૨૮૪. જૂગિદાન સામ્યત પ્રકારનું હોઈને એનું શામન પેઢીઓ ને પેઢીઓ લગી જળવી રાખવાની જરૂર રહેતી. આથી રાજા તરફથી દાન લેનારને દાનશાસન તોળાનાં પતરાં ૫૭ કોતરાવી આપતાશપત્રો વાગ્યાં આવતું. એને સામ્રાજ્ય કે સામ્રાજ્યનું કહે છે. ૧૫૯ ધર્મશાસ્ત્રમાં દાનશામનને તાત્રપત્રો પર કોતરવાનો નિયમ

આપવામાં આવ્યો છે ૧૯૦ ને એના કાગળમાં એ ધાતુના ટકાઉપણાનો
 અપેક્ષા નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે ૧૯૧ મૈત્રકાનના દોઢે દમર વડે
 નેટવા પ્રાચીન દાનશાસન એના તામ્રપત્રોને ત્રીજે જ મોટા રહ્યા
 છે એ દેખીતું છે મૈત્રકાનના મધ્ય રાજ્યોના દાશાસનોના તામ્રપત્ર
 એકઠે લગભગ આઠના છે એનો ઘાટ મૂળ ખતના તામ્રપત્રોની
 જેમ શરૂઆતમાં એકદમ વામો ને સામી રાખવામાં આવેતો તે હવે
 ધીમેધીમે ઉત્તરના મૂળપત્રોની જેમ વગભગ મધ્યોગ્મ જેવો થતો જાય
 છે. પુલ્લવના તામ્રપત્રોનો છે તેવો તામ્રપત્ર જેવો વાજ ખામ કરીને
 ત્રૈલોક્યના તામ્રપત્રોમાં દેખા દે છે એની લગાઈ લગભગ ૬ ઇંચ
 જેટલી ને પહોળાઈ ૩ ઇંચ જેટલી હોય છે પચામે વડે પડી વડા
 પેલા મંગમિહના દાનશાસનમાં એનો ઘાટ ૧૦૫૫ના ઇંચ જેવો
 થાય છે ને એએક વર્ષમાં તો એ લગભગ ૧૦૩૫૭૩ ઇંચ જેવો થઈ જાય
 છે પડી મુર્દરુપતિ, આદમાન, એકક, આનુકંથ ને નાદેદ્દ વશના
 તામ્રપત્રોના ધાતુમાં ન્યાઈ ને પહોળાઈનું પ્રમાણ એકઠે લગભગ એ
 પ્રમાણે જ ગાખનામાં આવે છે મૈત્રક રાજ્યના તામ્રપત્રોના ઘાટ શરૂ
 આતમાં ૧૪x૭ ઇંચ જેવો ગાખવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ મધ્ય
 જતાં એની લગાઈ ને પહોળાઈનું પ્રમાણ વધતું ગયું ને તામ્રપત્રનું
 મરેશર ૬૬ ૧૨x૮ ઇંચથી માંડીને ૧૬x૧૦ ઇંચ સુધીનું થતું ગયું ૧૬૨
 દાનશાસનની મૂળ પ્રત નો અહીં તામ્રપત્રો પર જ લખાતી હતી ને
 તામ્રપત્ર પહોળાઈમાં ૧ થી ૩ ઇંચ જેટલા સાકડા હોય છે, પરંતુ એ

૧૯૦ પટે વા તામ્રપત્રે વા સ્વમુદોપરિચિહિતમ્ । (ચા- સ્મૃતિ, ૧, ૩૧૯)

૧૯૧ પ્રત્યક્ષ દૃશ્યે પુત્ર દ્વિજશાસનમક્ષયમ્ ।

અવિનાશો હિ તામ્રસ્ય કારણ તત્ર વિષ્ટે ॥ (સ્ક-પુ-૨, ૨૪, ૭)

૧૯૨ યજ્ઞ તામ્રશાસન પાત્રસાત પતરા પર કોવરેલા હોય છે લાખા તામ્ર
 શાસનોમાં પતરાની સંખ્યા કવચિત્ ૬૬ ૨૧ સુધીની નજરે પડે છે (જુઓ
 ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા, પૃ ૧૫૩)

અનુમાર તામ્રપત્ર પણ એટલા માકડા રાખનામા આવે તો એક દાનશામનના લેખ માટે એવડા અનેક પતરાની જરૂર પડે દક્ષિણ ભારતમા તો પતરાનું આ કદ કાનમ રાખી એની મજ્યા છૂટથી વધારતા જતા ૧૬૩ પગલુ હિત્ત ભારતના દાનશામન સામાન્યતઃ એ પતરા પર જ સમાવનામા આવતા આ અનુમાર ગુજરાતમા પણ એ પતરાની મજ્યાને સ્થિર ગણીન દાનશાસનના વધતા જતા વંચાણ અનુસાર પતરાનું કદ વધારતા રહેવાનું પમદ કરવામા આ યુ મૈત્રક ગણનનું પહેલું દાનશાસન અપવાદ ઉપે મે પતરાને ૧૬૩ એક પતરા પર ઘડવામા આંચુ હતુ, બાકીના ૧૬૪ દાનશાસ ૧ નાનામોટા એ પતરા પર જ કોતરેલા છે પતરા પર લેખ કોતરતી વખતે તાડપત્રની જેમ એની લાખી બાજુને આડી ગણીને એના પર નાખી લીગિઆ લેવામા આવતી તામ્રપાશાની જહારની બાજુ અરક્ષિત રહેતી હોવાથી દાન શામનનું લખાણ એની અદરની બાજુ પર જ કોતરવામા આવતું આથી એના એ પત્ર પર લખાણ માટે ચારને બદલે મે જ પૃષ્ઠની જગ્યા રહેતી ૧૬૫ ઇચની ઊંચાઈના પતરા પર લગભગ ૬ થી ૮ લીટી કોતરાતી પરંતુ પ્રશસ્તિવાળા દાનશામનના લેખ શરૂઆતમા જ ૨૦-૨૫ લીટી જેટલા લાખા હોઈને ધીમેધીમે ૪૦-૫૦ લીટી જેટલા કે એથી લાંબા થતા જતા મૈત્રકોનો વશ, ધણો લાગે હોઈ એના દાનશાસનનું લખાણ તો છેવટે નાના કદના અક્ષરોમા પણ ૬૦-૭૦ લીટી જેટલું લાખુ થયુ હતુ આથી તામ્રપત્રની પહોળાઈ દક્ષિણ ગુજરાતમા ધીમેધીમે લગભગ ૮ ઇચ સુધી ને મૈત્રકોના દાનશામન

૧૬૩ આ પરથી આ તામ્રશાસનોની મૂળ પ્રત મૂર્જપત્ર પર હોવાની રીકા ઉપ સ્થિત થાય પરંતુ અહીં મૂર્જપત્ર પ્રચલિત હોવાનું બાગેજ સંભવે છે અહીં તામ્રપત્રનું મૂળ કદ તાડપત્ર અનુસારનું હતુ ને એમા સમય જતા લેખની લખાઈને લીધે પતરાની પહોળાઈ વધતી ગઈ એ તામ્રશાસનોના કદના ક્રમિક વિસ્તાર નથી સ્પષ્ટ થાય છે

માટે લગભગ ૧ ફૂટ સુધી વધારવામાં આવી છે. તામ્રપત્રની લંબાઈ સામાન્ય રીતે ૯ થી ૧૨ ઇંચની રાખવામાં આવતી ને મૈત્રકોનાં વાંળા દાનશાસન માટે એ ૧ થી ૧૧ ફૂટ સુધી થે વધારવામાં આવતી. તામ્રપત્રની લંબાઈ ને પહોળાઈ વધારવા છતાં મૈત્રકોના દાન-શાસનનું લખાણ લાંબું પડતું, એથી ધીમેધીમે એના અક્ષરોનું કદ પણ ઘટાડતા રહેતું પડતું. શરૂઆતમાં ત્યાં ૮ ઇંચ લાંબી લીટીમાં સરેરાશ ૨૪ અક્ષર લખાતા ત્યાં છેવટે ૧૨ ઇંચની લીટીમાં છેક ૭૫ જેટલા અક્ષર સમાવવામાં આવતા. ક જેવા માફા સમયોરમ અક્ષરનું કદ શરૂઆતમાં ૬ ઇંચ જેટલું ગ્રેતું તે પછીના તામ્રશામનોમાં ઘટતાં ઘટતાં છેવટે ૬ ઇંચ જેટલું અર્થાત્ અગાઉના કરતા અરધોઅરધ ઘટી ગયેલું જણાય છે.

૨૮૫ દરેક તામ્રશાસનના પત્રોને એક છેડે બે કડીઓથી જોડવામાં આવતાં. આ માટે પહેલા પત્રોના નીચલા છેડા પાસે ને બીજા પત્રોના ઉપલા છેડા પાસે બે મોટા કાણા પાડવામાં આવતાં ને દરેક બાજુનાં બન્ને કાણાંમાં તાગાનો લાંબો તાગ બેગીને એને મોટી કડીની જેમ બોળ વાળવામાં આવતો ને એના છેડા એકબીજા સાથે જોડી દેવામાં આવતા. આમ કડવાથી તામ્રશામનનાં બંને પત્રો એક છેડે જોડાયેલાં રહે છે ને એની અંદરનો લેખ વાચવા માટે એ પત્રોને બીજે છેડેથી ખોલી પણ શકાય છે. પત્રોને જોડેલાં રાખવાથી એની અંદરનો બાજુ એકબીજા સાથે ઘસાય તો એના પર કોતરેલા લખાણને નુકસાન થતું રહે. આથી બંને પત્રોની દોર ચારે બાજુ અંદર વાળવામાં આવતી, જેથી જોડેલાં પત્રો વચ્ચે ગ્રેતા જરાક અંતરને લીધે એના ૫૦ અંદર કોતરેલું લખાણ સુરક્ષિત રહે. વળી તામ્રશામનની સપ્રમાણતા માટે એની એક કડીના માંધા પર ગજમુદ્રાની ડાપ લગાવવામાં આવતી, જેથી કોઈ ગજને નામે ધડેલી ખોટા તામ્રશાસનની જનાવટ ટકી શકે નહિ. આ મુદ્રાંકમાં સામાન્ય

રીતે ઉપલા ભાગમાં રાજવંશના લાંછનની ને નીચલા ભાગમાં રાજવંશના આદ્ય પુરુષના કે દાન દેનાર રાજાના નામની ગિપસેલી છાપ જોવામાં આવે છે. ધણાં તામ્રશાસનોની કડીઓ સમય જતાં ગુમ થઈ ગઈ હોવાથી ને જળવાઈ રહેલી કડીઓ પર પાડેલી છાપ (મુદ્રાક) ધણી ધસાર્ધ ગઈ હોવાથી મૈત્રકકાલના જૂજ ગળ્યોની જ રાજમુદ્રાની વિગતો જરાજર ઉપલબ્ધ નહીં છે. મૈત્રક રાજ્યની રાજમુદ્રામાં મહેશ્વરના વાહન નંદીનું લાંછન ને રાજવંશના સ્થાપક ધ્રીમટ્કના નામનું લખાણ જોવામાં આવે છે. ગારુડકોના એક તામ્રશાસનની કડીઓ ગુમ થયેલી છે, તે જીળ તામ્રશાસનની કડી પરના મુદ્રાકની વિગતો છેક ધસાર્ધ ગઈ છે ત્રેકૂટકોના તામ્રપત્ર સાદા તારથી જોડેલાં છે. મહાસામંત મંગમસિંહના તામ્રશાસનની મુદ્રાકવાળી કડી ગમેતેમ ઉખાડી નાખેલી છે. કટચુરિ બુદરાજના તામ્રશાસનની કડીઓ તદ્દન સાદી છે. ગુર્જરનૃપતિવંશના તામ્રશાસન પરના મુદ્રાકમાં લાંછનની છાપ છેક ધસાર્ધ ગઈ છે, ત્યારે લખાણમાં સામન્તદરનું નામ વંચાય છે. ચાહમાન ભર્તૃવંશના તામ્રશાસનનું મુદ્રાક મળ્યું નથી. સૈદ્રક અલ્પશક્તિના તામ્રશાસનનું મુદ્રાક પણ ઉપલબ્ધ નથી. ચાલુક્ય વંશનું લાંછન વરાહ હતું. ને રાષ્ટ્રકૂટવંશનું લાંછન ગરુડ હતું. ત્ર્યાશ્રય શીલાદિત્યના તામ્રશાસન પરના મુદ્રાકમાં શ્રીમાધવ એનું લખાણ કોતરેલું છે. ૧૧૪ આ રીતે મૈત્રકકાલ દરમિયાન દાનશાસનના મૂળ લેખને રાજાના દરકતથી ને તામ્રપત્રો પરની એની પ્રતને રાજમુદ્રાની છાપથી સપ્રમાણ કરવાની પ્રથા પ્રચલિત હતી.

૨૮૬. લોકવ્યવહાર માટે સર્વમાન્ય સિક્કા પાડવા એ રાજ્યવર્તનનું એક અગત્યનું અંગ છે. ગુજરાતમાં ક્ષત્રપકાલ દરમિયાન ચાંદીના

ગોળ સિક્કા ચાલતા હતા. ૧૧૫ પરંતુ ખરી રીતે એ પુરાણા સિક્કા કાર્યાપણના બારતીય તોલના (અર્થાત્ ૩૨ રતી કે ૫૬ ગ્રેઇનના) નહિ પણ અર્ધ-દ્રમના ત્રીક તોલના (અર્થાત્ લગભગ ૩૨ ગ્રેઇનના) હોવાનું માલુમ પડે છે. ૧૧૬ આગળ જતાં અહીં માલવના ક્ષત્રપોની જગ્યાએ મગધના ગુપ્તોની સત્તા જમી ત્યારે પણ ગુજરાતમાં આદીના એ તોલના સિક્કાઓનું ચલણ ચાલુ રહ્યું. દક્ષિણ ગુજરાતમાં ત્રૈકૂટકોએ પણ ક્ષત્રપ સિક્કાની પદ્ધતિ ચાલુ રાખી. આ રાજ્યના સમયની નીચલી મર્યાદા મૈત્રકઠાક્ષની અંદર સમાતી હોઈ અહીં એનું વિગતવાર વર્ણન કરવું પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧૭ એના સિક્કાને વ્યાસ ૪૫ થી ૫૫ હંચનો ને તોલ લગભગ ૨૮ થી ૩૫.૫ ગ્રેઇનનો હોય છે. એની આગલી બાજુ પર વચ્ચે રાજાનું દક્ષિણાભિમુખ શિર હોય છે. એની આસપાસ ક્ષત્રપ સિક્કા પર હોય છે તેવા અસ્પષ્ટ ત્રીક-રેખન અક્ષરોમાં કંઈ લખાણ કોતરેલું હોય છે, ૧૧૮ જેમાં રાજાનાં નામ ને બિરદ જણાવ્યાં હોવાની અપેક્ષા રહે છે. આ બાજુ પર એ ઉપરાંત ક્ષત્રપ સિક્કા પર આપવામાં આવતા તેવા સિક્કા પાડવાના વર્ણની મંખ્યાના આકાર આપ્યા જણાતા નથી. સિક્કાની પાછલી બાજુ પર વચ્ચે ત્રણ શિખરવાળા પર્વતનું પ્રતીક હોય છે, પરંતુ એ પરથી એને ત્રિકૂટ પર્વત માનવો અસ્થાને છે, કેમકે એ

પ્રતીક એની ઉપરના અક્ષર માથે લોહાર્ધ લય છે. પવનના પ્રતીકની નીચે નદીનું પ્રતીક સ્પષ્ટ જણાય છે. સાથતતા સુચવતા આ પ્રતીકોના લાઠનની આસપાસ ક્ષત્રપકાનીન કુટિલ લિપિમાં વખાણ કાત રેનું હોય કે, જેમાં ક્ષત્રપ મિસ્ત્રા પરના લખાણની જેમ મિસ્ત્રા પાડનાર રામના તેમજ એના પિતાના નામ ને ગિરદ આપવામાં આવે છે અને વળી સુક્ષ્મ સિસ્ત્રા પરના વખાણની જેમ એમાં એ રામના ધર્મમપ્રદાન પણ જણાવનામાં આવે છે. ૧૬૯ આ લેખનું વાક્ય વધીને બદલે પ્રથમા વિભાગિતમાં હોય છે. ત્રૈકુટક વસના સિસ્ત્રાઓની જેમ દક્ષિણ ગુજરાતના ખીમ રામવગોના સિસ્ત્રા બાગેજર મળે છે વરાહના લાઠનવાળા અમુક પ્રકારના સિસ્ત્રા ચાનુક્યોના હોવા સમજે છે.

૨૮૭ આ કાન દરમિયાન મૈત્રક રાજ્યે ઘણા સિસ્ત્રા પાડ્યા હોય એ તદ્દન અપેક્ષિત છે ક્રુવસેન ગાનાદિત્યના એક દાનશામનમાં તિળેરીમાંથી રોજ એક રૂપક આપવાની જાહેરાત કરવામાં આવી છે ૧૭૦ આ રૂપક ૨૦૬ અહીં આદીના સિસ્ત્રા માટે વપરાયેલા છે મૈત્રક રાજ્ય ૧૧ પ્રદેશોમાંથી અમુક પ્રકારના સખ્યામંથ સિસ્ત્રા મળે છે, જેને માગાન્ય રીતે 'વલ્લી સિસ્ત્રા' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એના મુખ્ય મે પ્રકાર જોવામાં આવે છે કેટલાક સિસ્ત્રાઓની પાડથી બાજુ ૫૨ સાદા ત્રિશૂળી આકૃતિ હોય છે, બ્યારે ખીમ કેટલાક સિસ્ત્રાઓ પર એ ત્રિશૂળના નીચના ભાગમાં ૫૨ શુ જોડેલું હોય છે. આમાં ત્રિશૂળ તો સ્પષ્ટત માહેશ્વર સપ્રદાયનું વાહન છે, બ્યારે ૫૨ શુ ભાગવત મંત્રપ્રદાય સાથે ગળથ ધરાવે છે આ પરથી આ સિસ્ત્રાઓ પાડનાર વસના રામજો મુખ્યત માહેશ્વર હોવાનું ને

૧૬૯ મહારાજદદત્તપુત્ર-પરમવૈષ્ણવ-ધ્રીમહારાજદહુસેન, મહારાજદહુસેનપુત્ર પરમવૈષ્ણવ-ધ્રીમહારાજવ્યાગ્રસેન

૧૭૦ તથા ત્રિસક્કમસ્વતત્ત્વ જાત્રત્યદ્ તન્નિયુક્તેન રૂપક ઇકો દેય (લેખ ૫૩)

સમય જતાં એ ઉપરાંત ભાગવત મંપ્રદાયને અપનાવતા હોવાનું અનુમાન બંધાય છે. પહેલા પ્રકારના સિક્કા કદમાં ૫ થી ૬ ઇંચ જેટલા વ્યાસના ને તોલમાં સામાન્ય રીતે ૨૯ થી ૩૦.૫ ગ્રેઇનના હોય છે, ૧૭૧ જ્યારે બીજા પ્રકારના સિક્કા કદમાં ૪.૫ થી ૫ ઇંચ જેટલા વ્યાસના ને તોલમાં સામાન્યતઃ ૨૨.૫ થી ૩૦.૫ ગ્રેઇનના હોય છે. ૧૭૦ બંને પ્રકારના સિક્કાની આગલી બાજુ પર રાજના દક્ષિણાભિમુખ શિરની આકૃતિ હોય છે, જેમાં ક્ષત્રપ સિક્કા પરની એવી આકૃતિનું સ્પષ્ટ અનુકરણ જણાય છે. આ આકૃતિની આસપાસ અગાઉના જેવા અસ્પષ્ટ ગ્રીક-રોમન અક્ષર ક્વચિત જ નજરે પડે છે. ૧૭૩ વળી એમાં વર્ગની મંખવાના આંકડા પણ દેખાતા નથી. સિક્કાની પાછલી બાજુ પર લાંબાની આસપાસ ક્ષત્રપકાલીન કુટિલ લિપિમાં લખાણ કોનરેલું હોય છે. આ લખાણના અક્ષર એટલા બધા અસ્પષ્ટ હોય છે કે એના બધા અક્ષર બગાળર ઉકેલવા ઘણા મુશ્કેલ છે. આ સિક્કા મંશોધકોની પ્યાનમાં છેક ૧૮૩૫માં આવ્યા હતા. ૧૭૪ એ સમયે પ્રિન્સેપને એના પરના લખાણનો કેઈ ભાગ વિકલ્પે નહોતો. થોડા સમય પછી ટોમસે એનો રાજો મહાક્ષત્રપસ એ આરંભિક ભાગ ઉકેલ્યો. ૧૭૫ આગળ જતાં ન્યૂટને ગ્રીસલ્વ (ફી)મશરકસ એ અંતિમ ભાગ ઉકેલ્યો ને મહાક્ષત્રપસ પછી પરમાદિત્યમક્ત શબ્દ વાંચ્યો. ૧૭૬ આમાં આવતા મશરક શબ્દને વચબીની રાજમુદ્રામાં આવતા મરક નામની બરાબર ગણીને ન્યૂટને આ સિક્કાઓ વસબીના રાજાઓના હોવાનું

૧૭૧ જુઓ જન્યુસાઇ, પુ. ૧૫, પૃ. ૫૦. કોઈ સિક્કો ૩૧ ગ્રેઇનનો પણ હોય છે.

૧૭૨ સદર, પૃ. ૫૦. કોઈ સિક્કો ૩૧ ગ્રેઇનનો કે એથી યેજરા ઓછા તોલનો હોય છે.

૧૭૩ સદર, પૃ. ૫૩ (નોં. ૧૨)

૧૭૪ જએસોર્ને, પુ. ૪, પૃ. ૬૮૭

૧૭૫ જરોએસો, પુ. ૧૨, પૃ. ૬૩

૧૭૬ સદર, પૃ. ૩૪

ને મટક મટારક એ રાખઓનું કુલનામ હોવાનું પ્રતિપાદિત કર્યું. પરંતુ કનિંગહામને કેટલાક સિદ્ધા પર ધરસેનનું નામ વ્યાતાં એમણે મટારકને સેનાપતિ બટાર્કનું વ્યક્તિનામ ગણ્યું. ૧૭૭ કનિંગહામે રાહો મહાક્ષત્રપ ને શ્રીમટારકસની વચ્ચે પરમ-સામન્ત મહા ને પરમાદિત્ય રાહો સામન્ત મહા જેવા બે પાઠ સૂચવ્યા. એ પછી આ સિદ્ધા પરનો ક્ષેપ ઉકેલવાનું કામ લાખ્યા વખત લગી ઉપેક્ષિત રહ્યું લાગે છે. ઉવટે ૧૬૩૭મા મિ. વ. આચાર્યે આ સિદ્ધાના સંખ્યાગંધ નમૂના તપાસીને ત્રિશક્તના સાદા લાંછનવાળા પડેલા પ્રકારના સિદ્ધા પરના લખાણમાં રાહો મહાક્ષત્રપ.... નુષ્યાત[કુ]સમરમહર્ષીશર્વમટારકસ ને ત્રિશક્ત-પરશુના મંયુક્ત લાંછનવાળા ખીજા પ્રકારના સિદ્ધા પરના લખાણમાં રઘૂસરક્ષત્ર-પસકુસમરસરધી.મરટારકસ જેવું કંઈ એવા બે ભિન્ન પાઠ બેસાડ્યા. ૧૭૮ શ્રી. આચાર્યે મટારક નામની પહેલાં આવતા શર્વનેના અર્થ 'શૈવ' કયો છે ને એને કોઈ મહાક્ષત્રપ રાખનો પાઠનુષ્યાત તેમજ સમરસહ (સમર-સહાય) માન્યો છે. મિરાશીએ રાહો મહાક્ષત્રપ પછી એને બદલે [પ]રમાદિત્યમક્ત-મહાસામન્ત વાંચ્યું ને શ્રીશર્વ મટારકસમાંના શર્વને રાખના વિશેષ નામ તરીકે લઈને મટારકને એ રાખનું બિરદ ગણ્યું. ૧૭૯ આગતેકરે આ બટારક શર્વને ઈ. મ. ૩૫૧-૬૪ના માળામાં ક્ષત્રપોની મતા લઈ સેનાર રાખ માન્યો. ૧૮૦ તાજેતરમા મા. લ. માંકડે વડોદરા મ્યુઝિયમના આ વર્ગના મિદ્ધાઓ તપાસીને રાહો મહાક્ષત્રપ પછી પરમાદિત્યમક્ત ને એના પછી શ્રી મટારકસ, મહાસામન્તશ્રીશર્વમટારકસ, શ્રીશર્વમટારકસ, શમટારકસ ને મટારકસ જેવા જુદાજુદા શબ્દ ઘટાવ્યા છે. ૧૮૧

૧૭૭ આસફરી, પુ. ૯, પૃ. ૨૮ થી.

૧૭૮ જએસેબે, ન્યુમિસમેટિક સપ્લીમેન્ટ, નં ૪૭, પૃ. ૯૯-૧૦૦

૧૭૯ જન્યુસેપ, પુ. ૬, પૃ. ૧૪ થી

૧૮૦ સદર પૃ. ૧૬-૨૦

૧૮૧ સદર, પુ ૧૫, પૃ. ૫૦-૫૪

શ્રી માંકડે આ જુદાજુદા પાઠ અનુસાર એ સિલ્લા પડાવનાર જુદાજુદા હોવાનું ધાર્યું છે ને શર્વને ભટ્ટાર્કનો શરૂઆતમાં મહાસામંત ને પછી અનુગામી માન્યો છે. વળી એમણે સિલ્લાની આગવી બાજૂ પરના રાખના શિરની આકૃતિમાં મુખાકૃતિના અનેક ભેદ મળીને એ પરથી આ સિલ્લા જુદાજુદા ગળાઓના હોવાના મતનું સમર્થન કર્યું છે, પરંતુ આગતેકરે આ આકૃતિની અસ્પષ્ટ કેતરણી પરથી વ્યક્તિભેદનું અનુમાન તારવવું અચાલ છે એવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે. ૧૮૨

૨૮૮. આ રીતે આ સિલ્લા પરના લખાણના ઉકેલના પ્ર-
પત્તામાંથી અનેક પ્રકારનાં પાઠાંતર ને મતાંતર ઉપરિચિત થયાં છે,
પરંતુ હજી એનો કંઈ સુનિશ્ચિત ઉકેલ હાથ લાગ્યો નથી. આ સિલ્લાના
કેટલાક નમૂનાઓના નિરીક્ષણ પરથી મને તો બંને પ્રકારના લાંછનવાળા
બધા સિલ્લા પર એકનું એક જ લખાણ હોવાનું જણાય છે. એનો
આરંભ રાજો મહાશ્વરપસથી થાય છે તેમ એનો અંત શ્રીશર્વમહારકસથી
આવે છે એ લગભગ સુનિશ્ચિત છે. આગાના આરંભિક ભાગમાં ક્ષત્રપ
સિલ્લા પરના લખાણની સ્પષ્ટ અમગ રહ્યા છે, પરંતુ એના અંતિમ
પદનો ખરો અર્થ તારવવો મુશ્કેલ છે. એમાંના મહારક શબ્દને મદાર્કની
બરાબર માની લઈને એમાં મૈત્રક વંશ સ્થાપનાર સેનાપતિ ભટાર્કનું
નામ બંધ બેસાડવામાં આવે છે એ શબ્દસાહ્યની દૃષ્ટિએ તદ્દન બૂલ-
ભરેલું છે. મદાર્ક ને મહારક એ બે તદ્દન જુદા જ શબ્દ છે. એકના
મૂળમાં મટ (મૃત) શબ્દ રહેલો છે, બ્યાર બીજાના મૂળમાં મદાર (મર્ત્ય)
શબ્દ રહેલો છે. આથી આ બે શબ્દોના અર્થમાં સેવક ને સ્વામી
જોડેલો ભારે નફાવત રહેલો છે. તામ્રશાસનોના મુદ્રાકમાં હમેશાં મટક
(મદાર્ક) શબ્દ જ જોવામાં આવે છે. દાનશામનની અંદર કવચિત્
મદાર્કને બદલે મદાર્કની જૂલ થયેલી છે, પરંતુ મદાર્ક ને મદારક વચ્ચે

કયાય ગોટાળો કરવામાં આવ્યો નથી. આથી અહીં મદ્યારકને સ્વામી-
નો અર્થ ધરાવતાં ગિરુદનો શબ્દ જ ગણવો જોઈએ, જેનો પ્રયોગ
મૈત્રક રામચંદ્રના પરમમદ્યારક ગિરુદમાં થયો છે. શર્વનો એવો કોઈ
સામાન્ય અર્થ નહિ હોવાથી અહીં એ રામનું નિગમ નામ હોવા
સભવે છે. આ નામનો કોઈ રાગ ક્ષત્રપ વંશમાં કે એ પછીના કોઈ
રાજવંશમાં થયો જણાતો નથી. આથી એને ક્ષત્રપોના શાસનકાલના
હેવટના લાગમા એમની સત્તા પડાવી લઈ એનો દસપ્પાર વર્ષ કળાને
રાખનાર જુદા કુળનો રાગ ગણવાનો મંભવ વાસ્તવિક લાગે છે.
વળી એના સિલ્કાઓની મોટી મંખ્યા પરથી એના સિલ્કાનો નમૂનો
ક્ષત્રપ વંશના કોઈ અનુગામી વંશે અપનાવીને પોતાના લાખા શાસન
દરમિયાન એ પ્રકારના જ સિલ્કા પડાવવા આજુ ગખ્યા હોય એવો
મંભવ જણાય છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ વંશ મૈત્રકોનો જ હોવા
મંભવે છે. આ સંભવને સિલ્કાઓનાં પ્રાપ્તિસ્થાનોના વિસ્તાર પરથી
સગળ સમર્થન મળે છે. આ મત અનુસાર શર્વ એ ભટ્ટાર્કનો પૂર્વજ
હોવા મંભવે છે. ભટ્ટાર્કના વંશજોએ રાજમુદ્રામાં જેમ ભટ્ટાર્કનું નામ
કાયમ રાખ્યું તેમ ભટ્ટાર્કે પોતાના રાજ્યના સિલ્કા પર શર્વનું નામ
કાયમ રાખ્યું હોય એ અમંભવિત નથી. આ મત મુજબ ક્ષત્રપકાલના
અંતભાગ દરમિયાન પોતાના કુળનું નવું રાજ્ય સ્થાપવાની શર્વની
કોશિશ આખરે નિષ્ફળ મૂકી હોય ને એના વંશજોને ચન્દ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય,
કુમારગુપ્ત ને રકદગુપ્તના શાસનસમય સુધી મનની મુરાદ મનમાં
રાખવી પડી હોય એવો મંભવ ઉપરિચિત થાય છે. પરંતુ આ ગંધી
કદપનાના સમર્થન માટે સીધા પ્રમાણની અપેક્ષા રહે છે. શ્રીશર્વ-
મદ્યારકસમા રામનું નામ પહેલાં આવે ને એનું ગિરુદ પછી આવે
એ ક્રમ અસામાન્ય લાગે છે. પરંતુ મદ્યારકનો અર્થ જોતાં એનો
પ્રયોગ સ્વામીના અર્થમાં જ થયો હોવાનું નિર્વિવાદ જાણાય છે.
શર્વની જગ્યાએ શાર્વ પાઠ લેવામાં આવે, તો એનો અર્થ 'શૈવ'

થાય ને એ શબ્દ ધર્મગિરુદ તરીકે બંધ બેસે, પરંતુ પછી રાજ્યનું નામ દર્શાવતો કોઈ શબ્દ બાકી રહે નહિ. વળી જ્યારે પરમમાનવત ને પરમમાદેશ્વર જેવા શબ્દપ્રયોગ પ્રચલિત હતા ત્યારે કોઈ રાજ્ય પોતાને માત્ર દાર્બર્વ કહે એ બહુ મંત્રાવિત નથી. અને તો મહાક્ષત્રવસ ને શ્રી-દાર્બર્વમટ્ટારકસતી વચ્ચેના અક્ષરોમાં પરમ(મા)દ(દે)મા(શ્વ)ર પાંદ હોવાનો મંત્રવ જણાય છે. આ આખા લેખનો મુનિશ્ચિત ઉદ્દેશ ન આવે તો પણ આ સિદ્ધા પાડનાર રાજ્ય શૈવ હોવો જોઈએ એ તો એમાના નામ ઉપગંત એની વચ્ચે કાતરેલા લાઝન ૧૨થી પણ ૨૫૪ થાય છે. આ સિદ્ધાઓનો મોટો જથ્થો વલ્લભીપુરનાં ખંડેરોમાંથી મળ્યો છે ને એના છૂટાંછવાયાં નંગ મોટોભાત્રે મૈત્રક શામન નીચેના પ્રદેશોમાંથી મળ્યાં છે એ પરથી આ સિદ્ધાઓ મૈત્રક રાજ્ય સાથે મંકળાયેલા હોવાનો પણ ઘણો મહત્ત્વ મળેલો છે. વળી ત્રણ સડી જોટલા લાંબા કાંત સુધી વિસ્તૃત પ્રદેશ પર શાસન કરતા મૈત્રક વંશના એકેય રાજાના નામના કોઈ સિદ્ધા મળ્યા નથી એ હકીકત પણ અહીં લક્ષ્યમાં લેવા જોતી છે આથી આ સિદ્ધા પરના આખા લેખનો આખરી ઉદ્દેશ ન આવે ત્યાંસુધી એને મૈત્રક રાજ્યનો ચક્રવર્તી સિદ્ધો માનવો અરથાને નથી. આ સિદ્ધાની રચના પરથી મૈત્રક રાજ્યમાં ચાંદીની બારે અઝન જણાય છે, કેમકે એમાં તાંબા પર ચાંદીનો ઢાળ ચક્ર-વેલો હોય છે. છતાં આ પરથી મૈત્રક રાજ્યની સગમ સમૃદ્ધિ વિશે કંઈ અનુમાન તારવવું અરથાને છે, કેમકે ચાંદીની અઝત તો ગ્રામ મત્રાટોના મમૃદ રાજ્યના સિદ્ધાઓમાં જે જોવામાં આવે છે. ૧૮૩ પરંતુ શિષ્યકલાની દૃષ્ટિએ રાજ્યના સિરની આકૃતિમાં દ્વત્રપ સિદ્ધાનું કેવળ અનુકરણ નજરે પડે છે. સિદ્ધા પર સાત્ર નહિ હોવાથી દ્વત્રપ સિદ્ધાની સરખામણીએ એની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા ઘણી ઓછી છે.

પાછલી બાજુ પરના લાંછનમાં જે ગુપ્ત સિલ્કા પરના લાંછનમાં હોય છે તેવી વિવિધતા રહેલી નથી. ને લખાણમાં એક ને એક જ રાજનું નામ આવતું હોઈને એમાં નરી એકવિધતા નજરે પડે છે. આમ મૈત્રક રાજ્યમાં સિલ્કા નહિ, પણ તામ્રશાસન ધડવાની કારીગરી ધણી ખીલી હતી.

૧૩. લોકજીવન

૨૮૯. મૈત્રકકાલીન ગુજરાતના લોકજીવન વિશે સર્જગ વિગત-
વાર માહિતી લાગ્યેજ મળે છે, આથી એના જે જે પાસા વિશે
તેટલી માહિતી મળી છે તેને લગતી તેટલી માહિતી અહીં
પ્રાકૃતિક એકઠી કરવામાં આવે છે. લોકજીવનના ઘટતરમાં તે તે
પરિસ્થિતિ પ્રદેશની પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. આથી
પહેલા ગુજરાતની મૈત્રકકાલીન પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિનું અવ-
લોકન કરવું પ્રાપ્ત થાય છે. ગુજરાતની પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિમાં આમ
તો બારે પરિવર્તન લાગ્યે જ થાય છે, પરંતુ જારસોપંદરસો વર્ષોના
લાંબા ગાળે એમાં કેટલાંક પરિવર્તન તો થયા હોય જ. મૈત્રકકાલીન
પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિ વિશે હાલ જે કંઈ માહિતી ઉપલબ્ધ છે તે પરથી
એવા પરિવર્તનો વિશે ધણુ ઓછુ જણાવા મળે છે. છતાં એ ઉપલબ્ધ
માહિતીની વિગતો સંકલિત કરવાથી એ કાલની પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિનો
કોઈ ખ્યાલ આવે છે. સુરાષ્ટ્રને ફરતા સમુદ્રતટની સીમામાં ઝાઝો ફરક
પડ્યો લાગતો નથી. હરિવંશ પુરાણમાં તેમજ મારકાંબમાં દારકાનું
વર્ણન આવે છે ને એ વર્ણન શ્રીકૃષ્ણના સમયને લગતું હોઈ એમાં
દારકાનો ઉલ્લેખ દ્વીપ તરીકે આવે છે. યાદવકાલીન દારકા સમુદ્રમાં
હૂબ્બી ગઈ હોય તો મારુલકાના લેખોમાં જણાવેલી મૈત્રકકાલીન દારકા
એ હાલની દારકા પાસે આવેલી હશે કે કેમ એ વિચારવાનું રહે છે. મારુ-
લકાના લેખો પરથી એ દારકાના સ્થળનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે,
પરંતુ તે હાલની દારકા યાદવકાલીન દારકાની નજીકમાં સ્થપાઈ હોવાનું
ઝીકારવામાં આવે,^૧ તો મૈત્રકકાલીન દારકા પણ ત્યાં જ વસેલી ગણાય.

પ્રભાસ (સોમનાથ), દીપ (દીન) ને ઉત્તત (જિના) પણ મમુદ્રતટ પાસે
 હતા. દીન એ મગધે સુગઢ માથે જોડાયેલુ હોય એવુ આગતેકરે એક
 પ્રજ્ઞાનિકથા પરથી અનુમાન કર્યું છે,^૨ પરંતુ એના નામ પરથી તો
 એ ત્યારે પણ દીપ હોવાનું સૂચિત થાય છે કે મધુમતી (મહુવા) ને
 હસ્તવત્ર (નાયણ) પણ મમુદ્રતટ પાસે હોવાનું જણાય છે પરંતુ હસ્ત
 વત્ર ની ઉત્તરે આવેલી ખાડી જેએ સમયે ક્રમ વનબીપુર મુધી હાડી હતી
 તે સમય જતા દમનાર ગાઈલ જેટલી પુરાઈ ગઈ છે ને હાલ એ ખાડી
 ના ગારામાં ભાવનગરનું મદર આવેલુ કે હાલ ખખાતના અખાત
 તરીકે ઓળખાતો અખાત નગર (નગરા) પાસે આવેતો હતો.^૪ દક્ષિણ
 ગુજરાતનો સમુદ્રતટ પણ હરકર (ભરૂચ), કન્તારામ (કતારગામ)
 ને નવમાગિકા (નવમારી) પાસે આવેતો હતો. સુગઢ મા ગિરિનગર
 પાસે આવેના ગિરિને નામાન્યતઃ કર્જયત્-ઉજ્જયન્ત કહેતા^૫ ને કેટ-
 લી વાર રૈવતક પણ કહેતા.^૬ ગિરિનગર(ગિરનાર)નો પ્રયોગ એને મૈત્રક

૨ આળતેકર એકામી, પૃ ૨૫-૨૬

૩ દીપ ને દીપકલ્પના ભૌતિક પરિવર્તન કેટલેય ઠેકાણે થયા છે. સુરાષ્ટ્રનો
 દીપકલ્પ પણ અગાઉ દીપ હશે એટલું જણાય છે, પરંતુ એની એ સ્થિતિ મૈત્રકકાલ
 પહેલા ક્યારની એ ખપટાઈ ગઈ હોય છે એની રીતે દીવને લગતી પ્રજ્ઞાનિકથામાં
 જણાવેલી એની દીપદપની અવસ્થા પણ એનુએનામ પડ્યા પહેલાની જણાય છે.
 ૪ મુઅન શુઆગે માલવથી અહીં આવીને અહીંથી અટલી તરફ પ્રયાણ કર્યું
 હતું (વોટર્સ, દ્રાવેલ્સ, પૃ ૨, પૃ ૨૪૩)

૫ રુદ્રામા ને રુદ્રગુપ્તના લેખમાં કર્જયત્ શબ્દ વપરાયો છે. મુઅન શુઆગ
 ઉજ્જયન્ત કે ઉજ્જિન્ત રૂપ આરે છે. હરિશ પુરાણમાં કર્જયન્ત રૂપ મળે છે.
 સુરાષ્ટ્રમાં ઉજ્જયન્ત તેમજ ઉજ્જત એ બન્ને રૂપ પ્રયોજાયા છે (હમાસકર
 જોડી પુરાણમાં ગુજરાત, પૃ ૪૭-૪)

૬ રુદ્રગુપ્તના લેખમાં તેમજ હરિશ પુરાણમાં કર્જયત્-કર્જયતના પર્યાય
 તરીકે રૈવતક નામનો પ્રયોગ કરનામાં આ પો છે એમાં અગાડનું નામ અનન્ત
 પુરની જેમ પ્રાચીન નામ તરીકે પ્રયોજાયું હશે જ્યારે રૈવતક નામ અનન્દ
 પુરની જેમ એ સમયના ચાલુ નામ તરીકે પ્રચલિત હશે. માધકાવ્યમાં રૈવત

કાતના અસ્ત પછી લાગુ પડ્યો લાગે છે. ૭ મૈત્રકકાલીન હરિવંશ-પુરાણમાં શત્રુંઘ્ય પર્વતનો ઉલ્લેખ ઉપવચ્છ છે. દાનશાસ્ત્રોમાં આવતું વરટક નામ બરડાના ડુંગર માટે વપરાયું સંભવે છે. નદીઓમાં ભાદર જેવી મોટી નદીઓનો ઉલ્લેખ આવતો નથી ને દાનશાસ્ત્રોમાં યત્રિભક્તિ તથા માણિકજીવક જેવાં જે નદીનામ આવે છે તેનાં અર્વાચીન રૂપાતર મળવાં મુશ્કેલ છે. ગુજરાતના પર્વતોમાં આણુ(અરુંદ)નો ઉલ્લેખ બદ્ધસંહિતામાં દેગનામની અન્તર્ગત આવેલો છે. ૮ દાનશાસ્ત્રોમાં મિન્ધ્ય ને સગ્રનો ઉલ્લેખ આવે છે. પુરાણોમાં આ ઉપરાંત ઋક્ષવન્(સાતપૂડા)નો એ ઉલ્લેખ આવે છે. ૯ નદીઓમાં રેવા-નર્મદાનો ઉલ્લેખ દક્ષિણ ગુજરાતનાં દાનશાસ્ત્રોમાં આવે છે. યુગ્મન શુઆંગ નર્મદા ઉપરાંત મહા નદીનો ઉલ્લેખ કરે છે. ૧૦ ક્ષત્રપકાલીન શ્લેષોમાં તાપી ને દમણ નદીનાં નામ આવે છે. સુરેશનને લગતા પ્રાગ્-નૈતક શ્લેષોમાં સુવર્ણસિકતા (સોનરેખ) ને પલાશિનીનો નિર્દેશ આવે છે. પુરાણોમાં તેા ચન્દ્રભાગા, તાપી, નર્મદા-રેવા, મહી, વૈવ્રવતી-વાર્ત્ત્રાખી (વાવક), વાપી, સરસ્વતી, શ્રમ્ભમતી-સામ્રમતી (સાગરમતી), સેટિક્ક (શેટ્ટી), હસ્તિમતી (હાથમતી), હિરણ્યા (હરણ્યાવ) ઇત્યાદિ અનેક નદીઓનાં નામ આવે છે, ૧૧ પરંતુ

પુરાણોના કેટલાક ઉલ્લેખ મૈત્રકકાલીના ને કેટલાક અનુ-મૈત્રક કાવના હોય છે એ ધ્યાનમાં રાખવું ગ્યું. જળાશયોમાં કેટલાંક સરોવરો ને તળાવોનો ઉલ્લેખ દાનશાસ્ત્રોમાં આવે છે ને એમાં અનેક વાવો ને કેટલાક કૃવાઓના દાન નોધવામાં આવ્યાં છે. આ પરથી એ કાવ દરમિયાન આવા જળાશયોની ને ખામ કરીને વાવોની જરૂરિયાત દેટકી બધી ગણાતી હશે એનો ખ્યાલ આવે છે. મૈત્રકકાલીની પ્રા-કૃતિક પરિસ્થિતિને લગતી વિશેષ માહિતી ખાસ કરીને યુગ્મન શુઆંગની પ્રવાસનોંધમાં મળી આવે છે. બરુકગ્ગના વર્ણનમાં એ જણાવે છે કે ત્યાં આમોહવા ગરમ છે, હમેશા સખત પવન ફૂંકાયા કરે છે, જમીન ખારવાળી છે ને વનરપતિ ઝાછી ને ઝાછી છે.^{૧૨} સુરાબટ્ટની બાગત-માં પણ એ લગભગ એવી જ પરિસ્થિતિ વર્ણવે છે, ફક્ત ત્યાં આમોહવા ગરમ નહિ પણ સખ હોવાનું જણાવે છે.^{૧૩} ‘અટકી’ પ્રદેશની નોંધમાં ત્યાંની આમોહવા ગરમ હોવાનો, ત્યાં પવન ફૂંકાતો હોવાનો ને ધૂળ ઊડતી હોવાનો ઉલ્લેખ આવે છે તેમજ ત્યાંની જમીન ખારવાળી ને રેતાળ હોવાનું ને ત્યાં પણ વનરપતિની છત ન હોવાનું જણાવ-વામાં આવ્યું છે.^{૧૪} આ પ્રદેશના વર્ણનમાં ત્યાં ‘હુ-ત્ચન’ ને ‘હુન-હુ’ નામે વનરપતિ થતી હોવાનો ખાસ ઉલ્લેખ આવે છે એ નોંધપાત્ર છે.^{૧૫} માલવ દેશ વિશે યુગ્મન શઆગ જણાવે છે કે ત્યાંની જમીન

સારી ને ફળદ્રુપ છે ને ત્યાં યુક્તજ પાક થાય છે, વનસ્પતિ ઘણી ને વિપુલ જીગે છે, ફળફૂલ ઘણા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે ને જમીન શિયાળુ ઘઉંને ખાસ અનુકૂળ છે.^{૧૬} જેટક, વલ્લભી ને આનંદપુરની આબોહવા જમીન ને પેદાશ માલવની આબોહવા જમીન ને પેદાશ જેવી હોવાનું નોંધવામાં આવ્યું છે,^{૧૭} પરંતુ માલવના વર્ષનમાં આબોહવાનો ઉત્સેષ આવતો નથી. યુગ્મન શુઆગે વરસાદના પ્રમાણ વિશે કંઈ નોંધ લીધી નથી, પરંતુ માલવ જેટક વલ્લભી ને આનંદપુરની પેદાશની સમૃદ્ધિ પરથી એ પ્રદેશોમાં વરસાદ સારા પ્રમાણમાં પડતો હોવાનું અનુમાન કરી શકાય. ધાન્યસમૃદ્ધિ ને સમુદ્રતટના પ્રાકૃતિક લાભે યુગ્મરાતની પ્રજામાં વેપારવણજ ને વહાણવટાની કુશળતા કેળવી છે એની માહિતી મૈત્રકકાલીન સાધનસામગ્રીમાં પણ મળી રહે છે. ને એ વ્યવસાય દ્વારા પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિએ એના માનસિક ધક્કાર પર જે સ્પષ્ટ અસર કરી છે તેનું પ્રતિબિંબ એ કાલના લોકજીવનમાં યે દેખા દે છે.

૨૯૦. ધનધાન્યની સમૃદ્ધિ ધરાવતા આ પ્રદેશમાં પ્રજાની માની-મોટી અનેક વસાહત વસેલી મालૂમ પડે છે. આ વસાહતોના મુખ્ય

બે પ્રકાર નજરે પડે છે: અભોત્પાદન ને પશુપાલનની પ્રવસાહતો વૃત્તિને કેન્દ્રિત કરી પછીઓ ને ગામોમાં વસતા જનપદ

જનોની નાની વસાહતો અને નગરીઓ ને નગરોમાં વસતા પૌર જનોની મોટી વસાહતો. મૈત્રકકાલનાં આ નાનાંમોટાં ગામોમાંના અનેક ગામોનો ઉત્સેષ દાનશાસનોમાં આવે છે ને એમાંનાં ઘણાં ગામોનો અંચળનિર્ણય થઈ શકે છે. આ સ્થળનિર્ણય અનુસાર એ ગામોને પ્રદેશની પ્રાકૃતિક પાર્શ્વશ્રમિકાના નકશામાં ગોઠવવામાં આવે તો એ

ગાંનાં અનેક ગ્રામ નદીખિનારે વસેલાં જણાય છે. ખીજાં કેટલાંક રથાન જળાશયો પામે વસેલાં હોય એવું એના નામે પરથી સૂચિત થાય છે, જેમકે કાશાહલ, ગોદહલ, નિમ્બકૃપ, મહસર, જંબૂમર, હસ્તિહલક. પલ્લિ-પલ્લિકા, ને પદ-પદક નામાન્ત પરથી છેક નાની વસાહતો સૂચિત થાય છે; દા ત અશિવાપલ્લિકા, કદમ્બપદ, ખેટકપદક, ગુરુપલ્લિ.^{૧૮} સુરાષ્ટ્રના અનેક ગામેના નામેને અંતે આનક શબ્દ આવે છે (દા. ત. જ્યેષ્ઠાનક, હરિયાનક), તેમા પ્રાય ગામ વમાવનાર જનોનું સ્વત્વ સૂચિત થાય છે. લોકારપાટક જેવા નામેને અંતે આવતો પાટક શબ્દ પ્રાયઃ નિવાહનો અર્થ સૂચવે છે.^{૧૯} ધારાખેટ ને મંગમખેટક જેવાં નામેમાં દેખા દેતા લેટ નામાન્તથી ધૂમિગો કોટ સૂચિત થાય છે.^{૨૦} હસ્ત-વપ્રમા આવતો વપ્ર શબ્દ પણ કોટનો અર્થ ધરાવે છે. ચિત્રકરથલી ને વટરથલિકા જેવા નામેમાં આવતો થલી શબ્દ એ નામના વહીવટી વિભાગનું વડું મથક સૂચવે છે. પુન ને કટ જેવાં ખીજાં કેટલાક નામાન્તોનો મૂળ અર્થ મળે તો એમાં પણ કોઈ સૂચન ગર્ભિત રહેલું જણાશે. બદ્રપત્તન ને દેવપત્તન જેવાં નામેમાં રહેલું પત્તન નામાન્ત વેપારનું કેન્દ્ર સૂચવે છે.^{૨૧} પુરી (દા. ત. નાન્દીપુરી), પુર (દા. ત. દશપુર, આનન્દપુર, સિંહપુર) ને નગર (દા. ત. ગિરિનગર) એ નામાન્તોમાં સ્પષ્ટતઃ ઓછીવત્તી મોટી વસાહતોનો અર્થ રહેતો છે. આનંદપુર કે

ગિરિનગર જેવાં સ્થળપત્તનો કરતાં તેમજ દ્વીપ (દીવ) જેવાં જલપત્તનો કરતાં ભરુકચ ને વલ્લભીપુર જેવાં દ્રોણુમુખોનું મહત્ત્વ વધતું જતું હતું, કેમકે એ સ્થાન જલપથ ને સ્થલપથ એ બંને પથોના મુખ પર વસેલાં હોઈ એમાં વ્યવહારનો વિશેષ અવકાશ રહેલો હોય છે. ૨૨ કેટલાક નાનાં ગામ વખત જતાં મોટી વસ્તીવાળા વહીવટી કેન્દ્ર બને એનાં અનેક દૃષ્ટાન્ત નજરે પડે છે; જેમકે ખેટક, કન્તારગ્રામ, વટપલ્લિકા ને સિંહપલ્લિકા. સમુદ્રતટ પર આવેલા સ્થાનોમાં દારકા, દેવપત્તન, દ્વીપ, ઉત્તન, મધુમતી, ભદ્રપત્તન, હસ્તવગ્ર, વલ્લભીપુર, નગરક, ભરુકચ, આકૂરેશ્વર, કન્તારગ્રામ ને નવસારિકા અને અંદર આવેલાં સ્થાનોમાં ભૂતાંણિકા, કૌણિન્યપુર, ગિરિનગર, ધાસરક, મિંહપુર, રોહાણુક, કાપાપક, યાનક, વર્ધમાન, કામરૂદ, આનંદપુર, બલરિકિન્દ્રિ, દોણુક, ખેટક, ઉપલદેટ, મિંદપલ્લિકા, સૂર્યાપુર, દસપુર, ગોદ્રક, શિવભાગપુર, નગરક, જંખૂર, કોરિલા, ગોરજા, સંગમખેટક, નાદીપુરી, ધરાપ, કાર્મણેય, ઈક્ષરકી ઇત્યાદિ અનેક નાનાંમોટાં નગર નોંધપાત્ર છે. ભૂમિદાતોને લગતા લેખોમા કેટલીકવાર આસપાસનાં ગામોનાં નામ જણાવવામાં આવે છે. એમાંનાં જે ગામોનાં સ્થળ નામસામ્ય ને દિશા પરથી નક્કી કરી શકાય છે તે ગામો વચ્ચેના અંતર પરથી નાની

રાષ્ટ્રમાં ધણી ઝાણી વસાહતો માલૂમ પડશે તેમજ અંદરના પ્રદેશ કરતાં સમુદ્રતટ સમીપમાં ધણી વધુ વસાહતો વસેલી જણાશે. પરંતુ વસ્તુતઃ દાનશાસનોમાં તો ભૂમિદાનને લગતાં અમુક ગામોના જ નિર્દેશ આવે છે ને એ સિવાયનાં અનેક નાનાંનાનાં ગામોનાં નામનિશાન જણાવા મળતાં નથી એ લક્ષ્યમાં લઈને દાનશાસનો પરથી મળતી અધૂરી માહિતી પરથી વસાહતોના ઝાંઝાવતા પ્રમાણ વિશે કંઈ ચોક્કસ અનુમાન તારવવાં અરથાને છે. ઉપલબ્ધ માહિતી પરથી તો જ્યાં-જ્યાં સમીપસમીપ આવેલા ગામોની માહિતી મળે છે સ્પષ્ટતા વસાહતોનું પ્રમાણ લગભગ દાક્ષના જેટલું જણાય છે એટલું જ નોંધપાત્ર છે. દાનશાસનો પરથી વળી આ નાનાંમોટાં સ્થાનોનાં નામોની ઉત્પત્તિનો અભ્યાસ કરવા જેવો છે. પરંતુ દાનશાસનોના સંસ્કૃત લેખોમાં આપેલાં નામ મોટે ભાગે ૩૯ નામોનાં સંસ્કૃતીકૃત રૂપાંતર હોવાથી તેમજ એ રૂપાંતરોમાં અર્થઘોતક વ્યુત્પત્તિ કરતાં કાલ્પનિક વર્ણસામ્યનો વિશેષ આધાર લીધો હોવાથી એ સ્થાનોનાં મૂળ નામોની તેમજ એના સાચા અર્થોની ધણી ઝાણી માહિતી મળે છે. કેટલાંક ગામોનાં નામોમાં તો સામાન્ય નામ જ વિશેષ નામ જની ગયાં લાગે છે, જેમકે ખેટક, દીપ, નગરક. કેટલાંક ગામોનાં નામ એની પ્રાકૃતિક સ્થિતિ પરથી પડ્યાં જણાય છે, જેમકે ગિરિનગર, સંગમખેટક. જળાશયો નજીક વસેલાં કેટલાંક ગામોનાં નામ એ જળાશયો પરથી પડેલ છે, જેમકે ગોદ્રહક, જંબૂસર, કાશદ્રહ. કેટલાંક ગામોનાં નામ વનરપતિ

તદ્વન કૃત્રિમ લાગે છે; દા ત. ચલમી વસ્તુત વાંસ-વગ્ગાઓથી ટેકવેલા
છાપરાનો અર્થ ધગવતા આ શબ્દને નગરીના નામ તરીકે પ્રયોગવામાં
લાગ્યેજ ઔચિત્ય જણાય છે. આથી શ્રી. રસિકવાચ છે. ,પરીખે
તાજેતરમાં એની ઉત્પત્તિ અંગે જે દેશ્ય શબ્દોનું વૈકલ્પિક સૂચન રજૂ
કર્યું છે એક, કપાસવાચક ચલ્લી શબ્દનું ને ળીળુ, મમુદતટવાચક
વલયા (કે વલયામુદ) શબ્દનું.^{૨૩} દાનશાસનોમાં જણાવેલા કેટલાંક
સ્થળનામ હજી યથાતથ જળવાઈ રહ્યા છે, જેમકે જમ્બૂતર, કાસર,
દ્વારકા. કેટલાક પ્રાચીન નામોમાં અર્વાચીન નામો સાથે એટલું માત્ર
રહેલું હોય છે કે મને એક જ શબ્દનાં રૂપાંતર હોય એવું તરત જ
સ્પષ્ટ થાય છે, જેમકે સિંહપુર-સિંહોર, કુકુટ-કુકડ, મહર-ભાસર,
નગરક-નગરા, હેટક-ખેડા, ચોસસરી-ચોમર, સરિ-ઝર, ઉમ્મત-ઝિના,
દૂગા-દૂસડી, આદ્રોટક-આદ્રોડા, ઘૂદિશ-ચૂડી, કોળક-કોણા, દ્વીપ-દીવ,
મદિકા-માધી, વર્હમાન (વહુદમાણ)-વહવાણ, ગોદ્રહક-ગોધરા, કતાર-
કામ-કતારગામ વગેરે ળીળું કેટલાક નામોના શબ્દોનો અર્થ શોધવો
મુશ્કેલ જણાય છે; જેમકે ટમ, કાન્દિરજ, જાદણ વળી કેટલાક પ્રાચીન
નામ તો એની જગ્યાએ તદ્વન નવા નામ રૂઢ થતાં સમૂળગા હુમ
થઈ ગયા હામે છે ને એ લુપ્ત નામ હાલ બિન નામે ઓળખાતા
અમુક ઘળતે લાણ પડે છે એવું ધતર પ્રમાણોથી જ જણવા મળે છે;
જેમકે ગિરિનગર-ગૂનાગઢ ને આનન્દપુર-વડનગર પરંતુ એકઠરે દાનશાસ
નોમાં જણાવેલા ગામોના સ્થળનિર્ણય માટે શામનપત્રોના પ્રાપ્તિસ્થાનની

૨૩ મુબઈ યુનિવર્સિટીના હવકમે એમણે આપેલા શ્રી. કકર વસનજી માધવજી
વ્યાખ્યાનોમાના તા ૨૪-૨-૧૯૫૪ના રોજ અપાયેલા ત્રીજા વ્યાખ્યાન પરથી
૨૪ જુઓ પરિશિષ્ટ ફ-૩. કેટલાક સ્થાનોનો સ્થળનિર્ણય તે તે લેખના સંપાદ
કે રજૂ કરેલો છે (દા ત જુઓ હસ્તવપ્ર, સિંહપુર, કુકુટ)ને ધીજ કેટલાક
સ્થાનોનો સ્થળનિર્ણય અહીં પઠેલવઠેલો સૂચવવામાં આવ્યો (દા જુઓ
મહર, નદીય, ચોસસર)

તેમજ લેખની અંદર જણાવેલી તે તે ગામને લગતી માહિતી ધણી ઉપ-
યોગી થઈ પડે છે ને એ પરથી ઘણાં સ્થાનોનાં સ્થળ તેમજ એનાં
નામોનાં અર્વાચીન રૂપ નક્કી થઈ શકે છે. ૨૪ આ પરથી એકંદરે
મૈત્રકકાલીન વસાહતોની તેમજ એના નામોની પરંપરા ધણે અંશે
જળવાઈ રહી જણાય છે.

૨૬૧. આ વસાહતોમાં વસતા લોકોની જીવનચર્યામાં સદુપી
પહેલાં એ લોકોની ભાષા તેમજ લિપિનો વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે.

મૈત્રકકાલીનાં તમામ દાનશાસન સંસ્કૃતમાં લખાયેલાં છે એ પરથી
ભાષા એ કાલનાં રાજશાસનોની ભાષા મંસ્કૃત હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે.

શિલાલેખો પણ સંસ્કૃતમાં લખાયા છે. સાહિત્યમાં મટિફલ્પ
કાલિદાસનાં મહાકાવ્યોની જેમ સંસ્કૃતમાં રચાયું છે. એના એક સર્ગમાં
સંસ્કૃતમાં પ્રાકૃતના ભાષાસમનો પ્રયોગ આપેલો છે. મૈત્રકકાલીના અંત-
ભાગમાં લખાયેલું જેન હરિવંશ પુરાણ સંસ્કૃતમાં રચાયું છે, પરંતુ એ
અગાઉ જેન આગમો પર જે ભાષ્ય ને ચૂર્ણ લખાયાં છે તે પદ્મબદ્ધ
પ્રાકૃત ભાષામાં છે. મૈત્રકકાલીના આરંભના અરસામાં લખાયેલું વસુદેવહિંસી
પણ પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયું છે. આ કાલના સાહિત્યમાં નજરે પડતી
પ્રાકૃત ભાષા પ્રધાનતઃ જૈન મહારાષ્ટ્રી છે. આ ભાષા સાહિત્યકીય
દૃષ્ટિએ પ્રકૃષ્ટ 'ગણાયેલી મહારાષ્ટ્રીને ધણી ગળતી આવે છે. જૈન
મહારાષ્ટ્રીમાં કની જગ્યાએ ન, હ્રુમ બ્યંજનોના સ્થાનમાં ઘશ્રુતિ,
શબ્દના આદિમાં જને જહલે ન ને મધ્યમાં જને જહલે જ, અને ઋગરાત
ભૂતકૃદંતના પ્રત્યયમાં હનું પ્રાગ્વ્ય નજરે પડે છે. ૨૫ યજ્ઞો એમાં
અર્ધભાગધીની જેમ કની જગ્યાએ મ ઉપરાંત હેત્વર્થમાં હત્તુ પ્રત્યય ને
સંબંધક ભૂતકૃદનમાં હ્તા પ્રત્યયની યે વિશિષ્ટતા રહેલી છે. ૨૬ સંસ્કૃતની

જેમ પ્રાકૃત પદ્ય સાહિત્યકીર્તિ બાપા તરીકે પ્રગણિત હતી, આમ વર્ગમાં જોડાતી ભાષા તરીકે નરિ ગજશેખરે કાવ્યમીમાંસામાં સંસ્કૃત ને પ્રાકૃત ઉપરાંત અપભ્રંશ ને જૂતભાષાના કવિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૨૭ ધરસેન રચનને નામે લખાવેલા જનાવટી દાનશાસ્ત્રનાં મંસ્કૃત, પ્રાકૃત ને અપભ્રંશ ભાષાઓનો ઉલ્લેખ આવે છે, પરંતુ એ ઉલ્લેખ વસ્તુતઃ મૈત્રકકાવ્યના અરુપ પછીનો છે. મૈત્રકકાવ્યની પ્રગ્નની જોડાતી ભાષાનું સ્વરૂપ નહીં કરતું મુરકેવ છે, કેમકે એ ભાષાના લખાણનો કોઈ નમૂનો ઉપલબ્ધ નથી. છતાં દાનશાસ્ત્રનાં જાણવેલાં કેટલાંક વિશેષ નામો પડ્યાં એ કાવ્યની લોકભાષાના સ્વરૂપ વિશે કંઈ મૂલ્યન મળે છે. મનુષ્યો ને રથજોતાં ધણાં નામોનાં રૂપ લોકભાષાનાં હોવા છતાં દાનશાસ્ત્રના મંસ્કૃત લેખોમાં જો ત્યાંસુધી એનાં મંસ્કૃતીકૃત રૂપ આપવાની પદ્ધતિ

૨૯૨ બાપાની સરખામણીએ લિપિનો પ્રશ્ન ઘણો સરળ છે, કેમકે ઉત્કર્ષણ સ્વેષોગા એ કાલની નિપિ ॥ પ્રત્યક્ષ નમૂના જળવાઈ રહ્યા છે મૈત્રક રાજ્યના તેમજ દક્ષિણ ગુજરાતના સમકાલીન લિપિ રાજ્યોના તાત્પ્રશાસન એક અમુક પ્રકારની લિપિમાં આતરાયા છે, જેને ભારતીય પ્રાચી લિપિવિદ્યામાં દક્ષિણી શૈલીની પશ્ચિમ લિપિ કહે છે ૨૯ આ લિપિ પશ્ચિમ ભારત ॥ પ્રશોમાં લગભગ પાચમીથી નવમી સદી સુધી પ્રચલિત હતી ૩૦ દક્ષિણી શૈલીની બીજી નિપિઓની સરખામણીએ આ લિપિના મૂળાક્ષરોમાં હ, ફ, ઈ, ણ, ઘ, ળ, જ ને સનો મરોડ તેમજ કેટલાક જોડાક્ષરોનો ગોળ મરોડ વિશિષ્ટ પ્રકારનો છે. વળી દક્ષિણી શૈલીની આ નિપિમાં ઉત્તરી શૈલીના કેટલાક લક્ષણ તજરે પડે છે, જેમકે છ, જ, ત, ઘ, ને જ ના મરોડમાં, માત્રા, જે માત્રા, કાનો માત્રા ને કાનો જે માત્રાના મરોડમાં, ને જોડાક્ષરમાં છેડે આવતા જ ના મરોડમાં ઉત્તરી શૈલીની લિપિની આ અસર પરથી એ કાતે ગુજરાતમાં થતી ઉત્તર ભારતની માસ્કૃતિક અસરનું સમર્થન થાય છે ૩૧ મૈત્રકના શિલાલેખોમાં તેમજ સૈ ધવેના તાત્પ્રશાસ નોમાં તો દક્ષિણી શૈલીની જગ્યાએ ઉત્તરી શૈલીની કુટિલ નિપિનો ૩૨ ઉપયોગ થયેલો છે એ પરથી ગુજરાત પર અમરતી ઉત્તર ભારતની

૨૯ પશ્ચિમી લિપિના પરિચય માટે જુઓ બ્યુહલર, ઇન્ડિયન પેલિગ્રાફી પૃ ૬૩ અને ગૌ ઊં બોઝા, ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા, પૃ ૪૩, ૭૮-૮૨

૩૦ શરૂઆતમાં એ હઈક અંશે રાજપુતાના, મધ્ય ભારત ને મધ્ય મદેરામાં પણ પ્રચલિત હતી ને પશ્ચિમભારતમાં એ સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતની જેમ મહારાષ્ટ્ર ને કેાકણમાં પણ પ્રચલિત હતી (બોઝા, ભામાં, પૃ ૭૮)

૩૧ બ્યુહલર, ઇપે, પૃ ૪૬

૩૨ આ લિપિ ગુપ્તલિપિમાંથી નીકળી છે એ ઉત્તર ભારતમાં છઠ્ઠીથી નવમી સદી સુધી પ્રચલિત હતી એના અક્ષરોનો ને ખાસ કરીને સ્વરોની માત્રાઓનો મરોડ કુટિલ (વાક્રાચૂક) હોય છે, તેથી એને કુટિલ લિપિ કહે છે નાગરી તેમજ શાસ્ત્રીય લિપિ આ લિપિમાંથી નીકળી (બોઝા, ભામાં, પૃ ૪૨, ૬૨-૬૮)

આસરનું ચર્તુ જતું પ્રાણલ્ય સ્થિત થાય છે. સૈન્ધવોના સમયમાં પ્રજા
 થગેલી આ અસર દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તાનો હાસ થતાં ને ઉત્તરના
 આપોતકટો તેમજ ચૌલુક્યોની સત્તાનો અભ્યુદય થતાં એટલી બધી
 વ્યાપક બની કે મૈત્રકકાલના અસ્ત પછી એક સદીમાં અહીં દક્ષિણી
 લિપિનો સદંતર લોપ થઈ ગયો. આમ દક્ષિણી સૈલીની લિપિનો પ્રયોગ
 ગુજરાતમાં ખાસ કરીને મૈત્રકકાલ મુધી રહ્યો ને જાતે એ સ્થાને ઉત્તરી

વ્યંજનને નીચે છેડે જમણી બાજુએ જોડવામાં આવે છે. ૩૭ હો ને
 ઐતી માત્રા વ્યંજનની ટોચને ડાબે છેડે જોડાય છે. ઓ ને ઔનો કાનો
 વ્યંજનની ટોચે જમણી બાજુ પર ને એની માત્રા ડાબી બાજુ પર
 જોડવામાં આવે છે. અનુસ્વારનું ચિહ્ન અક્ષરની ટોચ પર ને વિસર્ગનું ચિહ્ન
 અક્ષરની જમણી બાજુએ હિમેરવામાં આવે છે. ક-સની પહેલાં આવતો
 વિસર્ગના નિર્દિશ્યક્ષીય ને વ-ફની પહેલાં આવતા વિસર્ગના ઉપધ્માતીય
 માટે વિશિષ્ટ ચિહ્ન વપરાતાં. ઝ માટે પણ વિશિષ્ટ ચિહ્ન ધડાધુ હતું.
 પૂર્ણ વિરામ માટે સામાન્ય રીતે ઊભો દડ લખવામા આવતો. લાંબા
 લખાણને અંતે ઘણીવાર બે કે ત્રણ દંડ મૂકવામાં આવતા. અનેક
 નામોની સળંગ યાદીમાં એ નામોના સખ્દ અલગ પાડવા એની વચ્ચે
 એકેક નાની આડી રેખા (hyphen) હિમેરવામા આવતી. અવતરણ,
 પ્રશ્ન, આશ્ચર્ય, સંક્ષેપ ઇત્યાદિનાં કેઈ વિશિષ્ટ ચિહ્ન નહોતાં. જોડાક્ષરોમાં
 સામાન્ય રીતે પહેલા અક્ષરની નીચે એની પછીના અક્ષર જોડવામાં
 આવતા. જોડાક્ષરમાં અનુગામી જ, ત, થ, ય, ર ને લેનો જુદો ગતનો
 મરેડ ધતો. ૩૮ જોડાક્ષરમા આવતા પુરોગામી રૂનુ ચિહ્ન હાલની જેમ
 અનુગામી અક્ષરની ટોચે જમણી બાજુએ જોડાતું. હલન્ત (ખોડા)
 અક્ષરને એની પહેલાંના અક્ષરની નીચે જોડીને લખવામા આવતો ૩૯
 હ ને જના આકાર સ્પષ્ટતઃ ક્રમ ને જ્ઞનના જોડાક્ષર જેવા જ લખાતા.
 આંકડાઓમાં ૧ થી ૩ સુધીના આંકડા આણખાણમાંની આડી રેખાઓના
 જેવા લખાતા. ૪ થી ૯ સુધીના આંકડાઓ માટે અક્ષર જેવાં ખાસ
 ચિહ્ન ધડાયાં હતાં. વૃત્તન અંક સૈવીનું ચન્નનું ચિહ્ન હજી પ્રયોગમાં
 નહોતું. આથી ૧૦, ૨૦, ૩૦, ૪૦, ૫૦, ૬૦, ૭૦, ૮૦ ને ૯૦નાં

૩૭ જ સુ ને હુમાં ડની, રુ ને ધૂમાં કની, ને કૂમાં કની માત્રાનો મ
 રેડ વિલક્ષણ છે (પરિશિષ્ટ ૯).

૩૮ જુઓ પરિશિષ્ટ ૯.

૩૯ જુઓ પરિશિષ્ટ ૯.

મ્મહાપાતકૈસ્તોપજાતકૈસ્સયુક્તસ્યાદિતિ ને પરિપાલયિનવ્યન્વેત્યુક્તય જેવી
 પદરચના વધુ પ્રમાણમાં નજરે પડે છે. કની પહેલાં આવતા વિસર્ગને
 સ્થાને જિઠ્ઠીમૂલીયનું તેમજ પની પહેલાં આવતા વિસર્ગને સ્થાને
 ઉપખાનીયનું યુક્ત ચિહ્ન^{૪૩} પણ વિરોધ પ્રયોજવામાં આવતું; જેમકે
 શીલાદિત્યકુંઠાલી, હસ્તારવિન્દકુંઠ્યાયાઃ પુનર્દુનરુચેનેવ, સ્વધનુર્ભાવ, મન
 હૈતિતોષ ઇત્યાદિ. એવી રીતે અનુસ્વારને ગદ્યે ધણું કરીને અનુનાસિકની
 પસંદગી કરવામાં આવતી; જેમકે અઙ્, વલઙ્, વષ, મુઙ્ગતઃ, સઙ્,
 ડપેન્દ્ર, મળ્ડલ, મન્દ, કુટ્ટમ્બિન્, સન્ધિ ઇત્યાદિ. ઉપમાક્ષર પહેલાં પણ
 ધણું કરીને અનુસ્વારને ગદ્યે અનુનાસિકનો પ્રયોગ કરવામાં આવતો;
 જેમકે વઙ્શ, વિઙ્ઞત્, અઙ્ગુરુ, ઘ્વન્ધિત ઇત્યાદિ. જોડાક્ષરોમાં ૩ પછી
 આવતા વ્યંજનને બેવડાવવાની પદ્ધતિ ધણી પ્રચલિત હતી; જેમકે
 છૂર્ણ, અર્ક, ધર્મ, સર્વ, સ્વાર્ગ, દર્પ, વિનિર્ગત, વાર્મુક, ગર્વિત, ધૈર્ય.
 ૩ પછી ઘ, ઘ, મ, જેવા ગહાપ્રાણ વ્યંજન આવે, તે એને બેવડાવતી
 વખતે એમાંના પહેલા વ્યંજનની જગ્યાએ એનો અદ્યપ્રાણ વ્યંજન
 જોડવામાં આવતો; જેમકે પાર્થિવ, ધનુર્દર, નિર્મર. ૩ પછી આવતા
 વ્યંજનને બેવડાવવાનો પ્રયોગ બિન પદોની સંધિમાં થે લાઙ્ પાડવામાં
 આવતો; જેમકે અન્વૈર્વા, અશેર્વૈર્વૈઃ, આભિગમિકૈર્ગુણૈઃ વગેરે. સ્વર-
 સંધિમાં હુમ થતા બના સ્થાને અવમહ(ઙ)નું કાર્ત્ત ચિહ્ન મૂકવામાં
 આવતું નહિ; જેમકે દૂતકોત્ર, વાન્તોપિ, સ્થાનેનુરુપ્મ ઇત્યાદિ. અમુક
 પ્રચલિત શબ્દોના સંક્ષેપમાં હાલની જેમ એના આઠ અક્ષરોનો જ
 પ્રયોગ કરવામાં આવતો; જેમકે સ સવ કે સંવત્ (સવત્સર), શુ (શુદ્ધ),
 વ (વહુલ), દ્વ (દૂતક), દ્વિ (દ્વિતીય) ઇત્યાદિ.^{૪૪} આ કાલના લખાણમાં

૪૩ આ ચિહ્નના આકાર માટે જુઓ પરિશિષ્ટ ૬. બીપદેવના વ્યાકરણમાં જિઠ્ઠી-
 મૂલીયના ચિહ્નને વળ્ળા આકારનું ને ઉપખાનીયના ચિહ્નને ગજકુંડના આ-
 કારનું જણાવવામાં આવ્યું છે.

૪૪ શુદ્ધિ ને વદિ સંખ્દ મૂળ શુકલે દિને ને ઘહુલે દિને નાં સંક્ષિપ્ત રૂપ તરીકે
 શુ. દિ. ને વ. દિ. રૂપે પ્રયોજાયેલા જણાય છે.

વિરામચિહ્નનો પ્રયોગ પ્રમાણમાં ઘણો ઓછો જોવામાં આવે છે, દા ત. શ્રીશીલાદિત્ય કુશલી સન્નિવ સમ્મજાપયત્યસ્તુ વસ્તવિદિતં યથા મયા...માં એકે ય વિરામચિહ્ન મૂકવામાં આવતું નહિ. શ્લોકોમાં પણ સામાન્ય રીતે આખા શ્લોકને અંતે જ પૂર્ણવિરામનું ચિહ્ન મૂકવામાં આવતું. અનેક નામોની સળંગ યાદીમાં એ નામોને પૃથક્તાદર્શક રેખા વડે પૃથક્ દર્શાવવામાં આવતાં; જેમકે દ્રોણ હન્દ્રવમ્-વત્સ-વષ્ટિ-ગુહિલ ઇત્યાદિ. દાનશાસનો ને પ્રશસ્તિયોગોની રચના ઉચ્ચ સાહિત્યિક શૈલીની હોવા છતાં એના ઉત્કર્ષણ લખાણોમાં લેખ લખનાર કે કોતરનારના હાથે વ્યાકરણની, જોડણીની કે ન્યૂનાધિકતાની કોઈ ભૂલ ભાગ્યેજ થતી. આ પરથી એ લેખ કોતરનાર કારીગર પણ લેખનશુદ્ધિ માટે કેટલી કાળજી રાખતા હતા એનો સચોટ ખ્યાલ આવે છે.

૨૯૫ દાનશાસનોની મિતિઓ પરથી મૈત્રકકાલના લોકોમાં કાવ્ય-ગણનાની ઠેવી પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી એની ઘણી માહિતી મળે છે. આ મિતિઓમાં સામાન્ય રીતે વર્ષ, માસ, પક્ષ ને તિથિ કાલગણના આપવામાં આવે છે, પરંતુ વર્ષના આકડા સાથે એ વર્ષ કયા સંવતનાં છે એનો ભાગ્યેજ નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. મૈત્રક રાજ્યના દાનશાસનોમાં ને દક્ષિણ ગુજરાતનાં સમકાલીન રાજ્યોના દાનશાસનોમાં જુદાજુદા સંવત વપરાતા હતા. આ સંવતોનાં નામ તથા એના આરભકાવ નક્કી કરવા માટે વિદ્વાનોએ ઘણો શ્રમ લીધો છે, જેની સમીક્ષા કરવી જોઈશે વળી વર્ષનો આરભ કયા માસથી ગણાતો ને માસનો આરભ કયા માસથી ગણાતો એ પણ વિચારવું પ્રાપ્ત થાય છે. કવચિત્ ગ્રંથજી, અધિક માસ ને વારનો એ નિર્દેશ આવતો હોઈ એ કાવની પંચાંગપદ્ધતિ વિશે વિશેષ માહિતી મળે છે. વર્ષ ને તિથિની સંખ્યા માટે ભાગે આંકડાઓમાં આપવામાં આવતી અને/અથવા કવચિત્ શબ્દોમાં એ આપવામાં આવતી.

૨૯૬. મૈત્રકોનાં દાનશાસનોની મિતિઓમાં કોઈ એક સંવતનાં

વર્ષ આપવામાં આવ્યાં છે, પરંતુ એ સંવતનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી. આથી એ સંવતનો નિર્ણય કરવા માટે મૈત્રકેનાં દાન- વિદ્વાનોને ઘણો વિચાર કરવો પડ્યો છે. શરૂઆત- શાસનોમાંને સંવત ગાં પ્રિન્સેપ^{૪૫} ન્યૂટન^{૪૬} આદિ વિદ્વાનોએ આ સંવતને વિક્રમ સંવત ધારેલો, તો ટોમસ^{૪૭} ને લાજિ દાઇ^{૪૮} જેવા બીજા કેટલાક વિદ્વાનોએ એને શક સંવત માનેલો. પરંતુ સમય જતાં સમકાલીન ધર્મનાઓનો વધુ અભ્યાસ થતાં એ બંને મત ખોટા હતાં ને વલ્લભીના દાનશાસનોની મિતિઓનાં વર્ષ વલ્લભી સંવતનાં ગણાતા થતાં. અનુ-મૈત્રક લેખોમાં આવતો વલ્લભી સંવત્ તો પ્રિન્સેપના સમયમાં પણ પરિચિત હતો, ^{૪૯} પરંતુ એ સમયે એનો આરંભ વલ્લભીના કોઈ રાજાએ કરેલો ગણાતો^{૫૦} ને વલ્લભીનાં દાનશાસનોમાંનો સંવત્ તો વલ્લભીના રાજ્યની સ્થાપના થતાં પહેલાંનો હોઈ એ દાન-શાસનોમાં કોઈ બીજો પ્રાચીન સંવત વપરાયો મનાતો. પરંતુ ત્યારથી ધર્મસેને વલ્લભીના દાનશાસનોની મિતિઓના વર્ષ વલ્લભી સંવતના જ ગણાવાં જોઈએ એવું સૂચન કર્યું^{૫૧} ત્યારથી એ 'ગત' વધુ ને વધુ પ્રચલિત થતો ગયો ને ફક્ત દુલનાભક સમયનિર્ણયને આધારે આ પ્રશ્નને ત્રીજીવટથી તપાસીને એ મતને સુનિશ્ચિત કરાવ્યો.^{૫૨} વોલ્ફસેને

^{૪૫} જરોએસો, પુ. ૭, પૃ. ૩૫૪

^{૪૬} જ્યોહારોએસો, પુ. ૭, પૃ. ૩૦

^{૪૭} જરોએસો, પુ. ૧૨, પૃ. ૫

^{૪૮} જ્યોહારોએસો, પુ. ૭, પૃ. ૧૧૫; પુ. ૮, પૃ. ૨૪૭

^{૪૯} પ્રિન્સેપ, એસેસઝ ઓન ઇન્ડિયન એન્ટિક્વિટીઝ, પુ. ૨, પૃ. ૧૫૮

^{૫૦} ટોમસે એનો આરંભ પહેલાં શુકસેનના સમયથી (જરોએસો, પુ. ૧૨, પૃ. ૪) ને પછી ધરસેન ૨ બાના સમયથી (આસપેઠ, પુ. ૨) અને કનિગદામે બઠાઈના સમયથી (આસપેઠ, પુ. ૧, પૃ. ૧૨૬) માનેલો.

^{૫૧} જરોએસો (નવી શ્રેણી), પુ. ૪, પૃ. ૯૦

^{૫૨} ફ્લીટ, કોલ્ધ, પુ. ૩, મરતાવના

જણાવેથી બાટચારણની પ્રજાસિક્કયામાં દોલસિંહ(મં. ૧૮૩)નો પિતા બટાર્ક રકન્દગુપ્ત(ગ્ર મં. ૧૩૬-૧૪૮)નો સેનાપતિ હોવાનું જણાવેલું છે એ આધારે મૈત્રકેએ ગુપ્ત મંવતને ચાલુ ગણ્યો હોય ને પછી એ મંવત વલ્લભી સંવતના નવા નામે ઝાળખાયો દેાય એવું મંભવે છે, પણ એ પ્રજાસિક્કયા પાછગથી ઉપજવી કાઢેથી દોષ એનો આધાર પ્રમાણભૂત ગણાય એવો નથી.^{૫૩} પરંતુ યુઅન શુઆંગે એના પ્રાચીન સમયે અર્થાત્ ઈ. સ. ૬૪૦ના અગ્સામા વવળીમાં શીવાદિત્યનો ભત્રીજો મુવપદુ ગણ્ય કરતો હોવાનું ને એ કનોઝના રાજા શીવાદિત્યનો અર્થાત્ ચક્રવર્તી હર્ષવર્ધનનો જમાઈ થતો હોવાનું જણાવ્યું છે એ આધારે વલ્લભીપતિ મુવમેન ૨ જો યુઅન શુઆંગ ને હર્ષવર્ધનનો સમકાલીન હતો એ નિર્વિવાદ છે.^{૫૪} મુવમેન ૨ જનાં ઉપવચ્ચ દાનચાસનોની મિતિ મંવત ૭૨૦થી ૭૨૧ની છે ને એને ઈ. સ. ૭૧૬ના અરસાગા શરૂ થયેલા વલ્લભી મંવતની ગણવામાં આવે તો ઉપર જણાવેલા સમકાલીનતાના સંબંધ બરાબર બંધ બેસે છે. વળી નાન્દીપુરીના દર્શ રત્ન(ઈ. સ. ૬૨૬-૪૧)ના મંગલમાં હર્ષવર્ધનના મગધના વલ્લભીપતિનો ને ઉલ્લેખ આવે છે^{૫૫} તે પણ આ જ મંગલનું સમર્થન કરે છે. આગળ જતાં જયભટ્ટ ૪ થા(ઈ. મ. ૭૩૫)ના સંબંધમાં વવળીપતિનો ઉલ્લેખ આવે છે^{૫૬} ત્યારે પણ વલ્લભીમા મૈત્રક વંશનું ગાસન પ્રવર્તતું હતું ને રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ગોવિંદગજે સુરાષ્ટ્રમાં પોતાની સત્તા પ્રસારી ત્યાંની ભૂમિનું દાન દીધું ત્યારે એના દાનચાસનની મિતિ સ્પષ્ટતઃ વાલમીય સવત્ ૫૦૦ની જણાવી છે,^{૫૭} ને વવળીના છેલ્લા ઉપવચ્ચ

૫૩ જુઓ પ્રકરણ ૪, પા. દી. ૧૨

૫૪ જુઓ ઉપર ડું ૬૯.

૫૫ જુઓ પ્રકરણ ૬, પા. દી. ૧૪૬.

૫૬ જુઓ પ્રકરણ ૬, પા. દી. ૧૬૬.

૫૭ જુઓ ઉપર ડું ૧૯૩.

સંધર સંમર્થન મળે છે. અલ ધીઝનીએ વલ્લી સંવતની જેમ ગુપ્ત સંવતનો આરંભ પણ શક સંવત પછી ૨૪૧ વર્ષ થયો જણાવ્યો છે ને ગુપ્ત કાલની મિતિઓ એ રીતે બંધ પણ બેસે છે. છતાં ગુપ્ત મંવતના આરંભકાલ માટે કેટલાક વિદ્વાનો ઘણો મનરોજ ધરાવે છે ને ગુપ્તકાલની મિતિઓની ગણતરી પગથી એને બદલે ધીમ જુદાજુદા આરંભકાલ સૂચવે છે. વલ્લી સંવત ગુપ્ત મંવત માથે સંકળાયેલો હોઈને એ વિદ્વાનો એના આરંભકાલનો પણ નવેસર વિચાર કરે છે ને એનો આરંભકાલ ગુપ્તકાલના આરંભકાલની બરાબર કાંતો એનાથી મોડો ગણીને એને મટિ પ્રચલિત આરંભવર્ષ કરતાં જુદાંજુદાં આરંભવર્ષ રજૂ કરે છે. ૧૯૨૨-૨૩માં શામ શાસ્ત્રીએ ગુપ્ત વલ્લી મંવતના આરંભ માટે ઈ. સ. ૨૦૦-૦૧નું વર્ષ રજૂ કર્યું.^{૧૨} ૧૯૨૨-૨૩માં ગોવિંદ પાઈએ ગુપ્ત મંવતનો આરંભ ઈ. સ. ૨૭૨-૭૩માં થયો હોવાનો મત રજૂ કરીને ગુપ્ત શામન દરમિયાન સુરાબ્દમાં પ્રચલિત થયેલો એ મંવત ત્યાં એ શાસન સિધ્ધિ થતાં કેટલાંક વર્ષો લગી હુમ ગ્લો ને પછી પાછો વલ્લીના મહારાજ દ્રાણસિંહે એને ચાલુ કર્યો ત્યારે વચગાળામાં હુમ રહેલાં એનાં વર્ષોને લક્ષ્યમાં લીધા વિના અમાઉ વપરાયેલાં એના વર્ષોનું સીધું અનુમેધાન કરવામાં આવ્યું અને પરિણામે મૂળ ઈ. સ. ૨૭૨-૭૩માં શરૂ થયેલા એ સંવતની મિતિઓ હવે અદ્દી ઈ. સ.

એ અનુસાર વલ્લભીનાં દાનશાસનોની ગિતિઓને પણ વિક્રમ સંવતની જ ગણાવે છે.^{૧૪} પરંતુ ઉપલા ફકરામાં જણાવેલા સમકાલીનતાના સંબંધોને લઈને મૈત્રકવંશની ગિતિઓને ૩૭૫ વર્ષ જેટલી વહેલી ખસેડવી અશક્ય છે.^{૧૫} એવી રીતે ઈ.સ. ૩૧૯-૨૦ને જાહેર ઈ. સ. ૨૦૦-૦૧ કે ઈ. સ. ૨૭૨-૭૩નું આરંભવર્ષ લેવાથી પણ યુગ્મન શુઆંગે જણાવેલી વલ્લભીપતિની વિગતોનો મેળ મળે એમ નથી. ઈ. સ. ૩૩૪-૩૫થી ૩૩૮-૩૯ના આરંભવર્ષથી પ્રચલિત ગણતરીમાં ફક્ત ૫૬૨ વીસ વર્ષનો જ ફરક પડતો હોઈ ઉપર જણાવેલા સમકાલીનતાના મંબંધોનો મેળ મેળવવામાં બારે અંતરામ ન આવે, પરંતુ શુભ સંવતનો ઉપયોગ ફેરફાર વખત હુમ્મ રહ્યો ને પછી પાછો ફેરફાર વખતે આશુ થયો ત્યારે એનાં વર્ષોની ગણતરીમાં વચ્ચમાળાનાં વર્ષો ગેર ઊઠાવી

૧૪ જઈલિ, પુ. ૨૦, પૃ. ૭૧થી; પુ. ૨૧, પૃ. ૩૪થી.

૧૫ વ. સં. ૧૮૩થી ૪૪૭નાં દાનશાસનોને વિ. સ. ૧૮૩થી ૪૪૭નાં ગણવામાં આવે, તો ગુજરાતના ઇતિહાસમાં મૈત્રક વંશને સમસ્ય ઈ. સ. ૪૭૦-૭૮૯ને ખદલે ઈ. સ. ૬૫-૪૧૪માં મૂકવો પડે ને પછી ક્ષત્રપ વંશને અન્યથા ખસેડવો પડે. વળી યુગ્મન શુઆંગે ઈ. સ. ૧૪૦માં જણાવેલા વલ્લભીપતિનો તેમજ નાંદીપુરીના ૬૬૨ જ(ઈ. સ. ૧૨૬-૪૧) ને જયભટ્ટ ૪ થા(ઈ. સ. ૭૩૫)ના તેમજ નવસારિકાના અવનિજનાથપુલકેશી(ઈ. સ. ૭૩૮)ના સમકાલીન વલ્લભીપતિઓનો મેળ મેળવવા માટે વલ્લભીમાં ખીજે રાજવંશ શોધવો પડે, કેમકે યુગ્મન શુઆંગ, હર્ષવર્ધન ને પુલકેશીના સમયને અન્યથા ખસેડવો મુશ્કેલ છે. વળી વલ્લભીનાં દાનશાસનોમાં વપરાયેલો સંવત એ અનુગૌત્રક લેખોમાં વપરાયેલો વલ્લભી સંવત જ હોય, તો તો ત્રોચિન્દ્રરાજના દેવશીવાળા દાનશાસનના વલ્લભી સંવત ૫૦૦ની મિતિને, મહેન્દ્રપાલના સમયના હિનાવાળા દાનશાસનની વલ્લભી સંવત ૫૭૪ની મિતિને ને કુમારપાલના સમયના વૃંદાચંદ્રવાળા લેખની વલ્લભી સંવત ૮૫૦ની મિતિને વિ. સં. ૩૭૫(ઈ. સ. ૩૧૮-૧૯)ના પ્રચલિત આરંભવર્ષ અનુસાર ઘટાવ્યા સિવાય છૂટકો નથી, કેમકે નહિતો તે તે રાજ્યોના અન્ય લેખોમાં જણાવેલા સક કે વિક્રમ સંવતનાં નિશ્ચિત વર્ષો સાથે વલ્લભી સંવતની આ મિતિઓનો મેળ જ મળે નહિ.

દેવામા આ યા એ કદના દૂરાદૃષ્ટ લાગે છે, એટલુ જ નહિ, વનખીના દાનશામનોની મિતિઓનો મેળ મેળવવા માટે જુદીજુદી મિતિમાર્ગ સ ૩૪-૩૫થી ૩૩૭-૩૯ સુધીનું જુદુજુદુ આરંભનાં લેવુ પડે એ તો તદ્દન અગ્રીકારી ગણાય અર્થાત્ વનખી મવતના આરંભ માટે ઉપજાવેલા જે મે ખીના પ્રમાણુ ઉપવબ્ધ છે તે પરથી પ્રચલિત થયેલો શબ્દ મવત ૨૪૧-વિ સ ૩૭૫(ઈ સ ૩૧૮)ના અ માના આરંભ વર્ષનો મત અમાધિન ૨૬ છે

૨૯૮ વનખી મવતના આરંભવર્ષની બોધ્યમ મિતિ નક્કી કરતા પહેલાં એમા વાગે ને માસનો આગલ મેવી રીતે ગણાતો એ નક્કી કરવુ જોઈએ અથ્વા ખીરની તો શુભ મત્ત નેમ વવખી મવતની ગણતરી પણ શુક સવત અનુમાર ચત્તી જણાવે છે તે એ પરથી તો એનું વર્ષ ચૈત્રાદિ ગણાતુ હોવાનું અનુમાન થાય પરંતુ વેરાવળરાગા લેખની મિતિ ની વિગતો પરથી સુગન્દ્રમા કાર્ત્તિકાદિ વર્ષ પ્રચલિત હોવાનું માલુમ પડે છે ૧૧ મૈત્રઃ રાજ્યના દાશામનોની મિતિઓમા તો તિથિની સાથે વાગ આવામા આવ્યો નહિ હોવાથી એની વિગતો તપાસવાનું મુખ્ય સાધન અનુપસંધ છે પણ એમાની એક મિતિમા સૂર્યમહત્ત્વનો ને ત્રણ મિતિઓમા ત્રિતીય મામતો હતોજ આવે છે એ પરથી એ મિતિઓમા વર્ષ ને માસની ગણતરી કવી રીતે થતી એ

૧૧ આ લેખમા જણાવેલુ હિજરી સન ૧૧૨૨નું વર્ષ ઈ સ ૧૨૧૩ના નવેમ્બરમા શરૂ થઈ ઈ સ ૧૨૧૪ના બેક્ટોબરમા પૂરું થયુ હતુ એ પરથી લેખમા જણાવેલી આપાઠ માસની મિતિ સક સવત ૧૧૮૧ (ઈ સ ૧૨૧૪)ની હોવાનું ક્ષણ થાય છે ને એ સમયે વિ સ ૧૩૨૦ ચૈત્રાદિ નહિ પણ કાર્ત્તિકાદિ પદ્ધતિ પ્રમાણે જ ખખ બેને છે વળી એ વાના આપાઠ વદિ ૧૩ને દિવસે રવિવાર હતો એ તાલો તે મળે છે (એ તિથિએ ઈ સ ૧૨૧૪ના મે માસની ૨૫મી તારીખ હતી) આ પરથી સુગન્દ્રમા હાવની જેમ એ સમયે પણ કાર્ત્તિકાદિ વર્ષ ગણાતા હતા એવું ક્ષણ થાય છે ને એથી વિક્રમ સવતની જેમ વવખી સવતમા પણ કાર્ત્તિકાદિ વર્ષ જ ગણાતા હોવા જોઈએ

તપાસવાનો અવકાશ રહેલો છે. ધરસેન ૨ જ્ઞના સં. ૨૫૪ના દાન-
 શાસનમાં વૈશાખ વદિ ૧૫ ને દિવસે સૂર્યગ્રહણ જણાવવામાં આવ્યું
 છે. ૧૭ પ્રાચીન મિતિનાં ક્રાદક્રામા ૧૮ શ. મં. ૪૯૫ ને વિ. મં. ૬૨૯
 (ચૈત્રાદિ ૬૩૦)નાં વર્ષ તપાસતા માલૂમ પડે છે કે એ વર્ષના અમાન્ત
 વૈશાખની અમાસે નહિ પણ અમાન્ત ચૈત્રની અમાસે સૂર્યગ્રહણ હતું,
 જે પૂર્ણિમાન્ત પદ્ધતિએ વૈશાખની અમાસનું ગણાય. આ પરથી મૈત્રક
 રાજ્યનાં દાનશાસનોની મિતિમાં વલ્લભી મંવતના માસ પૂર્ણિમાન્ત
 હોવાનું દર્શિત થાય છે. હવે ધરસેન ૪ થાના સં. ૩૩૦ના દાનશાસનમાં
 દ્વિતીય માર્ગ શિરનો, ૧૯ શીલાદિત્ય ૩ જ્ઞના મં. ૩૪૩ના દાનશાસનમાં
 દ્વિતીય આષાઢનો ૭૦ ને એ જ રાગના મં. ૩૫૭ના દાનશાસનમાં
 દ્વિતીય પૌષનો ૭૧ ઉલ્લેખ આવે છે એનો વિચાર કરીએ. હાલની
 ચાલતી ૨૫૯ અધિક માસની પદ્ધતિએ તો કાર્તિકાદિ વિ. સં. ૭૧૮
 (વ સં. ૩૪૩)માં એ આષાઢ હતા, પરંતુ વિ. મં. ૭૦૫ (વ. મં. ૩૩૦)માં

બે માર્ગશિરને બદલે બે કાર્તિક હતા તેમજ કાર્તિકાદિ વિ. મં. ૭૩૦
(વ સ ૩૫૭)મા બે પૌષને મદલે બે વૈશાખ હતા. ૭૨ વર્ષી આ પદ્ધતિ
અનુમાર માગસર ને પોષમા અધિક માસ ભાગ્યેજ આવી શકે. ૭૩
આથી મૈત્રકકાલમા અધિક માસની ગણતરી મધ્યમ માનની સ્થૂળ
પદ્ધતિથી થતી હોવી જોઈએ આ પદ્ધતિ પ્રમાણે વવખી મસત ૮૩૦ (વિ
મ ૭૦૫)મા ૭૪ અધિક માર્ગશિર આવતો હતો એવું વિધેનાના એક
વિદ્વા. જ્યોતિર્શિદે એનું ગણિત ગણી નક્કી કરી આપ્યું હતું ૭૫ પરંતુ
એ પદ્ધતિ મ ૭૪૩ ને મ ૩૫૭ની મિતિઓને સામુ પડે છે કે નહિ એની
કઈ ખાતરી કરવામા આવી નથી. આથી અધિક માસની આ સ્થૂળ
મિતિઓનો એ એકસરખી પદ્ધતિએ વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય કે સેવેન,
ને દીક્ષિતે તેના કરેલા મધ્યમ માનનાં પ્રલપ્તમા કાર્તિકાદિ વિ મ.
૭૦૫મા બે પૌ. ૭૨૮મા બે શ્રાવણ ને ૭૩૨મા બે મા. આવેલા છે ૭૧
આથી આ ત્રણેય મિતિઓમા માર્ગશિરને બદલે પૌષ, આવાદને મદલે

૭૨ પિન્ડલ, ઇન્ડિયન કૉલોલોઇ, કોષ ૧૦

૭૩ જ્યારે ચાદ્ર (ચાદ્ર-સૌર) માસ દરમિયાન સૂર્યની એક સરિમાથી ખીજ
સરિમા સંક્રાન્તિ ન થાય ત્યારે એ માસને અધિક માસ ગણવામા આવે છે
મધ્યમ માનની સ્થૂળ પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાદ્ર માસ હંમેશા સૌર માસ કરતા દૂકો
રહેતો હોવાથી એમા જમે તે માસ અધિક માસ હોવા સમજવે છે પરંતુ ૨૫૮
માનની સૂક્ષ્મ પદ્ધતિ પ્રમાણે શિયાળામા ચાદ્ર માસ કરતા સૌર માસ દૂકો થતા
હોવાથી માગસર ને પોષમા સૂર્યની સંક્રાન્તિ ન થાય એવું ભાગ્યેજ સમજવે છે
ને એ કારણે એ બે માસમા અધિક માસ આવે એવું જવળ્યે જ બને છે

૭૪ આ મિતિમા વવખી સવતનુ વર્ષ ચૈત્રાદિ નહિ પણ કાર્તિકાદિ હોવાનું નિશ્ચિન
થયું છે (ફીલીટ, કોલ્ડ, પુ ૩, પ્રસ્તાવના, પૃ ૬૪૬૫)

૭૫ ઇ. સ. ૧૫, પૃ ૩૩૮

૭૬ સેવેન ને દીક્ષિતે પોતાના ઇન્ડિયન ટેલેન્ડરમા ઈ સ ૩૦૦થી ૧૧૦૦
સુધીના સમયના અધિક માસ મધ્યમ માનથી તેમજ ૨૫૮ મ નથી ગણીને બને
રીતે તેવાર આપ્યા છે

શ્રાવણ ને પૌષને ગદ્યે માધ એવો એક મામનો એકસરખો ફરક આવે છે આ પૃથી એ મિતિઓમા મામના નામ અંગે હાલની મીનાદિ પદ્ધતિ ને બદલે મેષાદિ પદ્ધતિ પ્રચલિત હોવાનું માન્ય પડે છે, ૭૭ ક્રમકે મીનાદિ

૭૭ હાલ ચાંદ્ર માસનું નામ એ માસના આગ્રહમા રહેલી સૂર્યની રાશિ અનુસાર પાડવાની પદ્ધતિ સર્વ પ્રચલિત છે આ પદ્ધતિ પ્રમાણે સૂર્યની મીનાદિ રાશિમા રાશિ થતો ચાંદ્રમાસ અનુક્રમે ચૈત્રાદિ કહેવાય છે આ પદ્ધતિ બો કાલતત્ત્વવિવેચન(શક ૧૫૪૨)મા આપેલો આ મ્લોક પ્રસિદ્ધ છે મીનાદિસ્યા રવિર્યેપામારમપ્રથમે ક્ષણે । મવેત્તેન્દ્ર ચાંદ્રમાસાથૈત્રાચ દ્વાદશ સ્મૃતા ॥ ને આ પદ્ધતિ ભારતીયાર્યના સમયમા પણ પ્રચલિત હતી એવા મ્લોક ઉલ્લેખ ઉપનિષદ છે (દીક્ષિત, ભારતીય જ્યોતિષ શાસ્ત્ર, પૃ ૩૮૧) પરંતુ વધુ પ્રાચીન કાલમા સૂર્યની રાશિ પરથી ચાંદ્ર માસના નામ પાડતી વખતે એ માસના આ રશ્મિને બદલે જનમા રહેલી રાશિનો આધાર લેનામા આવતો ને એથી સૂર્યની મીનાદિ રાશિમા રાશિ થતા ચાંદ્ર માસને બદલે સૂર્યની મેષાદિ રાશિમા પૂરો થતો ચાંદ્ર માસ અનુક્રમે ચૈત્રાદિ ગણાય એવા જરા જુદો નિયમ પ્રવર્તતો હતો આ અંગે માધવાચાર્ય(સચ્ચમ શક ૧૩૦૦)કૃત કાલમાધવમા આ પ્રસિદ્ધ મ્લોક ઠાકવામા આગે છે મેષાદિસ્યે સવિતરિ ચો ચા ગાસ પ્રવૃત્ત ચાન્દ્ર । ચૈત્રાચ સ જ્યે પૂર્તિદિવ્ત્વેઽધિમાસોઽન્ય । માધવાચાર્યેઆ મ્લોક મૂળ પ્રજ્ઞસિદ્ધાન્તનો હોવાનું જણાવ્યું છે, પરંતુ મહાયુગમા કે શાકલ્યના પ્રામ વ્રજ્ઞ સિદ્ધાન્તમા એ મ્લોક ઉપનિષદ નથી (દીક્ષિત, ભારતીય જ્યોતિષ શાસ્ત્ર, પૃ ૩૦૦) છતાં એમા જણાવેલી પદ્ધતિ ધર્મી પ્રાચીન હતી એ નિરાક છે માસના આરંભે સૂર્યની મીનાદિ રાશિ હોય ને માસના અંતે એની મેષાદિ રાશિ હોય એ બંને પદ્ધતિ અનુસાર માસનું ચૈત્રાદિ નામ પાડવામા સામાન્ય રીતે કઈ ફરક પડતો નથી પરંતુ જ્યારે કોઈ ચાંદ્ર માસમા સૂર્યની સંક્રાન્તિ ન થતા એને અધિક માસ ગણવાનો પ્રસંગ પડે ત્યારે એ અધિક માસના નામકરણમા સ્પષ્ટ ફેર પડે છે હાજવા તરીકે ધારો કે મીનમા પૂરા થતા ફગણ માસની ને મીનમા રાશિ થતા ચૈત્ર માસની વચ્ચે એક અધિક માસ આગે, તો એ અધિક માસ મીનમા રાશિ થતો હોવાથી મીનાદિના નિયમ અનુસાર ચૈત્ર ગણાયે, જ્યારે એ મીનમા પૂરો થતો હોવાથી મેષાદિના નિયમ અનુસાર ફાલ્ગુન ગણાયે આથી હાલના નિયમે એ પ્રથમ ચૈત્ર ગણાયે, જ્યારે પહેલાના નિયમે દ્વિતીય ફાલ્ગુન ગણાયે આ પ્રમાણે મેષાદિના પ્રાચીન નિયમને અનુસરતા કાલમા અધિક માસ હોશો

પદ્ધતિ પ્રમાણે જે અધિક માસ એના અનુગામી માસ અનુસાર પૌષ, શ્રાવણ કે માઘ ગણાય તે અધિક માસ મેષાદિ પદ્ધતિ પ્રમાણે એના પુરોગામી માસ અનુમાર અનુક્રમે માર્ગશિર, આષાઢ કે પૌષ ગણાતો હોય છે. આથી મૈત્રક કાલ દરમિયાન અહીં અધિક માસ ગણવામાં મધ્યમ ગણિતની રથૂલ પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી તેમજ માસનાં નામ ગણવામાં મેષાદિ પદ્ધતિ ચાલતી હતી એવું ફક્ત થાય છે. ને અધિક માસની આ મિતિઓ કાર્તિકાદિ વર્ષની ગણતરી પ્રમાણે જ બંધ બેસે છે એ પરથી વલ્લભી સંવતનાં વર્ષ કાર્તિકાદિ હોવાનું ફક્ત થાય છે. ૭૮ આમ એકંદરે આ દાનશાસનોની મિતિઓ પરથી મૈત્રક કાલ દરમિયાન વલ્લભી સંવતમાં કાર્તિકાદિ વર્ષ ને પૂર્ણિમાન્ત માસ પ્રચલિત હોવાનું નક્કી થાય છે. ૭૯ અનુ-મૈત્રક કાલની વલ્લભી સંવતની મિતિઓ તપામતાં

દ્વિતીય માસ જ ગણાતા ને મૈત્રક રાજ્યનાં દાનશાસનોમાં દ્વિતીય માસની જે મિતિઓ આપવામાં આવી છે તે અધિક માસની જ હોવાનું જણાય છે. દાનનો મહિમા અધિક માસમાં અધિક ગણાતો એ કારણે આ સ્વાભાવિક ગણાય. ૭૮ સૂર્યમંડળ ને અધિક માસની મિતિઓમાં જણાવેલાં વર્ષ શક સંવત ને (કાર્તિકાદિ) વિક્રમ સંવતનાં નીચે જણાવેલાં વર્ષ સાથે બંધ બેસે છે :

વલ્લભી સંવત	માસ	શક સંવત	વિક્રમ સંવત
૨૫૪	વૈશાખ	૪૯૫	૧૨૯
૩૩૦	માર્ગશિર	૫૭૦	૭૦૫
૩૪૩	આષાઢ	૫૮૪	૭૧૮
૩૫૭	પૌષ	૫૯૭	૭૩૨

આ તુલનાત્મક કોષ્ટક પરથી એવું ફક્ત થાય છે કે વલ્લભી સંવત ને શક સંવતનાં વર્ષો વચ્ચે માર્ગશિર ને પૌષમાં ૨૪૦ વર્ષનો અને વૈશાખ ને આષાઢમાં ૨૪૧ વર્ષનો તફાવત રહે છે, જ્યારે વલ્લભી સંવત ને વિક્રમ સંવતના વર્ષો વચ્ચે હમેશાં ૩૭૫ વર્ષનો એકસરખો તફાવત રહે છે. આનો અર્થ એ થયો કે વલ્લભી સંવતના વર્ષ શક સંવતનાં વર્ષની જેમ ચૈત્રાદિ નહિ પણ વિક્રમ સંવતનાં વર્ષની જેમ કાર્તિકાદિ હતા.

૭૯ હિતર ભારતમાં ચૈત્રાદિ વર્ષ ને પૂર્ણિમાન્ત માસની અને ગુજરાતમાં કાર્તિકાદિ

માલૂમ પડે છે કે સુરાષ્ટ્રમાં વલ્લ્લી સવત પ્રચલિત રહ્યો ત્યાંસુધી એના વર્ષ ને માસ એ જ પદ્ધતિએ ગણાતા હતા ૮૦ અર્થાત્ વલ્લ્લી

વર્ષ ને અમાન્ત માસની પદ્ધતિ પ્રચલિત છે એ પરથી પહેલી પદ્ધતિને ઉતરી પદ્ધતિ ને બીજી પદ્ધતિને દક્ષિણી પદ્ધતિ કહી છે આ પરથી ચૈત્રાદિ વર્ષની સાથે હમેશા પૂર્ણિમાન્ત માસ જ હોય ને કાર્તિકાદિ વર્ષની સાથે હમેશા અમાન્ત માસ જ હોવો જોઈએ એવા મત ફવીટના મનમાં વસી ગયેલો. (કાંઈક, પૃ ૩, પ્રસ્તાવના, પૃ ૬૮, ૭૩ ૭૪) પરંતુ એની વ્યાપ્તિ માટે પ્રમાણ નથી કિલક મહારાષ્ટ્રમાં હાલ ચૈત્રાદિ વર્ષ સાથે અમાન્ત માસ પ્રચલિત છે ને એની રીતે મૈત્રક રાજ્યમાં કાર્તિકાદિ વર્ષ સાથે પૂર્ણિમાન્ત માસ હોવાનું માલૂમ પડે તો એમાં કંઈ અસંભવિત નથી

૮૦ અનુ-મૈત્રક કાલના લેખોમાં વલ્લ્લી સવતનો ઉપરોક્ત વતેઓએ ચોરી છે સવત ૬૪૫ સુધી દેખા દે છે એમાં તાજો મેળવવાનો અવકાશ નીચે જણાવેલી બેત્રણ મિતિઓમાં રહેલો છે

(૧) ગોવિંદરાજના દેવલીવાળા દાનશાસનમાં વલ્લ્લી સવત ૫૦૦માં સૂર્ય ગ્રહણ હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે પરંતુ એમાં એના માસનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી માયીન મિતિના કોષ્ટકોમાં વલ્લ્લી સવત ૫૦૦=કાર્તિકાદિ વિક્રમ સવત ૮૭૫નું વર્ષ તપાસતા એ વર્ષ દરમિયાન બે સૂર્યગ્રહણ હોવાનું માલૂમ પડે છે એક અમાન્ત પૌષમાં ને બીજું અમાન્ત આષાઢમાં આમાં પડેલું ગ્રહણ માત્ર કાર્તિકાદિ વર્ષને જ ને બીજું ગ્રહણ કાર્તિકાદિ ઉપરાત ચૈત્રાદિ વર્ષ ને થ લાગુ પડે છે

(૨) વલ્લ્લી સવત ૬૨૭ ના વેરાવળવાળા પ્રતિમાલેખમાં એ વર્ષે કાશ્યપ ૧૧ દિ ૨ને દિવસે સૌમ્યો)મ વાર હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે (એઈ, પૃ ૩ પૃ ૩૦૨) આ તિમિને દિવસે સોમવારનો મેળ વલ્લ્લી સવત ૬૨૭ને કાર્તિકાદિ ગણીને એની મિતિ (કાર્તિકાદિ) વિ સ ૧૩૦૨ના ફાગણની રેવામાં આવે તો જ મળે છે, નહિતો ચૈત્રાદિ વર્ષ પ્રમાણે પછીના વર્ષની એ મિતિએ તો શુક્ર વાર આવતો હતો

(૩) અર્જુનદેવના વેરાવળવાળા શિલાલેખમાં હિજરી સન ૬૨૨, વિક્રમ સવત ૧૩૨૦ ને વલ્લ્લી સવત ૮૪૫ના વર્ષમાં આષાઢ વ દિ ૧૩ને દિવસે રવિ વાર હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે (જુઓ પા દી ૬૦) હિજરી સન ૬૬૨ ના આશરે આ મિતિ શક ૧૧૮૬(ઈ સ ૧૨૬૪)ના આષાઢની હોવાનું જણાય

સંવતના વર્ષ હમેશાં કાર્તિકાદિ ગણાતાં ને એના માસ હમેશાં પૂર્ણિ-

છે, જ્યારે વિક્રમ સંવતનું વર્ષ ૧૩૨૦ ચૈત્રાદિ નહિ પણ કાર્તિકાદિ પદ્ધતિએ જ બધું બેસે છે. વસંતી સંવત દરબનો મેળ પણ એ જ પદ્ધતિએ મળે છે. વળી લેખ-
મા જણાવેલી તિથિને દિવસે અમાન્ત પદ્ધતિ પ્રમાણે અધિક આષાઢમાં સોમ-
વાર ને બીજા આષાઢમાં બુધવાર આવશે, જ્યારે પૂર્ણિમાન્ત પદ્ધતિ પ્રમાણે નિજ
આષાઢમાં રવિવાર ને અધિક આષાઢમાં સોમવાર આવશે. આ લેખમાં આ-
ષાઢના સબધમાં અધિક માસનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી તેમજ અમુક
પ્રકારના કાર્યે અધિક માસમાં કરવા નિષિદ્ધ છે એ પરથી લેખમાં જણાવેલી
મિતિ અધિક આષાઢની નહિ પણ નિજ આષાઢની મણવી જોઈશે. ને નિજ
આષાઢમાં વર્ષ ૧૩ ને રવિવારનો મેળ અમાન્ત પદ્ધતિએ નહિ પણ પૂર્ણિમાન્ત
પદ્ધતિએ જ મળે એમ છે. આ રીતે લેખની મિતિ કાર્તિકાદિ વિ. સ. ૧૩૨૦-

માનત ગણાતા. વળી હાલ ઉત્તર ભારતમાં પૂર્ણિમાન્ત માસની પદ્ધતિ હોવા છતાં વર્ષનો આરંભ તો શુકલ પક્ષથી જ ગણાય છે તેમ વલ્લભી સંવતના વર્ષનો આરંભ પૂર્ણિમાન્ત પદ્ધતિના પહેલા માસમાં આવતા કૃષ્ણ પક્ષને અદ્વેષે એ પછીના શુકલ પક્ષથી જ ગણાતો હોવાનું મનાય છે. આ રીતે વલ્લભી મંવતનું પહેલું વર્ષ (અર્થાત્ ગત વર્ષ ૦) વિક્રમ મંવત ૩૭૫(શક સંવત ૨૪૦)ના કાર્તિક માસના શુકલ પક્ષની પ્રતિપદાથી અર્થાત્ ઇ. સ. ૩૧૮ના ઓક્ટોબરની ૧૨મીથી શરૂ થઈ કાર્તિકાદિ વિ. મ. ૩૭૫(ચૈત્રાદિ વિ. સં. ૩૭૬-શક મંવત ૨૪૧)ના પૂર્ણિમાન્ત કાર્તિક (અર્થાત્ અમાન્ત આશ્વિન) માસના કૃષ્ણ પક્ષની અમાવાસ્યાએ અર્થાત્ ઇ. સ. ૩૧૯ના સપ્ટેમ્બરની ૩૦મીથી પૂરું થયું ગણાતું હોવાનું માલૂમ પડે છે. વલ્લભી મંવતની જેમ ગુપ્ત મંવતનો આરંભ પણ શક મંવતના આરંભ પછી ૨૪૧ વર્ષે થયો ગણાતો, પરંતુ એનાં વર્ષ ચૈત્રાદિ ગણાતાં ને એનું પહેલું વર્ષ ચૈત્રાદિ વિક્રમ મંવત ૩૭૬ ખરાખર ગણાતું. આથી વલ્લભી મંવતનું કાર્તિકાદિ વર્ષ ગુપ્ત સંવતના ચૈત્રાદિ વર્ષ કરતાં પાંચ માસ વહેલું શરૂ થતું. આ દિસાએ કાર્તિકથી કાશ્યપ સુધી વલ્લભી સંવતના વર્ષની સંખ્યા ગુપ્ત મંવતના વર્ષની સરખામણીએ એક વર્ષ જેટલી ઓછી રહેતી, ત્યારે ચૈત્રથી આશ્વિન દરમિયાન બંને મંવતોના વર્ષનો આંકડો એક જ રહેતો. ગુજરાતમાં વિક્રમ મંવતનાં વર્ષ કાર્તિકાદિ ગણાતાં હોવાથી વલ્લભી મંવતના ને આ વિક્રમ સંવતના વર્ષમાં ખારે માસ એકસરખો તદ્દાવત રહે છે અર્થાત્ વલ્લભી મંવતના વર્ષની ખરાખરનું વિક્રમ સંવતનું વર્ષ શોધવા માટે વલ્લભી સંવતના વર્ષમાં હમેશાં ૩૭૫ ઉમેરવા રહે છે. પરંતુ શક સંવતનાં વર્ષ જથ્થે ચૈત્રાદિ જ ગણાતાં હોવાથી વલ્લભી સંવતના વર્ષની ખરાખરનું શક સંવતનું વર્ષ શોધવા માટે વલ્લભી મંવતના વર્ષમાં કાર્તિક શુકલથી ચૈત્ર કૃષ્ણ સુધીના પક્ષ માટે ૨૪૦ ને ચૈત્ર શુકલથી કાર્તિક કૃષ્ણ સુધીના પક્ષ માટે ૨૪૧ ઉમેરવા પડે

છે. એવી રીતે વલ્લભી સંવતના વર્ષની બરાબરનું ઇસવી સનનું વર્ષ જોધવા માટે વલ્લભી સંવતના વર્ષમાં કાર્તિક શુક્લ પક્ષથી ડિસેમ્બર સુધીની મિતિ માટે ૩૧૮ ને જાન્યુઆરીથી કાર્તિક કૃષ્ણ પક્ષ સુધીની મિતિ માટે ૩૧૯ ઉમેરવા જોઈએ છે.

૨૯૮. વલ્લભી સંવતના નામનો પ્રયોગ પહેલવહેલો મૈત્રક સત્તાના અરત પછીના વ. મં. ૫૦૦ના દેવલીવાળા દાનગામનમાં દેખા દે છે

ને વલ્લભી સંવતની મિતિનો સહુથી પહેલો વલ્લભી સંવતની ઉત્પત્તિ પ્રયોગ મૈત્રક રાજ્યના પહેલા મહારાજા દ્રાણસિંહના મં. ૧૮૩ના દાનશાસનમાં મળે

છે. મૈત્રક રાજ્યની સ્થાપના થતાં પહેલાં સુરાષ્ટ્રમાં ગુપ્ત સમ્રાટોના શાસન દરમિયાન અર્ધાંત લગભગ ગુ. મં. ૮૨ થી ૧૪૮ સુધી ગુપ્ત સંવત પ્રચલિત હતો ને એ આગાઉ દ્વાપરા રાજ્યના અમલ દરમિયાન સાં શક સંવતના આરંભથી લગભગ શ. મં. ૩૨૦ સુધી શક સંવત પ્રવર્તતો હતો. આ પરથી વલ્લભી સંવતની સરખામટી સુરાષ્ટ્રમાં વલ્લભીના મૈત્રક વંશે ગુપ્ત શાસન દરમિયાન પ્રચલિત થયેલા ગુપ્ત સંવત પરથી કરી જણાય છે. સ્કંદગુપ્તના જૂનાગઢવાળા લેખમાં ગુપ્ત સંવત ને માટે ગુપ્તકાલ શબ્દ પ્રયોગવા છે. પ્રસ્તુત લેખમાં જણાવેલી મિતિઓ પરથી એનાં વર્ષ ને ખાસની ગણતરી કેવી રીતે થતી એ વિશે કંઈ નિર્ણાયક મુદ્દો નીકળતો નથી.^{૮૧} પરંતુ સુરાષ્ટ્રના સૈન્ધવો-

૮૧ પ્રસ્તુત લેખમાં ત્રણ મિતિઓ આપેલી છે: (૧) ગુપ્ત કાલના સંવત ૧૩૬ ના પ્રૌષ્ઠપદ(ભાદ્રપદ)ના છઠ્ઠે દિવસે સેતુ વૃદ્ધાની, (૨) ગુપ્ત કાલના સંવત ૧૩૭ ના કૌભ (જ્યેષ્ઠ) માસના પૂર્વ પક્ષના પ્રથમ દિને સેતુ સંસ્કારનો સમારંભ થયાની, ને (૩) ગુપ્ત કાલના વર્ષ ૧૪૮માં ચક્રપાલિતે જિપ્ણનું ગંદિર બંધાવ્યાની (કા. ઇ. પુ. ૩, પૃ. ૫૮ થી, જ્યો. ૨૭, ૩૩-૩૫, ૪૫). આમાં સં. ૧૩૬ના ભાદ્રપદ પછી સ. ૧૩૭ના જ્યેષ્ઠ માસનો કલ્પેજ આવતો હોવાથી વર્ષગણનામાં ભેત્રાદિ પદ્ધતિ પણ બંધ બેસે છે.

નાં દાનશાસનોમાં આગેલી ગુપ્ત સંવતની મિતિઓમાં ચૈત્રાદિ વર્ષની પદ્ધતિ પ્રચલિત હોવાનું માલુમ પડે છે. ૮૨ આ રીતે ગુપ્ત શાસન દરમિયાન પ્રવર્તેલા ગુપ્ત સંવતની મિતિઓમાં ગુપ્ત માત્રાજ્ઞના અન્ય પ્રદેશોની જેમ સુરાષ્ટ્રમાં પણ ચૈત્રાદિ વર્ષની પદ્ધતિ જ પ્રચલિત હોવી સંભવે છે. અનુ-મૈત્રક કાલના ગુપ્ત સંવતની મિતિઓને એ કાલના વલ્લભી સંવતની મિતિઓ સાથે સરખાવતા જણાય છે કે એ કાલ દરમિયાન પણ ગુપ્ત સંવતમાં ચૈત્રાદિ વર્ષની ને વલ્લભી સંવતમાં કાર્તિકાદિ વર્ષની પદ્ધતિનો સ્પષ્ટ ફરક રહેતો હતો. ૮૩ આ પરથી સુરાષ્ટ્રના ભેખોની જે જે મિતિઓ ગુપ્તકાલ અનુસાર આપવામાં આવી હોય તેમાં હમેશા ઉત્તર ભારતની ચૈત્રાદિ વર્ષની પદ્ધતિ જળ-

૮૨ ધૂમલીના સં. ૫૧૩ના દાનશાસનમાં જે ઉત્તરાયણની તિથિ જણાવી છે તે પરથી એ વર્ષ કાર્તિકાદિ વિ. સં. ૮૮૮ નહિ પણ ૮૮૬ના ધૌપના (પૂર્ણિમાન્ત માધના) કૃષ્ણપક્ષમાં આવ્યું હોવાનું માલુમ પડે છે. એવી રીતે મોરખીના જ ૫૮૫ના દાનશાસનમાં જે સૂર્યગ્રહણ જણાવ્યું છે તે પણ કાર્તિકાદિ વિ. સં. ૯૧૦ ના કોઈ માસમાં ખંધ બિસત્ર નથી ને ચૈત્રાદિ વિ. સં. ૯૧૧ના પૂર્ણિમાન્ત માર્ગશિરની અમાસે જખ બિસે છે. આ પરથી સૈન્ધવ રંસનાં દાનશાસનોમાં જણાવેલી ગુપ્ત સંવતની મિતિઓનાં વર્ષ ઉત્તર ભારતના ગુપ્ત સંવતના વર્ષની જેમ ચૈત્રાદિ જ હતાં એ નિશ્ચિત થાય છે. આ વર્ષનાં ઉપવૃત્ત દાનશાસનોની મિતિઓમાં માસનો ઉલ્લેખ ભાગ્યેજ આવતો હોઈ એના માસ કેવી રીતે ગણાતા એ નક્કી કરી શકાતુ નથી, પરંતુ ઉત્તરમાંથી આવેલા રાજ્યોએ ઉત્તરમાંથી પ્રચલિત થયેલા સંવતમાં ચૈત્રાદિ વર્ષની જેમ પૂર્ણિમાન્ત માસ ચાલુ રાખ્યા હોય એ તદ્દન સંભવિત છે. ધૂમલીનાં દાનશાસનોમાં તેમજ મોરખીના દાનશાસનમાં આ ગૌમ (ગુપ્તકાલનાં) વર્ષ ત્રત (અતીત) હોવાનો ઉલ્લેખ આવે છે.

૮૩ ગુપ્ત કાલની ગણના સૈન્ધવ શાસન નીચેના પશ્ચિમ સુરાષ્ટ્રમાં જ મર્યાદિત હતી, ત્યારે વલ્લભી સંવત સુરાષ્ટ્રનાં રથાનિક સમ્યોમાં સંવત્ર પ્રસરેલો હતો. અલબત્ત હવે એની જગ્યાએ દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટાની અસરથી શક સંવત ને ઉત્તરના પ્રતીહારોની અસરથી વિક્રમ સંવત પ્રચલિત થવા લાગ્યો હતો. છતાં વલ્લભી સંવતનો ઉપયોગ વલ્લભી-બંગ પછી લગભગ પાંચસો વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યો હતો એ એની રથાનિક લોકપ્રિયતા સૂચવે છે.

વાઈ હોવાનું અને જે જે મિતિઓ વલ્લભીસંવત્ અનુસાર આપવામાં આવી હોય તેમાં દમોશાં કાર્તિકાદિ વર્ષની સ્થાનિક પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવેલી હોવાનું મારૂમ પડે છે. આ પરથી વલ્લભી સંવત્ એટલે કાર્તિકાદિ વર્ષની સ્થાનિક પદ્ધતિના ફેરફાર સાથેનો ગ્રુપ સંવત્ જ એ તદ્દન સ્પષ્ટ થાય છે, એટલું જ નહિ, ગુપ્તકાલની જગ્યાએ વલ્લભીસંવત્ એવું જુદું નામ પણ વર્ષગણનાની આ જુદી પદ્ધતિ ધરાવતી મિતિગણના માટે સહેલુક પ્રયોગરૂઢિ જણાય છે. વળી આ નવું નામ વલ્લભી સાથે સંકળાયેલું છે એ પરથી ગ્રુપ મળતી મિતિઓના પ્રયોગમાં ગ્રુપ સામાન્યના ચિત્રાદિ વર્ષને બદલે કાર્તિકાદિ વર્ષની સ્થાનિક પદ્ધતિ આપનાવવાની પહેલ સુગઢમાં સ્થાનિક સત્તાનું શાસન સ્થાપનાર વલ્લભીના મૈત્રકાએ કરી હોય તે પરિણામે સ્થાનિક વર્ષગણનાની પદ્ધતિ ધરાવતા ગ્રુપ સંવત્ માટે, એ વલ્લભી દ્વારા મૈત્રક રાજ્યમાં લાંબા વખતથી પ્રચલિત થયેા હોવાને લીધે, સમય જતાં વલ્લભીસંવત્ એવું સૂચક વિશિષ્ટ નામ પ્રચલિત થયું હોય એવું એ સ્પષ્ટ થાય છે.

૨૬૬. વલ્લભીમાં શરૂ થયેલો વલ્લભી સંવત્ મૈત્રક રાજ્યના શાસનવિસ્તારની સાથે સુરાષ્ટ્ર હિપરાંત હિતર ગુજરાત, મધ્ય ગુજરાત ને માલવમાં પણ પ્રચલિત થયેા હતો, પરંતુ દક્ષિણ ગુજરાતનો દક્ષિણ ગુજરાતમાં એક જીલ્લો સંવત્ પ્રચલિત હતો. એનો પ્રયોગ પહેલપહેલો ત્રૈલોક્ય રાજ્ય-

શાસનપ્રદેશમાં આગાહિ પ્રચલિત થયેલો ગુપ્ત મંવત અપનાવ્યો હતો તેમ ત્રૈલોક્યકાલે પણ પોતાના શામન પ્રદેશમાં આગાહિ પ્રચલિત થયેલો કોઈ સંવત અપનાવ્યો હોવા સંભવે છે. પરંતુ આ મંવતની મં. ૨૦૭ પહેલાની ગિતિઓ દક્ષિણ ગુજરાતના કે કોઈ બીજા પ્રદેશના લેખોમાં મળી ન હોવાથી આ મંવત ખૂબ કયા પ્રદેશમાં કયા રાજવંશે શરૂ કર્યો હતો એ હજી નક્કી થઈ શકે એમ નથી. ૮૧ આ મંવતનો ઉપયોગ ત્રૈલોક્યકાલે પછી મહાસામંત મંગમસિંહ, કટચ્યુગિ કલ્પના રાજાઓ, ગુર્જરનૃપતિવર્મા રાજાઓ, સેન્દ્રક રાજાઓ ને નવસારિકાના ચાલુક્ય રાજાઓના લેખોમાં આશુ રહ્યો છે. ૮૭ ને એ પરથી એ મંવત દક્ષિણ ગુજરાતમાં એના લગભગ સં. ૨૦૦ થી ૫૦૦ સુધીના ત્રણ શતક સુધી પ્રચલિત રહ્યો જણાય છે. આ દરમિયાન આ મંવત કપા નામે ઓળખાતો હતો એ જાણવા મળતું નથી, કેમકે એમાંના કોઈ રાજવંશના લેખોમાં કયાંય એનું કઈ નામ જણાવવામાં આવ્યું નથી. દક્ષિણ ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રકૂટોના શાસન દરમિયાન શક મંવત પ્રચલિત થયો ત્યારથી ત્યાં આ સંવતનો ઉપયોગ સદાતર લુપ્ત થઈ ગયો જણાય છે, પરંતુ પડોશના બીજા પ્રદેશોમાં એ મંવત લાંબા વખત સુધી પ્રચલિત રહ્યો લાગે છે. એની હામી ૧૦મી સદીમાં એ સંવત મુખ્યતઃ ચેદિદેશના કલચુરિ રાજામાં પ્રચલિત હતો એ પરથી એ મંવત એ સાથે 'ચેદિ મંવત' ને 'કલચુરિ મંવત' તરીકે ઓળખવા લાગ્યો હતો. ૮૮ પરત

આ એનું મૂળ નામ હોવું આવશ્યક મંભવે છે. છતાં વ્યવહારની સગવડ ખાતર આ નામ એની પહેલાંની મિતિઓના કાલને ય લાગુ પાડવામાં આવ્યું છે ને એના મૂળનો પત્તો ન લાગ્યો ત્યાંસુધી સગવડ ખાતર એ ૩૬ નામનો પ્રયોગ ચાલુ રાખવો ગયો.

૩૦૦. હવે આ મંવતના આરંભનો વેગજ એની મિતિ-પદ્ધતિનો વિચાર કરીએ. એદિ દેશના સેખોમાં ઘણી મિતિઓ કલ્પનુરિ મંવતમાં ને કેટલીક મિતિઓ વિક્રમ સંવતમાં આપવામાં આવી છે એની તુલના પરથી આ સંવતનો આરંભ ઈસવી ત્રીજી સદીના મધ્યના અર્થાત્ વિક્રમ મંવત ૩૦૦ના અગ્રામાં થયો હોવાનું સ્પષ્ટ થયું ૮૯ ને પછી એ સેખોની મિતિઓમાં આપેલી વિગતો પરથી કનિગદામે આ સંવતનું પહેલું ગત વર્ષ સમજાઈ ઈ. સ. ૨૪૬ની જરાજાર હોવાનું સમીકરણ રજૂ કર્યું. ૯૦ આ મિતિઓમાં આપેલી વાર વગેરેની વિગતો પરથી કિલ્દોને આ મંવતનાં વર્ષ ચૈત્રાદિ કે કાર્તિકાદિ નહિ, પણ પ્રાચ. ભાદ્રપદાદિ ને મંભવતઃ આશ્વિનાદિ હોવાનું નક્કી કર્યું છે. ૯૧ ભાદ્રપદાદિ વર્ષની પદ્ધતિ વિશે અલ્પ જીરનીના પુસ્તકમાં ઉલ્લેખ આવેલો હોવાથી કિલ્દોને કલ્પનુરિ મંવતના પ્રથમ વર્તમાન વર્ષનો આરંભ વિ. મં. ૩૦૫ની ભાદ્રપદ શુક્લ પ્રતિપદાથી (ઈ. સ. ૨૪૬ના જુલાઈની ૨૮મીથી) થયો ગણવાનું પમંદ કરેલું, પરંતુ મં. ૬૨૬ની ભાદ્રપદ શુક્લ ચતુર્થી ને ગુરુવારની મિતિ તપાસતાં વારનો મેળા વિ. મં. ૧૨૩૦ની નહિ, પણ ૧૨૩૧ની એ તિથિએ મળતો હોવાનું માલૂમ પડ્યું, ૯૨ આથી એ મિતિનું વર્ષ અપવાદતઃ ગત ગણવું પડે અથવા એ કાલની અ-ય મિતિઓ પરથી ફક્ત થની

૮૯ જાઓસી, પુ. ૬, પૃ. ૫૦૧

૯૦ આસંઈ, પુ. ૬, પૃ. ૧૧૨થી.

૯૧ ઇએ, પુ. ૧૭, પૃ. ૨૧૫-૨૧

૯૨ સદર, પૃ. ૨૧૬

વર્તમાન વર્ષની પદ્ધતિ અનુસાર કલસુરિ મંવતના વર્ષને આશ્વિનાદિ માનવું પડે. આથી આશ્વિનાદિ વર્ષની પદ્ધતિનો ઉદ્દેશ અન્યત્ર ઉપવચ્ચ હોય કે ન હોય તો પણ ઉપવચ્ચ મિતિઓની વિગતો પરથી દર્શિત થતી આશ્વિનાદિ વર્ષની પદ્ધતિ જ વધુ રીકાર્ગ ગણાઈ છે. ૯૩ આ અનુસાર કલસુરિ મંવતના પ્રથમ વર્તમાન વર્ષનો આરભ વિ. મં. ૩૦૫ની આશ્વિન શુક્રવ પ્રતિપદાથી (ઈ. સ. ૨૪૯ના ઓગસ્ટની ૨૬મીથી) થયો ગણાય છે ૯૪ મૈત્રકકાલીન લેખોમાં આ મંવતનો ઉપયોગ મં. ૨૪૧(વિ. સં. ૫૪૭-ઈ. સ. ૪૯૦)થી સં. ૪૯૦ (વિ. સં. ૭૬૬-ઈ. સં. ૭૩૯) સુધીની મિતિઓમાં મળે છે. એ મિતિઓમાં સામાન્ય રીતે વર્ષ માસ પક્ષ ને તિથિ જ આપ્યા છે. તિથિની સાથે વારનો ઉલ્લેખ તો માત્ર જો જ મિતિઓમાં કરવામાં આવ્યો છે. નાંદીપુરીના રાજા જયમદ ૩ જાના નવસારીવાળા દાનશાસનમાં જણાવેલું દાન ચંદ્રમદલ્યને દિવસે આપેલું છે તે દાનશાસનની મિતિ સં. ૪૫૬ની માઘ શુક્ર ૧૫ની જણાવવામાં આવી છે. ૯૫ વર્તમાન વર્ષની પદ્ધતિ અનુસાર ક. મં. ૪૫૬નું વર્ષ વિ. મં. ૭૬૦ના આશ્વિનથી શરૂ થતું હોઈ આ મિતિ વિ. સં. ૭૬૧ના માઘની પૂર્ણિમાની ગણાય. પણ એ પૂર્ણિમાએ ચંદ્રમદલ્ય હતું નહિ. ૯૬ પરંતુ વિ. મં. ૭૬૨ના માઘની પૂર્ણિમાએ ચંદ્રમદલ્ય હતું ૯૭ વળી મિતિને અંતે આપેલા વારનો

૯૩ જુઓ પિલ્લઈ, ઇન્ડિયન કોનોલોજી, પૃ. (૪૪); એચ. વાસ્તીય પ્રાચીન લિપિમાલા, પૃ. ૧૭૩-૭૪; પાંડેય, ઇન્ડિયન પેલિયોગ્રાફી, ભાગ ૧, પૃ. ૨૧૬.

૯૪ ઇએ, પુ. ૧૭, પૃ. ૨૧૫, પા.ટી. ૫

૯૫ ચન્દ્રોપરામે.....સંવત્તરશતચતુષ્ટયે પદ્મઘાશકુત્તરેકે માઘશુદ્ધપદ્મ્યાં સં ૪૫૬ માઘ શુ ૧૧ (લિખ ૧૩૨).

૯૬ જુઓ પિલ્લઈ, ઇન્ડિયન કોનોલોજી, કોષક ૧૦, પૃ. ૬૦-૬૧ (૧૪મી જાન્યુ-આરી, ઈ. સં. ૭૦૫).

૯૭ સં. ૨, પુ. ૬૦-૬૧ (૨જ ફેબ્રુઆરી, ઈ. સં. ૭૦૬)

મેળ પશુ વિ. મં. ૭૬૧ની નહિ પણ ૭૬૨ની મિતિમાં મળે છે. ૯૮
આથી આ મિતિનું વર્ષ વર્તમાન નહિ પણ ગત હોવું જોઈએ એવી
રીતે જ્યમટ ૪ થાના કાવીવાળા દાનશામનની મિતિમાં પણ ઉપયોગી
વિગત આપેલી છે. એ દાન આપાદ શુદ્ધ દશમીએ સૂર્યની કર્કટક સં-
ક્રાન્તિના પર્વે આપવામાં આવ્યું હતું ને દાનશામનને અંતે મં. ૪૮૬ની
આપાદ સુદિ ૧૦ (?) ને રવિવારની મિતિ આપવામાં આવી છે. ૯૯
આ મિતિ વર્તમાન વર્ષ અનુસાર વિ. સં. ૭૬૧ને અને ગત વર્ષ
અનુસાર વિ. સ. ૭૬૦ને લાગુ પડે છે વિ. મં. ૭૬૧(ઈ. સ. ૭૩૫)માં
કર્કટક મંક્રાન્તિ અમાન્ત આપાદ વદિ ૧૩ ને શુક્રવારે હતી, ત્યારે
વિ. સં. ૭૬૨(ઈ. મ. ૭૩૬)માં આપાદ શુદ્ધ ૧૦મીએ રવિવાર
આવેલો હતો પણ એ સમયે કર્કટક સંક્રાન્તિ આવવાને હજી લગભગ
૧૮ દિવસની વાર હતી, એથી વર્તમાન પદ્ધતિ અનુસાર વિ. મં.
૭૬૧ની મિતિ ગણવાનો ક્ષેપમાત્ર મંજૂર રહેતો નથી. વિ સં ૭૬૨માં
કર્કટક સંક્રાન્તિ આપાદ સુદ દશમે આવતી હતી એટલું જગત્ર ગણતું
આવે છે ને ક્ષેપને અંતે રવિવારની સાથે જણાવેલી તિથિનો અંક
૧૦ ને બદલે ૧૧ કે ૧૨ હોવા સંભવતો હોઈ એ મિતિમાં આપાદ
શુકલ ૧૨ ને રવિવારનો મેળ મળી રહે છે. આથી પ્રચલિત ક્ષેપમાં
દાનને માટે આપાદ સુદિ ૧૦ ને કર્ક મંક્રાન્તિની તથા દાનશામનને

૯૮ લેખના પતરા પર જુ ૧૫ પછી-મંગલારે એટલું જ વાંચી શકાય એમ હોઈ
એ તિથિએ કાતો સોમવાર કે કાતો મોમવાર હોઈ શકે. વિ સં. ૭૬૧માં એ
તિથિએ ખુબવાર હતો, ત્યારે વિ સં. ૭૬૨માં મંગળવાર હતો. આથી ગત વર્ષની
પદ્ધતિ અનુસાર સ ૪૫૬ માં જુ ૧૫ મોમવારે બધે બેસે છે.

૯૯ (પક્ષિ ૧૫-૧૬) આપાદશુદ્ધદશમ્યાં કર્કટકરાશી સંક્રાન્તે રવો પુણ્યતિથૌ
(પક્ષિ ૨૪-૨૫) સંવત્સરે શતચતુષ્ઠયે વ....સ ૪૮૬ આપાદ શુ ૧૦ (?)
આદિત્યવારે ॥ (લેખ ૧૩૩). પક્ષિ ૨૪માં પ સદિગ્ધ છે, પરંતુ પક્ષિ ૨૫માં આપેલા
૪૦૦ ૮૦ને ૬ના અંક નિ.રંક હોઈ વર્ષની સખ્યા સુનિશ્ચિત છે. પક્ષિ ૨૫માં
૧૦નો અંક અસ્પષ્ટ છે ને એના પછી ૧૬ રનો અંક હોવાનો સ્પષ્ટ રહેલો છે. .

માટે આપાદ સુદિ ૧૦ ને ગિરનારની એની ૧૦ બિજ મિતિઓ આપી
 હોવાનું અષ્ટ થાય છે ૧૦૦ ને આ ૧૦ મિતિઓ પ થી મૈત્રકકાલીના
 લેગોમા આ મત ૥ ગત વર્ષ ગણ્યાની પદ્ધતિ પ્રચલિત હોવાનું
 ક્ષતિ થાય છે ૧૦૧ આ વિષ્ણુ અનુમાર મૈત્રકકાલીન ગુજરાત ૥
 લેગોમા આસતી કનચુરિ મનની મિતિઓના વિશ્વ મતના વા
 ગોધના માટે મિતિ ૥ વર્ષમા સામાન્ય ૨૦૬ ઉમેરવા જોઈશે
 એદિ દેશ ૥ અનુમૈત્રકકાલીન લેગોની આ મતની મિતિઓમા
 આશ્વિ ૥ વા ને પૂર્ણિમા તમામ ૧૦ પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી એ પૃથ્વી
 મૈત્રકકાલીન ગુજરાતના લેગોમા પણ એ પદ્ધતિ હોવા મળાવે છે મામ
 તો સગત મૈત્રક વાળ્યમા પણ પૂર્ણિમાનત ૪ ગણ્યાના હતા, પૃથ્વી
 તથા ૧૫ કાર્તિકથી શરૂ થતા આથી એ મમયે દક્ષિણ ગુજરાતમા
 વર્ષ કાર્તિકાદિ ગણ્યાતા હશે કે આશ્વિનાદિ એ એક પ્રકાર છે, જે મંગળી
 કર્ક નિર્ણાયક સામગ્રી હાન હિપનમ્થ થી જો વર્ષ કાર્તિકાદિ હોય
 તો આ મંવનના ને નિકમ મવનના વર્ષો વચ્ચે હમેશા એમ્સરમે
 તકાવત રહે અને જો વર્ષ આશ્વિ ૥દિ હોય તો આશ્વિન શુક્લ પક્ષ ૧
 પૂર્ણિમાનત કાર્તિક કૃષ્ણ પક્ષ ૧૦ મિતિઓમા ૩૦૫ વર્ષનો ને કાર્તિક
 શુક્લ પક્ષથી પૂર્ણિમાનત આશ્વિન કૃષ્ણ પક્ષ સુધીના બધા પક્ષોમા
 ૩૦૬ વર્ષનો તકાવત રહે આથી દક્ષિણ ગુજરાત ૥ લેગોમા ગાવતી
 મિતિઓની ક્રમવતી સાતો આકડો શોધના માટે એ ૥ વર્ષમા ૨૪૮ ૮૮
 નાન પણ ૨૪૮-૫૦ ઉમેરના જોઈશે ૧૦૨

૧૦૦ જુઓ પિ-લઈ, ઇન્ડિયન કોલોનોયલ, કોલક ૧૦, પૃ ૬૦ ૬૧ વિ સ
 (કાર્તિકાદિ) ૭૮૨ના આપાદ સુદ ૧૦ને દિવસે ઈસ ૭૩૬ના જ્ઞાનની ૨૨મી ને
 રુકવાર હતો અને આપાદ સુદ ૧૨ને દિવસે જ્ઞાનની ૨૪મી ને રવિવાર હતો

૧૦૧ જુઓ ઇએ પુ ૧૭, પૃ ૨૨૦-૨૧

૧૦૨ વર્ષની રાજ્યાવધી ૩૧મી ડિસેમ્બર સુધીની મિતિ માટે ૨૪૬ ને ૧૧
 જન્યુઆરીથી વા માખર સુધીની મિતિ માટે ૨૫૦

માટે આપાદ સુદિ ૧૦ ને રવિવારની એની એ બિજા મિતિઓ આપી હોવાનું અષ્ટ માસ છે ૧૦૦ ને આ ગને મિતિઓ પૃથ્વી મૈત્રકકાલીન લેખોમા આ મવતના ગત વર્ષ ગણુસાની પદ્ધતિ પ્રચલિત હોવાનું ક્ષવિત થાય છે ૧૦૧ આ નિર્ણય અનુમાર મૈત્રકકાલીન ગુજરાતના લેખોમા આરતી કલચુરિ મવનની મિતિઓના વિક્રમ મવતના વર્ષ ગ્રાધરા માટે મિતિના વર્ષમા સામાન્યત ૩૦૬ ઉગેરવા જોઈએ એદિ દેશ ॥ અનુમૈત્રકકાલીન લેખોની આ મવતની મિતિઓમા આશ્વિનાદિ વષ ને પૂર્ણિમાન્ત માસની પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી એ પૃથ્વી મૈત્રકકાલીન ગુજરાતના લેખોમા પણ એ પદ્ધતિ હોવા સબાવે છે માસ તો સગમત મૈત્રક રાત્ર્યમા પણ પૂર્ણિમાન્ત ન ગણાતા હતા, પૃથ્વી ત્યા વર્ષ કાર્તિકથી શરૂ થતા. આથી એ મમથે દક્ષિણ ગુજરાતમા વર્ષ કાર્તિકાદિ ગણાતા હશે કે આશ્વિનાદિ એ એક પ્રશ્ન છે, જે મંમથી કંઈ નિર્ણાયક માગથી હાન ઉપવચ્ચ નથી જો વર્ષ કાર્તિકાદિ હોય, તો આ મવતના ને વિક્રમ મવતના વર્ષો વચ્ચે હમેશા એકસરગો તફાવત રહે અને જો વર્ષ આશ્વિનાદિ હોય, તો આશ્વિન શુક્લ પક્ષ ને પૂર્ણિમાન્ત કાર્તિક કૃષ્ણ પક્ષની મિતિઓમા ૩૦૫ વર્ષનો ને કાર્તિક શુક્લ પક્ષમા પૂર્ણિમાન્ત આશ્વિન કૃષ્ણ પક્ષ સુરિના બધા પક્ષોમા ૩૦૬ વર્ષનો તફાવત રહે આથી દક્ષિણ ગુજરાતના લેખોમા આરતી મિતિઓની ઈમતી સનનો આંકડો ગ્રાધરા માટે એના વર્ષમા ૨૪૮ ૪૯ નહિ પણ ૨૪૯-૫૦ ઉગેરવા જોઈએ ૧૦૨

૧૦૦ જુઓ પિન્ધર્ષ, ઇન્ડિયન કોલોરોજી, કોલક ૧૦, પૃ ૬૦-૬૧ વિ સ (કાર્તિકાદિ) ૭૨ના આપાદ સુદ ૧૦ને દિવસે ઈસ ૭૩૬ના જનની ૨૨મી ને શુક્રવાર હતો અને આપાદ સુદ ૧૨ને દિવસે જ્ઞની ૨૪મી ને રવિવાર હતો

૧૦૧ જુઓ ઇએ, પુ ૧૭, પૃ ૨૨૦-૨૧

૧૦૨ વર્ષની શરૂઆતથી ૩૧મી દિસેમ્બર સુધીની મિતિ માટે ૨૪૮ ને ૧થી બંધુઆરીથી વર્ષ આખર સુધીની મિતિ માટે ૨૫૦

૩૦૧ ૧૬/૧૦ ॥ અમયથી દેખા દેતો કનચુગિ મવન સિખ
 ગુજરાતમા નાગીપુરી સેગજ નાસારિકા ॥ ગજવશોના સામન દમિતાન
 પણ પ્રચલિત રહ્યો, પરંતુ ચાતુશ્યોના મુખ્ય ગામ ।
 શકે અવલ પ્રદેશમા શકે મવન પ્રવર્તે તો હોઈ । વચાગિકા પ્રદેશમા શકે
 મવનનો પ્રચાર ગર થયો ૧૦૨ ગુજરાતમા આ મવન પૂર્વ
 પશ્ચિમ દેશો, કેમકે કાનપ સામનના નાગા માન રમિયાન સે તો પીતેમજ
 મિકાઓની મિતિમા આ જ સવન પ્રચલિત દેશો ૧૦૪ પરંતુ મારોની
 મત્તાતો અગ્ન થતા આ સવન પી નાજકીય મદત્તા જતી હી અને
 એ ત મ ત મૌરાવ દેશા ગુપ્ત મવન ને દક્ષિણ ગુજરાતમા પ્રચલિત
 મવન પ્રચલિત થયો છતાં જોતિ રમાજમા ઉલ્લખ કેન્દ્ર ગયા । રાત
 નહેતા એ કો ભા નો ઉલ્લખ । દ્વાગ પ્રચલિત થોના મકે મવન જ ચાતુ

માટે આપાદ સુદિ ૧૦ ને સવિવારની એરી જે બિજા મિતિઓ આપી હોવાનું ૨૫૪ થાય છે ૧૦૦ ને આ ગને મિતિઓ પૃથ્વી મૈત્રકકાલીના લેખોમા આ સંવત ૥ ગત વર્ષ ગણનાની પદ્ધતિ પ્રચલિત હોવાનું ક્ષવિત થાય છે ૧૦૧ આ તિર્થુર અનુમાર મૈત્રકકાલીન ગુજરાત ૥ લેખોમા આવતી કલચુરિ મનની મિતિઓના નિકમ સંવતના વર્ષ શોધવા માટે મિતિના ર્પણા મામાન્યત ૩૦૬ ઉમેરવા જોઈએ એદિ દેશના અનુમૈત્રકકાલીન લેખોની આ મનતની મિતિઓમા આશ્વિનાદિ વર ને પૂર્ણિમાન્ત મામની પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી એ પૃથ્વી મૈત્રકકાલીન ગુજરાતના લેખોમા પણ એ પદ્ધતિ હોવા મલાવે છે માસ તો સગમત મૈત્રક રાજ્યમા પણ પૂર્ણિમાન્ત ન ગણાતા હતા, ૫૨૬ ત્યાં વપ કર્તિકથી શરૂ થતા આથી એ મમથે દક્ષિણ ગુજરાતમા વર્ષ કર્તિકાદિ ગણાતા હશે કે આશ્વિનાદિ એ એક પ્રશ્ન છે, જે મનથી કર્ત નિર્ણયન સાગતી હાન ઉપનમ્ધ નથી જો વર્ષ કર્તિકાદિ હોય, તો આ મવતના ને નિકમ મવતના વર્ષો વચ્ચે લમેશા એકસર મો તફાવત રહે અને જો વર્ષ આશ્વિનાદિ હોય, તો આશ્વિન શુકલ પક્ષ ને પૂર્ણિમાન્ત કર્તિક કૃષ્ણ પક્ષની મિતિઓમા ૩૦૫ વર્ષનો ને કર્તિક શુકલ પક્ષથી પૂર્ણિમાન્ત આશ્વિન કૃષ્ણ પક્ષ સુરીના બધા પક્ષોમા ૩૦૬ વર્ષનો તફાવત રહે આથી દક્ષિણ ગુજરાત ૥ લેખોમા આવતી મિતિઓની ઇમની સંવતો આકડો શોધવા માટે એ ૥ વર્ષમા ૨૪૮ ૬૬ નહિ પણ ૨૪૯-૫૦ ઉમેરવા જોઈએ ૧૦૨

૧૦૦ જુઓ પિ-૫૪, ઇન્ડિયન કોને રોજ, કોલક ૧૦, પૃ ૧૦-૧૧ વિ સ (કર્તિકાદિ) ૭ રના આપાદ સુદ ૧૦ને દિવસે ઈસ ૭૩૬ના જ્ઞાનની ૨૨મી ને શુક્રવાર હતો અને આપાદ સુદ ૧૨ને દિવસે જ્ઞાનની ૨૪મી ને સવિવાર હતો ૧૦૧ જુઓ ઇએ પુ ૧૭, પૃ ૨૨૦-૨૧

૧૦૨ વર્ષની સરખાતથી ૩૧મી ડિસેમ્બર સુધીની મિતિ માટે ૨૪૬ ને ૧થી જ્ઞાનુઆરીથી વર્ષ માખર સુધીની મિતિ માટે ૨૫૦

૩૦૧. ઈટાલીના મગધથી દેખા દેતો કવચ્યુરિ મંચન દક્ષિણ
 ગુજરાતમાં નાનીપુરી તેમજ નવમારિકાના ગજવસોના સામન દરમિયાન
 પણ પ્રચલિત રહ્યો, પરંતુ ચાતુક્યોના મુખ્ય સામન-
 શકે મંચલ પ્રદેશમાં શકે મંચલ પ્રવર્તતો હોઈ નવમારિકા પ્રદેશમાં શકે
 મંચલનો પ્રચાર ગર થયો. ૧૦૩ ગુજરાતમાં આ મંચન પૂર્વ-
 પશ્ચિમદનો, કેમકે ક્ષત્રપ સામનના વાળા કાપ દરમિયાન લે મોડી તેમજ
 મિહિરોની મિનિમાં આ જ મંચલ પ્રચલિત હતો. ૧૦૪ પરંતુ ક્ષત્રપોની
 મત્તાનો અગ્ન ચતા આ મંચનની નાજકીય મદત્તા જતી નહીં અને
 એને ગદ્યે મૌરાયટમાં ગ્રાપ્ત મંચલ ને દક્ષિણ ગુજરાતમાં કવચ્યુરિ
 મંચલ પ્રચલિત થયો છતાં જ્યોતિષમાન્વમાં ઉત્તરન કેન્દ્ર આને વાનુ
 રહેના એ ક્ષેત્રમાં તો ઉજ્જન દ્વારા પ્રચલિત થયેલો મકે મંચલ જ વાનુ
 રહ્યો એવું વરાહમિહિર(શક ૪૨૭) ને સ્પષ્ટગ્રાપ્ત(શક ૫૧૦)ના

થવા કાગ્યો. છતાં નવમાઝિકાના ચાલુક્યોનાં રાજશામનોમાં આ મંવતનો પ્રયોગ માત્ર એક જ રાજશાસનમાં નજરે પડે છે. ઉત્કાલે લેખોમાં એનો પ્રયોગ સંવત ૩૧૦ પછી ધ્રુવા લાંબા માળે છેક મંવત ૬૫૩ના એ દાનશાસનમાં દેખા ર છે. ૧૦૭ છતાં એની અગાઉનાં દાનશામનોની જેમ એની પછીના દાનશામનની મિતિ વળા પાછી કલસુરિ સંવતમાં જ આવેલી છે ૧૦૮ એ પરથી શક સંવત આ પ્રદેશમાં હજી હદમૂલ થયો ન હોય એવું જણાય છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં શક મંવતનો ખરેખર પ્રચાર તો રાષ્ટ્રકૂટોના શાસનસમયથી શરૂ થયો ને એ શરૂઆત કચ્છરાજના શક સંવત ૬૭૬(વિ. સં. ૮૧૩-૧૪)ના દાનશાસનમાં નજરે પડે છે. ૧૦૯ છતાં રાષ્ટ્રકૂટોના શામન નીચે પસાર થયેલા ઉત્તર ગુજરાત ને ઔરખટ્ટના પ્રદેશોમાં તો હજી ત્યાંનો વસતી સંવત જ પ્રચલિત રહ્યો હતો એવું કચ્છરાજના સમયના વ. સં. ૪૭૦ના દિક્ષેષવાળા દાનશામન પરથી તેમજ ગોવિંદરાજ પ્રભૂતવર્ધના વ. સં. ૫૦૦ના દેવલીવાળા દાનશાસન પરથી માલૂમ પડે છે. ૧૧૦ દક્ષિણ ગુજરાતની ઉત્તરે આવેલા પ્રદેશમાં શક સંવતનો પ્રચાર મૈત્રક શામનના (અર્થાત મૈત્રક કાલના) અસ્ત પછી જ થયો જણાય છે; પરંતુ પછી તજ ગુજરાતના એ સમસ્ત પ્રદેશમાં રાષ્ટ્રકૂટોનો શક સંવત જ પ્રચલિત થયો લાગે છે. ૧૧૧ આગ અનુ-મૈત્રક કાલમાં ગુજરાત-બરમાં પ્રચલિત થયેલા શક સંવતનો પ્રચાર મૈત્રકકાલના અંતભાગ દરમિયાન દક્ષિણ ગુજરાત દ્વારા શરૂ થયો હતો.

૧૦૭ લેખ ૧૧૧

૧૦૮ લેખ ૧૩૯-૧૪૦ ને ૧૪૨

૧૦૯ લેખ ૧૪૫

૧૧૦ જુઓ ઉપર § ૧૯૭-૯૮.

૧૧૧ જુઓ આચાર્ય, ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભાગ ૨, લેખ ૧૨૦-૧૩૬ (શક ૬૭૯-૮૫૫).

૩૦૨. આ મંવનનાં વર્ષ હાલની જેમ અગાઉ પણ સમસ્ત દેશમાં ચૈત્રાદિ જ ગણનાં ને એનો આરંભ પણ ચૈત્ર શુકલથી જ થતો. ક્ષત્રપકાલ દરમિયાન ગુજરાતમાં વર્ષ ને માસનો આરંભ કેવી રીતે ગણાતો એ નક્કી કરવાને પૂરતી સામગ્રી ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ મૈત્રકકાલ દરમિયાન સુરાષ્ટ્રમાં (તેમજ મૈત્રક રાજ્યના અન્ય પ્રદેશોમાં) ઉગર, ભારતની ચૈત્રાદિ વર્ષની પદ્ધતિને દૂર રાખીને કાર્તિકાદિ વર્ષની પદ્ધતિ પ્રવર્તતી હતી એ ચોક્કસ છે. ૧૧૨ એને રચાને હવે ચૈત્રાદિ વર્ષની ગણતરી થવા લાગી એ પરિવર્તન પ્રાચીન રાજસામનો ને ન્યોલિપત્રથી પૂરતું મર્યાદિત હોવા મંજૂર છે. ગાંધી વલ્લભી મવત તેમજ કલચુરિ મવતના પૂર્ણમાન્ત માસની જગ્યાએ દ્વાદશ ગુજરાતમાં અમાન્ત માસ પ્રચલિત છે એ પરિવર્તન પ્રાચીન આ કાલ દરમિયાન શક સંવત દ્વારા થયું લાગે છે, કેમકે રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના શેખોની મિતિઓમાં માસની ગણતરી અમાન્ત પદ્ધતિએ જ થયેલી છે. ૧૧૩ શક સંવતનું પહેલું

શંકૃતપકાલ નામ ૩૮ ચતુ. ૬૭. ૧૧૪ આ પૃથ્વી એ મંવત ગદ્ ગામઓના
 શામન મમયે ગદ્ થયેલો ગણાત છે ને ગદ્ગામમાં પશ્ચિમી દાનપોના
 શામન દગ્ધિયાન સાળા ગાળા વગી પ્રચલિત થયો હોઈ માગાન્વત
 એ રામઓને જ એ ગદ્ ગામઓ માનવામાં આવે છે. ૧૧૫ આગા
 તા શુક્રને વર્ષવાચક સામાન્ય નામ મળી એની માથે મંવતના રથાપક
 રીડે દક્ષિણના પ્રમિદ્દ નૃપ ગાલિવાદનનું નામ માકળી શાલિવાહનચક્રના
 ૨ પ્રયોગ રાફ થયો ૧૧૬ ને અઘપર્વત પ્રચલિત રહ્યો છે તેમા એની
 કકાત તરીકેની આ મૂળ ઉત્પત્તિ સ્પષ્ટતઃ વિમાઁ પડેલી છે

૩૦૩. ગુજરાતમાં દાવ વિક્રમ મવન પ્રચલિત છે, એનો પ્રચાર
 હાર્દી મૈત્રકકાલીના અંતભાગમા ગદ્ થયો જ જણાવ છે. ભદ્રકેદવના

ધીશુદ્રીવાળા દાનગામનમા જણાવેલું વિક્રમ મવન ૭૬૪નું

વિક્રમ મંવત વર્ષ એ ગુજરાતના પ્રાચીન લેખોમાં આપેલું વિક્રમ

મવતનું પહેલું ઉપલબ્ધ વર્ષ છે, પરંતુ એ દાનશામન

બનાવટી હોઈ એની મિતિ કથોચક્રસ્થિત છે. ૧૧૭ ગાદમાન જર્તુવર્તના

હામોટવણા દાનગામની મિતિમા આપેલા વર્ષ ૮૧૩ની માથે એના

મવતનું નામ આપવામા આવ્યું નથી, પરંતુ એ વર્ષ વિક્રમ મંવતનું

લેખાનું મિદ્ધ થયું છે. ૧૮ મૈત્રકકાલીન લેખોમાં વિક્રમ મવતની આ એક

જ મિતિ ઉપલબ્ધ છે ને ગુજરાતના ઉપલબ્ધ લેખોમાં એ મવતનો

મદ્ધ્ય પહેલો પ્રયોગ વર્ણવેલ આ

લાડના આ લેખમાં વિક્રમ સંવતનો પ્રયોગ એકાએક દેખા દે એની પાછળ સ્પષ્ટતઃ ત્યાના ચાહમાન રાજ્ય પર ભમેલા ઉત્તર ભારતના ગુર્જર-પ્રતીહારોના આધિપત્યની અસર ગ્રહેવી જણાય છે. ૧૧૬ મૈત્રક ગણ્યના ભગ પછી મુગાપ્ટમા મુખ્ય-વધળી મંવત પ્રચલિત રહ્યો હતો છતાં દક્ષિણ મુગાપ્ટમા એ ઉપગત વિક્રમ મંવત પણ પ્રચલિત થવા લાગ્યો હતો એની પાછળ પણ એ ગુર્જર-પ્રતીહારોની સ્પષ્ટ અસર રહેલી જણાય છે. ૧૨૦ એ પછી પરમાર ને ચૌહાણ વસના ગાસન દરમિયાન તો ગુજરાતમાં વિક્રમ સંવત દૃઢમુલ થયો ને રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યમાં પ્રચાર પામેલો સક મંવત દક્ષિણ ગુજરાતમાંથી પણ પ્રસિદ્ધ થયો. આમ વિક્રમ મંવત આગળ જતાં ગુજરાતમાં પ્રચલિત થયો એ પહેલાં એનો પ્રયોગ અહીં મૈત્રકકાલના અંત ભાગ દરમિયાન શરૂ થયો જણાય છે.

૩૦૪. વિક્રમ મંવત ગુજરાતમાં અद्याપિ પ્રચલિત હોઈ એનો આરભ કયારે થયો ગણાય છે એ જણાવવાનું ગ્રહેતું નથી હાલ ગુજરાતમાં એનાં વર્ષ કાર્તિકાદિ ને એના માસ અમાન્ત ગણાય છે; પરંતુ માત્ર એ પગથી મૈત્રકકાલમાં પણ એ જ પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી એવું કહી શકાય નહિ, કેમકે ઉત્તર ભારતના પ્રાચીન લેખોમાં તો ત્યાં હાલ પ્રચલિત છે તેવી ચૈત્રાદિ વર્ષ ને પૂર્ણમાન્ત માસની પદ્ધતિ નજરે પડે છે. ચાહમાન ભર્તવર્ટના સ. ૮૧૩ના લેખની મિતિમાં તો

૧૧૯ જુઓ ૬૫૨ ડું ૧૮૫

૧૨૦ બવવર્માના લિનાવાળા દાનશાસનની મિતિ વસળી સવત ૫૭૪ (વિ. સ. ૯૪૯) છે, જ્યારે એના અનુગામી અવનિવર્મા ૨ જના દાનશાસનની મિતિ (વિક્રમ) સવત ૬૫૬ છે અને રાજાઓ પોતાના લેખમાં કનોજના મહારાજાશિરાજ મહેન્દ્રપાલના આધિપત્યનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે (જુઓ આચાર્ય, ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભાગ ૩, લેખ ૨૩૪ ૩૫)

મામનો નિર્દેશ નહિ હોવાથી ૧૨૧ તેમજ અવનિવર્મા ૨ જ્ઞનામ ૯૫૬ ના લેખની મિતિમા નિયિની માથે વારનો ઉલ્લેખ નહિ હોવાથી, ૧૨૨ ગુર્જર પ્રતીહારોના આધિપત્ય દરમિયાન અહીં પ્રચલિત થયેલા વિક્રમ મવતના વર્ષ ને મામની ગણતરી કેની રીતે થતી એ નક્કી થઈ શકતું નથી, છતાં ત્યાંના વયબી મવતના વર્ષ ને મામની જોમ એમા પણ કાર્ત્તિકાદિ વર્ષ ને પૂર્ણિમાન્ત માસ પ્રચલિત હોવા મળે છે. ૧૨૩ વલબી સવતમા કાર્ત્તિકાદિ વર્ષનો આરભ ગુપ્ત સવનના ચૈત્રાદિ વર્ષથી પાંચ મહિના વહેશે થતો, જ્યારે વિક્રમ મવતમા કાર્ત્તિકાદિ વર્ષનો આરભ ઉત્તર ભારતના ચૈત્રાદિ વર્ષથી સાત મહિના મોડો થાય છે, આથી ગુજરાતના કાર્ત્તિકાદિ વિક્રમ મવત ને ઈમવી મન વચ્ચે કાર્ત્તિકથી ડિસેમ્બર દરમિયાન ૫૭ વર્ષનો ને જન્યુઆરીથી આશ્વિન દરમિયાન ૫૬ વર્ષનો તફાવત રહે છે વિક્રમ સનતનો આરભ કોના સમયથી થયેલો એ વિશે ધણો મતભેદ પ્રવર્તે છે અનુશ્રુતિ અનુમાર તો એ સવત ઉજ્જવનના પ્રસિદ્ધ રાજા વિક્રમાદિત્યે માયવ દેશને શકોના શામનમાથી મુક્ત કરી શકે કયો ગણાય છે, પરંતુ માલવના ઇતિહાસમા ઈ સ પછના અન્મામા એ નામનો કોઈ મહાન નામ થયો હોય એવું કશું સુનિશ્ચિત થયું નથી તેમજ પ્રાચીન લેખોમા કે ગ્રંથોમા આ સવતનાં

૧૨૧ લેખને અતે માત્ર વર્ષની સખ્ખા (૮૧૩) જણાવી છે ને લેખની અદર સૂર્ય મંડળનો ઉલ્લેખ આવે છે આ વર્ષ ચૈત્રાદિ હોય, તો એ વર્ષ એક સૂર્યમંડળ ઉલ્લેખ જે પૂર્ણિમાન્ત પદ્ધતિએ માર્ગશીર્ષની ને અમાન્ત પદ્ધતિએ કાર્ત્તિકની અમાવાસ્યાનું ગણાય વળી જો વર્ષ કાર્ત્તિકાદિ હોય, તો એ વર્ષ આ કપરાત એક બીજું સૂર્યમંડળ ઉલ્લેખ, જે એ રીતે જ્યેષ્ઠ કે વૈશાખની અમાવાસ્યાનું ગણાય

૧૨૨ મિતિમા માત્ર સવત ૯૫૬ માઘ શુદ્ધિ ૬ એટલી જ વિગત આપેલી (આચાર્ય, ગુર્જર, ભા ૩, લેખ ૨૩૫)

૧૨૩ વિ સ ૧૩૨૦ના વેસવળવાળા લેખની મિતિમા પણ આ જ પદ્ધતિ હોવાનું માલૂમ પડે છે (જુઓ ઉપર પા ઈ ૮૦.)

કેટલાયે શતક સુધીની મિતિઓમાં એનો ઉલ્લેખ વિક્રમ સંવત તરીકે કરવામાં આવ્યો નથી. શરૂઆતમાં તો એ કૃતયુગ કહેવાતો ને પછી ગુપ્ત કાલ દરમિયાન એ માલવગણના નામે ઓળખાતો વિક્રમ સવત્ નામનો પ્રયોગ તો છેક નવમા શતકથી પ્રચલિત થયો લાગે છે. બહુ વિદ્વાનો એવું માને છે કે આ મૂળ માત્ર દેશના મથુરાજ્યનો સંવત હતો, પરંતુ ત્યારે અદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યે માલવ દેશ જીતી સીધો ત્યારે અર્થાત્ એ સંવતના પાંચમા શતકમાં એની સાથે એ વિક્રમાદિત્યનું નામ સાંકળવામાં આવ્યું ને ત્યારથી માલવગણ સંવત વિક્રમ સંવત તરીકે જાણીતો થયો. ૧૨૪ રાજબલિ પાડેયે આ સવતને લગતી બધીં બાબતોના સમાધાન માટે એવો મત રજૂ કર્યો છે કે આ સંવત માલવગણે ગણ્યમુખ્ય વિક્રમાદિત્યના સચાલન નીચે શક લોકોના શાસન માધી માલવદેશને મુક્ત કરીને શરૂ કરેલો, એથી એને શરૂઆતમાં શાંતિ ને સમૃદ્ધિના આદર્શ યુગરૂપ કૃતયુગનું બબ્બ નામ આપવામાં આવેલું, સમય જતાં એ પ્રદેશ પર પાછી શકોની સત્તા પ્રવર્તી ત્યારે એનું એ બબ્બ નામ માર્યકે ન રહેતાં એ માલવગણના માદા નામે ઓળખાવા લાગ્યો ને આગળ જતાં વળી ત્યારે ગણને બદલે વ્યક્તિના નામનો મહિમા દૃઢ થયો ત્યારે માલવગણના નામને સ્થાને ગણ્યમુખ્ય વિક્રમાદિત્યનું નામ પ્રચલિત થવા લાગ્યું. ૧૨૫ એ ગમે તે હો, ગુજરાતના લેખોમાં આ સંવત શરૂઆતમાં અર્થાત્ એના આદ્ય શતકથી દસમા શતક સુધી તો માત્ર સવત્તના સામાન્ય નામે જ પ્રચલિત હતો ને એની સાથે વિક્રમના નામનો પ્રયોગ તો છેક સોનંદ્રી યુગમાં જ થયો જણાય છે એ લક્ષ્યમાં લેવા એવું છે.

૧૨૪ પરંતુ ગુપ્તકાલ દરમિયાન તો એ માલવગણના નામે જ ઓળખાતો હતો ને એ નામના પ્રયોગ છેક આદ્ય શતક સુધી ચાલુ રહેલો જોવામાં આવે છે, ત્યારે એને બદલે વિક્રમના નામનો પ્રયોગ તો છેક નવમા શતકથી દેખા દે છે. ૧૨૫ પાડેય, ઇન્ડિયન પેલિગ્રાફી, ભાગ ૧, પૃ. ૧૯૮-૨૦૧

૩૦૫. મૈત્રકક્ષાલીન લેખોમાં આપેલી મિતિઓ પરથી એ સમયે મિતિ કેવી રીતે લખવામાં આવતી એનો સચોટ ખ્યાલ આવે છે.

સામાન્ય રીતે મિતિમાં વર્ષ માસ પક્ષ ને મિતિ લખવાની પદ્ધતિ તિથિ જણાવવામાં આવતાં વર્ષને માટે મંવત્સર શબ્દ વપરાતો, જેને માટે મિતિમાં

ધણી વાર સ કે કેટલીક વાર સવત્ એવું સંક્ષિપ્ત ૩૫ લખવામાં આવતું. આ પછી વર્ષની મખ્યાના આકડા લખવામાં આવતા. આ વર્ષની પહેલાં, એ વર્ષે જે સવતનું હોય તે સવતનો નિર્દેશ લાગ્યેજ કરવામાં આવતો. ઘલમી સવત્, ચેદિ સંગત્ ને વિક્રમ સંગત્ નામનો પ્રયોગ મૈત્રકક્ષાલીન અંતર પછી જ દેખા દે છે. મૈત્રકક્ષાલીન આરંભ પહેલાં શકકાલનું જે નામ પાડવામાં આવતું નહોતું, પરંતુ મૈત્રકક્ષાલી દરમિયાન શકકાલ કે શકવૃષકાલનો પ્રયોગ પ્રચલિત થયો હતો. વર્ષના આંકડા પછી માસનું નામ લખવામાં આવતું. મૈત્રકક્ષાલીન લેખોમાં વાર માસના નામ આ પ્રમાણે લખાયા છે. કાર્તિક, માર્ગશિર, પૌષ, માઘ, ફાલ્ગુન, ચૈત્ર, વૈશાખ, જ્યેષ્ઠ, શ્રાવણ, શ્રવણ, મહાપદ ને આશ્વિન. માસની પછી એનો પક્ષ દર્શાવવામાં આવતો. કૃષ્ણ પક્ષને માટે ઘટુલ(કૃષ્ણ) ને શુક્લ પક્ષને માટે શુદ્ધ (શુક્લ) શબ્દ પ્રચલિત હતો. મિતિમાં એને માટે સામાન્યતઃ અનુક્રમે જ ને ■ એવાં સંક્ષિપ્ત ૩૫ લખાતાં. આ પછી તિથિનો આંક લખવામાં આવતો. દરેક પક્ષની તિથિ માટે ૧ થી ૧૫ સુધીનો આંક લખાતો. ૧૨૬ આમ સામાન્ય રીતે વર્ષ ને તિથિની મેખ્યા આંકડામાં અને માસ ને પક્ષનાં નામ શબ્દોમાં લખવામાં આવતાં. છતાં કેટલીક વાર આખી મિતિ શબ્દોમાં લખાતી ને એ પરથી આખી મિતિ વાંચવામાં કેવી રીતે ભોલાતી હશે એનો સચોટ ખ્યાલ આવે છે. દાખલા તરીકે દહ ૨ જના દાનશાસનમાં

૧૨૬ માસની ઉક્તી તિથિને માટે લાલની જેમ ૩૦નો આંક લખાતો તથિ.

■ ૩૧૨ વૈશાખ ૩૧૫ની મિતિને માટે સવત્સરશતવ્રયે દ્વિનવત્યધિકે વૈશાખશુદ્ધપચદશ્યામ્ (કે વૈશાખપૌર્ણમાસ્યામ્) શબ્દ પ્રયોજવામાં આવ્યા છે. ૧૨૭ ને એની રીતે બુદ્ધરાજના દાનશાસનમાં સં ૩૬૧ વર્તિક વ ૧૫ની મિતિને માટે સવત્સરશતવ્રયે વૃક્ષપદ્યધિકે વૈશાખશુદ્ધપચદશ્યામ્ એવો શબ્દપ્રયોગ આપવામાં આવ્યો. ૧૨૮ આમ મિતિ વાચતાં વળતે વર્ષ ને તિથિના શબ્દ મપ્તમીમાં પ્રયોજના ૧૩૦ વર્ષી પચમી સપ્તમી દશમીની જોગ પચ્ચદશી શબ્દ પ્રચલિત હતો ને અમામને બહુલપચ્ચદશી તેમજ પૂનમને શુદ્ધ પચ્ચદશી (કે પૌર્ણમાસી) કહેતા જ્યારે કાર્તિક વર્ષમાં અધિકમાસ આવતો ત્યારે પહેલા આવતા નિજ માસ માટે કાર્તિક વિશિષ્ટ શબ્દ ઉમેરાતો નહિ, પરંતુ એ નામના બીજા માસ તરીકે આવતા અધિક માસ માં એના નામની પહેલા દ્વિતીય શબ્દ ઉમેરવામાં આવતો ને એને માટે મિતિમાં મધ્યેપમાં દ્વિ અક્ષર લખાતો. દાખલા તરીકે સ ૩૩૦ માર્ગશિર ૩, ૧૩૦ પશુ સ ૩૩૦ દ્વિ માર્ગશિર ૩, ૧૩૧ તિથિની સાથે વાળે ઉદ્દેશ્ય ભાગ્યેજ કરવામાં આવતો મૈત્રકકાલનાં લગભગ દોઢસો જેટલા દાનશાસનોમાંથી માત્ર જે જ દાનશાસનોની મિતિમાં તિથિની સાથે વાર આપવામાં આવ્યો છે. (કપત્યુરિ) સંવત્ ૪૫૬ના દાનશાસનમાં માત્ર ૧૫ની સાથે [મૌ]મગરનો ને સંવત ૪૮૬ના દાનશાસનમાં આપાડ ૩૦(૧૨)ની સાથે આદિત્યવારનો ઉદ્દેશ્ય આવે છે. ૧૩૨ આમ મૈત્રકકાલ દર્શનમાં

૧૨૭ લેખ ૧૩૦-૧૩૧

૧૨૮ લેખ ૧૨૬

૧૨૯ માસ ને પક્ષના શબ્દ તિથિના શબ્દ સાથે સમાસમાં જોડાતા વારનો શબ્દ સપ્તમીમાં જ લખાતો.

૧૩૦ લેખ ૫૮

૧૩૧ લેખ ૫૯

૧૩૨ લેખ ૧૩૨-૧૩૩ (જુઓ ઉપર પૃ ૩૦૦)

મિતિમા વર્ગ માગ પક્ષ ને તિથિની વિગત બરાબર જણાવવામાં આવતી, ત્યારે તિથિની સાથે વાર લખવાની પ્રથા ૬૭ પ્રચલિત થઈ નહોતી.

૩૦૬ ધર્મદેવોના લેખોની મિતિઓમાં પૌર્ણિમાસી ને અમાવાસ્યાની તિથિઓ સવિશેષ નજરે પડે છે. અમાવાસ્યામાં વૈશાખ-
(અમાન્ત ચૈત્ર)ની અમાવાસ્યાનો ઉલ્લેખ વધારે આવે છે તે
૫૭૦ પૂર્ણિમામાં કાર્તિક ને શ્રાવણની પૂર્ણિમાનો વધુ મહિમા લાગે છે.

કાર્તિક પૂર્ણિમાનો કેટલીક વાર કાર્તિકી કે મહાકાર્તિકી પર્વ તરીકે વિશિષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. કોઈ વાર પ્રહણના પર્વનો ઉલ્લેખ આવે છે; જેમકે સૂર્યોપરાગે (લેખ ૨૯) ને ચન્દ્રોપરાગે (લેખ ૧૩૨). કોઈ વાર સૂર્યની સંક્રાન્તિનોયે ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. જયજટ ૪ થાના સ. ૪૮૬ના દાનશાસનમાં સૂર્યની કર્કટ સંક્રાન્તિનો ને ઠક્કરાજના સ. મં. ૬૭૯ના દાનશાસનમાં વિષુવ સંક્રાન્તિનો નિર્દેશ આવે છે. ૧૩૩ અમા આપેલા વિષુવ સંક્રાન્તિના દિવસનું ગણિત કરતાં માત્રમ પડે છે કે એ દિવસ સાયન તુલા સંક્રાન્તિને દિવસે થતી ખરી વિષુવસંક્રાન્તિ નો નહિ પણ નિરયન તુલા સંક્રાન્તિનો છે. ૧૩૪ ઉત્તરાયણનો ઉલ્લેખ મૈત્રકકાલના ઉપસંગ્રહ લેખોમાં આવ્યો નથી, પરંતુ મૈત્રકકાલના અસ્ત પછીની સદીના લેખોમાં આવતા એના ઉલ્લેખો પરથી માત્રમ પડે છે તેમ એનું પર્વ પણ સાયનને બદલે નિરયન મકરસંક્રાન્તિને દિવસે ગણવામાં આવતું. ૧૩૫ વેળી અધિક માસમાં ભૂમિદાનનો મહિમા ગણાતો. આમ દાનશાસનોની મિતિઓ પરથી મૈત્રકકાલની કાલગણના વિશે વિવિધ માહિતી મળે છે.

૧૩૩ લેખ ૧૩૩ ને ૧૪૫

૧૩૪ વિષુવદિનનો સખધ ખરી રીતે સાયન સંક્રાન્તિ સાથે છે. એની ગણતરી નિરયન સંક્રાન્તિને દિવસે ગણવી એ ખત્રોજશાસ અનુસાર ભૂલખરેલું છે.

૧૩૫ ઉત્તરાયણનું ખરું પર્વ સાયન મકરસંક્રાન્તિને દિવસે આવે છે; નિરયન મકર સંક્રાન્તિને દિવસે ઉત્તરાયણ ગણતું એ ભૂલખરેલું છે.

૩૦૭ એવી રીતે આ દાનશાસનોમાં આવતા મનુષ્યનામોનું આસોકન કરનાથી ગુજરાતના પ્રાચીન મનુષ્યનામોની મૈત્રકકાલીન પગપરા વિશે ઘણી માહિતી મળે છે. દાનશાસનોનો મનુષ્ય-નામો વિષય મર્યાદિત હોવાથી એમાં વિશેષતઃ બ્રાહ્મણોના ને રાજાઓના નામ આવે છે, પગપુ એ ઉપરાંત પ્રમગોપાત શ્રમણો, વણિકો, ખેડૂતો ને એવા કેટલાક ખીન વર્ગોના મનુષ્યોના યે નામ દેખા દે છે. આ નામોમાંના ઘણા નામ દેવોના નામો પરથી પડેલા છે, જેમકે અગ્નિશર્મા, અન્નિત, અદિતિશર્મા, અમ-શર્મા, આખ્યક્ષમિત્ર, આદિત્ય, ઇન્દ્રવર્મા, ઇશ્વર, કુમા-શર્મા, કૃષ્ણરાજ, કેશવગિત્ર, ગણેશ્વર, શુદતાત, ગોવિંદગજ, દામોદર, દિનાકરમિત્ર, દેવદત્ત, નાગાક્ષમિત્ર, બુદ્ધદાસ, બ્રહ્મમિત્ર ભવ, ભાનુ, મહેશ્વર, માતૃદામ, માધવ, માતૃશર્મા, રુદ્ર, વરણ, વાયુદેવ, વાસુદેવ, વિષ્ણુરાજા, શકર, શિવ, શ્રીધન, મત્સરતી, સૂર્યક, ગોમ, ચક્રન્દ, હરગણ, હગિનાથ, હેરચક્ર ઇત્યાદિક કેટલાક નામ મહો, તારાઓ, નક્ષત્રો ને રાશિઓ પરથી પડતા, જેમકે ભાનુ ચન્દ્ર, રાશિગુપ્ત, બુધરવામી, ધ્રુવસેન, જ્યેષ્ઠ, પુષ્યેશ્વ, વિશાખ, કક્ક, સિંહ ઇત્યાદિ કોઈ નામ યજ્ઞ ને નાગ જેવી અર્ધદેવી જાતિઓ પરથી પડતા, જેમકે અશ્વિનમા, ધનપતિ, નાગશર્મા ને યજ્ઞચર. કેટલાક નામોમાં પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ પુરુષોના નામ નજરે પડે છે; જેમકે અર્જુન, અંગદ, દત્તરામી, દ્રોણ, ધનન્ય, ધ્રુવ, પાંડવ, ભીમ, વલ્લભશુ ને આમદત્ત તાપીગર્ભો ને રેન જેવા કોઈ નામ નદીના નામ પરથી પડ્યા વાગે છે. કેટલાક નામ પ્રાણી ઓ ને વૃક્ષો પરથી પડ્યા જણાય છે, જેમકે અશ્વમિત્ર, કેમગિક, ગો-રક્ષિત, વત્સ, વરાહ, વ્યાઘ્રસેન, પિષ્પવ ઇત્યાદિ. કેટલાક નામ જાતિ-વાચક ને પદાર્થવાચક નામો પરથી પડતા, જેમકે દેવશર્મા, નાગશર્મા,

ગોપાદિત્ય, દાસક, નદક, બપ્પ, ભદ્રિ, જૂપા, ભોગિક, સ્વામિક, ગર્ગર, ઠીસક, ચમસ, દાગ, ગૌધશર્મા, વસુદત્ત, સમુદ્ર. કેટલાક નામ બાવવાચક નામો પરથી પડ્યા જણાય છે; જેમકે જયભટ્ટ, ધર્મધર, બલશર્મા, બદ-શર્મા, મગસરાજ, શર્મા, શાન્તિશર્મા, શીલાદિત્ય, ઇત્યાદિ. કેટલાંક નામ વિશેષણો પરથી પણ પડતા હતા; જેમકે આદિક, આમ, ઉત્સવ, ગુપ્ત, પૂર્ણભદ્રા, વિમલગુપ્ત, ચર. પણ નામોના સજ્જ મંદુક ભાષાના જણાય છે. પરંતુ કેટલાંક નામોના સજ્જ પ્રાકૃત દેશ્ય વગેરે ઇત્ત ભાષાઓના પણ હોય છે; જેમકે મમ્મક, કિક્કક, દદ્, દુદ્દા, અનક્કિલ, ગિક્કક, જજ્જ, ગડદ્, મપ્પુક, જન્નક, કુલ્લુડ, વિપ્પલ, ભુદ્દક, લુપ્પ, ભુર-દ્દક ઇત્યાદિ. મનુષ્યોના નામ દેવો ઋષિઓ ને પૂર્વજોનાં નામો પરથી પાડવાને ધર્મશાસ્ત્રમા ભસામણ કરવામા આવી છે^{૧૩૭} એનું અર્કો ધણે અંગે પાસન થયેલું જણાય છે. રાજાઓ ને અધિકારીઓના નામ કેટલીક વાર પિતામહના નામ પરથી પડેલાં જણાય છે; જેમકે ધરમેન, દુવસેન, શીલાદિત્ય ને રકન્દભટ્ટ. પરંતુ મૈત્રકવંશના છેલ્લા રાજાઓમાં શીલાદિત્ય નામ એકેય પૂર્વજ કે પુરોગામીના અંતર વિના આર પાંચ પેઢી સુધી સળગ રીતે ચાલુ રાખવામા આવે છે એ વિશ્વક્ષણુ લાગે છે.^{૧૩૮}

૩૦૮. આ મનુષ્યનામોને અંતે અનેક પ્રકારના ઉપપદ પ્રયોગતાં. ધર્મશાસ્ત્રમા બ્રાહ્મણોનાં નામોને અંતે કર્મન્, ક્ષત્રિયોનાં નામોને અંતે વર્મન્ કે ગ્રાત, વૈશ્યોનાં નામોને અંતે મૂત્તિ કે દત્ત ને શૂદ્રોનાં નામોને અંતે દાસ સજ્જ પ્રયોગવાનો નિયમ આપેલો છે.^{૧૩૯} આ દૃષ્ટિએ મૈત્રકકાલીન મનુષ્યનામોને^{૧૪૦} તપાસતાં કર્મન્ સજ્જ દમેશાં બ્રાહ્મણો

^{૧૩૭} કાણે, હિમ, પુ. ૨, પૃ. ૨૪૫ ઋગ્વનૂક દેવતાનૂક વા. યથૈવૈષા પૂરંપુરુષાણાં નામાનિ સ્યુઃ। (બૌ. ય. સૂ. ૨. ૧. ૨૮-૨૯)

^{૧૩૮} કાણે, હિમ, પુ. ૨, પૃ. ૨૪૫ (માનવદૃષ્ટસૂત્ર ૧, ૧૮)

^{૧૩૯} કાણે, હિમ, પુ. ૨, પૃ. ૨૪૧

^{૧૪૦} જુઓ પરિશિષ્ટ ૭.

ના નામોમા જ જોવામા આવે છે, પન્તુ એમા એને બદલે દ્રવીક
 વાર વ્રાત, મૂતિ ને દત્ત જેવા ઇતર ઉપાદ પછ નજરે પડે છે, જેમકે
 અગ્નિશર્મા, અદિતિશર્મા, કુમારશર્મા, ગુડરાત, કામોદગ્રભૂતિ, દેદત્ત,
 નાગશર્મા, માનુશર્મા, રુદ્રશર્મા, વસુદત્ત, વિષ્ણુશર્મા, માર્ગદત્ત, ઝકન્દ
 ત્રાન આ ઉપરાંત મિત્ર, રમુ, સ્વામી, મદિ, યજ્ઞસ્ જેવા બીજા કેટલાક
 ઉપપદ નજરે પડે છે, જેમકે આખણ્ડર્થમિત્ર મન્દ્રવસુ, કુમારસ્વામી,
 કેશવમિત્ર, ગુદભદ્રિ, દત્તરામી, દિનાકરમિત્ર, બુધન્વામી, મિત્રાગમુ,
 વિષ્ણુમિત્ર, વિષ્ણુવશસ્ત્ર, ઝકન્દવસુ કવચિત્ત ઘોષ, મદ્ર, દૂર, દવ,
 રવિ, દિત્ત, આદ્ય, ને આદિય જેવા બીજા ઉપાદ પછ દેખા દે છે,
 જેમકે ઝદ્રોપ, કુમારભદ્ર, ઇન્દ્રધનુ, તાપીશ્વર, બાનદેવ, આદિત્યવરિ,
 ગોપાલિત, મગમદિત્ત, ગુહાદત્ત, રદાદિત્ત નામનો ૬ નામોને અતે
 કેટલાક ગાજવગેમા વર્મેનુ કે એવો બીજો અમુક શબ્દ જ પ્રયો
 જનો, ૧૪૧ પન્તુ મૈત્રકકાનીન ગુડરાતના ગાજવગેમા એ ઉપપદ
 દેખા દેનું નથી, એટલુંજ નહિ, એને બદલે બીજુ કોઇ ઉપપદ પછ
 એકધારી રીતે પ્રયોજનતુ હાય એવું જગત્તે નજરે પડે છે ૧૪૨
 મૈત્રક વગમા સેન ને આદિત્ય નો પ્રયોગ મરિગેય થયો છે ૧૪૩
 આ ઉપરાંત એમા કવચિત્ત બર્ક, મિદ્, વડ, વ્રદ, ને મત્ર શબ્દ દેખા દે
 છે, જેમકે ભટાર્ક, દ્રોણમિદ્, ધરપદ, ખરમદ ને દેગબદ ગારનદ
 વશમા દામ ને આદિત્ય ના ઉપપદ પ્રયોજનતા જેમકે વસદદામ ૧ કો,

૧૪૧ જેમકે કનોજના મીખરિવનમા ગમ નગમા એની જગ્યાએ ગુપ્ત ને પુષ્પ
 મૂતિના નગમા વર્ધન ઉપપદનો એકબારો પ્રયોગ જોવામા આવે છે

૧૪૨ ખાસ કરીને દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ નગમા દરેક રા બના નામને અતે રાજનુ
 શબ્દનો પ્રયોગ જોવામા આવે છે

૧૪૩ આમ તો સેન શબ્દ ઘણું જ નામોને અતે ને આદિત્ય શબ્દ એક જ નામને
 અતે પ્રયોજાયો છે, પન્તુ ઘરસેન ને ધ્રુવસેન શબ્દ બે સાત સબ્દોના નામ તરીકે
 તેમજ શ્રીલાદિત્ય શબ્દ એકનો સાત સબ્દોના નામ તરીકે દેખા દે છે

મિત્રાદિત્ય ને વગદદાસ રાંજો. સૈન્ધવ વશતા ગતઓ પોતાના નામને
અંતે આમાન્યતા; રાજનના પર્વાવડપ દેવ શુદ્ધ પ્રયોગતા; દા. ત.
પુષ્યદેવ. ૧૪૪ મૈત્રક વંશના પછીના ગળઓ પણ પોતાના નામ પછી
આ શબ્દ ઉમેરતા. ૧૪૫ દક્ષિણ ગુજરાતના રાજવંશોમાં સેન, સિંહ, ગળ,
મટ, ચઢ્ઢ જેવા વિવિધ ઉપપદ નજરે પડે છે; જેમકે દક્ષમેન, વ્યાધમેન,
મગસમિંદ, રાંકરગણ, જયભટ, કુવભટ, ને ભર્તૃવર્ડ. પરંતુ અંતે રાજન
શબ્દ પ્રચલિત થયો જણાય છે; જેમકે કૃષ્ણરાજ, બુદ્ધરાજ, ગોવિંદ-
રાજ, કુવગળ, કલ્કરાજ. મૈત્રક રાજઓ આદિત્ય શબ્દાન્તવાળાં અપર-
નામ ધારણ કરતા; જેમકે ચાલાદિત્ય ને ધર્માદિત્ય. ૧૪૬ ગુર્જરનૃપતિ-
વંશના રાજઓ મોટે ભાગે વીનરાગ ને પ્રશાન્તરાગ જેવાં અપરનામ
ધરાવતા. ૧૪૭ ને આલુકચ કુળના રાજઓ મોટે ભાગે ધરાધય જ્ઞાત્રય
ને જ્વત્રિજનાત્રય જેવાં અપરનામ પસંદ કરતા. ૧૪૮ અધિકારીઓનાં
નામોને અન્તે ગુપ્ત, દત્ત, મટ, યશસ્, ગળ, સેન, રાજ, મદિ ને સિંદ જેવાં
વિવિધ ઉપપદ જેવાં આવે છે; જેમકે બુદ્ધગુપ્ત, પશ્ચિદત્ત, રકન્દભટ,
આદિપયશસ્, હરગણ, માતૃભટ, સિંદસેન, શિવરાજ, વત્રમદિ ને
વિષ્ણુસિંદ. આમાં દેવશાક ઉપપદ ખાસથી વર્ણના ને દેવશાક ક્ષત્રિય
વર્ણના ઘોતક જણાય છે. વણિકોનાં ને થોડાં નામ ઉપલબ્ધ છે તેમાં
કોઈ ઉપપદ દેખા દેતા નથી; જેમકે અન્નિત, કલ્ક ને થોપ. ક્ષેત્રોના
માલિકોના નામ પણ મોટે ભાગે ઉપપદ વગરનાં હોય છે; જેમકે
રકન્દ, દ્રાણ, દારક, પિંપ્પલ, વત્સ, થોપ, રુદ્ર, ભદ્રિ, માતંગ, સંકમણ,

૧૪૪ પુષ્યેગમાનો દ્વન પણ દેવનો થયાંય છે.

૧૪૫ શીલાદિત્ય ૩ભથી શીલાદિત્ય ૭માનાં દાનશાસનોમાં શીલાદિત્યને બદલે
શીલાદિત્યદેવનો પ્રયોગ નજરે પડે છે.

૧૪૬ જુઓ ૧ ૫૪, ૭૦, ૮૪.

૧૪૭ જુઓ ૬ ૧૭૨.

૧૪૮ જુઓ ૬ ૧૬૨.

ચન્દ્ર, ગાંધી, ઈન્દ્ર, દાસક, ગર્ગર, બીમ, ગંડર, કુબ્જ, જ્યેષ્ઠ. જનાં ડાઈવાર દત્ત, મટ, વર્મન, શર, શર્મન, દસ, ને સ્વામી જેવાં વિવિધ ઉપપદ દેખા દે છે; જેમકે સ્વામિદત્ત, બલભટ્ટ, વીરવર્મા, વહિશર, માતૃગર્મા, આદિત્યદામ, લક્ષ્મણરામી. આ ઉપપદો પણ મોટે ભાગે બ્રાહ્મણો ને ક્ષત્રિયોનાં મૂલક જણાય છે. એકૂનોનાં નામોમાં ઉપપદ કવચિત જ નજરે પડે છે; જેમકે સમુદ્ર, આદિત્યદત્ત, સંગમદિગ્ગ, દાસક, ગુગ્ગક, મહેશ્વર, ગાંધી, ઈન્દ્ર, ચન્દ્ર, માતૃદામ, વસ, વગદ, વાવક, મંગિલક, સૂર્યક વગેરે. આ વર્ગના નામોનાં મંદુર રૂપોમાં તદ્દિત ખૂબ દેખા દે છે એ નોંધપાત્ર છે. મૈત્રકકાવીન લેખોમાં કુદા, મિત્રગા ને જૂપા જેવાં જો જૂજ સ્ત્રીનામ મળે છે તેમાં કંઈ ઉપપદ જોડવામાં આવ્યાં નથી.

૩૦૬ મૈત્રક કાવનાં દાનશાસ્ત્રોમાં વર્ણીત્રમ આચારના દેટલાક ઉલ્લેખ આવે છે. ૧૪૯ યુગ્મન શુઆમે પણ એ કાલના સમાજ મંજંધી ચાર વર્ણનો નિર્દેશ કર્યો છે. ૧૫૦ વલ્લભી-વર્ણ જ્ઞાતિ ને ઇંધા ના રાજા શીવાદિત્યે નવા અમાત્યની પસંદગી માટે ચારે વર્ણોનો વિચાર કરી જોયો હતો એવો ઉલ્લેખ ઉદયમુંદરીકથામાં આવે છે. ૧૫૧ આ પરથી એવું માલૂમ પડે છે કે એ કાલના સમાજમાં વર્ગભેદનો વિચાર સ્મૃતિમાં જણાવેલી ચાતુર્વર્ણની પરંપરા અનુસાર કરવામાં આવતો દશે. દાનશાસ્ત્રો-

૧૪૯ સમ્યગ્વ્યવસ્થાપિતવર્ણાશ્રમાચાર (મ. ૧, પા. ટી. ૧૯), વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થોન્મૂલિતસકલકલિકાલાવલેપ (મ. ૨, પા. ટી. ૧૫૮)

૧૫૦ વોટર્સ, ટ્રાવેલ્સ, પુ. ૧, પૃ. ૧૬૮

૧૫૧ મહારાજા શીવાદિત્યે અમાત્યનો અધિકાર પહેલાં કનકાચન નામે શદ્દને સોંપ્યો હતો. એ સ્વઅતિના અધિકારીઓ સાથે રાજદ્રોહી નીવડ્યો ત્યારે મહારાજાએ નવા અમાત્યને માટે ચારે વર્ણોનો વિચાર કરી ક્ષત્રિય વર્ણની પસંદગી કરી. (જુઓ નીચે પા. ટી. ૧૬૦)

મા વિશેષતઃ શાસ્ત્રજ્ઞો, નામજ્ઞો ને બિનજ્ઞોનો ઉત્તેજ આવે તે ને કેટલીક વાર એ ઉપરાત વાણિજ્યક, વર્દાદિ (મુથાન), દંડગી (મળુખી), કુખાર નાપિત ઇત્યાદિ અન્ય વર્ગોનો જે ઉત્તેજ આવે છે પરંતુ આ ઉદાહરણો પૈકી એ મગ્યે શાસ્ત્રજ્ઞો વાણિજ્યકો એમના હાથના જેવા જ્ઞાતિભેદ પ્રચલિત થયા જણાતા નથી એમના જણાવેલા આત્મકથાના શાસ્ત્રજ્ઞો અનકાલીન નામજ્ઞના પૂર્વજ દેવા સમજાવે છે, પરંતુ એમના નામની માથે નામર રાજદનો પ્રયોગ કયાય દેખા દેતો નથી એની મીતે શાસ્ત્રજ્ઞોની જીજ્ઞાસા જ્ઞાતિનો જે ઉત્તેજ આવતો નથી તથા વાણિજ્યકોના નામોની માથે પણ કોઈ જ્ઞાતિભેદો મદદ નગરે પડતો નથી એવડા કાનના માહિત્યમા નેમજ જેઓમા શાસ્ત્રજ્ઞો ને વાણિજ્યજ્ઞોની જુદી જુદી અનેક જ્ઞાતિઓનો ઉત્તેજ આવે છે, પરંતુ મૈત્રકાલીન સમયમા માત્ર નામજ્ઞોના જુદા જુદા ક્ષેત્રોનો ઉત્તેજ આવે કે આ પૈકી સોલકા મથમા દેખાતેની જ્ઞાતિ કોઈની પ્રથા મૈત્રક નામમા ખામ પ્રચલિત થઈ વાગતી નથી માત્રામતો મા આપેલી વિગતોમા તો મુખ્યતઃ ધારાદારી વર્ગભેદ જ દેખા દે છે.

૮૧૦ શાસ્ત્રજ્ઞો મામાન્યતઃ પચમહાયજની ક્રિયા કરતા દાન સામનોમા મદસાઃ શાસ્ત્રજ્ઞોનો ઉત્તેજ અધ્વર્યુ કે દક્ષિત તરીકે આવે

અધ્યાપક તરીકે આવે છે. ૧૫૪ એ પગથી ટેવણાક શાસ્ત્રણોનો મુખ્ય ધરો વિદ્યાર્થીઓને બધાવવાનો હોવાનું જણાય છે. અધિકારીઓના નામો પગથી ટેવણાક મેંપાલી શાસ્ત્રણો રાજ્યનવરમા હિચ્છા અધિકાર મલાજતા હોવાનું માન્ય પડે છે ૧૫૫

૩૧૨ ઉદયમુંદરીકથામા જણાવ્યા મુજબ અમાત્ય ૧૬ માટે ચારે ય વર્ષ અધિકાર ધરાવતા. ૧૫૬ એ રીતે સામનતનના મર્વ અધિકાર માટે ચારે ય વર્ષ અધિકારી મળતા હશે. છતાં રાજ્ય પદનો અધિકાર ક્ષત્રિય વર્ણનો ગણાતો. આથી રાજમત્તા પ્રાપ્ત વગ

નાર હજી મળે તે માંનિ કે વર્ણનું હોય પણ મમય સામનતન જતા એ ક્ષત્રિય વર્ણનું જ મળ્યાનું ૧૫૭ આ અનુમાર

અમાત્ય નાત્ય વૈરય મળ્યામેના મૈનમે મનમત્તા પર આવતા ક્ષત્રિય મળ્યાયા હતા તેમજ ગુર્જર નૃપવશના ગાત્રઓ મમય જતા વીર કર્ણના વશજ મળ્યાના હતા ૧૫૮ એવી રીતે નાત્ય-તનના ધણા હિચ્છા અધિકાર પડે પણ મેરે બામે ક્ષત્રિય દુરોના પુત્ર નિમાતા એવું દાનમામનોમા જણાવેલા અધિકારીઓ નામો પેગથી માન્ય પડે છે. ૧૫૯ ઉદયમુંદરીકથામા ગમ્ત મીનાતિમે ઘનુ પતની મેદનીતિના બાગ જતેના અમાત્ય કનમાવતની જગસાંમ નના

તરીકેના અધિકાર ધણી તાર રાજકુના મનધીજીને મોપવાના
આવતો હતો એવું દાનશામનો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે

૩૧૦ કેટલાક સોમરાજના તેમજ શ્રેણીઓના મૈત્રેયોના લોકોના
મૈત્રકોનો મજબૂત આધાર બટાર્ક મૂળ સેનાપતિ હતો તે એણે મોખ

ભૂત મિત્ર ન શ્રેણી એ ચાર પ્રકારના મૈત્રેયોની મદદથી મુ
શુદ્ધતત્ત્વ રાષ્ટ્રમાં જાણતા આપી હતી ૧૯૧ રાજના રક્ષણ અર્થે

જે મૂળ સ્થાયી મૈત્રેય જોડે તેને મૌલ મજૂર કહેતા તે મુદ્ધ
પ્રમંજે ભગતી થતા ભાદ્રની મૈત્રેયને મૂલ મજૂર કહેતા ૧૯૨ બારતી (મૂલ)
મૈત્રિકોના ઉત્પન્ન રહી વાર મટ તરીકે થતો મિત્ર રાજ રાજા મૈત્રેય
મિત્ર મજૂર કહેતા શ્રેણીના મૈત્રેયને શ્રેણી મજૂર કહેતા પ્રાચીન મુદ્ધવિદ્યા
માં મૈત્રેય ચતુરંગ મજૂર પરંતુ મૈત્રેય કાનમાં રથ મ પ્રચલિત રથ
લાગતું નથી સૈનિકોના પ્રકારમાં કન્યાઓને તે અશ્વરોહોનો ખાન
ઉલેખ આવે છે રાજાઓની પ્રસન્નિમાં એમના રાજકર્મને લગતા
જો ઉદ્ધેખ આવે છે તેમાં અરિદગની મજૂરનો નિર્દેશ ધણી વાર

અમ્રાપ્ત્ય અંગે ચારે વર્ણમાંથી ક્ષત્રિયવર્ણની પસંદગી કરે છે એ જાણતમાં એવા
કાંઈક સંદર્ભ કરવામાં આવ્યા છે કે આશયે ઉચ્ચ કોટિના ન હોય તે અર્થ ચિન્તાન
કારણે સંપ્રસિદ્ધ થાય છે વેદરો હૃદયની હીનવૃત્તિને વશ થાય છે તે શુદ્ધો સમય
આગે કનકાયને દાખલો તેવો દ્રોહ દાખલ છે આથી ધ્યાનમાં લેવા લાયક ગુણ
વાળો ક્ષત્રિય સિવાય કોણ મળે? [તદિદ્ધ સપ્રતિ ક કિલ્લ વર્ણવતુષ્ટ્યાદિશુદ્ધ
શ્વતસમિદ્ધપદામિદ્ધવિતોડધિકારેણ। દ્વિજમાનો હિ મજૂરેજસો વદનીવા
પૂજ્યા એવ મન્નિપુરાહિતપદે સ્થાપયિતુમુનિતા ભવતિ નાર્યચિન્તાધિકારેણાત્મન
પ્રહીનન્તે। તૈજસી વૃત્તિમપદાય પાશુપા યકૃપિવાળિજ્યોપજીવિત્તા ચ વિશી
દીનતયા હૃદયટ્ટેરિદાવકશાડપિ ન શ્રેયાન્। શુદ્ધાસ્તુ સમવદર્શિતેનામુના
વ્યભિચારેણ ચ નિવેદિતા ન તાવદર્દ્દતિ। અત કો નૂનમનેક્ષણીયગુણક્ષેત્ર
ક્ષત્રિયાદપર સમ્પ્રાપ્યતે। (૫૮)]

૧૯૧ જુઓ ૬૨૮

૧૯૨ ઇએ ૫ ૪૮, ૫ ૨૦૭

આવે છે. એવી રીતે યુદ્ધવિદ્યા અંગે ધનુર્વેદના અનેક ઉદ્દેશ આવે છે. ને પ્રવી-પુરુષોમાં અમ્બકૌશલ ધરાવનારની ખાસ ગણના થતી. ૧૯૭ આયુર્વેદમાં ધનુષ ને આશુ ઉપરાંત ખડ્ગ નિર્ગિરશાસ્ત્રિ ગણેના એ ઉદ્દેશ આવે છે. પ્રશસ્તિઓમાં કેટલીક વાર યુદ્ધના યોગ્ય સમય તરીકે શરદ ઋતુનો ખામ ઉદ્દેશ આવે છે. ૧૯૪ રક-ધાવાગ(લકઠગી જાવાણી)માંથી દરમાવેલાં દાનશામનેની મિતિઓ શરદ ઉપરાંત વસંત ને ગ્રીષ્મની અને કવચિત્ શિશિરની એ હોવાનું માલુમ પડે છે. આ મંબધમા હેમન ને વર્ષાની મિતિ જોવામાં આવતી નથી એ સ્વાભાવિક છે, કેમકે હડી ને વરસાદને કારણે એ ઋતુઓ યુદ્ધ માટે અનુકૂળ ગણાતી નહિ.

૩૧૩. સુગન્ધ ને જ્ઞાતની પ્રગ વેપારવણ્યતા ધધામાં ધણા પ્રાચીન કાળથી મોખરે રહી હતી. આ નામનાને એણે મૈત્રકકાસ દગમિયાન પાસે ટકાવી રાખી હતી. સુઅન શુઆગ વસર્મા વેપારવણ્ય વિગેની નોંધમાં જણાવે છે કે ત્યાં દૂર દેશાવરની વિગલ ને અમૂલ્ય ચીજો પુષ્કળ પ્રમાણમાં જમા થતી હતી

તરીકેનો અધિકાર ધણી વાર રાજકુલનાં મંમેન્દીજનોને મોંપવામાં આવતો હતો એવું દાનશાંમનો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

૩૧૦. કેટલાક લોકો રાજ્યનાં તેમજ શ્રેણીઓના સૈન્યોમાં જોડાતા. મૈત્રકોનો રાજવંશ સ્થાપનાર ભટાર્ક મૂળ સેનાપતિ હતો ને એણે મૌલ, ભૂત, મિત્ર ને શ્રેણી એ ચાર પ્રકારના સૈન્યોની મદદથી મુ-
ખ્યતંત્ર રાષ્ટ્રમાં ગજસત્તા સ્થાપી હતી ૧૬૨ રાજ્યના રક્ષણ અર્થે
જે મૂળ સ્થાપી સૈન્ય ગ્રહેતુ તેને મૌલ-બલ કહેતા ને મુદ્ધ
પ્રમણે ભગતી થતા બાહુતી સૈન્યને મૂત્ત-બલ કહેતા. ૧૬૦ ભાડતી (શૂત)
સૈનિકનો ઉલ્લેખ ધણી વાર મટ તરીકે થતો. મિત્ર રાજ્યોના સૈન્યને
મિત્ર-બલ કહેતા. શ્રેણીના સૈન્યને ઘેણી-બલ કહેતા. પ્રાચીન મુદ્ધવિષ્ણુ-
માં સૈન્ય ચતુરંગ ગણાતું, પરંતુ મૈત્રક કાવમાં સ્થાપ્ત પ્રચલિત રહ્યું
લાગતું નથી. સૈનિકોના પ્રકારોમાં દસ્ત્યારોહો ને અશ્વારોહોનો ખામ
ઉલ્લેખ આવે છે. રાજ્યોની પ્રશસ્તિમાં એમના પરાક્રમને ભગતા
જે ઉલ્લેખ આવે છે તેમાં અન્નિજાની ગજવટાનો નિર્દેશ ધણી વાર

અમ્રાદ્ય અગે ચારે વર્ણમાથી ક્ષત્રિયવર્ણની પસંદગી કરે છે એ બાબતમાં એવા
કાણુ રત્ન કરવામાં આવ્યા ॥ કે આઠણે ઉચ્ચ કોટિના ન હોય તો અર્થ ચિન્તાને
કારણે સ્ખલિત થાય છે, વૈશ્યો હૃદયની ટીનવૃત્તિને વશ થાય છે ને શત્રો સમય
આવ્યે કનકાયને દાખવ્યો તેવો દ્રોહ દાખવે છે. આથી ધ્યાનમાં લેવા લાયક ગુણ
વાળો ક્ષત્રિય સિવાય કોણુ મળે? [તદિદં સપ્રતિ કઃ કિલ વર્ણવતુષ્ટ્યાદિશુદ્ધ-
શ્વતસમિહપદામિદચિતોઽધિકારેણ । દ્વિજન્માનો હિ વ્રજ્જતેજસો વન્દનીયા-
પૂજ્યા એવ મન્ત્રિપુરોહિતપદે સ્થાપયિતુમુચિતા મવન્તિ નાર્યચિન્તાધિકારેણાત્મન-
પ્રહીયન્તે । તૈજસીં વૃત્તિમપદ્માય ધાનુષાત્યકૃષિવાણિજ્યોપજીવિના ચ વિશાં
હીનતયા હૃદયઘૃતેરિદાવકાશોઽપિ ન ધેયાન્ । શુદ્રાસ્તુ સમવદર્શિતેનામુના
વ્યભિચારેણ ચ નિવેદિતા ન તાવદર્હન્તિ । ભતઃ કો મૂનમવેક્ષણીયગુણક્ષેત્ર
ક્ષત્રિયાદપરં સમ્પ્રાપ્યતે।.....(૫. ૮)]

૧૬૧ જુઓ ૬ ૨૮.

૧૬૨ ધમે, પૃ. ૪૮, ૫ ૨૦૭

તટનો કુદરતી વામ હોવાથી અહીંની પ્રજા પ્રાચીન કાગથી વહાણુ-
 વટામાં પાવન્થી ચર્ધ હતી વતબીપુરના વેપા-વણુજને
 વહાણુરુદ્ધ યગના ઉલ્લેખોમાં દરિયામાર્ગના વેપાસ્વણુજનો ખામ
 મમાવેગ થાય છે નિમ્નવતીની કથામાં વલબીના નાવિક
 પતિ ગદગુપ્તને ધનપતિ કુબેરની માથે સ્પર્ધા કરે તેટલો મંપતિમાન
 જણાયો છે એ સુચક છે ૧૭૨ ભરુકર તો દેનાવ માથેના દરિ
 યાન વેપારની જાગતમાં ભાગનભરતુ મધ્યહ્ન બદલ હતુ આ ઉપગત
 દ્રાગ્ધા, દેવપત્તન, મધુમતી, હત્તવપ્ર, નગરક, ભરુકર ને નવમારિક
 જેવા બીજા કેટલાક દ્રોણુમુખ પણુ વહાણુવટાને વીધે વિકાસ પામ્ય
 વાગે છે. દુનિયાઈ વેપાર કરનાર સાદમિક વેપારીઓ દૂરદૂરના દેશા
 વરનો પ્રનાસ ખેડતા ને મટનીક વાર લા પોતાના મગ્ધાન વમાવતા
 મિંદપુગના રાજપુત્ર વિજય જોઈ મિંદલે પાયમાં વેપારીઓને સ્પર્ધક
 રસતે પોતાની માથે વહાણુમાં હર્ષ નર્મ મિશેનમાં સરથાન વસાવુ
 ને એ હોપને સિંહવહોપનુ નામ આપુ એ ઘટના ૧૭૩ પ્રાગ્-મૈના
 કાયમાં મની અયેલી હોવા છતા હજી ચોક્કસમૂલિમાં તાજી ગ્ધી હતી
 એવુ અનંદાની એક ગ્રુદામાં આપેલા એ પ્રસંગના ચિત્ર પન્થી સૂચિ-
 થાય છે ૧૭૪ 'તકાની તાડી ને ઘોનાનો વર' એ કહેવતમાં પણ આ
 ભાવતું જ પ્રતિનિધિ પડે છે મિશેનની ઈર્ષ રાજકન્યાએ ભરુકરમાં
 શકનિકા વિદાર બધાએ હોવાનો વિવિધતીર્થક્લ્પમાં આવતો ઉલ્લેખ ૧૭૫

ત્યારે સાસુના ત્રામથી કટાણેવી એની પત્ની કીર્તિમેતા આટલે દૂર સુંરીનો ચિકટ પ્રવાસ એટલી પતિ પામે આત્મી પહેામ્યાનો જ્ઞાન આપ્યો છે. ૧૧૭ દ્વડીના દશકુમારચરિતમાં આવતી નિમ્મવતીની કથામાં શુજરાતના વેપારવણજનો જે પ્રમગ આવે છે તે એ કૃતિ મૈત્રક-કાવ દંભિયાન ગ્યાર્ઠ હોર્ઠ ખામ નોધપાત્ર છે ૧૧૮ પતિનું અપ્રીતિ-પાત્ર થયાના દુર્ભાગ્યને લીધે 'નિમ્મવતી' નરીકે વમોવાયેલી રતવતી વલભીપુરના ધનિક નાવિકપતિ શૃદ્ધશક્તી પુત્રી હતી ને એનો પતિ ખમભદ્ર મધુમતી(મહુવા)ના આર્યરાહનો પુત્ર હતો. વળી એમા બન બદ્ર એટલેપુરમાં વેપાર કરી અદળાક દ્રવ્ય કમાયાનો ઉલ્લેખ આવે છે 'અટલી' દેશના વર્ણનમાં શુબન શુઆગ ત્યાંની પ્રજાનો મુખ્ય ધંધા વેપારવણજનો હોવાનો ને ત્યા રતમાએક પુષ્કળ પ્રમાણમાં જમા થતા હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે ૧૧૯ સુગાદના દાનગમતોમાં અનિત ને કક્ક નામે વાણિજ્યેએ વિદાર ગરાગવાનો નિર્દેશ આવે છે ૧૨૦ સુગાદના '૧૨૫ કોમ વેપારવણજ ને વહાણવટાનો ધવો કરતા હતા' એવું શુબન શુઆગની પ્રવામનોધમાં પાત્ર નોધવામાં આવ્યું છે ૧૨૧ ધ્મતત્તિક પ્રદેશેની રૂઝદુપતા તેમજ જમીનમાર્ગ ને જળમાર્ગી મગ નડને લીધે વલભી, મિંદપુર, મધુમતી, દ્વીપ, દેવપત્તન, મિગિનગ, રાગકો, હસ્તવત્ર, નગરક, એટલે, દશપુર, ઝંજૂમર, બરુકમ્બ ને ના-તારિકા જેવાં અનેક નમરોનો વિદાસ થયો જાણાય છે

તટનો કુદરતી લાભ હોવાથી અહીંની પ્રગ્ન પ્રાચીન કાળથી વહાણ-
 વટામાં પાવરથી ચર્ધ હતી. વલભીપુરના વેપારવણજને
 વહાણવટું લગના ઉદ્દેશોમાં દરિયામાર્ગના વેપારવણજનો ખાસ
 મમાવેશ થાય છે. નિમ્બવતીની કયામાં વલભીના નાવિક-
 પતિ ગૃહગુપ્તને ધનપતિ કુબેરની સાથે સ્પર્ધા કરે તેટલો મંપત્તિમાન
 જણાવ્યો છે એ સૂચક છે. ૧૭૨ ભરકચ્છ તો દેશાવર સાથેના દરિ-
 યાઈ વેપારની ખાગતમા ભારતજરનું મરાહર ખંદર હતું આ ઉપરાંત
 દારકા, દેવપત્તન, મધુમતી, હસ્તવપ્ર, નગરક, ભરકચ્છ ને નવસારિકા
 જેવાં બીજાં કેટલાંક દ્રોણુમુખ પશુ વહાણવટાને લીધે વિકાસ પામ્ય
 લાગે છે. દરિયાઈ વેપાર કરનાર સાદસિક વેપારીઓ દૂરદૂરના દેશા
 વરનો પ્રવાસ ખેડતા ને કેટલાંક વાર ત્યા પોતાનાં સંસ્થાન વમાવના
 સિંદપુરના રાજપુત્ર વિજય ગિરે સિંદહે પાંચસો વેપારીઓને સ્પારકને
 રસ્તે પોતાની સાથે વહાણમા લઈ જઈ સિંધોનમાં સંસ્થાન વસાવ્યુ
 ને એ દોપને સિંદહદોપનું નામ આપ્યું એ વટના ૧૭૩ પ્રાગ્-મેત્ર
 કાલમાં ગતી ગયેલી હોવા છતાં હજી લોકસ્મૃતિમાં તાજી રહી હતી
 એવું અનંટાની એક ગ્રુદામાં આપેલા એ પ્રસંગના ચિત્ર પરથી સ્પષ્ટ
 થાય છે. ૧૭૪ 'હંકાની લાડી ને ઘોધાનો વર' એ કહેવતમાં પણ એ
 કાવનું જ પ્રતિબિંબ પડે છે. સિંધોનની કાઈ રાજકન્યાએ ભરકચ્છમ
 શકુનિકા વિહાર બંધાવ્યો હોવાનો વિવિધતીર્થકલ્પમાં આવતો ઉદ્દેશ ૧૭૫

લાટ ને સિંદલ દેશ વચ્ચેના સાંસ્કૃતિક સંબંધ વિશે સીધું પ્રમાણ પડે પાડે છે. હર્ષદેવે રચેલી રત્નાવલીમાં માલવ ને સિંદલ વચ્ચે નિકટ સંબંધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. આ રીતે મુરબટ લાટ ને માલવની પ્રગતને છેક ભારતના દક્ષિણ છેડાની પાસે આવેલા સિંદલદીપ સાથે નિકટ સંબંધ હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. એવી રીતે ભારતની દક્ષિણપૂર્વે આવેલા દિંદીચીન ને હિંદોશિયાના દેશો સાથે પણ એ સમયે ગુજરાતને નિકટ સંબંધ હોવાનું માલૂમ પડે છે. ૧૭૬ દિંદીચીનમાંના કંબોજ મંદ્યાનના વસવાટમાં પશ્ચિમ ભારતના વદાણુવટાનો ઘણો ફાળો મળેલો હોવાનું જણાય છે. ૧૭૭ હિંદોશિયાના જવ(જવા) દ્વીપમાં ગુજરાતના રાજપુત ભૂવિજય સવેલચાલે (રાક) સંવત ૫૨૫(વિ. સં. ૬૬૦)માં મંદ્યાન વસાવ્યું હોવાની જે પ્રણાલિકથા પ્રચલિત છે તેમાં ગુજરાત ને જવા વચ્ચેના મૈત્રકક્ષાલીન સંબંધની સ્મૃતિ સચવાઈ રહી હોય છે. ૧૭૮ આ કથામાં જણાવ્યું છે કે એ રાજપુત પોતાની સાથે પાંચ હજાર માણસ લઈ ગયો હતો, જેમાં ખેડૂતો કારીગરો સૈનિકો વૈદો લેખકો વગેરે અનેક વર્ગોનો સમાવેશ થતો હતો અને આગળ જતાં એણે વળી બીજા એ હજાર માણસ તેડાવ્યા હતા, જેમાં પથરકામ ને ધાતુકામ કરનાર કારીગરો પણ હતા. આ કથામાં ગુજરાતના રાજપુત્રે જવામાં વસાવેલા આ મંદ્યાનનું નામ 'ગુજરાત' પડ્યું હોવાનો નિર્દેશ આવે છે એ પરથી એમાં આવતો ગુજરાતનો ઉલ્લેખ આજુની ઉત્તરે આવેલા એ કાલના ગુર્જર દેશને લગતો જણાય છે. આથી વિ. સં. ૬૬૦માં અહીંથી દેશાંતર જઈ જવામાં મંદ્યાન વસાવનાર રાજપુત ભૂવિજય મૈત્રક રાજ્યના ?

વંશમાં થયો હતો એની તપાસ કરવાની જાગ્રી જરૂર રહેતી નથી. જીવનને લગતી કથાઓ ને કહેવતો ગુજરાતની જેમ મારવાડના લોક-સાહિત્યમાં પણ જળવાઈ રહી છે એ હકીકત આ મંભવનું સમર્થન કરે છે. ૧૭૫ છતાં મારવાડના એ લોકો જીવા જીવા માટે મુશ્કેલી કે ક્ષાત્રને કિનારેથી નીકળ્યા દશે અને એમાં ત્યાના વેપારીઓ ને કારીગરોનો યે સમાવેશ થયો દશે એ સ્વભાગ નિમિત્ત છે. ૧૮૦ જીવાનાં ગોરોબુદ્ધર જેવાં કેટલાંક સ્વયં દેવાસય ત્યાં ગુજરાતના એ કારીગરોએ એ મગથે બાંધ્યાં મનાય છે. એમાં કોતરેલી વડાણની આકૃતિઓ આશુ-દેસવાડના મંદિરમાં કોતરેલી વડાણની આકૃતિઓને મળતી આવે છે ને એ વડાણોમાં બેઠેલા માણસોની વેશભૂષા-ખાસ કરીને એમાંની પાંતડી-રૂપરૂપ: ગુજરાત-મારવાડની હોવાનું જણાઈ આવે છે. ૧૮૧ વળી જીવામાં રામાવળની જે મુખ્ય વાચના મળી છે તેનું કથાનક વનમીના મદિકામ્ય(રાવળવધ)માં આપેલા કથાનક સાથે ધણું સામ્ય ધરાવે છે. ૧૮૨ મૈત્રકકાશ હગ્મિયાન વિકાસ પામેલા જીવા માથેના આ સાદસિક મંબંધને સંગતી કહેવત આપણે ત્યાં હજી જળવાઈ રહી છે— ‘જે જામ જાવે, તે પાછો ના’વે; ને આવે, તે પગિયાનાં પરિયા આવે, એટલું ધન કાવે.’ જીવાની જેમ મુમાત્રા બાલી ને બોર્નિયો જેવા બીજા ટાપુઓમાં પણ આ જ પ્રકારની મંરકૃતિ તેમજ શિલ્પકલા દેખા દે છે એ પરથી ગુજરાતના વડાણવડાની હિલચાલ સમય કિંદે-શિયામાં પ્રસરી હોવાનું માણૂંમ પડે છે. આ રીતે મૈત્રકકાશીન ગુજરાતના વેપારીઓ હેંક દરિયા પારના દેશો સાથે વેપાર ખેડતા હતા, એટલું જ નહિ, કેટલીક વાર ત્યાં ભારતીય મરથાનોના વસવાટમાં તેમજ

૧૭૫ સદર, પૃ. ૧૧

૧૮૦ બોર્નિ, સદર, પૃ. ૪૬૮

૧૮૧ રાનમણિરાવ, સદર, પૃ. ૧૧

૧૮૨ જર્નલ બોર્નિ થી મેટર ઇન્ડિયા સોસાયટી, પૃ. ૩, પૃ. ૧૧૩થી

વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો આપતા હતા.

૩૧૫. દાનશાસ્ત્રનોમાં આપેલી જૂનિદાનની વિગતો પરથી આવક-
ના કાયમી સાધન તરીકે ખેતીવાડીની જમીન કેટલી યથા મહત્વની
ગણાતી હતી એનો મ્યોટ ખ્યાલ આવે છે. દાનમાં અપાતા
ખેતીવાડી ક્ષેત્રનો વિસ્તાર મોટે ભાગે ૧૦૦ પાદાવર્તનો ને કેટલીક વાર
૫૦ કે ૧૨૦ પાદાવર્તનો હોય છે. કાર્ક વાર ૧૨૦ પાદાવર્તથી
થે મોટાં ક્ષેત્રનું દાન દેવાતું ત્યારે એનો વિસ્તાર સામાન્યતઃ ૨૦૦
કે ૩૦૦ પાદાવર્ત સુધીનો ને ક્વચિત્ ૭૦૦ પાદાવર્તનો જણાય છે.
એવી રીતે નાનાં ક્ષેત્રોમાં ૧૦૦ થી ૫૦ પાદાવર્ત સુધીનાં ક્ષેત્રોનું
તેમજ ૫૦ થી ૫ પાદાવર્ત સુધીના નાના ખંડોનું દાન દેવાતું. ૧૮૩
ક્ષેત્રની સાથે ફવાની જેમ ધણી વાર વાવનું દાન દેવાતું. વાવનો વિસ્તાર
મોટે ભાગે ૧૨ ૧૬ કે ૨૦ પાદાવર્તનો હોવાનું માલુમ પડે છે. ૧૮૪
ક્ષેત્ર (ખેતર) કે કેદાર (ક્યારડું) કેટલીક વાર એના આવિકના નામે
ને કેટલીક વાર એના મુખ્ય દક્ષને નામે ઓળખાતું; જેમકે મંદ્રક્ષેત્ર,
દેવીક્ષેત્ર, સિદ્ધક્ષેત્ર, સમિકેદાર, કાવિદ્ધિક ક્ષેત્ર. ૧૮૫ એવી રીતે વાવ
પણ અનેકવિધ નામે ઓળખાતી; જેમકે શ્રાવકવાપી, મહાવાપી, પિપ્પલ-
વાપી, શિરીપવાપી, ખળ્લુરીવાપી, નિમ્બવાપી, યમલવાપી, શૃદ્ધ-
વાપી. ૧૮૬ દાનશાસ્ત્રનોમાં ખેતરોની ગણતમાં સામાન્યતઃ એનાં રધાન
માપ સીમા ઇલાહિની વિગત આપવામાં આવે છે ને કેટલીક વાર
એના માલિકનો કે ખેડૂનો થે ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે, પરંતુ એ
મમથે ખેતરોમાં કઈ કઈ જાનના પાક તૈયાર થતા હતા એની ધણી
જાણી માહિતી મળી આવે છે. ખેટક તથા લારુકચ્છ વિષયની જૂનિને
લગતાં દાનશાસ્ત્રનોમાં ક્યારડાંનો ખાસ ઉલ્લેખ આવે છે ને એ ક્યાર-

અનુ માપ પણ એમા વસાતી ડાંગેના માપ પ-થી મળવામા આવતુ ૧૮૭
એ પરથી આ પ્રદેશમા ડાંગેનો પાક યથો થતો હોવાનુ માન્ય પડે
છે માનવ દેશની જમીન ધર્ડના ગિરાણુ પાક માં ખામ અનુકુળ
હોવાનો ઉલ્લેખ યુગ્મન નુઆગની નોંધમા આવે છે ૧૮૮ આ ગીતે
એ સમયે મોરાપટ્ટમા તથા ઉત્તર ગુજરાતમા ખામ પાક માનો થતો
હતો એની માહિતી મળતી નથી જુલાયુર્દેદી નિધાનો ઉલ્લેખ ચોમક
કયાઓમા આવે છે મૃદત્તમહિતામા પણ એનો એક અધ્યાય આપ
વામા આ-યો છે દાનસામનોમા જણાવેની ક્ષેત્રોની મીમાઓમા વટ
(વડ), અંકારન (અંકારન), શાક (સાગ), ખાંડ (ખાંડ), મરચી (મોરચી),
મરચી (શીમળા) વગેરે જુદોનો ઉલ્લેખ આવે છે ૧૮૯ દાનસામનોમા
જણાવેના મધળાઓ પરથી આ ઉપરાંત આમ (આમો), ઉડુર (ઉડુર),
(ઉમરડો), કદમ, શિરીષ, કવિક્કિ (કોરી), ખજુરી (ખજૂરી), જખુ
(જામુડો), નિંમ (લીમડો), પલાશ (ખાખરો), પિપ્પન (પીપરો), ગિંદ
(ગીંદી), વશ (વામ), સમી (અમડી) વગેરે જીવન અનેક જુદોનુ સૂચન
થાય ■ પૂર્તકાર્યોમા આગમ (મગીયા) બાધવાનો સમાવેશ થતો ૧૯૦
એક દાનસામનોમા ત્રણ ક્ષેત્ર, એ વાપી ને ચાર કૂચની માથે એક
પુષ્પવાટિકાના દાનનો ઉલ્લેખ આવે છે ૧૯૧ મૃદસ્થનો સામાન્ય અર્થ
ધાવતા કુટુંબી મજનો પ્રયોગ એ સમયે ખેડૂતના વિશિષ્ટ અર્થમા
થતો હતો

૩૧૬ પેતીવાડીની સાથે પશુપાનનની પ્રગતિ મળાયેની હોય
છે આ ઉપરાંત યુદ્ધોપયોગી પશુઓ પાળવામા આવતા વરાહમિહિરે

૧૮૭ પરિશિષ્ટ ૪

૧૮૮ જીવ સંદર્ ૫ ૨૬૦

૧૮૮ પરિશિષ્ટ ૪

૧૬૦ જુઓ ૫ ૨૨૫, થા ૧ ૩૭

૧૮૧ પરિશિષ્ટ ૪, નેખ ૩૫

બૃહત્સંહિતામાં ગાય વૃષભ ને શ્વાનનાં, કુકુટ ને કૂમંત્રાં
પશુપાલન તથા અન્ન અશ્વ ને દગ્ધીનાં શુભાશુભ લક્ષણ ગણાવ્યા
છે. ચોમઠ કલાઓની યાદીમાં મેષ (ધેટ્રાં), કુકુર
(કૂકડા), લાવ (લાવરી) વગેરેની માહમારી કરવાની તેમજ શુક-
(પોપટ)-સારિકા(મેના)ને પડતા શોખવવાની કલાનો સમાવેશ થાય
છે એ પણ અહીં નોંધપાત્ર છે. દાનશામનોમાં આવતાં પ્રશસ્તિપદોમાં
ગજ મિલ્લ અશ્વ વૃષભ હરણ વગેરેનો ઉલ્લેખ આવે છે. વળી એમાં
આવતા વિશેષ નામોમાં મિલ્લ દસ્તી(હાથી) ગો(માય-નૃપજ) ઉદ્ધ
(હિંટ) વરાહ(કુછગ) કુકુટ(કૂકડો) ભમ્ભગ(ભમરો) વગેરેનો સમા-
વેશ થાય છે. ગજમુદ્રાના લાંછનમાં વૃષભ મત્સ્ય વગેરેની આકૃતિ
દેખા દે છે. આમાંનાં કેટલાક પ્રાણીઓ શિકાર ને આહારનો કામમાં
આવતાં. મિલ્લ તો હજી સૌરાષ્ટ્રમાં વસે છે. હાથીની વસ્તી ગુજરાતમાં
હાલ જણાતી નથી, પરંતુ રાજપીપળા ને હોટાઉદેપુરનાં જંગલોમાં
હાથી છેક સતતગ્રામી સદી સુધી નજરે પડતા હતા.

૩૧૭. મૈત્રકકાલીન ગુજરાતના હુબરો વિશે સાહિત્યિક સામગ્રી તેમ
જ પુરાતન અવશેષોની મામત્રી ધમ્પી ઓછી છે. દાનશામનોમાં
વર્ધકિ(સુથાગ) તથા કુમારનો ઉલ્લેખ આવે છે. ૧૯૨ ચોસઠ
હુબરો કલાઓની યાદીમાં તક્ષણકલા(સુધારી હુબર)નો ઉલ્લેખ આવે
છે. બૃહત્સંહિતામાં આ વિષય નિરૂપવામાં આવ્યો નથી,
નહિતો એ વિશે કંઈ વિગતવાર માહિતી મળત. મૈત્રકકાલ જોવા
પ્રાચીન કાલના પુરાતન અવશેષોમાં કાઢતી કૃતિઓના નમૂના મેળવે
રહ્યા હોવાનો એ મંભવ નથી, પરંતુ એમાં માટી કે ધાતુનાં સમન
આસન વાકન ઇત્યાદિને લગતી કૃતિઓના નાના નમૂના નીકળે એવો
મંભવ ખરો. કુમારકામના હુબરનો ઉલ્લેખ ચોસઠ કલાઓમાં આવેલો

નથી તેમ એનું નિરૂપણ બૃહત્સંહિતામાં પણ કરાયું નથી. પરંતુ વલ્લભી-
પુરનાં ખંડેરોમાંથી મળતા માટીનાં વાસણો પરથી એ કાતના આ
હુનર વિશે કંઈ ખ્યાલ આવે છે. એમાં મોટાં વામણ મોટા ભાગે
ખંડિત હોય છે. નાનાં વામણોમાં કોડિયાં મંખ્યાગ્રંથ મળે છે, જે
દીવા ઉપરાંત કાંકણના કામમાં આવતાં દરે. છટાં પડી ગયેલાં નાળ-
ચાંની મંખ્યા પરથી નાળચાવાળાં વાસણો ફીક પ્રચલિત લાગે છે.
સાત્તં વાસણોમાં કોડિયા ઉપરાંત લોટાં, બોટવા, ધડા વગેરે ધણા
ઘાટ નજરે પડે છે. આ વાસણ સારી રીતે પકવેલાં હોય છે. એની
બદારની સપાટી લાલ રંગની ને પોલિશ કરેલી હોય છે ને એના
પર કેટલીક વાર કાળા રંગના પટ્ટા કે ફૂલવેલ વગેરેની ભાત ચીત-
રેલ જણાય છે. ૧૯૩ આ પ્રકારનાં માટીના વામણ શુભગન સૌરાષ્ટ્રનાં
અનેક પ્રાચીન સ્થળોએ મળે છે ને એ પ્રકાર અહીં છેક ક્ષત્રપકાલથી
પ્રચલિત હતો. ૧૯૪ વલ્લભીપુરનાં તેમજ અન્ય અમકાલીન નગરોનાં
ખંડેરોનું બ્યવરિધન બોદકામ કરવામાં આવે તો, મૈત્રકકાલનાં
માટીનાં વાસણોના વિવિધ ઘાટ તેમ જ ચિત્રામણના પ્રકારો વિશે
પદ્ધતિસર માહિતી મળે એમ છે. પથ્થરકામના હુનર વિશે પણ ખામ
માહિત્તિયક સામગ્રી ઉપલબ્ધ નથી. ચોસક કલાઓની યાદીમાં મણિના
આકર(ખાણ)ને લગતો નેમજ રત્નની પરીક્ષાને લગતો ઉલ્લેખ આવે છે.
રત્નપરીક્ષામાં એના રંગનું જ્ઞાન ધણું મહત્ત્વ ધરાવે છે ને આથી એની સાથે
મણિગગના જ્ઞાનનોયે નિર્દેશ આવે છે. આ નિર્દેશમાં કૃત્રિમ પથ્થરોને
કીમતી મણિના રંગ આપવાના હુનરનોયે સમાવેશ થતો જણાય છે.
બૃહત્સંહિતામાં વજ્જ (હીરો), મુક્તા (મોતી), પદ્મરાગ ઇત્યાદિ રત્નોને

૧૯૩ આ માહિતી વલ્લભીપુરના સ્થાનિક સંગ્રહસ્થાનમાં તેમજ મુંબઈના ઇન્ડિ-
યન હિસ્ટોરિકલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના સંગ્રહસ્થાનમાં સધરેલા અવરોધો પરથી
મળી છે.

૧૯૪ સુબ્બારાવ, જરોડા શુધી એજ્ઞ, પૃ. ૫૬-૬૪

મૂલવવાની વિમતો આપી છે વસબીપુરનાં ખંડેરામાં પદ્મવેલી મારીના તેમજ જુદીજુદી જાતના કીમતી પથ્થરોના મણકાઓનાં ધણાં નંગ મળ્યા આવે છે. એમાં અનેક પ્રકારના અકીક ને રક્ષટિકના મણકા તેમજ નગ નજરે પડે છે. આ નંગ પર વૃષભ ને ગરુડ જેવાં લાંછનોની બારીક આકૃતિ કોતરેલી હોય છે, જેમાં મણિકારની દુનરકળા દીપી જોડે છે. વસબી-બગની વાતમાં કાઠૂ રોહની રત્નજડિત કાંસકીર્તિ રાજકુંવરીને ય મોઢાવે એવી અદ્ભુત કારીગરીનો ઉલ્લેખ આવે છે. કેટલાક મણકા પોલિશ કર્યા વગરના, કેટલાક મણકા કાણું પાડ્યા વગરના તો કેટલાક ધડવામાં ચે અધૂરા રહી ગયેલા હોય છે એ પરથી એનો દુનર અહીં આસતો હોવાની ખાતરી થાય છે. ૧૯૫ મધ્યયુગમાં આ દુનર ખંભાતમાં ઘણો ખીલ્યો હતો એ પરથી મૈત્રકકાલ દરમિયાન

સૂચિત થાય છે. દાનસાસનોમાં કટક વસય કુંડલ ઇત્યાદિ અલંકારોનો ઉલ્લેખ આવે છે ને સિંધો તથા ચિત્રોમાં યે કંદાર, કુંડલ, વસય, નૂપુર ઇત્યાદિ વિવિધ આભૂષણ નગરે પડે છે. ૧૯૬ મૈત્રકકાલીન નગરોના જોદકામમા સ્વર્ણકાર(મોની)ની દુનરકલાના આવા નમૂના તેમજ સોલકાર(લુહાર) ને કાચકાર(કંચારા)ની દુનરકલા વ્યક્ત કરના સોખંડ તાંબા ને કાંસાનાં ઓળરો ને દધિપારોના તથા આંદી ને તાંબાનાં વામણોના નમૂના નીકળશે ત્યારે ધાતુવિદ્યાને લગતી એ દુનરકલાઓનો મજોટ ખ્યાલ આવશે. એવી રીતે એમાં કાપડના અવશેષ મળી આવે તો એના વિવિધ પદાર્થોનો ને એના પ્રકારોનો ખ્યાલ આવે. ચોમક કલાઓની યાત્રીમાં કાપડને લગતી દુનરકલાઓમાં નર્દુકર્મ (તકલી-કામ-કાંતણ)નો, પટ્ટિકાવાન(કાપડવણાટ)નો ને મુચ્છીકર્મ(મોચકામ) અર્થાત્ સ્થૂતિકર્મ(મીચણકામ)નો ઉલ્લેખ આવે છે. આ ઉપગત વેતવાન-(નેનગૂંથણ)નો યે નિર્દેશ આવે છે. જૂદતર્મદિતામાં કપાંસ(કપામ)નો તેમજ તન્તુવાય(વણકર)નો ઉલ્લેખ કરેલા છે. તન્તુ ને પટ્ટમાં રેગમના તાંબા ને રેગમા પટોળાંનો ખનિ રહેલો હોવા મંભવે છે. મૈત્રકકાલીન મૂર્તિઓની દેહભૂષામાં ગડીદાર મેરોવાળા નિવસન(નીચલા વસ્ત્ર)નું ફીક રેખાંકન કરેલું જોવામા આવે છે. જૂદતર્મદિતામાં ગરક(ધાત્રી)નો ઉલ્લેખ આવે છે ને દાનસાસનોમાં નાપિત(દગ્ધ)નો નિર્દેશ આવે છે. ૧૯૭ ચોસક કલાઓની યાત્રીમાં જળાવેલી યત્રમાનુકા કલામા ગ્ધ, મકટ, નૌકા, જળયંત્ર આદિ યંત્રોને લગતી દુનરકલા અભિપ્રેત છે. આ રીતે મૈત્રકકાલીના અનેક દુનરોજગારોનો ઓછોવતો ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ છે.

૩૧૮. રાજકુચો ને ધનિકકુચોમા મેવા કરતા પરિચારકોને દેહભૂષા તેમજ ગદભૂષાને લગતી અનેક કલાઓમા કુશળ થવું પડતું. ચોસક

આતપત્ર (૭૩) ને પાઠપીકનો થે ઉલ્લેખ આવે છે. આ ઉપરાંત સ્ત્રીના મુખને રંજિત કરવાની ક્રિયાનો ૨૦૧ તેમજ એવા મુખને અશુકથી અવગુંહિત કરવાના રિવાજનો થે ૨૦૨ નિર્દેશ મળે છે. દેદમૂખને લગતા ઉલ્લેખ મૈત્રકકાલીન ગુણગતતા સાહિત્યમાં જવલ્લે જ મળે છે, પરંતુ મમકાલીન ભારતીય સાહિત્યમાં એને લગતા અનેક ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ છે. ૨૦૩ એમાં આ વિષયના દુકૃષ્ટ, અધરવામ્, ઉત્તમીય, કમ્યુક, કૂપાંસક, ચોલક, આરઠાદનક, અશુક, વેણી, અગનાગ, દર્પણ, વેષ્ટન, કિરીટ, કણ્ય પૂર, મુક્તાવલી, મેખલા, વલય, નૂપુર ઇત્યાદિ અનેક મૂળ શબ્દ જાણવા મળે છે, પરંતુ આ પ્રદેશમાં વલ્લ કેમ ને અલકાગેથી થતી દેદમૂખાના પ્રકારોનો પ્રત્યક્ષ પશ્ચિમ મમકાલીન શિક્ષો ને ચિત્રો પૃથ્વી ધાય છે, જેમાં દેવો, મહાત્માઓ, રાગઓ, વાદકો, મૈનિકો વગેરે અમુક વર્ગોના મનુષ્યો જ નિરૂપાયા છે. ૨૦૪ શિક્ષો ને ચિત્રોના નિરીક્ષણ પૃથ્વી એ કાવતા સામાન્ય પહેરવેશ વિશે યથાર્થ અનુમાન કરી શકાય તો એવું માલૂમ પડે છે કે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ માગાન્ય રીતે કટિની નીચેના ભાગમાં વાંધું અધગ્વચ્છ (કે નિવમન) પડેગનાં એના ઉપલા ભાગ પર નીચી તેમજ કટિસૂત્ર કે મેખલા માધના, આગમ વચલા ભાગમાં નીચીની ગાઢ વાળતા, એમાંથી એક છેડો છૂટી પાદપીની જેમ વચ્ચે દરિયાર્ધ મેખલાના આકારે મીમે બટકતો નખતા, બીજા છેડાને ડાબા પાખા પરથી ગીધો અથવા પાગળથી જગણા પાસા બણી ચર્ધને આગળથી ડાબી જાળ લાવીને નીચીખમમાં ખોમી દેતા કા તો ડાબા હાથમાં પકડી રાખતા, વલ્લનો નીચલો છેડો ઘૂટણ નીચે લગભગ ઘૂંટી સુધી પહોંચાડતા ને વચ્ચેથી મને છેડે કઠોડો.

૨૦૧ જુઓ પૃ ૧૪૯, પા દી. ૭૭.

૨૦૨ જુઓ પૃ. ૨૮૮, પા દી ૧૫૪

૨૦૩ જુઓ સાલેતોર, લાઈફ, પૃ ૪૦૧-૨.

૨૦૪ જુઓ ૧ ૩૩૫-૩૪૪.

સમાવર્તાં ગાથના ચિત્રોમાં આવન્ન પર આડા રેમજેરગી પટો જોવામાં આવે છે. કાર્પ વાર અને જાસે દર્શિયજીથી જરા કાંચું ગરે નેપુ દ્રુક વન્ન જોવામાં આવે છે. કટિની ઉપગ્નો ભાગ તથા માળમા-જીઓ સુધાં-મુદયો રાખતાં. ગાથના ચિત્રોમાં નનોર તેમજ મૈનિરોના ફેદ પર આખી ગાયના કચુક જોવામાં આવે છે. આ કંચુક ગધ ગજાના, ધૃટાણ સુધી સામા, ગ્ગીન ને જુદા ગ્ગીની ભાતવાળા હોય છે માધુઓ કટિ ઉપગ્ના અગ પર ઉપચીત દમે ઉતરીય વન્ન ધાગ્જુ કરતા. જીઓ કેટલીક વાર પોતાના ઉત્તરંગ પર કંચુક ધારણ કરતી, પરંતુ એ દમેશા આવચ્ચક ગજાતુ નહિ. આ કંચુક રગીન ને ખાન-વાળા હોય છે, એની ગાયો દ્રુક હોય છે ને ઉપવા ભાગમાં કાંતો ખુદ્ધા ગજાના કે કાંતો ગધ ગજાના હોય છે. (જુઓ પૃ. ૨૨.) કોર્ વાર જી પોતાના ઉત્તરંગ પર ઉતરીય અંશુક ધાગ્જુ કરતા ને એ એને આવચુંકન માટે ખામ અનુદાળ વાગે છે. રાજનીઓ મોટા મુજાબિન મુકદ પડેન્તા, મામાન્ય જનો વેજન(પાંચડી) ધાગ્જુ કરતા ને અમુક માળુઓ આખું માધુ દંકાય એવી ટોપી ને પડેન્તા.

૩૨૦. ગિલ્પો ને ચિત્રોમાં ધણી વાર શિ- પર કિંગીટ કે વેજન ધારણ કરેલુ હોઈને એની કેશભૂષા નષ્ટ જોવા મળતી નથી. કેટલીક વાર કેવળ એમાથી સટકતા ચૂથેવાં ઘટિયા દેખા દે છે. ગીર્વાદિય ૩ જની પ્રાન્નિમા રુચિર ચૂડામણ્ડનનો નિર્દેશ આવે છે. ૨૦૫ ફેટવાક જી પુરગોના શિર ખુદ્ધાં હોય છે એના પગથી કેશભૂષાના બેત્રજ મુખ્ય પ્રકાર જોવામાં આવે છે. ગાથનાં ચિત્રોમાં બિહુઓના તેમજ ફેટલાક ગૃહસ્થોના ગિર પર દૂંકાદૂક વાળ નજરે પડે છે. બગવાન ખુદ્ધના ગિર પર નાનાંનાનાં જુવણ દેખા દે છે. ગાથનાં ચિત્રોમાં ફેટવાક પુરગોનાં ગિર પર વાળા વાળનાં ચૂથેલા દૂંકાં ઘટિયા ગારે

આજ સદકતા દેખાય છે સ્ત્રીઓની કેશશૂષમા સામાન્ય રીતે પાઠર્થ અમોઝા વાગેતો જણાય છે ને એના પર ફૂલની વેચી બાધી હોય છે ટોર્ષ વાન પુરુની જેમ સ્ત્રીના લગાટ પર ટૂંકા લટિયા લટકતા દેખાય છે ને કેટલીક વાર એને મદલે પ્રેશમધની પટ્ટી બાધેલી જણાય છે ટોર્ષ વાન અમોઝા પરથી પણ નાગી પત્ની વટકતી દેખાય છે શિશ્યોમા ટ્રીક વાર કેશશૂય ને જટામધના ત્રિવિધ સ્થિર પ્રગોય જોવામા આવે છે મૂઝ ને દાઢી જવદને જ નજરે પડે છે ક્રુવમેત ૩ ના પ્રશસ્તિમા સ્ત્રીના પ્રસાધનો ગર્ભિત ઉદરેખ આવે છે, ૨૦૧ મૈત્રકાનીન ગુજરાતની સાહિત્યિક કે કનાવિષયક સામગ્રીમા એનો ટોર્ષ પ્રમેગ ઉપનબ્ધ નથી, પરંતુ સમકાલીન સાહિત્યમા તેમજ ચિત્ર કૃતિઓમા અન્યત્ર એના અનેક પ્રસંગ મળીયા મળે છે દાનશામનોમા રાજના અનેક દેહશૂષોના ઉપેખ આવે છે એ ઉપરાંત શિષ્યો ને ચિત્રોમા પણ અનેક પ્રકારના આશૂષ વ નજરે પડે છે, જેમકે ચૂડામણિ કુકન, એકાવતી, મુક્તાવતી, રત્નાવલી હાર, કેયર, વલય, કટક, કકળુ મેખના, નપુઝ ઇત્યાદિ દેહશૂષાનુ સમગ્ર અવતોક્ત કન્તા ઉત્તરામા પર તો એમ્દરે વજ્ર કરતા કેશશૂષન ને આશૂષોનુ જ વિશેષ મહત્ત્વ નજરે પડે ॥

૩૨૧ મૈત્રકાલીન સાહિત્યની વિપુલ મામગ્રી ઉપનમ્બ નહિહોવા થી ગુજરાતના સોડોના એ કાવના ખાનપાન વિશે વચ્ચી એકી માહિતી મળે છે એટલે માનવ ને ભરુકચ્છ વિષયને લગતાં ભૂમિ ખાનપાન દાનના સામનોમા મુખ્ય ઉપેખ પ્રાહિ(ગમગ)નો આવે છે ૨૦૭ માનવ દેશના વર્ણનમા લુચ્ચન શુચાગ વર્ણના શિયાળુ પાકનો તેમજ ગર્ભની ચાનકીના આહારનો નિર્દેશ કરે

છે. ૨૦૮ દાનશાસનોના ઉલ્લેખો પરથી એર, ફરી, ઉમરડાં, કાંઠાં, ખમ્બર, જંબુ વગેરે ક્ષેત્રોનું સ્થાન થાય છે. ૨૦૯ સમકાલીન દશકુમારચરિત્રમાં અપેક્ષા ગોમિની-વૃત્તાન્તમાં કામર(શાસિ)ને ભરડી એમાંથી નીકળતા ચોખાને છડી ઝાટકી ધોઈ રાંધીને એના એકામળમાં મસાલો(ઉપદંશ) નાખીને ઘી ને દહીં સાથે એમાંથી કેતું રવાડું ભોજન બનાવી શકાય એનું તાદૃશ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૨૧૦ એ અહીં નોંધપાત્ર છે. કાલિદાસ ને ગાણની કૃતિઓમાં તેમજ સુઅન શુઆંગની પ્રવાસનોંધમાં એ કાલ દરમિયાન ભારતમાં માંસ મચ્છી ને મદિરાનાં ખાનપાન પ્રચલિત હોવાના ઉલ્લેખ આવે છે. ૨૧૧ પરંતુ એ પરથી એ ખાનપાન ભારતના સર્વ પ્રદેશોમાં ખાસ કરીને આ પ્રદેશમાં, પ્રચલિત હોવાનું અનુમાન તારવવું અશક્ય છે. માલવની નોંધમાં મહારાજ શક્તિસિંહનું ચરિત્ર આવેખતા સુઅન શુઆંગ જણાવે છે કે એમણે એમના જીવનભરમાં કોઈ પ્રાણી ને ઈર્ષ્ય કરી નહોતી, એટલું જ નહિ, પોતાના હાથીઓ ને ઘોડાઓને પણ જીવજંતુની હિંમા ન થાય એ હેતુથી માણેલું પાણી પાવાને આગ્રહ રાખ્યો હતો. ૨૧૨ હ-લિંગ તે માણેલા પાણીમાંથી નીકળતાં જીવજંતુઓને પાગ પાણીમાં નાખી જીવતાં રાખવાનો રિવાજ પણ વર્ણવે છે. ૨૧૩ આથી બૌદ્ધ ધર્મની પ્રજા અમર ધરાવતા આ પ્રદેશમાં એ સમયે પણ હાલની જેમ બદ્ધ ભોક્ષા માંસમચ્છીનું ભક્ષણ નહિ કરતા હોય એ તદ્દન મંભવિત છે. આ ખાનપાનમાં જૈન ધર્મના અદિસા-પ્રચારે પણ પ્રજા અમર કરી હતી.

૩૨૨. યુગ્મન શુઆંમની પ્રવાસનોંધ પરથી મૈત્રકકાલીન યુગ-
રાતના રાગઓની ધાર્મિકતાનું તેમજ અગ્રજનોની વિદ્યા, મંત્રકારિતા
ને સમૃદ્ધિનું દર્શન થાય છે. ૨૧૪ માત્ર બરુકચ્છ ને
સમાજ-દર્શન સુગપ્દ સિવાય બીજા બધા પ્રદેશોની પ્રજામાં સારી
મનોદૃષ્ટિ તેમજ રીતમાત્ર હોવાનું પણ એણે નોંધ્યું
છે. દાનગ્રાસનો પરથી રાગઓની ધાર્મિકતા, દાનશીલતા, સમૃદ્ધિ,
ચરતા ને સદ્દૃષ્ટિની ઊંચી હાથ પડે છે. ગાધના ચિત્રોમાં બ્યાનંદ-
ઉત્સવના દરમ્મ જોવા મળે છે તેમ કવચિત્ મોર્ષ વ્યક્તિની કચ્છ
કથનીનું જે દર્શન થાય છે. આવે એક પ્રમંથ સમકાલીન દશકુમાર-
ચરિતમાં આપેલા નિમ્બવતી-જ્ઞતાન્તમાં નિરૂપવામાં આવ્યો છે. ૨૧૫
આ કથા સુરાષ્ટ્ર ને ખેટકને લગતી હોઈ અહીં ખાસ ઉલ્લેખનીય
છે. ૨૧૬ એ કથાના પ્રમંથો પરથી નીચે પ્રમાણેની હકીકત જાણવા
મળે છે: વલ્લભીપુરનો નાવિકપતિ શુદ્ધપ્ત ધણી વિપુલ સમૃદ્ધિ ધરાવ
તો હતો. એની પુત્રીને વિવાહ મધુમતીના સાર્યવાહ-પુત્ર બલભા
સાથે કરવામાં આવ્યો હતો. સુરતસુખના પ્રથમ પ્રમંથે એકાએક
અંતરાય પામતાં પતિને નવવધૂ પર એવો દ્રેષ જપળ્યો કે એણે એ
મમૂળગી તરછોડી દીધી. પતિથી તરછોડાયેલી આ દુર્ભાગી નારીનું
નામ ‘ગનવતી’ હોવા છતાં મ્બજનો પણ એને ‘નિમ્બવતી’ કહી
અવગણતા. આ દૌર્ભાગ્યથી એ નારી ભારે મંતાપ પામતી ને કવ
ચિત્ આત્મહત્યાનો જે વિચાર કરતી. એણે પોતાની આ કરણ્ય કથની
એક ૭૬ પ્રવાજિકા સમક્ષ વ્યક્ત કરી ને પોતાને એ દુઃખમાંથી

૨૧૩ લક્ષ્મણ, ઇલિસન, પૃ. ૩૦-૩૩

૨૧૪ બીલ, સપ્ત, પૃ. ૨૫૦-૬૬

૨૧૫ ઉચ્છ્વાસ ૬

૨૧૬ વિશેષ વિગતો માટે જુઓ સહેસ, દીપોત્સવી અક, સ ૨૦૧૦માં દરિમસાદ
શાસ્ત્રી, વલ્લભીની ચાર્તાઓ, પૃ. ૨૬૩-૬૪.

હિમાલયને એની મદદ માગી. ત્યક્તાની દયામાથી બિગરવાનો હિપાય કોઈ પણ પ્રકારે પતિની પ્રીતિ પુનઃપ્રાપ્ત કરવાનો જ મનાતો, કેમકે કુલત્રીઓનો પતિ જ મૌલાઅદેવ ગણાતો ૨૧૭ આ કાર્ય મિલક કરવા અગે રતનવતીએ એક અદ્ભુત યુક્તિ ગ્ધી ને એ પાર પાડવામા પ્રયાજિકાએ એને પૂરી મદદ કરી પોતાના તરફના પૂર્વમદને દૂર કરવો મુશ્કેલ હોવાથી રતનવતીએ પડોશમા ગદેતા નગઝેશ્વરી નિધિપતિદત્તની કનકવતી નામે કન્યાનો કૃત્રિમ પાઠ ભજવ્યો ને પ્રયાજિકાની મદદથી કન્દુકના નિમિત્તે એનો પગિચા સાનીને પોતાના દેહભૂષાદિ આકર્ષક ગુણો વડે બલભદ્રનો નવેમ્બર ગાઠ અનુચિત પ્રાપ્ત કરવામા સફળ થઈ જેને પોતે કનકવતી ધારતો તેને લઈને પતિ વલ્લભીમાથી છાનોમાનો પલાયન થયો ને નિદોષ રતનવતી તરફ કરેલા અન્યાયથી પશ્ચાત્તાપ પામી જમાઈ જ નિકરીને ગુપચુપ વર્ષ ગયા છે એવું માની રતનવતીના માતાપિતા નિર્થિત રહ્યા. માર્ગમા રતનવતીએ એક પપ્પદાસી લીની ને બલભદ્ર એટકપુર જઈ પોતાની કુશગતાથી અડળક ધન કમાયો. એ પૌરજનોમા અગ્રણી પદ પામ્યો ને મથા નોકર ચાકર નખવા લાગ્યો. હવે એ જૂની દાગીને કઠોર વચન કહી વધુ મારતો ને એથી એ દાસીએ પોતાના શેઠ કનકવતીને છાનીમાની લઈ ભાગી આવ્યા હોવાની જૂની ગુપ્ત વાત જાહેર કરી. આ વાત બહાર પડતા સોભી દડવાદીએ બલભદ્રનું સર્વસ્વ જપ્ત કરવાનો વિચાર કર્યો આ કગોકટીને વખતે એની પત્નીએ માર્ગ બતાવ્યો. એ અનુસાર બલભદ્રે પોતાની પત્ની નગઝેશ્વરી નિધિપતિદત્તની કન્યા કનકવતી નહિ, પણ તાલિકપતિ શૃદ્ધચુપ્તે પોતાને પગણાવેથી રતનવતી જ હોવાનું જાહેર કર્યું ને એની ખાતરી કરવા વલ્લભીપુર ગમેત્રો દૂત પાછો ફરે ત્યાંસુધી એ શ્રેણીની જામીનગીરીમા રહ્યો શૃદ્ધચુપ્તે એટકપુર

આવીને એની પત્ની પોતાની દીકરી સ્તનવતી હોવાની ખાતરી આપી ને હવે બલબદ્ધને એ જાણવા છતાં એના તરફ ગાઢ અનુગમન-રહ્યો. આ રીતે આ કથામાં દૃષ્ટીજીવનમાં કવચિત્ અંતરાય કરતા પૂર્વ-ગ્રહને માનસશાસ્ત્રીય રીતે દૂર કરવાનો અદ્ભુત પ્રસંગ આલેખવામાં આવ્યો છે. ૨૧૮ કથાસંગિતસાગરમાં વલ્લભીને લગતી વસ્તુ કથા આવે છે, જે ગુણાદયકૃત બૃહત્કથા જેટલી પ્રાચીન હોય તે પ્રાગ્-ભૈરવ-કાલની ગણાય. વસુદત્તની કથામાં ૨૧૯ વલ્લભીનાં વણિક મહાધનની મંપત્તિનો તેમજ એના પુત્રે વેપાર અર્થે ખેડેલા સાહસિક દેશાટનનો ઉલ્લેખ નોંધપાત્ર છે. ૨૨૦ કાર્તિસેનાની કથામાં ૨૨૧ વેપારવણજ માટે પાટલિપુત્રથી વલ્લભી આવેલા વણિક દેવએનની પત્ની કાર્તિએનાએ પોતાને ત્યાં સાસુના મિત્રમથી ત્રામ પામી લાંબા અંતરનો વિકટ પ્રવાસ ખેડી વસુદત્તપુરમાં આવતા સાર્થવાહમાં પોતાના પતિને શોધી કાઢી એની સાથે ત્યાં જ વસવાટ કર્યાનો વૃત્તાંત આવે છે. ૨૨૨ ને વિધ્યુદત્તની કથામાં ૨૨૩ અન્તર્વેદીથી વિદ્યોપાર્જન વારતે વલ્લભી આવવા નીકળેલો વિપ્રપુત્ર વિધ્યુદત્ત અપશુકન થયા છતાં મૂર્ખ મિત્રોના દબાવણથી પ્રયાણ કરતાં માર્ગમાં એક બ્યભિચારિણી યજ્ઞરીને ત્યાં કરેલા રાતવાસા દરમિયાન કફેડી સ્થિતિમાં મુકાયાનો તેમજ પોતાની સાવધતાને લીધે પોતે તથા પોતાના મિત્રો એમાંથી

૨૧૮ આ કથા બ્રહ્મરાક્ષસે પૂછેલા કઃ કામ. (સ્નેહ એટલે શું ?) એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પોતે કહેલા કામ- સંકલ્પ- (સ્નેહ એટલે મનનો વિચાર) એ વિધાનના દેહાહરણ તરીકે મિત્રગુપ્તે સ્પષ્ટ કરી હોય એ રીતે દીઠે નિરૂપી છે.

૨૧૯ તરંગ ૨૨. વળી જુઓ બૃહત્કથામંજરી, લખક ૩, શ્લો. ૧૨-૮૪.

૨૨૦ વિગતો માટે જુઓ સંદેશ, સદર, પૃ. ૨૬૪-૬૫.

૨૨૧ તરંગ ૨૬. વળી જુઓ બૃહત્કથામંજરી, લખક ૭, શ્લો. ૨૧૯-૨૬૩.

૨૨૨ વિગતો માટે જુઓ સંદેશ, સદર, પૃ. ૨૬૫-૬૬.

૨૨૩ તરંગ ૩૨. વળી જુઓ બૃહત્કથામંજરી લખક ૭, શ્લો. ૩૭૯-૩૮૬.

હોગરી ગયાનો પ્રસંગ નિરૂપાયો છે. ૨૨૪ બ્રહ્માંડ પુરાણની કોઈ પ્રત પરથી કવિ છોટમે રચેલી પ્રજોધિની એકાદશીની કથામાં 'સાગર તીરે' આવેલી વલ્લભીપુરીના દામોદર નામે નૌકાવણિકની દાનશીલતાનો, ધીવરને આપેલા દાનથી એને લાગેલા દોષનો, માખરમતી-વાત્રકના મગમ તીર્થમાં તપ કરતા વૃદ્ધમુનિનો ને પ્રજોધિની એકાદશીના વ્રતથી થતા પાપનિવારણનો પ્રસંગ નોંધપાત્ર છે. ૨૨૫

૨૨૪ વિગતો માટે જુઓ સંદેશ, સદર, પૃ. ૨૬૬-૬૭.

૨૨૫ કવિ છોટમ દ્વારા એકાદશી માહાત્મ્ય, પૃ ૧૮૫ ૯૮ (જુઓ સંદેશ, સદર, પૃ. ૨૬૭)

૧૪. લલિત કલાઓ

૩૨૩. ચોસા કલાઓની વાદીમાં પહેલી મથુના ગીત વાદ્ય ને નૃત્ય એ ત્રણ લલિત કલાઓની કરવામાં આવી છે. દેવદેવીઓને લગતાં દાનસાસનોમાં દેવાસયોમાં ચાત્રતી ગીતવાદ્યનૃત્યની ગીત વાદ્ય નૃત્ય પ્રધાનો ઉત્ત્રેષ આવે છે. મૈત્રકકાલીન યુગરાતના સાહિત્યમાં આ કલાઓ સંબંધી મહત્વના ઉત્ત્રેષ કરતી કાવ્ય કે રૂપકની કૃતિઓ તેમજ એ કલાઓને લગતા શાસ્ત્રીય મન્થો ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ કાલિદાસ બાણ દંડી વગેરેની સમકાલીન કૃતિઓમાં આવતા કેટલાક ઉત્ત્રેષો પરથી ગીતવાદ્યનૃત્યની કલાઓના તત્કાલીન સ્વરૂપનો ખ્યાલ આવે છે.^૧ વાદ્યોમાં વીણા ને મૃદંગ ખૂબ પ્રચલિત હતાં. બાદ્ય યુદ્ધઓમાંનાં ચિત્રોમાં એક જગ્યાએ વીણા ત્રેલું વાદ્ય દેખા દે છે.^૨ વળી એ ચિત્રોમાં આશ્રેષેશાં જૃંહ-વાદ્યનાં એ દશ્યોમાં મૃદંગ મંજરા ને દાંડિયા તજરે પડે છે.^૩ વીણા એ તત્ત વર્ગનું, મૃદંગ આનદ વર્ગનું, વાંસળી સુવિર વર્ગનું ને મંજરા એ ઘન વર્ગનું વાદ્ય ગણાય છે. બાદ્ય ગદાઓમાં વિપર જાણાવેલાં ચિત્રોમાં દક્ષીસક નામે

નિર્દેશ આવે છે તેમજ જલતરંગ જેવા ઉદકવાદનો યે ઉદ્દેશ આવે છે.^૫ કવિવર કાલિદાસે રચેલા 'માલવિકાગ્નિમિત્ર' નાટકમાં નૃત્યપરીક્ષાને લગતો એક આગેદ્દજ પ્રસંગ નિરૂપવામાં આવ્યો છે. દશકુમારચરિત્રમાં નિરૂપેલો કંદુકદીડાનો પ્રસંગ પણ અહીં ઉદ્દેશનીય છે.^૬ નાટ્યકલા કેટલીક વાર નૃત્યકલાની અંતર્ગત ગણાતી, પરંતુ એ બે કલા વચ્ચે નિકટ સંબંધ હોવા છતાં નાટ્યકલાને પોતાનું સ્વતંત્ર સ્થાન છે. દાનશાસ્ત્રોમાં આવતાં સ્થળનામોમાં નટ્ટક ને નાટ્ય શબ્દ દેખા દે છે એ અહીં ઉદ્દેશપાત્ર છે. મૈત્રકકાલીન ગુજરાતના સાહિત્યમાં કાંઈ રૂપકનો નમૂનો ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ સમકાલીન ભારતીય સાહિત્યમાં એ પ્રકાર ઘણો ખાલ્યો હોવાનું માલૂમ પડે છે. હર્ષદેવે રચેલી 'પ્રિય દર્શિકા' નાટિકામાં ગર્ભાક્રાંતિ દસ્ય આવતું હોવાથી એમાં એ કાલના નાટ્યપ્રયોગનો તમૂનો જેવા મળે છે.

૩૨૪. લલિતકલાઓમાં વાસ્તુકલા અર્થાત્ મકાન બાંધવાની કલાનો સમાવેશ થાય છે. મૈત્રકકાલીન નગરોનું વ્યવસ્થિત બોદકામ થયું નહિ હોવાથી એ કાલની નગરરચનાના તેમજ મકાનો-વાસ્તુકલા ના બાંધકામની શૈલીના પ્રત્યક્ષ નમૂના મળ્યા નથી.

વલ્લભીપુરનાં ખંડેરોમાં મોટી ઈટાના ને મોટાં નળિયાંના નમૂના નીકળ્યા કરે છે. વલ્લભીપુરને દુર્ગ હતો ને એ દુર્ગને મોટા દરવાજા (પ્રદાર) હતા,^૭ પરંતુ એના અવશેષ શોધાયા નથી. એવી રીતે ગિરિનગર, ખેટકપુર, ભરકચ્છ, દશપુર ને આનંદપુર જેવાં અન્ય નગરોની નગરરચના તેમજ દુર્ગરચના વિશે પણ સંશોધન કરવાનું છે. દાનશાસ્ત્રોમાં દેવાલય, વિહાર, સભા, અવસથ, સત્ર, પ્રયા, વાપી,

૫ જુઓ: પૃ. ૪૫૬, પા. ૬૧. ૮૬.

૬ ઉદ્દેશ-૬

૭ જુઓ: વિજયછાવણીના સ્થાનના ઉદ્દેશમાં વલ્લભી-પ્રદાર (લેખ ૪૦-૪૧)

રૂપ ઇત્યાદિ અનેકવિધ માર્વજનિક જાધકામનો ઉત્પેક્ષા આવે છે, પરંતુ એમાંના કોઈ જાધકામના પ્રત્યક્ષ અવશેષ પ્રાપ્ત થયા નથી. મૈત્રક-કાલીન ગુજરાતના રચાપત્રની વિગતો સાહિત્યિક સાધનમામગ્રીમાં પણ ખાસ ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ એ કાવ્ય દરમિયાન ગુજરાતની પડોશમાં આવેલા પ્રદેશમાં રચાયેલી વગદમિદિરની જૂદામંદિતામાં આપેલા વાર્તાવિધાના અધ્યાયો પરથી એ કાવ્યની વાસ્તુરચના વિશે ઘણી માહિતી મળે છે. ૬ એમાં ખામ કરીને નૃપ, સેનાપતિ, સચિવ, સુવરાજ, કુમાર, સામન્ત, અધિક્ષ, દૈવસ, પુરોહિત, ભિષક ઇત્યાદિ અધિકારીઓનાં તેમજ બ્રાહ્મણાદિ વર્ણના મામાન્ય ગૃહસ્થોનાં મકાનો- (વાસ્તુ)ની યોજનાનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. દાખલા તરીકે નૃપગૃહ પાંચ પ્રકારનાં જણાવવામાં આવ્યાં છે, જેમાં ઉત્તમ પ્રકારનું નૃપગૃહ ૧૦૮ હસ્ત પહોળું, ૧૩૫ હસ્ત લાંબુ તે ૧૦૮ હસ્ત ઊંચું જણાવવામાં આવ્યું છે. ૧૦ સેનાપતિના ગૃહનો વિસ્તાર વધુમાં વધુ ૧૪ હસ્ત x ૭૪ $\frac{૧}{૨}$ હસ્ત, સચિવના ગૃહનો ૬૦ હસ્ત x ૧૭ $\frac{૧}{૨}$ હસ્ત, સુવરાજના ગૃહનો ૮૦ હસ્ત x ૧૦૬ $\frac{૧}{૨}$ હસ્ત, કુમારના ગૃહનો ૪૦

પરંતુ કેઈ પણ મકાન ૧૦૮ હસ્ત કરતાં ઊંચું ન હોય એવો આગ્રહ રાખવામાં આવતો.^{૧૨} ભવનની અંદરના ખંડ(શાલા) ને રવેશ(અ-
લિન્દ)નાં યે પ્રમાણુ આપવામાં આવ્યાં છે. નૃપગૃહના નીચલા મજ-
લાની ઊંચાઈ ૧૦૩ હસ્ત ને ઉપરના દરેક મજલાની ઊંચાઈ એની
નીચેના મજલાની ઊંચાઈ કરતાં ૬૬ જેટલી ઓછી જણાવવામાં
આવી છે.^{૧૩} ભિત્તિ(ભીંત)નું માપ ભવનના વિસ્તાર કરતાં ૬૬ ગખ-
વામાં આવતું.^{૧૪} આ જઘાં માપ ઇષ્ટકા(પાકી ઈંટ)નાં વારતુ માટે
હતાં; લાકડાનાં વારતુ માટે યથેષ્ટ માપની છૂટ હતી.^{૧૫} સામાન્ય
ગૃહસ્થના મકાનનું દાર વધુમાં વધુ ૧૨ હસ્ત પહોળું ને ૩૩ હસ્ત
ઊંચું રાખવામાં આવતું. દારશાખા (જારસાખ) ને ઉદુમ્બર(ઊમરા)નું
માપ એના પ્રમાણુમાં ગણાતું.^{૧૬} સ્તંભનો વચ્ચે ભાગ ચતુરસ્ર(ચોરસ),
અષ્ટાસ્ર, ષોડશાસ્ર કે વૃત્ત (ગોળ) રાખવામાં આવતો. એના નીચલા
ને ઉપલા ભાગમાં ઘટ પદ્મ વગેરે આકાર રચવામાં આવતા.^{૧૭} શાલા,
અલિન્દ ને દારની રચના અનુસાર ભવનના સર્વતોભદ્ર, નન્દાવર્ત,
વર્ધમાન, રવરિતક ને રચક એવા જુદાજુદા પ્રકારના પ્લાન પ્રચલિત
હતા. ચાર દિશામાં ચાર દારવાળું સર્વતોભદ્ર નૃપગૃહે ને દેવગૃહે
માટે અને પૂર્વ દક્ષિણ ને ઉત્તરમાં દારવાળું નન્દાવર્ત તેમજ પૂર્વ
પશ્ચિમ ને ઉત્તરમાં દારવાળું વર્ધમાન સર્વ ગૃહે માટે ઉત્તમ પ્રકારનું
મનાતું.^{૧૮} ઉત્તર સિવાયની દિશામાં એક દારવાળાં બાકીનાં ગૃહ
મધ્યમ કોટિનાં ગણાતા.^{૧૯} ઘણાં મકાનોમાં ચોકની આસપાસ ચાર

૧૨ શ્લો. ૧૬

૧૩ શ્લો. ૨૨

૧૪-૧૫ શ્લો. ૨૩

૧૬ શ્લો. ૨૫-૨૭

૧૭ શ્લો. ૨૮-૨૯

૧૮ શ્લો. ૩૧-૩૬

૧૯ શ્લો. ૩૭-૪૧

બાજુ ચાર ખંડ રાખવામાં આવતા. ત્રણ ખંડવાળા મકાનોમા ઉત્તર ને પૂર્વ ખંડ વગરના મકાન શુભ ગણાતાં ને એ ખંડવાળાં મકાનોમાં પશ્ચિમ ને દક્ષિણ ખંડના મકાન શુભ ગણાતાં.^{૨૦} ચતુશાલ ભવનમાં ઈશાનમા દેવગૃહ, પૂર્વમા શ્રીગૃહ, અગ્નિમાં મહાનસ(રમેડું), દક્ષિણમાં શયનગૃહ, નૈર્ઋત્યમાં ભાંડાગાર(બંડાર), પશ્ચિમમાં ભોજનગૃહ, વાયવ્યમાં ધનધાન્યગૃહ ને ઉત્તરમા દ્રવ્યગૃહ રાખવામાં આવતું.^{૨૧} ગૃહરચના ને ગૃહપ્રવેશ અંગે વાત્તુનરની માન્યતા પ્રચલિત હતી.

૩૨૫. જુદાંમંદિરામા દેવાલય વિશે એક ખામ અખ્યાય આપવામાં આવ્યો છે. દેવાલય ગાટે એમાં દેવતાવત્ત શબ્દ પ્રયોજાયો છે, ન્યારે દાનચાસનોમા દેવકુલ શબ્દ પ્રચલિત દેવાલયે હતો. જુદાંમંદિરામાં જણાવ્યું છે તેમ દેવાલયના રચાનની પદ્મદગી નદી, સરોવર, નિર્ઝર, વન, પર્વત ને ઉપવન-ઉદ્યાનની સમીપમાં કરવામાં આવતી.^{૨૩} નાનાં દેવાલય એક ભૂમિ-(મજલા)ના ને એક શિખરવાળાં બંધાતાં. એનો વિસ્તાર ૯, ૧૨ કે ૧૬ હસ્ત જેટલો રખાતો. એની ઊંચાઈ એથી જમણી રાખવામાં આવતી. એની કટિની ઊંચાઈ એના ત્રીજા ભાગની રહેતી. ગર્ભગૃહનો વિસ્તાર એના કુલ વિસ્તારથી ૩ ભાગનો રહેતો. એના દ્વારનો વિસ્તાર એના ૩ ભાગનો રખાતો દ્વારની શાખાઓ ને દ્વારના ઉદુગ્ધારોનો વિસ્તાર દ્વારના વિસ્તાર કરતાં ૩ ભાગનો રહેતો. શાખાના નીચલા ચોથા ભાગમાં બે બાજુ એ પ્રતીદાર(દ્વારપાલ) એકદયવામાં આવતા. એના ઉપલા ભાગ પર મંજવવિહંગ(પક્ષી) શ્રીગૃહ સ્વસ્તિક ધટ મિથુન પત્રવસ્ત્રી પ્રમથ(ગણ) ઇલાદિ આકૃતિઓ કાતરવામાં આવતી. દ્વારની

૨૦ શ્લો. ૩૬-૪૧

૨૧ શ્લો. ૧૧૬

૨૨ અખ્યાય ૫૫ (પ્રાસાદ-સંસ્થાનમ્)

૨૩ શ્લો. ૩-૮

જિયાર્ધ કરતા પ્રતિમાની જિયાર્ધ ૨ એાળી રાખતા ને એમા એનો ૩ ભાગ એની પિણ્ડકા(પીઠિકા)મા રોકતા.^{૨૪} દેવાલયના પ્રાસાદનો આકાર વૃત(ગોળ), ચતુષ્કોણ, સમકોણ, ત્રેણકોણ એમ અનેક પ્રકારનો થકાતો. મોટા દેવાલયોમાં પાચ છ સાત આઠ કે દસ ભૂમિ (મજલા) રાખતા એ દેવાલયો પર અનેક શૃંગ (શિખર) રચતા. છપીસ હસ્તનો વિસ્તાર ધરાવતા પાચ મજલાવાળા ચોરસ પ્રાસાદને સર્વતામદ્ર કહેતા, ત્રીસ હસ્તના વિસ્તારના બાર મજલાવાળા પદ્મકોણ પ્રાસાદને મેઘ કહેતા, દસ મજલાના ને ત્રીસ હસ્તના વિસ્તારવાળા પ્રાસાદને સન્દર કહેતા, અઠ્ઠાવીસ હસ્તના ને આઠ મજલાના પ્રાસાદને કૈલાસ કહેતા. એમ અનેક પ્રકારના પ્રાસાદ ગણાવવામાં આવ્યા છે.^{૨૫}

૩૨૬. મૈત્રકકાલીન દેવાલયોના કેટલાક નમૂના સૌરાષ્ટ્રનાં પ્રાચીન રમારકોમાં નજરે પડે છે. એમાં સહુથી પ્રાચીન દેવાલય હાથાર ગિરમા-મા બરડા ડુંગરના પ્રદેશમાં ધૂમલીની ઉત્તર-પૂર્વે આવેલા ગોપ ગામનું પથ્થરનું દેવાલય (૫૬ ૯) છે,^{૨૬} જે ગુજરાતના બાધેલા દેવાલયોમાં સહુથી જૂનું ઉપલબ્ધ દેવાલય ગણાય છે. એમાં વચ્ચે ગર્ભગૃહ છે, જેનો અંદરનો વિસ્તાર ૧૦૧ ફૂટ ચોરસ ને બહારનો વિસ્તાર લગભગ ૧૬ ફૂટ ચોરસ જેટલો છે. ગર્ભગૃહને ફરતો મંડપ છે. મંડપની દીવાલ ને ગર્ભગૃહની દીવાલ વચ્ચે લગભગ ૯૧ ફૂટના અંતરનો પ્રશ્નિચાપય છે. મંડપની દીવાલનો અંદરનો વિસ્તાર ૩૫ ફૂટ ચોરસ ને બહારનો વિસ્તાર ૪૩ ફૂટ ચોરસ જેટલો છે. એના પીઠના ભાગ પર ચારે બાજુ વચ્ચે એકેક ને દરેક ખૂણાની બે બાજુએ ગળે ગોખલા છે, જેમાં દેવાની પ્રતિમાઓના અવશેષ નજરે પડે છે. ગોખવાઓની વચ્ચેના ભાગ

૨૪ સ્ત્રો. ૧૧-૧૬

૨૫ સ્ત્રો. ૧૭-૨૮

૨૬ બર્નેસ, એન્ટિક્વિટીઝ ઓફ કચ્છ એન્ડ કાઠિયાવાડ, પૃ. ૧૮૩, ચિત્ર ૫૧-૫૩; ક્રુન્ડ, સોમનાથ, પૃ. ૩૭; ૫૬ ૨૭-૨૮

૫૨ પણ નાની આકૃતિઓ કેતરેયો છે. આ મંડપની બાર જગ નીચી બીજી પીઠિકા આવેલી છે, જેનો પૂર્વ પશ્ચિમ વિસ્તાર સગભગ અંદરના પ્રદક્ષિણાપથ જેટલો છે. આ પીઠિકા મૂળ અંદરના મંડપની ચારે બાજુ હોવાનું માલુમ પડે છે, પરંતુ હાલ એનો પૂર્વ બાજુના વચસા ભાગ સિવાયનો ઘણો ભાગ તૂટી ગયેલો છે. અંદરના મંડપની દીવાસનો ઉપલો ભાગ પણ મોઝૂદ ગ્લો નથી. ગર્ભગૃહની દીવાસો સગભગ ૨-૨૧ ફૂટ જાડી ને ૧૭ ફૂટ ઊંચી છે. એની ટોચની નજીકમાં મંડપની છતની પાટડીઓના બાકાં નજરે પડે છે, મંડપની મપાટ છત હાલ બિલકુલ મોઝૂદ રહી નથી, પરંતુ બીલેશ્વર ને સુત્રાપાડાના મંદિરોમાં આ પ્રકારની છતનો નમૂનો જળવાઈ રહ્યો છે. દીવાસો પર કઈ કોતરકામ કરવામાં આવ્યું નથી. દીવાસોની ટોચ પર પગથિયા-બધી પિરામિડના ઘાટનું શિખર છે, જે સગભગ ૬ ફૂટ ઊંચું છે. એને ત્રણ મજસા છે, જે એકબીજાથી એકદમ અલગ તરી આવે છે. નીચલા પહોળા મજસામાં ચારે બાજુ બબ્બે ચૈત્ય વાતાવન ને વચસા સાંકડા મજસામાં એકેઁ ચૈત્ય વાતાવન નજરે પડે છે જેની અંદર ગણપતિ જેવા દેવોની પ્રતિમા કોતરવામાં આવી હતી. છેક ઉપલા મજસામાં શિખરની ટોચની શંકુ ઘાટની શિયા ઝોઢવેલી છે. શિખરને અંદરની બાજુનો ભાગ પોસો છે. ગર્ભગૃહમાં થીયા પથરની જે એ પ્રતિમાઓ છે તેને મામના લોકો હાલ રામ-લક્ષ્મણની મૂર્તિઓ તરીકે

જણાતા કાશ્મીરના માર્તંડ મંદિર સાથેના અમુક મામ્ય પંથી એની રચાપત્યશૈલીમા ગહેર લોકો મારફતે કાશ્મીરની અમર આવી હોવાની કલ્પના કરી છે ૨૮ પરંતુ માકળિયા માને છે તેમ એમા બૌદ્ધ ધર્મ દ્વારા ગન્ધાર શૈલીની અસર આવી હોય એ વધુ મંલવિત છે ૨૯ ઉપરકોટની ગુફાઓમા કોતરેલા ચૈત્યવાતાયનો સાથે આ દેવાલયના ચૈત્યવાતાયનોને મરખાવના આ દેવાલય સ્પષ્ટત ક્ષત્રપકાવ પછીનું અર્થાત્ ગુપ્તકાવનું કે મૈત્રકકાવના આરંભનું જણાય છે.

૩૦૭ મૈત્રકકાલીન દેવાલયની રચાપત્યશૈલીનો ક્રમિક વિકાસ વિસાવાડા બ્રીલેશ્વર ને સુત્રાપાડના દેવાલયોમા નજરે પડે છે. વિસાવાડા પોતબદરની ઉત્તર-પશ્ચિમે પદર માર્મલિને અતરે સમુદ્રતટે આવેલું છે ત્યાંના નાના જૂના દેવાલય(પૃષ્ઠ ૧)માં ગર્ભગૃહની આસપાસ પ્રદક્ષિણાપથ છે ને ગર્ભગૃહની મોખરે લાભો મડપ છે મડપની દીવાલો મોજૂદ રહી નથી તેમ ગર્ભગૃહની માત્ર આગલી દીવાલમા જ મડપની છતની પાટડીઓ જોમવાના બાક છે આગસા જાગમા મડપની છત ટેકવવાના ચાર સ્તંભની નિશાની મારૂમ પડે છે. દીવાલોની બદારની બાજુ પર કર્ક સુગોળન કન્વામા આવ્યું નથી ગર્ભગૃહ પરંતુ શિખર ચાર મજવામા બાધેલું છે, જેમા દરેક માજુએ નીચેથી અનુક્રમે ચાર, ત્રણ, બે ને એક ચૈત્ય વાતાયનની આકૃતિ ઘડવામા આવી છે. આ આકૃતિનો આકાર મીધા ઢળતા કોણનો નહિ, પણ જતપાદ ધાટના વળાકનો છે વળા આ વાતાયનોમા કોઈ મૂર્તિઓ જોસાડવામા આવી નથી શિખરની ટોચે આમલક શિખા ને કદાચ કલસ પણ હતો. આમ આ શિખરમા ગોપ દેવાલયના શિખરની સરખામણીએ જુદી ગતની

૨૮ ક્રાન્સ, સોમનાથ, પૃ. ૧

૨૯ સાકળિય, સદર, પૃ ૫૭-૫૯

૩૦ સદર, પૃ ૫૨

૩૧ ક્રાન્સ, સોમનાથ, પૃ ૪૪-૪૫

અનેક વિગતો નજરે પડે છે. આ દેવાલય કયા દેવનું હતુ એ ૨૫૪ થતું નથી, પરંતુ એ સૂર્ય મંદિર હોવા મંબવે છે.^{૩૨} બીજીદ્વર મદા- દેવનું મંદિર (૫૬ ૨, ૩ અ) પોરગંદરથી ઉત્તર-પૂર્વે, પંદરેક માઈલના અંતરે બરડા કુંગરના પ્રદેશમાં આવેલું છે.^{૩૩} આ દેવાલયમાં પણ ગર્ભગૃહ મંડપની વચ્ચે ગોઠવેલું છે, પરંતુ એને પછીત તન્ક થોડું પાછું હાવવામાં આવ્યું છે.^{૩૪} આ દેવાલયમાં મંડપની દીવાલો જળવાઈ રહી છે. એ દીવાલોમાં વચ્ચે વચ્ચે કૃત્રિમ સ્તંભના આકાર ધડવામાં આવ્યા છે ને એની ટોચે કારનિસ કાઢવામાં આવ્યું છે. બાકીનો ગધો ભાગ છેક સાદો અર્થાત્ કોઈ જાતના સુગોળન વિનાનો છે. શિખરનો ધાટ વિસાવાડા દેવાલયના શિખર જેવો છે, પરંતુ અહીં મજલાની ને એ અનુસાર ચૈત્યવાતાયનોની સંખ્યા વધારી છથી એક વાતાયનવાળા છ મજલા બાંધવામાં આવ્યા છે તેમજ દરેક કોણના ચૈત્યવાતાયન પર આમલક ને કલશ ઉમેરીને નાના શિખરોનો દેખાવ ખડો કરવામાં આવ્યો છે. સુત્રાપાડા સોમનાથ પાટણથી આઠ માઈલ દક્ષિણ-પૂર્વે સમુદ્રકાંઠા પર આવેલું છે. એ ગામ ને સમુદ્રતટની વચ્ચે એક મૂનું મૂર્યમંદિર (૫૬ ૩ આ, ૧૦) છે,^{૩૫} જેમાં હાલની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા વિ. સં. ૧૩૫૭માં થયેલી છે.^{૩૬} પરંતુ મૂળ દેવાલય મૈત્રકકાલ જેટલું પ્રાચીન છે. દેવાલયનો ધાટ વિસાવાડાના દેવાલયના જેવો લંચચોરસ છે. એની અંદર ગર્ભગૃહને ફરતો પ્રદક્ષિણાપથ છે ને ગર્ભગૃહની ચોખરે મંડપ છે. મંડપની દીવાલો તદ્દન માદી છે. પ્રદક્ષિણાપથની તેમજ મંડપની છત સરખી સપાળીએ છે એની અંદર પાટડીઓ પર વચ્ચેવચ્ચે સિસાઓ ગોઠવેલી છે ને છતને બહારની

૩૨ સદર, પૃ. ૪૪

૩૩ સદર, પૃ. ૪૦; ૫૬ ૩૬, ૩૭, ૩૯

૩૪ ઉપલા કારનિસની ઉપરનો તમામ ભાગ અર્વાચીન છે (સદર, પૃ. ૪૦).

૩૫ સદર, પૃ. ૪૧; ૫૬ ૪૦, ૪૧, ૪૨

૩૬ સદર, પૃ. ૪૧

બાજૂએ ચારે તરફ દળતી નખેલી છે. પાછલા ભાગમાં ગર્ભગૃહનું
 ઊંચું શિખર નજરે પડે છે. શિખરમાં એકદરે માત મજલા છે. દરેક
 મજલાના વચલા ભાગમાં ચૈત્યવાતાયનોની ત્રિદલ આકૃતિ કોનરવામાં
 આવી છે ને દરેક કોણના ચૈત્યવાતાયન પર માત્ર આમલક આકૃતિ હિમેન્વા-
 મા આવી છે. શિખરની ઠાંચે આમલક ને કલશ નજરે પડે છે. શિખરની
 આ શ્રેણી આગળ જતા ચૌલુક્ય કાવના દેવાલયોમાં, ખૂબ વિકાસ
 પામી છે. ૩૭ વળી મંડપની છત પર બેઠા પિરામિડ ધાટનું છાપડું
 ન્યનાની પ્રથા પણ પહેવરેલી આ દેવાલયમાં દેખા દે છે. મંડપની
 અંદર છતના ટેકાડપે ચાર સ્તંભ ગોઠવેલા છે. ગર્ભગૃહના પ્રવેશદ્વાર
 પર ગણપતિની આકૃતિ નજરે પડે છે. દેવાલયની બાજુમાં આવેલા કુંડે
 પાસે સૂર્યની બે ખડિત પ્રાચીન મૂર્તિઓ મળી હતી. વંદવાણ પાસે આવેલા
 થાન ગામમાં પહરમાં મળેલા મોટા સૂર્યમંદિરની નજીકમાં જે નાનું
 મંદિર ૩૮ આવેલું છે તે પણ મૈત્રકકાલ જેટલું પ્રાચીન છે સમચોરમ
 ગર્ભગૃહની આમપામના પ્રશ્નિષ્ણાપથ ને મંડપના ભાગ નષ્ટ થયા છે.
 મંડપના સ્તંભ પણ મોજૂદ રહ્યા નથી. ગર્ભગૃહની દીવાલો પર સુશોભનતા
 તથા ઘર દેખાદે છે. નીચલો ઘર અનર્ગલિરસ(cyma recta) ધાટેનો છે
 ને એના પર બધે પક્ષપત્રોની આકૃતિ કોનરવામાં આવી છે. એના પરનો
 ઘર જરા હલ્લાધાટનો છે. એના પર કલશ-ઘર આવેલો છે ને એના
 પર ગલ-ઘર આવેલો છે, જેની અંદર અંતરે અંતરે ચૈત્ય-વાતાયનની
 આકૃતિ કોતરેલી છે. દીવાલની જવાના ભાગમાં ત્રણ બાજુ ત્રણ
 ગોખના છે. દક્ષિણ બાજુના ગોખલામાં કોઈ દેવીમહિત દેવની ખડિત
 પ્રતિમા (પૃષ્ઠ ૪ આ) છે, જેને ગણપતિની મોનવામાં આવી છે. પરંતુ
 એનું શિર મુખ થયુ હોવાથી એનો ચોક્કસ નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ

૩૭ આ દેવાલયના શિખરમાં પ્રાચીન-ચૌલુક્ય શૈલીનો અત આવી એની જગ્યા-
 'એ ચૌલુક્ય શૈલીનો આરભ થયો ગણાય છે (સાકળિયા, આગ્ર, પૃ. ૬૩) "

૩૮ કલસ, સદર, પૃ. ૪૮-૪૯; પૃષ્ઠ ૪૮, ૫૦ "

છે. ૩૯ ઉત્તરના ગોખવામાં ગમાળની ને પશ્ચિમના ગોખવામાં વરાદની મૂર્તિ છે. ગોખવાની ટેવે પમચિયાગથી પિરામિડના જેવો ચૈત્યવાતાપનનો પાટ ૩૬ ફુટ લંબાઈમાં આવ્યો છે. દીવાલની ટેવે લોન્ચ ને ઘટાઓથી સુગોબિત કારનિસ નજરે પડે છે. ગર્ભગૃહ પગનું શિખર નહીં ધઈ ગયું છે. ગર્ભગૃહમાં મૂળ પ્રતિમા જળવાઈ રહી નથી. પરંતુ એની અંદર પછીતને અડીમે પ્રતિમાની પીદિકા કરેલી છે એ પરથી એ સિવાસન ન હોવાની ખાતરી થાય છે ને વરાદાવતારની પ્રતિમા પરથી આ મંદિર વિધ્યનું હોવા સંભવે છે. ૪૦ ગર્ભગૃહના પ્રવેશદ્વારનું ચોક્કસ મોજુદ નું નથી, નહિતો એના પગ કાનરેથી આકૃતિઓ પરથી આ દેવાલયના દેવની વધુ ખાતરી થાય. આ રીતે સુરાષ્ટ્રનાં આ પ્રાચીન દેવાલયોમાં ગર્ભગૃહને ફરતા મરખા અંતરના છતવાળા પ્રદક્ષિણાપથ ને દ્રવિડી મૈત્રીના ગેદા ઘાટના શિખરનાં વિવક્ષણ ધરાવતા ગોપ દેવાલયની પ્રાચીન શૈલીમાંથી ગર્ભગૃહની મન્થુષ વિસ્તરતા મંડપનું તેમજ કઈક હોવા ને સંગમ પાટના શિખરનું વિસિષ્ટ લક્ષણ ધરાવતા ગિરોવર-સુત્રાપાડા દેવાલયની શૈલી કૃત્રી રીતે વિકસી એનાં કમિક પદ નજરે પડે છે. ૪૧

૩૨૮. મોમનાથ પાટણની દક્ષિણપૂર્વે ને સુત્રાપાડાની પશ્ચિમે આવેલ કદવારે ગામનું જૂનું દેવાલય ૪૨ (પદ ૫ થી ૭) જરા જુની હોય છે. એનું ગર્ભગૃહ સમયોરસ નહિ પણ લંબચોરસ છે ને એની સાંખી બાજુ ઉત્તરદક્ષિણની છે, જ્યારે ગર્ભગૃહને ફરતા પ્રદક્ષિણાપથ ને પૂર્વદ્વારની મોખરે આવેલા મંડપ સાથેના આખા દેવાલયનો લંબચોરસ

૩૯ કાતો એ વામનાવતારની જે હોમ એવી રાક્ષ કચ્છસ પોતે જ ૧૦૬ ફેટ છે (સદર, પૃ. ૪૮, પા. ટી. ૧).

૪૦ સદર, પૃ. ૪૮

૪૧ જુઓ સાકળિયા, આજુ, પૃ. ૬૦-૬૩.

૪૨ કચ્છસ સોમનાથ, પૃ. ૩૮-૩૯, પદ ૩૦-૩૫

પૂર્વપશ્ચિમ લાંબો છે. મંડપનો ઉત્તરદક્ષિણ વિસ્તાર માત્ર ગર્ભગૃહના જેટલો જ રાખવામાં આવ્યો છે ને એથી દેવાલયનો આગલો ભાગ એના પાછલા ભાગ કરતાં સાકડો છે. છતાં એના આગલા ખૂણા આગળ દક્ષિણમાં ને પૂર્વમાં તેમજ જમણા ખૂણા આગળ પૂર્વમાં ને ઉત્તરમાં નાની ઓસરી કાઢી હોવાથી એ ભાગ મોખરેથી જોતાં એવો માકડો જણાતો નથી. દેવાલયની દીવાલો તલ્લ ન સાદી છે ને એની પીકિકા પર સુરોબનના થર કાતરેલા છે. ઓસરીઓની છત નોંચી છે ને એને ચાર ખૂણે ચાર દૂંકા પાતળા સ્તંભ પર ટેકવેલી છે. મંડપની છતને ટેકવવા માટે વચ્ચેના ભાગમાં બે હરોળમાં ત્રણ-ત્રણ સ્તંભ ગોઠવેલા છે. આ સ્તંભ સાદા ને સમચોરસ છે, એનો મુખ્ય ભાગ ખૂબ ભારે હોય છે ને એનો ઉપલો ભાગ અઞ્જટાના સ્તંભના ઉપલા ભાગના જેવો હોય છે. ગર્ભગૃહ પરના શિખરનો માત્ર નીચલો થર જ મોજૂદ રહ્યો છે ને એમાં ચૈત્યવાતાલયનોની આકૃતિ નજરે પડે છે. એનો ઉપલો ભાગ મોજૂદ રહ્યો હોત તો આ દેવાલયના રથપતિએ લંગચોગસ ગર્ભગૃહ પરના શિખરનો ઘાટ ટેવો લીધો હશે એનો ખ્યાલ આવત. ૪૩ ગર્ભગૃહના પ્રવેશદ્વારના ચોકડા પર પુષ્પો ને ચતુર્ભુજ આકૃતિઓનાં સુમોખન કરેલાં છે. એની આરસાખની બાજુમાં કુમ્ભશિખરથી શોભતા સ્તંભાકાર કાતરેલા છે ને આરસાખના નીચલા ભાગ પર એક બાજુ ચમુનાની ને બીજી બાજુ ગંગાની આકૃતિ દેખા દે છે, જે દાવ ધણી ધસાર્ધ ગયેલી છે. ચોકડાના ઉપલા ઉડુ-મ્મર પર વચ્ચે વિષ્ણુની ને એની ઉપર પાટડા પર ગણપતિની આકૃતિ નજરે પડે છે. એ પાટડાની ઉપર પાંચ નાના ગોખલાઓની આડી સળગ પટ્ટી દેખા દે છે એ ગોખલાઓમાં ડાબી બાજુથી શરૂ કરતાં અનુક્રમે સૂર્ય, ધ્વજા, વિષ્ણુ, શિવ ને ચન્દ્રની નાની પ્રતિમા નજરે પડે

છે. દરેક ગોખજામાં એ બાજુએ એ સ્તંભ અને એની ઉપરના બાગમાં નીચે ચિત્રવાતાયનોના એ ચર ને એની ઉપર અમલક શિલા ધરાવતા જૂની દબના શિખરનો દેખાવ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. આ નાના નમૂના ગર્ભગૃહના નદિ શિખરના ઘાટનો ખ્યાલ આપવામાં ધણા ઉપયોગી છે ને એ પરથી આ દેવાલય વિમાવાડા દેવાલય જેટલું પ્રાચીન જણાય છે. ૪૪ ગર્ભગૃહની અંદર વચ્ચે વરાદાવતારની કદાવર મૂર્તિ મૂકેલી છે ને એની પ્રભાવશી પર બાકીના નવ અવનારોનાં શિલ્પ કાનરેલાં છે. પરંતુ ગર્ભગૃહના સંખચોરસ ઘાટ પરથી એમાં મૂળ વરાદાવતારની જ નદિ પળ દમય અવનારોની મૂર્તિઓ હોવી જોઈએ એવું સ્પષ્ટ થાય છે. ૪૫ દેવાલયનાં છટક શિલ્પોમાં જણાતાં વામન, નૃસિંહ, પરશુરામ ને બુદ્ધ વગેરેનાં શિલ્પો પરથી આ મતને મમર્થન મળે છે. ૪૬ આ શિલ્પો, વરાદની મૂર્તિ ને પ્રવેશદ્વારની રચના (ખામ કરીને એના પરની મંગા-યમુનાની આકૃતિઓ)માં ગ્રુપ સામ્રાજ્યની શિલ્પશૈલીની અમર જણાય છે. ૪૭ સંખચોરસ ગર્ભગૃહવર્ણા દેવાલયનો એક બીજો નમૂનો ગોદિસવાડ જિલ્લામાં તથાજ ને મલુવાની તચ્ચે મમુદ-દારે આવેલા કલસાર ગામમાં રહેલો છે. ૪૮ આ ખંડેર ગામના મલુથી ગિયા બાગમાં આવેલું છે. મંદિર (પદ ૮) પૂર્વાભિમુખ છે ને એનું ગર્ભગૃહ પૂર્વપશ્ચિમ દાખૂટ ને હિતરક્ષિણ ૧૪ ફૂટ લાંબું છે. એની સન્મુખ આવેલા મંડપનો વિસ્તાર ૬૧૧ x ૮૧૧ ફૂટ જેટલો છે. એમાંથી કદવાર દેવાલયના મંડપમાંથી કાઢી છે તેવી બાજુની ઓમરીઓ કાઢેલી નથી.

૪૪ સાંકળિયા, આગ્ર, પૃ. ૬૪

૪૫ કજન્સ, સદર, પૃ. ૩૮

૪૬ સદર, પદ ૩૫

૪૭ સાંકળિયા, આગ્ર, પૃ. ૬૪

૪૮ ૨. મ. રાવળ, ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રિમાસિક, પૃ ૧૧, પૃ. ૮૧-૮૮ (રચાનિક લોકો એને ફિરંગીના મંદિર તરીકે ઓળખતા, પરંતુ ૧૯૪૭માં શ્રી. રવિ-રાકરરાવળે પ્રમતઃ એની મુલાકાતલીધી ત્યારે એના મૂળ સ્વરૂપની માહિતી મળી.)

દેવાલયનો એકંદર વિસ્તાર પૂર્વપશ્ચિમ ૨૪ ફૂટ જેટલો અને ઉત્તરદક્ષિણ પાછલા ભાગમાં ૨૦ ફૂટ જેટલો ને આગલા ભાગમાં ૧૬ ફૂટ જેટલો છે. મંડપ પર આડી શિલાઓની છત રહેલી છે. એનો વિસ્તાર નાનો હોવાથી એમાં સ્તંભની જરૂર પડી જણાતી નથી. ગર્ભગૃહમાં લાંબી શિલાઓનું તથા મળલાનું શિખર હતું, જેનો ઘાટ વિસાવાડા દેવાલયના શિખર જેવો છે, પણ એના પરના ચૈત્યવાતાલયની આકૃતિ ગોપ દેવાલયના ચૈત્યવાતાલયની આકૃતિ સાથે વિશેષ સામ્ય ધરાવે છે. મંડપ ને શિખરની રચના પરથી આ દેવાલય કદવાર દેવાલય કરતાં થે કંઈક જૂનું હોવા મંલવે છે. ગર્ભગૃહમાં દેવની પ્રતિમા રહી નથી. એના પ્રવેશદ્વારના ચોક્કા પર પણ એની કંઈ નિશાની રહી જણાતી નથી. આમ આ પ્રકારનાં દેવાલયોમાં દેખા દેતી લંચચોરસ ગર્ભગૃહ ને સન્મુખ મંડપની રચનામાં એ કાલના બૌદ્ધ વિદ્વાસેની રચાપત્ય-શૈલી નજરે પડે છે.

૩૨૯. દાનશાસનોમાં મૈત્રકકાલનાં કેટલાંક દેવાલયોનો ઉલ્લેખ આવે છે, પરંતુ એમાંના કોઈ દેવાલયનો નમૂનો ઉપલબ્ધ થયો નથી.

વટપદ્રમા આવેલું મહાદેવનું મંદિર, ત્રિમંગમક-

હુપ્ત મથેલાં દેવાલય માં આવેલું કોટમ્બલિકા દેવીનું મંદિર ને લદ્રેણિકમાં આવેલું આદિત્યદેવનું મંદિર—

એના અવશેષ કયાંય સાંપડ્યા નથી. ૪૯ વલ્લભીપુરનાં ખંડેરોમાંથી મોટાંમોટાં શિવલિંગ લાય લાગ્યા છે, પરંતુ એને અંગે અંધાધેણાં દેવાલયોનો પત્તો લાગ્યો નથી. એવી રીતે વલ્લભીપુરમાં આવેલાં દુદાપિદાર-મંડલ ને વક્ષસ્પર્શિલામંડલના કોઈ મોટા કે નાના વિદારના એ અવશેષ પ્રાપ્ત થયા નથી, નહિતો એમાં ભાગવાન પુદ્ધ કે ભાગવાન પુદ્ધોનાં ચૈત્યગૃહોની રચનાનો નમૂનો મળત વટરથલિકાની અંદર કે

પામે આવેલા બટાર્ક-વિહાર તથા અબ્યન્તરિકાવિહાર, વંશકટમાં આવેલો શીપાહિય-વિહાર ને ચોધાવકમાં આવેલો રકન્દભટ વિહાર ગોહિયવાડમાં આવ્યા જળાય છે, ૫૦ પરંતુ એ પ્રદેશમાં એવા કોઈ બોદ વિહારના અવશેષ કશું લાગ્યા નથી. વળી હસ્તવ્રત આદ્યગુપ્ત-માં આવેલું બુદ્ધશક્તિ પાણ્ડુરાનું મંદિર પણ કાલપ્રવાહમાં વિસીન થઈ ગયું છે. ૫૧ એવી રીતે વલ્લભીપુરમાં આવેલાં ચન્દ્રપ્રભ, મદાવીર, પાર્શ્વનાથ ને આદિદેવનાં પ્રાચીન દેરામર પણ મોઝૂદ રજાં નથી. ૫૨ શત્રુંજય રૈવતક સ્તંભનક બરુકન્ડ વગેરે સ્થળોએ પણ મૈત્રકકાલનાં દેરામર જળવાઈ રહ્યાં નથી. ૫૩ આમ મૈત્રકકાલનાં જે અમુક દેવાલયોનાં ચિખિત ઉત્તેષ મળે છે તેમાના કોઈ દેવાલયના અવશેષ ભાગેજ ઉપલબ્ધ છે. એમાંનાં ઘણાં દેવાલય કાળગળે અર્ધશીર્ષ થઈ લુપ્ત થયા હશે, કેટલાંક દેવાલય પુરાણાં ખંડેરોના જામેલા ટીંબાઓના ધરોમાં ધુપાઈ રહ્યાં હશે, તો કોઈ દેવાલય મોઝૂદ હોવા છતાં એના મૂળ સ્વરૂપે પિછાની શકાતાં નહિ હોય. આવાં તો કેટલાં બધાં પ્રાચીન દેવાલય કાળના કે વિરમતિના વણેણમાં લુપ્ત થઈ ગયા હશે? દ્વાધારમાં ને સોગટમાં મળ્યાં છે તેવાં દેવાલય સૌરાષ્ટ્રના બીજા ભાગોમાં મળ્યાં નથી તેમ ગુજરાતના મુખ્ય પ્રદેશમાં ય મળ્યાં નથી. પૂર્વ ઔરંગઝૂદનાં અનેક દેવાલયોનાં નામકામ ઉપલબ્ધ છે, પરંતુ ગુજરાતના

મૈત્રકકાલીના સૂર્ય શિવ વિષ્ણુ આદિના મંદિરોની રચનાનો પરિચય થાય છે, પરંતુ એ કાલનાં બૌદ્ધ ચૈત્યગૃહો તેમજ જૈન દેરાસરોની રચનાનો નમૂનો બાક્યેજ મળે છે. દાનશાસનોમાં તેમજ યુઅન શુઆંગની નોંધમાં જણાવેલા ઘણાખરા વિહાર ઈટેરી હોવા સંભવે છે. દાનશાસનોમાં આપેલી વિગતો પરથી માલૂમ પડે છે કે કેટલાક ચૈત્યગૃહોમાં ભગવાન બુદ્ધની અર્થાત્ હેલા બુદ્ધ શાક્યસિંહ ગૌતમ બુદ્ધની પ્રતિમા પૂજાતી હતી, તો કેટલાંક ચૈત્યગૃહોમાં અનેક બુદ્ધોની પ્રતિમા પૂજાતી હતી.^{૫૪} યુઅન શુઆંગે ગળ શીલાદિયે ગંધાવેલા વિહારની વિગતોમાં જણાવ્યા મુજબ આ અનેક બુદ્ધોની પ્રતિમા હેલા સાત બુદ્ધોની હોવા સંભવે છે.^{૫૫} આ સાત બુદ્ધોની ઉપાસના સાંઝી અને ભારહતના પ્રાગુ-ગુપ્ત શિલ્પોમાં યે દેખા દે છે. ગિરનાર પાસે આવેલા ઈટવાના દીંબાના તાન્તેરના ખોદકામમાં ક્ષત્રપકાલીન બૌદ્ધ વિહારના આવશ્યક મળ્યા છે ને એ વિહારની ઈટો કદમાં વલ્લભીપુરની જૂની ઈટોના જેવડી છે,^{૫૬} છતાં કેવળ એ પરથી મૈત્રકકાલીન વિહારોની રચના ઈટવાના વિહારની જેમ તક્ષશિલાના વિહાર જેવી હોવાનું અનુમાન કરવું અશક્ય છે. મને લાગે છે કે મૈત્રકકાલીન ઈટેરી વિહારોની રચના મોટે ભાગે એ કાલના રૌક્ષ-ઉત્કીર્ણ (rock-cut) વિહારોની રચના જેવી જ હશે.

૩૩૦. યુઅન શુઆંગ સુરાષ્ટ્રની નોંધમાં ઉલ્લખિત(ગિરનાર)ની ટોચ પર આવેલા એક મંથારામ(વિહાર)નો ઉલ્લેખ કરે છે.^{૫૭} એમાં

૫૪-૫૫ જુઓ ૬૨૨૫.

૫૬ ઓલ-ઇન્ડિયા ઓરિયેન્ટલ કોન્ફરન્સના ૧૭મા અધિવેશન પ્રસંગે શ્રી. ગિ. વ. શ્યામાચાર્ય તરફથી રબ્બ યયેલા ઈટવા ખોદકામને લગતા લેખ પરથી (સમરીટ ઓફ પેપર્સ, પૃ. ૧૧૧-૧૨). વળી જુઓ એઈ, પુ. ૨૮ પૃ. ૧૭૪-૭૫.

૫૭ ખીલ, રેકૉર્ડ્ઝ, પુ. ૨, પૃ. ૨૧૯

એની ઓરડીઓ ને પડસાળો ખડકમાં કોતરેલી હોવાનું શૈલગૃહો જણાવેલું છે એ પરથી એ વિહાર શૈવ-ઉત્કૃષ્ટ હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. પરંતુ ગિરનારની કોઈ ટુક પર એવા કોઈ પ્રાચીન વિહારના અવશેષ ઉપલબ્ધ નથી. એને બદલે ગિરનારની તળેટી પાસે આવેલા જૂનાગઢના ખડકોમાં બેત્રણ પ્રાચીન શૈવગૃહ મળ્યાં છે. ગિરનાર દરવાજાની અંદર આવેલી બાબા પ્યારાના મઠને નામે ઓળખાતી ગુફાઓનો કેટલોક ભાગ પ્રાચીન ક્ષત્રપકાલનો ને બીજો કેટલોક ભાગ ક્ષત્રપકાલનો જણાય છે. ૫૮ પારાગઢ દરવાજાની અંદર આવેલી ખાપરા-કોડિયાનાં ભોંયરને નામે ઓળખાતી ગુફાઓ ૧૯ ક્ષત્રપકાલ જેટલી પ્રાચીન હોવા સંભવે છે. ઉપરકોટની અંદર આવેલી પ્રાચીન ગુફાઓનો કેટલોક ભાગ ક્ષત્રપકાલીન જણાય છે, જ્યારે બીજો કેટલોક ભાગ પાંચમીથી સાતમી સદી સુધીનો અર્થાત્ મૈત્રકકાલનો લાગે છે. ૫૯ ગુફાના પાછલા ભાગમાં એક નાનો સમચોરસ ખંડ છે ને એની આગળ એક ગોટા લખચોરસ ખંડ છે. આ ખંડમાં વચ્ચે ૭ સ્તંભ છે ને એની આસપસાની દીવાલ પર ઉપલા ભાગમાં ચિત્રચાતામનની પદી કોતરેલી છે. એમાં એ વાતામનની આકૃતિ ક્ષત્રપકાલ જેટલી પ્રાચીન જણાય છે, પરંતુ ગુફાના સ્તંભ મૈત્રકકાલીન જણાય છે. ઉપલા મજલામાં પાછલા ખંડમાં આવેલા બે સ્તંભ પ્રાચીન ઢળના લાગે છે. એના દડ ગોળાકાર છે ને એના પર ત્રાસા પદ્મોનાના મૂંચળાં કોતરેલા છે. એનું પીઠ અષ્ટકોણ છે ને એના પર પત્રવલ્લીની આકૃતિ કોતરેલી છે. એનું શિર ગોળાકાર છે ને એના પર પ્રાણીઓના આકાર કોતરવામાં આવ્યા છે. આગલા ખંડના ચાર સ્તંભ જુદી જાતના છે. એની પીઠિકા સમચોરસ ને મુશોભનરહિત છે. એનો દંડ મોટે ભાગે સમચોરસ (વચ્ચે આડકોણ)

છે ને એનું શિખર ચઢતા કમના ચાર ચરોનું બનેલું છે. ત્રીજા પ્રકારના સ્તંભ એ ચાર સ્તંભોની મોખરે આવેલા છે. એની બેસણી મમ-ચોરસ ને આકારની, ચઢતાજિતરતા ચરોના મુદર ઘાટની ને પત્રા-વનીથી સુશોભિત છે. એના ૬૧ વમલમ મોળાકાગ લાગે એટલા બધા બનેકકોણાળા છે. એના શિખર પર વચ્ચે સોએની જુદીજુદી જાતની આકૃતિઓ કોતરેલી છે ને એના પર ચારે બાજુ બેઠેલા સિંહની આકૃતિ નજરે પડે છે નીચલા મજલામાં આવેલા ચોથા પ્રકારના સ્તંભ પણ લમલમ આ ઘાટના છે, એમાં માત્ર વિમલોમાં કઈક ફરક પડે છે પહેલા બે પ્રકારના સ્તંભ પછી-ફરી સદીના ને બીજા બે પ્રકારના સ્તંભ ફરી-૭મી સદીના ગણાય છે ૧૦

૩૩૧ વલ્લીના વર્ણનમાં સુચન સુઆગ નગરથી થોડે દૂર આવેલા એક મહાવિહારનો ઉલ્લેખ કરે છે ૧૧ એ વિહાર ચણેશ્વર હતો કે કોચેશ્વર હતો એ એમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું નથી. તત્કાલ પરંતુ એ વિહાર અર્ધત્ અચ્ચે કરાવ્યો હતો એ ઉલ્લેખ નોંધપાત્ર છે. મહારાષ્ટ્રની નોંધમાં આ અર્ધતે ત્યાં મધાવેશ્વર મહાવિહાર ખડકમાં કોચેશ્વર હોવાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ આવે છે ને એ વિહાર અજંટાની ગુફાઓમાં સ્થવિર અચ્ચે બધાવેશ્વર ગુફા હોય એ તદ્દન મંભવિત છે. ૧૨ એવી રીતે વલ્લીથી થોડે દૂર એ અર્ધતે કરાવેશ્વર વિહાર પણ વલ્લીની નજીકમાં આવેલા કોઈ ડુંગર પર ખડકમાં કોચેશ્વર હોવા મંભવે છે આ આધારે એ મહાવિહાર વલ્લીની નજીકમાં આવેલા તથાજ ડુંગર પરનાં પ્રાચીન સૈવયુદ્ધોમાં આવેશ્વર હોવાનો મત રજૂ કરવામાં આવ્યો છે એ તદ્દન મંભવિત લાગે છે ૧૩

૧૦ બર્નેસ, એકકા, પૃ. ૧૪૧-૪૩૬ સાકળિયા, આગ્રા, પૃ. ૪૯-૫૧

૧૧ બીલ, સદર, પૃ ૨૬૮

૧૨ જુઓ § ૨૨૩

૧૩ હીરાસાલ અમૃતવાવ ગાહ, 'લજાજનો પ્રાચીન વિહાર,' પુરાતાપ પુ. ૧, પૃ ૬૬-૧૧૨

આ કુંગર પર એકંદરે ત્રીસેક શૈલગૃહ કોતરેલાં છે, જેમાંનાં એ ગૃહ ખાસ નોધપાત્ર છે. હાલ એમણ મંડપના નામે ઓળખાતો મકપ ધણો વિશાળ છે ને એની અંદર ચાર અષ્ટકોણ સ્તંભ કોતરેલા છે, જેના દર પાછળથી નાશ પામ્યા છે. એના અગ્રભાગની નીવાલ પર ઝેંચે મોટાં ચૈત્યવાતાયનોની ને નીચે વેદિકાની બાતનો પડેા કોતરેલો છે. કુંગરના ઉપક્ષા ભાગ પર એક ચૈત્યગૃહ આવેલું છે. એની અંદરનો મૂર્તિ વચ્ચેથી ખંડિત થયો છે. એ મૂર્તિ પછીતથી અલગ છે ને એની ટોચ છત માથે જોડેલી છે. ૧૪ આ ચૈત્યગૃહની સાદી સીની રચના પરથી એને ક્ષત્રપકાલના આરંભનું ગણવામાં આવે છે ને એની સમીપના મહાવિકારમાં વમેવા રિધરમતિ ને ગુણમતિ પ્રામ્-ગુપ્ત કાલમાં થયેલા હોઈ એ શૈલગૃહ પણ એટલું પ્રાચીન હોવાનું જણાય છે. આ પરથી આ શૈલગૃહની રચના ક્ષત્રપકાલ દરમિયાન થયેલી ને એમાં ભિક્ષુ-એનો વસવાટ છેક મૈત્રકકાલ સુધી ચાલુ રહેલો એવું સ્પષ્ટ થાય છે. ૧૫ મૌરાયટમાં સાણાના કુંગર જેવાં બીજાં સ્થળોએ પણ ક્ષત્રપકાલીન શૈલગૃહો નજરે પડે છે, જેમાં કેટલાક જૈન ધર્મના હોવા તેમજ મૈત્રક-કાલ પર્યંત ચાલુ ઉપયોગમાં રહ્યા હોવા મંબવે છે. ૧૬ હાલમાં હાંકથી પાંચ માઈલે આવેલી ગુફાઓ ક્ષત્રપકાલીન જણાય છે, પરંતુ ગામની બાજુમાં આવેલા ટેકરા પર થોડી કાટડીઓ કોતરેલી છે, જેમાંનાં જૈન સિંધ મૈત્રકકાલીન જણાય છે. ૧૭ આમ શૈલગૃહોના સમયાંકન પરથી એકંદરે એવું માલૂમ પડે છે કે મૌરાયટમાં નવાં શૈલ-ગૃહોની રચના ક્ષત્રપકાલ દરમિયાન પ્રચલિત હતી, જ્યારે મૈત્રકકાલ

૧૪ બર્જેસ, એકકા, પૃ. ૧૪૭

૧૫ સાંકળિયા, આગુ, પૃ. ૫૧-૫૨

૧૬ બર્જેસ, સદર, પૃ. ૧૪૯; સાંકળિયા, આગુ, પૃ. ૫૨-૫૩

૧૭ બર્જેસ, સદર, પૃ. ૧૫૧. કે. પ્રે. શાહ એની શિલ્પકૃતિઓનો સમય સાતમી સદીનો આંકે છે (જમ્મુ, પૃ. ૮, પૃ. ૫૩)

દરમિયાન તેા એમા મોટે ભાગે સમયોચિત સુધારાવધારા જ થતા હતા, આથી અજંટા ને એલોરોનાં શૈલગૃહોની શૈલીનાં શૈલગૃહ સૌરાષ્ટ્રના ડુંગરોમાં ભાગ્યેજ નજરે પડે છે.

૩૩૨. શુદ્ધ મૈત્રકકાલીન શૈલગૃહોના નમૂના માલવદેશના દક્ષિણ-પશ્ચિમ ભાગમાં મળ્યા છે. દાહોદની દક્ષિણે વિંધ્યના દક્ષિણ ઢાળ પ્રદેશમાં આવેલી જાધ નદીને કાંઠે જાધ (૨૨° ૨૨' ઉ, ૭૪° ૫૪' ૫૫) ગામની પાસે આવેલી ટેકરીના ખડકમાં કાતરેલી ગુફાઓ^{૧૮} હાલ મધ્યભારતના અમરેરા જિલ્લામાં આવેલી ગણાય છે. પરંતુ મૈત્રકકાલ દરમિયાન માલવકના આ પ્રદેશનો સમાવેશ મૈત્રક રાજ્યની અંદર થતો હતો તેમજ હાલ પણ આ પ્રદેશ ગુજરાત-માળવા વચ્ચેની હદ પાસે આવેલો ગણાય છે, એથી એનો સમાવેશ મૈત્રક-કાલીન ગુજરાતમાં કરવો અરથાને નથી. ત્યાં ૭૫૦ વારના કુલ અંતરમાં હાલ નવ શૈલગૃહ નજરે પડે છે.^{૧૯} પહેલી ગુફા(ગૃહ ગુફા)માં ૨૩×૧૪ ફૂટના વિસ્તારનો ચાર સ્તંભવાળો એક સારો ખંડ રહેલો છે ને એની આગળનો રવેશ નજીક થયો છે. પાંડવોની ગુફાને નામે ઓળખાતી બીજી ગુફા(પદ્મ પ આ)માં તથા રમમહલ તરીકે ઓળખાતી ચોથી ગુફામાં બૌદ્ધ વિહારની સંપૂર્ણ રચના નજરે પડે છે.^{૨૦} એમાં વચ્ચે મોટો સ્તંભવાળો સમયોરસ મંડપ હોય છે, અગ્રભાગમાં સ્તંભવાળો રવેશ હોય છે, બાકીની ત્રણ બાજુએ રહેવાની કોટડીઓ હોય છે, પાછલા ભાગમાં નાનું સમ-યોરસ ચૈત્યગૃહ હોય છે ને એની અંદર ભોંયથી જીત સુધી કાતરેલો સ્તૂપ હોય છે. બીજી ગુફાનો મંડપ ૮૬ ફૂટ ચોરસ ને ચોથી ગુફાનો ૯૪ ફૂટ ચોરસ છે. કોટડીઓના આગલા ભાગમાં ચારે બાજુ સ્તંભ-વણી હોય છે. બીજી ગુફાની સ્તંભાવણીમાં એકંદરે ૨૦ ને ચોથી

૧૮ ગારે, ધી જાધ કેન્ડ, પૃ. ૧૯

૧૯ વિગતો મઠિ જુઓ માર્શલ, ધી જાધ કેન્ડ, પૃ. ૬-૧૬.

૨૦ જુઓ ધી જાધ કેન્ડ, પદ્મ ૧-૧૪

મૈત્રકાલીન દેવાસ્યોમાં ચૈત્ય-વાતાયનની ભાત ખામ દેખા દે છે. ૭૪ ભાગ, કાર્ત્તી, નાસિક ને અબંટા જેવાં સ્થળોનાં પ્રાચીન ચૈત્યગૃહોમાં અંદરના હોડા ખડને પૂરતા પ્રકાશ પૂરો પાડવા માટે એના અગ્ર-ભાગની દીવાલના ઉપલા ભાગમાં જે ખારી મૂકવામાં આવતી તેને 'ચૈત્ય વાતાયન' કહે છે. એના ઘોડાની નાળનો ઘાટ આગળ જતાં સુશોભનની ભાત તરીકે પ્રયોજતો થયો હતો. મૈત્રકાલીન ચૈત્યગૃહોમાં આ ભાત ઉપગોટની યુધાઓમાં મડપની નીચાણે પર એરડીઓના પ્રવેશદ્વારોની ઉપરના ભાગમાં દેખા દે છે. આ ભાતમાં ખારીનો અંદરનો ભાગ લગભગ પૂરો ગોળ છે, એના ચોકદાનો બહારનો ભાગ લંબગોળ છે, નીચલા ભાગમાં વેદિકાની ભાત હોય છે, ઉપલા ભાગમાં લાંબી ટાય કાઢી છે ને એની જે બાજુએ લટકતા પાદડાંની બાન નજરે પડે છે. આ ભાતની આ આકૃતિ પશ્ચિમ ભારતની પ્રાચીન યુધાઓના ચૈત્ય-વાતાયનની આકૃતિ કરતાં ચુની પડે છે ને યુધાકાલીન દેવાસ્યો પરની આકૃતિ સાથે વધુ મામ્ય ધરાવે છે. ઉપરગોટની આ આકૃતિમા વાતાયનની અંદર ઓપરખેની આકૃતિઓ કેતરવામા આવી છે એ વાતાયનને વાસ્તવિક સ્વરૂપ આપે છે. ચૈત્ય-વાતાયનની ભાત આ કાલના ચણેલાં દેવાસ્યોના શિખર પર મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે, પરંતુ એ જગ્યાએ ગોઠવાતાં એની વાસ્તવિકતા ઘટી જાય છે. ગોપના દેવાસ્યના શિખર પરની આ ભાતમાં મનુષ્યોને ધ્યાને દેવાની આકૃતિઓ કેતરવામા આવી છે ને બાકીની ચોથી મુકાની અંદરના પ્રવેશદ્વાર પર તેમજ એની અડાળીઓની ટાય પર કાતરેલા ચૈત્ય-વાતાયનોમાં બગવાન ખુદની તેમજ સામાન્ય મનુષ્યોની આકૃતિઓ નજરે પડે છે ૭૫ ત્રિમાવાડા, બીચેશ્વર, સુત્રાપાડા ને કલમોરનાં શિખરો પરનાં ચૈત્ય વાતાયનોમા આવી કેઈ આકૃતિઓ ઉમેરવામા આવી

તે માજૂર રહેલા ખાગ પરથી એનો યાદ વિવક્ષ્ય વાગે છે ૭૨ છેક પાછળ આઠ ચોન્સ અબોનો સાદો મડપ છે, એની આગળનો રવેશ નાશ પામ્યો છે ને એની તથા આગલા મડપની બે માજૂરો રહેવાની કોટડીઓ નજરે પડે છે પાંચમી ગુફામા ૭૨ ૬૫૪૪૪ ફૂટનો એક લગચોન્સ ખડ કોતરેલો છે, રચ્યે આઠઆઠ સ્તંભની બે હરોળ છે ને એ હરોળને સમાતર મને દીવાલને અડીને લામી ઓટલી કોતરેલી છે તત્તલ સાદા ગોળ આકારના ને એકમગળા ધાટના છે. છઠી ગુફામા ૭૩ ચાર અષ્ટકોણ સ્તંભવાળા મડપની એક માજૂરો ત્રણ ને બીજી માજૂરો બે મળી કુલ પાંચ કોટડી કોચેની છે છેલ્લી ત્રણ ગુફાઓનો ઘણો ખાગ તૂટી ગયા છે. તલમાન, તત્તલ ને તૂપતી રચનામા સાતમી ગુફા બીજી ગુફાને ઘણી મળતી આવે છે. આ રીતે બીજી, ચોથી ને સાતમી ગુફામા મૈત્રકાલીન વિહારની રચનાનો પૂરો નમૂનો મળે છે ને મૈત્રકાલીન ગુજરાતના અણેલા વિહારોની રચના પણ ઘણે અંશે એ પ્રકારની જ હોય એવું લાગે છે

મૈત્રકાલીન દેવાલયોમાં ચૈત્ય-વાતાયનની જાત ખાસ દેખા દે છે. ૭૪ બાળ, કાઠાં, નાગિક ને અલંટા જેવાં સ્વર્ગનાં પ્રાણીન ચૈત્યશૃંગોમાં અંદરના કોણ ખંડને પૂરતો પ્રકાશ પૂરો પાડવા માટે એના અગ્ર-ભાગની દીવાલના ઉપડા ભાગમાં જે જારી મૂકવામાં આવતી તેને 'ચૈત્ય-વાતાયન' કહે છે. એનો યોગની નાળનો ધાટ આગળ જતાં સુશોભનની જાત તરીકે પ્રયોગનતો થયો હતો. મૈત્રકાલીન ચૈત્યશૃંગોમાં આ જાત ઉપરકોટની ગુફાઓમાં મંડપની દીવાલો પર ઓરટીઓનાં પ્રવેશદ્વારોની ઉપરના ભાગમાં દેખા દે છે. આ જાતમાં જારીનો અંદરનો ભાગ લગભગ પૂરો ગોળ છે, એના ચોકદાનો જદારનો ભાગ લંબગોળ છે, તીચલા ભાગમાં વેદિકાની જાત લેખ છે, ઉપરના ભાગમાં લાંબી ટોચ કાઢી છે ને એની બે આખીએ જટકતા પાંદડાંની જાન નજરે પડે છે. આ જાતની આ આકૃતિ પશ્ચિમ ભારતની પ્રાગ્-ગુપ્ત ગુફાઓના ચૈત્ય-વાતાયનની આકૃતિ કરતાં જુદી પડે છે ને ગુપ્તકાલીન દેવાલયો પરની આકૃતિ સાથે વધુ સામ્ય ધરાવે છે. ઉપરકોટની આ આકૃતિમાં વાતાયનની અંદર ઓપરખેની આકૃતિઓ કોતરવામાં આવી છે એ વાતાયનને વાસ્તવિક સ્વરૂપ આપે છે. ચૈત્ય-વાતાયનની જાત આ કોણનાં અણેનાં દેવાલયોના શિખર પર મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે, પરંતુ એ જગ્યાએ એવાવાતાં એની વાસ્તવિકતા થી જલ્પ છે. ગોપના દેવાલયના શિખર પરની આ જાતમાં મનુષ્યોને સ્થાને દેવાની આકૃતિઓ કોતરવામાં આવી છે ને બાકીની ચોથી ગુફાની અંદરના પ્રવેશદ્વાર પર તેમજ એની અડાગીઓની ટોચ પર કોતરેલા ચૈત્ય-વાતાયનોનાં બગવાન જુદની તેમજ સામાન્ય મનુષ્યોની આકૃતિઓ નજરે પડે છે ૭૫ વિસાવાડા, બીજેશ્વર, સુત્રાપાડા ને કલમાર્ગનાં શિખરો પરનાં ચૈત્ય વાતાયનોમાં આવી કોઈ આકૃતિઓ ઉમેરવામાં આવી

નથી સુત્રાપાડાના શિખર પર ચૈત્ય વાતાયનનો પાટ ત્રિદલ આકૃતિનો ઘડવામાં આવ્યો છે. ૭૬ કેટલીક ભાતમાં ભૌમિતિક આકૃતિઓ તેમજ કૂચવેયની આકૃતિઓ કાતગ્વામાં આવતી મૈત્રકકાલીન દેવાલયોમાં આવી આકૃતિઓ ખાસ કરીને ઉપરકોટ ગુફાની સ્તંભ-પીઠિકા પર તથા કદવાર દેવાલયના ગર્ભગૃહના પ્રવેશદ્વાર(પદ ૧)ના ચોકઠા પર તેમજ એની આદરની વરાહમૂર્તિના ચોકઠા પર નજરે પડે છે. ૭૭ એમાં મોટા ભાગે પદ્મની ભાત દેખા દે છે તે એમાંની કેટલીક ભાત તે ત્રાસા અતુર્ભુજની કે વર્તુલની આકૃતિમાં ગોઠવેલી હોય છે બાપની ગુફા-એના સુશોભિત સ્તંભો પર તેમજ એના પ્રવેશદ્વારોના ચોકઠા પર કૂચ ને વેયની નુદર ભૌમિતિક આકૃતિઓ કાતરેલી છે તથા એની દીવાલો પર કાતરેલા સુશોભનોમાં ત્રણે ને છોડેની આકૃતિઓ નજરે પડે છે. ૭૮

૩૩૪ મૈત્રકકાલીન શિલ્પમાં પ્રાણીઓના આકાર પહેલપહેલા ઉપરકોટ શૈલગૃહના ગોળ સ્તંભોના શિખરો પર દેખા દે છે. એમાં અશોક-સ્તંભના શિખર પર હોય છે એવા એક-પ્રાણીઓના આકાર ખીજને પીઠ અડાડીને જોડેલા સિંહોના આ-કાર નજરે પડે છે ૭૯ કદવાર દેવાલયની વરાહમૂર્તિના ચોકઠાની સાખની ગહારની યાજૂએ મકરમુખ ને ગજ-મુખના આ આકાર કાતરેલા છે. ૮૦ છૂટક શિલ્પોમાં સુશોભન તરીકે ગજ મકર ને અશ્વના તેમજ દશાવતારોના શિલ્પોમાં મત્સ્ય ને કૂર્મના આકાર દેખા દે છે. ૮૧ દેવદેવીઓના વાહનોમાં કૂર્મ, મકર, અશ્વ, ગરુડ ને વ્રણના આકાર એવા મળે છે ૮૨ ગંગાજીના વાહન

૭૬ સાહજિયા, આગ્ર, પૃ ૧૨

૭૭ સદર, પૃ. ૧૨૬-૩૦

૭૮ ધી બાધ કેન્ઝ, પદ ૩, ૧૧-૧૪

૭૯ સાહજિયા, આગ્ર, પૃ. ૧૨૨

૮૦-૮૨ કઝન્સ, સોમનાથ, પૃ. ૩૮-૩૯, પદ ૩૫

તરીકે મકરનો આકાર થાનના દેવાલયમાં પણ દેખા દે છે(૫૬ ૪૬). ૮૩
મિશ્રિત પ્રાણીઓના આકાર મનુષ્યાકાર વસાવાતારનાં તેમજ નૃસિંહા-
વતારનાં ચિત્રોમાં નજરે પડે છે. જાણની ચોથી મુદાના સ્તંભો પર
તેમજ દ્વારનાં ચોકમાં પર તથા દીવાલો પર જે મુસોમન કોતરવામાં
આવ્યાં છે તેમાં સિંહ, મકર, ગજ, શ્વપ્ત ને પંખીઓ ઉપરાંત
કેટલાંક કપોતકલ્પિત પ્રાણીઓના આકાર પણ દેખા દે છે. ૮૪ આ
પ્રાણીઓ ઉપર ટેલલીક વાર ગાણુમ સવર યથેચ્છા લેાય છે.

૩૩૫. પ્રાણીઓના આકારોની જેમ મનુષ્યના આકાર પણ પહેલ-
પહેલા ઉપરકોટના ચૈત્યશૃંગમાં નજરે પડે છે. ચૈત્ય-વાતાયનોમાંથી ડાકિયું
કરનાં બીઓનાં કે બીપુરોના યુગલોના ઉત્તરાંગ ધણું ધસાર્ધ ગયાં
છે તેમજ એના સ્તંભોનાં શિખરો પર કોતરેલી
મનુષ્યના આકાર બીઓના જેવા આકાર પણ ૪૫૫ ધસાર્ધ ગયા
છે. ૮૫ છતાં એમાં ટેલરિયતિના ત્રિપુલ વૈવિધ્યની
કલાદષ્ટિ દીપી આવે છે. ગોપના શિખર પરના ચૈત્ય-વાતાયનોમાં આવે
ખદ્મો દેવોના આકાર નજરે પડે છે. ૮૬ પછીનાં દેવાલયોનાં શિખરો
પર એ આકાર લૂપ થયા છે, પરંતુ જાણની ચોથી મુદામાં કોતરેલા
ચૈત્ય-વાતાયનોમાં એ આકાર જળવાઈ રહ્યા છે. એ મુદામાં કેટલાક
પ્રાણીઓ પર આરૂઢ થયેલા મનુષ્યોના આકાર દેવામાં આવે છે,
જેમાં સવારોનો તાદ્દશ ચિતાર ખડો ધાય છે. ૮૭ વડોદરા મ્યુઝિયમ-
માં દ્વારકામાંથી મળેલું એક મનુષ્યાકાર ચિત્ર છે, જે મેત્રકક્ષાલીન
મળાય છે. એમાં ખાથે મુકુટ, કંઠમાં રત્ન-દ્વાર, કાનમાં કુંડળા ને દાઘ

૮૩ સદર, પૃ. ૫૦

૮૪ ધી બાથ કેન્ડ, પૃ. ૧૧, ૧૨, ૧૪

૮૫ સાંકળિયા, આગ્રા, પૃ. ૪૮-૫૦, ૧૧૭

૮૬ સદર, પૃ. ૪૯, ૫૬

૮૭ ધી બાથ કેન્ડ, પૃ. ૧૨, ૧૪

પર વનય છે એના હાથમા છાતી મરમુ એક પધ્ધી રાખેલુ છે, જે પરથી આ નજની આકૃતિ કપોતને અભવ આપના જિગિ રાગની હોવા મળવે છે. ૮૮ મનુષ્યાકારન નુદ્ધ કાતરકામ વિશેષત દેવદેવી-એના આકારોમા નજરે પડે છ.

૩૩૬ મૂલમરિતામા પ્રતિમાની ઉચ્ચાર્ધ દેવાલયના દારની ઉચ્ચાર્ધના $\frac{1}{2} \times \frac{1}{2} \times \frac{1}{2} = \frac{1}{8}$ ભાગ જેટલી હોવી જોઈએ એવુ જણાવવામા

આવ્યુ છે ૮૯ પ્રતિમા રડવાના પદાર્થના એકદરે ૧૦૮

પ્રતિમાવિધાન ભાગ પાડવામા આવતા ને એ દરેક ભાગને અગુન

ગણવામા આવતો ૯૦ પછી એના અગોપાગ નિયત

માન અનુમાર ઘડવામા આવતા ૯૧ ને એના પર દેશને અનુરૂપ

વસ્ત્રાલકાર સજ્જનામા આવતા ૯૨ વિધ્યુ ભગવાન ની પ્રતિમા અષ્ટ-

ભુજ, ચતુર્ભુજ કે દ્વિભુજ મનાતાની અષ્ટભુજ પ્રતિમાના ચાર જમણા

હસ્તોમા ખડ્ગ, ગદા, શર ને અભયમુદ્રા અને ચાર ડાયા હસ્તોમા

ધનુસ, ખેટક(હાન), ચક્ર ને શખ ધારણ કરાવતા ચતુર્ભુજ પ્રતિમાના

બે જમણા હાથમા અભયમુદ્રા ને ગદા તેમજ બે ડાયા હાથમા શખ

ને ચક્ર ધારણ કરાવતા ને દ્વિભુજ પ્રતિમાના જમણા હાથમા અભય

મુદ્રા ને ડાયા હાથમા શખ ધારણ કરાવતા આ દેવની પ્રતિમામા

કિરીટ, કુડમ, કૌરવુભમણિ ને પીતાબરના વસ્ત્રાભૂષણ તથા શીવત્ત-

૮૮ ૩ પ્રે શાહ, જર્નલ ઓફ ઇન્ડિયન મ્યુઝિયમ્સ, પુ ૮, પૃ ૫૪-૫૫

૮૯ અધ્યાય ૫૭, શ્લો ૩

૯૦ સદર શ્લો ૪ પરવુત અમુલનુ માપ ૮ થવ જરાબર ગણાવુ ને ૨૪ અમુલ=

૧ હસ્ત ગણાતો

૯૧ હા જ નાસા, બનાટ, શ્રીવા, કણે, વૈદ્ય, જનુની લખાઈ ૪ અમુલ, નેત્રની બે અમુલ, બાહુ ને પ્રતિભાની ૧૨ અમુલ, કિરુ ને જધાની ૨૪ અમુલ ને શિરની ૩૨ અમુલ ગણવામા આવી છે (શ્લો ૫૨૮)

૯૨ શ્લો ૨૬

ને વક્ષસ્થલ, હૃદય વેશ, પગથી છાતી સુધીનું પરિધાન, બંને કર્કાં કમળ, મુકુટ, કુંડલ, લાખો હાર, કટિમેખલા, કાન્તિમય મુખ, કંચુક (કવચ), મુખ પર પ્રસન્નતા ને પ્રભામંડલ હોય છે. ૧૦૫ લિંગપ્રતિમાનો નીચલો ભાગ ચતુષ્કોણ, વચલો ભાગ અષ્ટકોણ ને ઉપલો ભાગ વૃત (વર્તુલાકાર) કરવાનો કલ્પો છે. ૧૦૬ માતાઓના ગણમાં દરેક માતાની મૂર્તિ એની સાથે સંગમ ધરાવતા દેવની મૂર્તિને અનુરૂપ કરાવેલી. ૧૦૭ સૂર્યપુત્ર દેવન્તને અશ્વ પર આરૂઢ થયેલો ને યુગધાકીડાદિયુક્ત પરિવારવાળો નિરૂપતા. ૧૦૮ યમની પ્રતિમામાં હંડનું આયુધ ને મહિષનું વાહન, વરુણની પ્રતિમામાં પાશનું આયુધ ને હંસનું વાહન તેમજ કૃષ્ણેશ્વરી પ્રતિમામાં નરનું વાહન, સુંદર કિરીટ ને મોટું ઉદર કરવાનું કલ્પું છે. ૧૦૯

૧૦૫

નાભાલલપ્તજહ્વોદગણ્ઢવક્ષાસિ ચોમ્લતાનિ રવેઃ ।

કુર્યાદુદીચ્યવેપે ગૂઢ પાદાદુરો વાક્ત્ ॥ ૪૬

શિખ્રાણઃ સ્વકરદ્વે મહુર્ધ્વા પદ્મજે મુકુટધારી ।

કુળ્ઢલભૂવિતવદનઃ પ્રલમ્બહારો વિચલગમ્ભઃ ॥ ૪૭

કમલોદરવૃત્તિમુલઃ કમ્બુકગુપ્તઃ સ્મિતપ્રસન્નમુલઃ ।

રત્નોઞ્જવલપ્રભામન્ડલથ કર્તુઃ ક્રુમકરોડકઃ ॥ ૪૮

૧૦૬ શ્લો. ૫૩

૧૦૭ શ્લો. ૫૬

૧૦૮ શ્લો. ૫૬. આ દેવન્તની કથા રેકન્દપુરાક્ષુના પ્રભાસખંડમાં આપવામાં આવી છે (૧, ૧૧, ૨૦૬-૨૨૩). એમાં વડવાના રૂપમાં રહેલી સજ્જાને સૂર્યથી દેવન્ત નામે પુત્ર થયો, જે જન્મતાં વેત પિતાનો અશ્વ લઈ નાઠો ને પ્રભાસમાં રિયર થયો, (રાત્રીપુત્ર હોવાથી તે રાત્ર સદ્દારક તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો,) આથી એની અશ્વારૂઢ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા પ્રભાસમાં થઈ એ કલ્પેષ આવે છે એ આદર્શ નોધપાત્ર છે. વળી આ ખંડમાં અન્યત્ર વલ્લભીનો એ નિર્દેશ આવે છે એ કલ્પેષનીય છે. (જુઓ ઈ ૨૧૬, પા. ઈ. ૧૩૬.)

૧૦૯ શ્લો. ૫૭

૩૩૭. દેવદેવીઓના આકારોમાં ગણપતિનો આકાર પહેલવહેલો
 ગોપ દેવાલયના શિખર પરના પશ્ચિમ જાળૂના એક ચૈત્ય-વાતાયનમાં
 દેખા દે છે. એમાં ગણપતિ અર્ધપર્વકાસનમાં બેઠેલા છે. ૧૧૦
 દેવદેવીઓ યાનના પ્રાચીન દેવાલયના જમણી જાળૂના ગોખલામાં
 દેવીયુક્ત દેવની ઊભી મૂર્તિ(૫૬ ૪ આ) છે, ૧૧૧ જેને
 ગણપતિની માનવામાં આવી છે, પરંતુ એનું સિર ખંડિત હોવાથી એ
 નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. ૧૧૨ સુત્રાપાડ દેવાલયના પ્રવેશદ્વારનાં બારણાં પર
 બેઠેલા ગણપતિની મૂર્તિ કોતરેલી છે. ૧૧૩ કદવાર દેવાલયના પ્રવેશ-
 દ્વાર(૫૬ ૬)ના ઉપરના ઉદ્ગમરની ઉપરના ભાગમાં મળનનની મૂર્તિ
 કોતરેલી છે. ૧૧૪ એમાં એ અર્ધપર્વકાસનમાં બેઠેલા છે ને એમની મુંઢ ડાબી
 જાળૂ વાળી છે. ગણપતિનાં આ શિલ્પ નાનાં ને ચમાઈ મથેલાં હોવાથી
 એમના હાથમાં ધારણ કરેલી સ્ત્રીને કે મુદ્રાઓની વિગતો મળતી નથી.
 સામળાજીમાંથી ગણપતિની ઊભી પ્રતિમા મળી છે તે જાણગણપતિના
 સ્વરૂપની છે. ૧૧૫ ને ટોટાઈમાંથી મળેલી પારંતી સાથેની ઊભી પ્રતિમા
 ત્રણગણપતિના સ્વરૂપની છે. ૧૧૬ બમવાન શિવના સ્વરૂપનું પ્રાચીન
 શિલ્પ કદવાર દેવાલયના મર્લજૂલના પ્રવેશદ્વાર(૫૬ ૬)ઉપરની શિલ્પપદ્ધિમાં
 દેખા દે છે. ૧૧૭ એમાં શિવ પદ્માસન પર અર્ધપર્વક અવસ્થામાં બેઠા
 છે. જમણી જાળૂના એક હાથમાં ત્રિશુલ ને ળીંગ હાથમાં અક્ષમાલા
 છે; ડાબી જાળૂના એક હાથમાં સર્પ ને ળીંગ હાથમાં કમંડલુ છે.

૧૧૦ બર્મસ, એકાક, પૃ. ૧૮૭, પૃ. ૫૧

૧૧૧ ક્રાન્સ, સોમનાથ, પૃ. ૪૮, પૃ. ૫૦

૧૧૨ જુઓ ઉપર પા. ડી. ૩૯.

૧૧૩ ક્રાન્સ, સદર, પૃ. ૬૧, પૃ. ૪૨

૧૧૪ સદર, પૃ. ૩૬, પૃ. ૩૨

૧૧૫ જર્નલ ઓફ ઇન્ડિયન મ્યુઝિયમ્સ, પૃ. ૯, પૃ. ૧૯, આકૃતિ ૩૨

૧૧૬ સદર, પૃ. ૧૭, આકૃતિ ૩૪

૧૧૭ ક્રાન્સ, સોમનાથ, પૃ. ૩૪

છૂટક શિલ્પોમાં એક ઉમા-મહેશની મૂર્તિ કે ૧૧૮ ગિન નદી પર
 વનિતાસનમાં બેઠા છે ને એમના ડાબા ખોળામાં ઉમા બેસા છે અનેના
 હસ્ત ખડિત છે માત્ર ઉપલા જમણા હાથમાં ત્રિશૂળ દેખાદે છે ગામગાજી
 ના ડુંગરમાંથી મળેના એક શિલ્પ(પટ્ટ ૧૧)માં ગિન જામને અંદેનીને
 બિભા છે ને એમના ઉપના જમણા હાથમાં ત્રિશૂળ છે ૧૧૯ મુદર
 જટામુકુટ, શશિકલા, મહાભોગીને ઉચ્ચિત પ્રસન્નતા, ધોતિમાં પર પહેરેલું
 વ્યાઘ્રચર્મ ને અલ્પ આભૂષણોથી શોભતા આ શિલ્પનો સમય જૂઠી
 મદી સુધીનો આકવામાં આવ્યો છે ૧૨૦ વૃંદાવને અંદેનીને બિભેલા
 શિનનું એક ખડિત શિલ્પ એ જ ગ્રંથજેથી મળેલું છે એમાં ધોતિમાંની
 મળેા ઉપરાત એની મરોડદાર પાટલી તેમજ કટિબધમાંથી વટપતા
 છેડા નોધપાત્ર છે ૧૨૧ વડોદરા મ્યુઝિયમમાં બિભા ભૈરવની એક મોડી
 મૂર્તિ છે, જે પ્રાચીન અંગ્રાદકમાંથી મળ્યા નાગે છે એના લાગા દાન,
 નજી નેત્ર ને કપાયમાનામાં નરી બીજણતા તરી આવે છે. ઉપના મે
 હાથમાં ખડ્ગ ને ખેટક (હાલ) છે ને નીચના બે હાથમાં દડ ને સર્પ
 છે આ મૂર્તિનો મમય ઈ સ ૬૦૦ના સુમારનો આકવામાં આવ્યો
 છે ૧૨૨ વડોદરા મ્યુઝિયમમાં રહેના ભૈરવની બીજી મૂર્તિમાં (જેનો
 માત્ર ઉપનો ભાગ જ જાનનાઈ રહ્યો છે) એાછી બીજણતા ને અધિક

૧૧૮ સદર, પટ્ટ ૩૫

૧૧૯ ઇનામદાર, સમ આર્કિયોલોજિકલ ફાઇન્ડ્સ ઇન ધી ઈસ્ટ રેટ્ટ, પટ્ટ ૨,
 આકૃતિ ૫

૧૨૦ ડ પ્રે શાહ, જયગુ, પુ ૮, પૃ ૫૨

૧૨૧ સદર, પટ્ટ ૪, આકૃતિ ૭

૧૨૨ જર્નલ ઓફ વી ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પુ ૧, પૃ ૧૬૩, પટ્ટ ૪, આ
 કૃતિ ૭ ડ પ્રે શાહ જયગુ, પુ ૮, પૃ ૫૧-૫૨ આ શિલ્પ મ ૨ મજમૂદારને
 વડોદરાના શેઠ આનંદલાલના મકાનના પાડિંડમાંથી મળેલું, પરંતુ મૂળ એ માનીત
 અંગ્રાદકની ભૂમિ પર આવેલા કામદેવના મંદિરમાંથી નીકળ્યું મનાય છે

છે. એ પ્રતિમા લગભગ ૮ ફૂટ લાંબી છે ને એની પીઠ પર આસનના બદાપદાની સુદર ભાત કોતરેલી છે. સામળાશ્રમાથી મળેલી નદીની પ્રતિમા ૫૦ ધૂપરીઓની સુદર સાકળ કોતરી છે ૧૨૮ ઈંડો પ્રદેશમાથી મળેલા જિલા શિવ-પાર્વતીના શિષ્ય(પદ ૧૨)મા ગુપ્તકાલીન શિષ્ય ક્ષાત્રીની અમર મૂર્તિ થાય છે. ૧૨૯ એમા શિવ ચતુર્ભુજ છે. એમના મે હાથમા વીણા છે ને બાકીના બે હાથમા ત્રિશુળ ને સર્પ છે પાર્વતી પણ ચતુર્ભુજ છે, નીચલા મે હાથ વડે છાતી મરસુ બાળક પકડેલું છે, ઉપલા જમણા હાથમા પદ્મ ધારણ કરેલું છે ને ઉપલો કાબો હાથ ખડિત છે પાર્વતીની બાજુમા મથૂરનું વાહન નજરે પડે છે, ને પરથી એમનું બાળક રકન્દ-કુમાર હોરાનું સ્પષ્ટ થાય છે કારવણમાથી મળેલ શિવ પાર્વતીનું શિષ્ય એના કળ્તા ચે વધુ ક્ષાત્રમક છે. ૧૩૦ એમા શિવ-પાર્વતી નદીને અઢેની જિલાં છે ને મનેના સિર પાઞ્ણ પ્રભાચક છે રડોદરા નજીક આવેલા કપૂરાઈ ગામમાથી મળેલુ ઉગ્રા મહેશ્વરનું ખંડિત શિષ્ય(પદ ૧૩) પણ એકફરે ધણુ ક્ષાત્રમક છે. ૧૩૧ એમા બને ત્રિભગ અવરથામાં જિલા છે શિવનો જમણો હાથ કદચત્રખિત છે ને કાબો હાથ માજુમા ગાઠ આર્ચિંગીને જિભેલા પાર્વતીની પીઠ પાળા યજ્ઞને એમના કાબા સ્તનને સ્પર્શે છે. પાર્વતીનો કાબો હાથ ખડિત છે, પરંતુ જમણો હાથ શિવના કંઠ પાઞ્ણ યજ્ઞને એમના જમણા ખભા માં આવનખતો દેખાય છે. મહેસાણા જિલ્લામા મહુડી પાસે આવેલા ૩ મળેલા પાર્વતીના શિષ્ય(પદ ૧૪અ)મા એમનું ત્રામાં આવ્યું છે ૧૩૨ એમા એ મણુના ખભા ૫૦

૧૨૮ જમણુ, પુ. ૬, પદ ૨૦, આકૃતિ ૪૦

૧૨૯ ઉ. પ્રે. શાહ, જમણુ, પુ. ૬, પૃ ૬૫, પદ

૧૩૦ જયુઓ, પુ ૧૮, ભા. ૪, આકૃતિ ૧૧; જા.

૧૩૧ ઉ પ્રે શાહ ને ર. ના. મહેતા, જઓહ, પુ

૧૩૨ મ ર મજનુદાર, જયુઓ, પુ. ૧૦, ભા.

૩ પ્રે. શાહ, જમણુ પુ ૮, પૃ ૬૫-૮૬, પદ

વિષ્ણુની છે. પ્રવેશદ્વારની ઉપરના પાંચ ત્રિજાઓમાંના વચ્ચા ગોખલામાં કોતરેલી વિષ્ણુની મૂર્તિ ત્રિવિક્રમ સ્વરૂપની છે, કેમકે એમાં શય નીચલા ડાબા હાથમાં, ચક્ર ઉપલા ડાબા હાથમાં ને ગદા ઉપલા જમણા હાથમાં ધારણ કરેલ છે. ભગવાન પદ્મગીઠ પર ઉત્કટિતાસનમાં બેઠેલા છે ને એમના દેહ પર કુડળ, કહલાર, વલય, કંઠક ઇત્યાદિ આભૂષણો નજરે પડે છે. આ દેવાસયની દીવાલ પરના શિલ્પોમાં જિભા લક્ષ્મી-નારાયણનું એક સુદર શિલ્પ છે.^{૧૩૯} એમાં વિષ્ણુના ઉપલા ડાબા હાથમાં ચક્ર ને ઉપલા જમણા હાથમાં ગદા છે, નીચલો જમણો હાથ વરદ મુદ્રામાં છે ને નીચલો ડાબો હાથ ડાબી બાજુએ બિભેક્ષા લક્ષ્મીના આશ્રયમાં છે. લક્ષ્મીએ ડાબા હાથમાં પદ્મ ધારણ કર્યું છે ને જમણા હાથે પતિને આશ્રય દીધો છે. વિષ્ણુ ભગવાનના અવતારોમાં વરાહાવતારની મોટી પ્રતિમા (૫૬૭) કહ્યાર દેવાસયના ગર્ભગૃહમાં આવેલી છે.^{૧૪૦} એમાં મુખ વરાહનું છે, જાડીની દેહાકૃતિ મનુષ્યની છે. બેજે હાથ કટિ પર અવસંખિત છે, મુખ વામાવિમુખ છે, ડાબા ખભા પર બૃહદેવીની નાની આકૃતિ નજરે પડે છે ને ડાબો પગ પાતાલભોકના પ્રતીકરૂપ શેખનાગ પર ટેકવેલો છે. કંઠમાં, જાડુ પર ને કરમાં મણકાવાળા આભૂષણ દેખા દે છે. વરાહમૂર્તિની આસપાસના ચોકઠામાં જીમ્મ નમ અવતારોનાં શિલ્પ કોતરેલા છે. ડાબી બાજુએ નીચેથી મત્સ્ય, વાગન, પરશુરામ ને બુદ્ધની તથા જમણી બાજુએ નીચેથી કૂર્મ, નૃસિંહ, રામ ને બલરામની આકૃતિ કોતરી છે ને છેક ટોચે કલિકની આકૃતિ નજર પડે છે. મત્સ્ય ને કૂર્મની આકૃતિ વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં કોતરેલી છે. નૃસિંહના શિલ્પમાં આવીદાસનમાં બેઠેલા દેવ હિરણ્યકશિપુનો વધ કરતા નજરે પડે છે. વાગનની મૂર્તિ જિભા ને દ્વિમુખ છે. ડાબા હાથમાં ઝવ છે ને જમણો હાથ કટચવસંખિત છે.

પરશુરામ ને રામની મૂર્તિ પણ બની ને દિલુજ છે. પરશુરામના જમણા હાથમાંનું પરશુ ખંડિત છે. રામે ડાબા હાથમાં ધનુષ્ય ને જમણા હાથમાં ખાણ ધારણ કર્યું છે. બલરામ ને બુદ્ધ અર્ધપર્યાકાસનમાં બેઠેલા ને એ બુજવાળા છે. બલરામના જમણા હાથમાં હળ દેખા દે છે. બુદ્ધનો જમણો હાથ ચિન્મુદ્રામાં છે. કલ્પિત અથ્વા પર આશ્લેષ થયેલ છે. આ દેવાસયમાં આ ઉપરાંત મત્સ્ય, કૂર્મ, નરસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ, બલરામ ને બુદ્ધનાં બીજાં શિલ્પ મળ્યાં છે. ૧૪૧ એમાં મત્સ્ય ને કૂર્મની આકૃતિ વધુ જીવંત લાગે છે, નરસિંહ ચતુર્ભુજ ને ભીમણ છે, વામનનું સ્વરૂપ વધુ વાસ્તવિક છે, પરશુરામના હાથમાં પરશુ ને ધનુષ્યનાં આયુધ તેમજ વીરતાના ભાવ વધુ સ્પષ્ટ છે, રામની આકૃતિમાં પણ કલાનો તેવો વિકાસ જણાય છે, બલરામના હાથમાં હળ તેમજ મુશળ છે, બુદ્ધ યોગાસનમાં છે ને એમનો એક હાથ યોગમુદ્રામાં છે. ધ્યાનના પ્રાચીન દેવાસયની પછીતના ગોખલામાં વરાહાવતારની મૂર્તિ (પૃ ૪ મ) છે તે વધુ કલાત્મક છે. ૧૪૨ વરાહ ભગવાન આલીઠાસનમાં વામાભિમુખ જિલા છે. ઉપલા ડાબા હાથ પર જુદેવીને જિએકેલી છે, નીચલો ડાબો હાથ ડાબી તંબ પર ટેકલેલો છે, જમણા ઉપલા હાથમાં મદા ધારણ કરી છે ને જમણો નીચલો હાથ કટિ પર અવતરે છે. ડાબો પગ શેષ નાગ ને એની પત્નીના હાથ પર ટેકલેલો છે. આ અવતારોમાં શ્રીકૃષ્ણને અવતારી ગણ્યા હોવાથી એમાં કૃષ્ણાવતારનો સમાવેશ થયો નથી. કૃષ્ણાવતારને લગતાં અનેક સ્વરૂપ શિલ્પમાં સ્પષ્ટ થયાં છે, પરંતુ મૈત્રકકાલ દરમિયાન આવી એના જુદા નમૂના જ જુદા છે. વલ્લીપુગમાંથી અશ્વરૂપ લીધેલા કેશી દાનવનો મંદાર કરતા શ્રીકૃષ્ણની ખંડિત પ્રતિમા (પૃ ૧૬) મળી છે, ૧૪૩ એમાં

૧૪૧ સદર, પૃ ૩૫

૧૪૨ સદર, પૃ. ૪૮, પૃ ૫૦

૧૪૩ આસઈ, વેસ, એરી, ૧૯૧૪-૧૫, પૃ. ૩૦ (જમ્મુ. પુ. ૮, પૃ ૫, આકૃતિ ૯; પુ. ૯, પૃ ૨૧, આકૃતિ ૪૪)

એતુ મુખ મોજૂદ રહે નથી, પરંતુ એની વેશભૂષાની શેરી પરથી એ સ્પષ્ટત. મૈત્રકકાલીન છે સામળાગ્રામથી વિશ્વરૂપનાં એ શિષ્ય મળ્યા છે ૧૪૪ બન્નેમા વિષ્ણુ ભગવાન વીરાસનમા બેઠેલા છે. બન્નેમા એક આખું ને એ અર્ધા અર્ધાં મુખ દેખાય છે, જેમા ચતુર્મુખ સ્વરૂપનુ મુચન રહેલુ છે. બન્ને મૂર્તિ અષ્ટભુજ છે. એના આગલા ભાગ ખડિત થઈ ગયા છે. એના હેઠની ચારે બાજુથી દેવી આકૃતિઓ બહાર નીકળે છે ને ઉપર સ્વર્ગના ને નીચે પાતાળના અનુચરો દેખા દે છે.

૩૩૬ ક્ષત્રીની મૂર્તિનો નમૂનો પહેલવહેલો કદવાર દેવાલયના વેશદ્વાર(પૃ ૧) પરના ડાબી બાજુના ખીખ ગોખલામા દેખા દે છે. ૧૪૫ હા પદ્માસન પર અર્ધપર્ચકાસનમા બેઠા છે. મૂર્તિ ચતુર્મુખ છે. ભક્ષી બાજુના હાથમા સુક ને નીચના હાથમા અક્ષમાલા છે; ડાબી બાજુના ઉપલા હાથમા કુશ જેવું કર્ષક ને નીચલા હાથમાં જલપાત્ર છે. મોઢુ ઉદર ને યજ્ઞોપવીત દેખા દે છે, પરંતુ દાઢી નથી. સૂર્યદેવની પ્રતિમા પહેલવહેલી કદવાર દેવાલયના પ્રવેશદ્વાર(પૃ ૧) પરના ડાબી બાજુના પહેલા ગોખલામા રહેલી છે. ૧૪૬ એમા એ ઉત્કટિતાસનમા પદ્મપીઠ પર બેઠા છે ને એમના બન્ને હાથમા પદ્મ ધારણ કરેલ છે. પગ પર લાખા બોડા છે કે નહીં એ સ્પષ્ટ ચતુ નથી. સૂર્યની એક ખીજ પ્રાચીન મૂર્તિ રાજકોટના વોટસન મ્યુઝિયમમા છે, જે મૈત્રકકાલીનના અંતભાગની જાણાય છે. શક્તિનાં અનેક શિષ્ય મળે છે, ખાસ કરીને એના માતૃસ્વરૂપના. મહિષાસુરમર્દિનીનું એક શિષ્ય(પૃ ૨૧)વલ્લભી-પુરમાથી મળ્યુ છે, જે સ્પષ્ટત: મૈત્રકકાલીન છે. ૧૪૭ સામળાગ્રામથી

૧૪૪ ઉ. પ્રે. શાહ, જમ્યુ, પૃ. ૯, પૃ. ૯૮-૯૯; પૃ ૧૯, આકૃતિ ૩૭-૩૮

૧૪૫ કચ્છ, સોમનાથ, પૃ ૩૪

૧૪૬ કચ્છ, સોમનાથ, પૃ ૩૪

૧૪૭ દે. રા. બાહારકર, આસઈ, વેસ, એરી, ૧૯૧૪-૧૫, પૃ. ૩૦

મળેલાં સિલ્પોમાં બ્રાહ્મી, માહેશ્વરી, કૌમારી, વારાહી, ઐન્દ્રી ને ચામુંડાની મૂર્તિઓ મળી છે. ૧૪૮ બ્રાહ્મી હંસવાહન પર બેઠાં છે, એમને ચાર ભુજ છે. માહેશ્વરી નંદીને અદેલીને ઝીભાં છે. આ મૂર્તિનો ઉપસો ભાગ ખંડિત છે, પણ એમની કેડમાં ટેકવેલું બાળક ને બાળકની કેડે કદારો દેખા દે છે. કૌમારી(પદ ૧૭)ના પગ પાસે મહાવાહન નજરે પડે છે. વૈષ્ણવીની મૂર્તિ મળી નથી. વારાહીની મૂર્તિનો ઉપસો ભાગ ખંડિત છે, પણ પગ પાછળ રહેલા વરાહ વાહન પરથી એ ઓળખાઈ આવે છે. એથી રીતે ઐન્દ્રીની પ્રતિમા પણ પગ પાછળ ઊભેલા મગ પરથી પિછાનાય છે. સિંહને અદેલીને ઝીભેલાં ચામુંડા માતાની કિલી પ્રતિમામાં ત્રિશુળનું આધુષ ને ચણકનું છેદેલું શિર દેખા દે છે. કૌમારીનું એક મુંદર સિંધ કારવણમાં મળ્યું છે, ૧૪૯ એમાં એની નૃત્યદ્વિયાના આભેહ્ય અંગભંગ નિરૂપવામાં આવ્યા છે (પદ ૧૮). બાળકને તેડીને ઊભેલી માતાનું એક મુંદર સિંધ (પદ ૧૪ આ) કાટચર્ક મંદિરનાં ખંડેરામાંથી મળ્યું છે. ૧૫૦ એમાં એના અંગોપાંગના ૧૧ગાંકમાં સ્તન ઉપરાંત ઉમગનું ચેદ્ય નાથ છે. એના દેહ પર પોચી, ચૂડા, કંદારો ને સાંકળાં જેવા ખાસ જરૂરી ધરેણા જ દેખા દે છે. એણે બાળકને ડાબા કાથમાં તેડેલું છે. સામળાશમાંથી આવાં બીજાં બે સિંધ મળ્યાં છે, ૧૫૧ જે શુભકાવના અંતમાગનાં હોઈ મૈત્રકકાવના આરંભના

જીકનાં ગણાય. એકમાં બાળકને ડાબી બાજુ તેડેલું છે ને બીજામાં
બેભેલા બાળકને જમણા હાથે ઝાલેલું છે. સામળાજીમાંથી મળેલા એક
બીજા સગકાલીન શિલ્પમાં ૧૫૨ કુશભૂવાની સૈદ્ધી દર્શનીય છે, પણ
મેના મુખ પરના ભાવ કંઈક કડક ને ગંભીર લાગે છે. માતાનાં આ
વરૂપોમાં કુબેરની પત્ની ભદ્રાનું સ્વરૂપ હોવાનો સંભવ મનાય છે.
કુબેરનું એક શિલ્પ કાવીમાંથી મળ્યું છે, જેમાં એનું લંગોદર ધનપતિનું
વરૂપ રૂપે તરી આવે છે. મકરચાહિની ગંગા ને કૂર્મચાહિની
મુનાની જિભા આકૃતિ કદવાર દેવાલયમાં પ્રવેશદ્વારની બે સાખના
તીચલા ભાગમાં દેખા દે છે (પૃ ૬), પરંતુ એમાં શિલ્પની વિગતો ઘણી
સાધ્ ગઈ છે. ૧૫૩ ગંગાજીનું બીજું શિલ્પ (પૃ ૪ ૬) થાનના
પ્રાચીન દેવાલયની ઉત્તર દીવાલના ગોખલામાં નજરે પડે છે. એમાં
બેની આકૃતિ સમભંગ ને ચતુર્ભુજ છે. હસ્ત ખંડિત છે, બન્ને બાજુએ
બેકેક ભીની ત્રિભંગ આકૃતિ દેખા દે છે. ૧૫૪

૩૪૦. જૈન પ્રતિમાઓમાં તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ મહત્ત્વનું સ્થાન
વરાવે છે. ઢાંકની તળેટી પાસેના પહેલા સૈદ્ધગૃહની અંદર બે બાજુએ
બે ગોખલા છે. એમાં પદ્માસનમાં યોગમુદ્રા વાળા
જૈન પ્રતિમાઓ બેઠેલા તીર્થંકરની નિર્વસ્ત્ર પ્રતિમા નજરે પડે
છે. એમના મસ્તક પર છત્રવચી ધારણ કરેલ છે,
બે બાજુએ ચામર ટાળવામાં આવે છે ને ઉપર વિદ્યાધરોની નાની
આકૃતિઓ દેખા દે છે. સામા દીવાલના ગોખલામાં એક આવી
ત્રીજી પ્રતિમા ડાતરેલી છે. એમાં તીર્થંકર પદ્માસનને બદલે સિંહાસનમાં
બિરાજે છે. આ ત્રણેય પ્રતિમા તીર્થંકરની છે, પરંતુ લાંબનના અ-
ભાવે એ કયા તીર્થંકર કે તીર્થંકરોની છે એ રૂપે ચતું નથી. છતાં
પ્ર. સાંકળિયા ધારે છે તેમ બે આદિનાથ ઋષભદેવની હોવા સંભવે

છે. ૧૫૫ ટેકરીના ઉપલા ભાગમાં ખડક પર અલ્પ ઉન્માન(low relief)માં કોતરેલી સિદ્ધાકૃતિઓમાં કેટલાક તીર્થંકરોની આકૃતિઓ નજરે પડે છે, જેમાં આદ્ય તીર્થંકર ઋષભદેવ, સોગમા તીર્થંકર શાન્તિનાથ તે તેવીસમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથની આકૃતિ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. ૧૫૬ મૃગના સાંજનવાળી પ્રતિમા શાન્તિનાથની છે. એમાં એ પદ્મામનમા બેઠા છે તે એમના હસ્ત યોગમુદ્રામાં છે. ૧૫૭ ઉપર છત્રત્રયી તે આમરધારીઓની આકૃતિ પણ કોતરવામાં આવી છે. આ આકૃતિની બાજુમાં કોતરેલી ઉપલી આકૃતિ આદિનાથની છે. આદિનાથ કાયોત્સર્ગ અવસ્થામાં બિભા છે. કાનની જુદી ચણી સાંજી છે તે ખભા પર વાળનાં લટિયાં દેખા દે છે, જે સ્પષ્ટતઃ આદિનાથના દીક્ષાપ્રમંગ સાથે મંજુધ ધરાવતાં હોઈ તીર્થંકરના અભિગ્તાન માટે નિર્ણાયક જણાય છે. ૧૫૮ સમદણના છત્રવાળી બિબી આકૃતિ સ્પષ્ટતઃ પાર્શ્વનાથની છે. પાર્શ્વનાથ કાયોત્તર્જમાં બિભા છે. એમની પાછળ કણા ધરવા શિબેલા સર્પના ગૂંચળાની અદ્ભુત રચના ખાસ નોંધપાત્ર છે. ૧૫૯ આ ઉપરાંત બીજી કેટલીક તીર્થંકર-આકૃતિઓ પણ છે, પરંતુ એમાં તીર્થંકરના અભિગ્તાનનો નિર્ણય કરાવનાર સાંજન નજરે પડતાં નથી. તીર્થંકરોની આ તમામ પ્રતિમાઓ નિર્વસ્ત્ર જણાય છે. ૧૬૦ વસબી-

૧૫૫ સાંકળિયા, આગુ, પૃ. ૧૬૬; જરોએસો, જુલાઈ ૧૯૩૮, પૃ. ૪૨૭

૧૫૬ સાંકળિયા, આગુ, પૃ. ૧૬૬-૧૬૭

૧૫૭ આ યોગમુદ્રામાં જમણે અમ્રહસ્ત ડાબા અમ્રહસ્ત પર ચતો રાખવામાં આવે છે.

૧૫૮ ઋષભનાથે દીક્ષા સમયે કેસાયોગ્યન કરતી વખતે ગકની ચિન્તિત્રી માથા પાછળ થોડા કેસ રહેવા દીધા હતા એવું મનાય છે (સાંકળિયા, આગુ, પૃ. ૧૬૬).

૧૫૯ સાંકળિયા, જરોએસો, જુલાઈ ૧૯૩૮, પૃ. ૪૨૮

૧૬૦ પાચમી સદી પહેલાંની તીર્થંકર પ્રતિમાઓમાં વસ્ત્ર બાગેજ લાગુ કરવામાં આવતું. બિબી પ્રતિમાઓ સ્પષ્ટતઃ નન્દવસ્થામાં જ રહેતી ને બેઠેલા તીર્થંકરોની પ્રતિમામાં નિર્વસ્ત્રતા હતા નન્દતથો લાવેલ કાવ કરવામાં આવતો.

પુરના મંત્રહસ્થાનમાંની એક જીભી સિવા-પ્રતિમા તીર્થંકરની હોવા મંત્રવે છે, પરંતુ એના હસ્ત છેક ખંજિત હોવાથી એ કાયોત્સર્ગ અવસ્થામાં હોવા વિશે પૂરી ખાતરી પડતી નથી. વલ્લભીમાથી મળી આવેલી પાંચ કાંસ્યપ્રતિમાઓ હાલ મુળમંદિરા પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમમાં છે (પૃ ૧૬). એમાંની સહુથી ઊંચી પ્રતિમા ઊંચી ચોરસ ખેસણી પર ક્રાતરેલા ગોળા પદ્માસન પર જીભી કરવામાં આવી છે ને એની ઊંચાઈ ૮.૬ ઇંચ જેટલી છે. ૧૯૧ આ પ્રતિમાને પહેલા બુદ્ધની માનવામાં આવેલી, પરંતુ ડૉ. સાકળિયાએ ગતાવ્યુ છે તેમ એ સ્પષ્ટતા: તીર્થંકરની છે. ૧૯૨ એની ખેસણી ૫૦ મૈત્રકકાલીન શિપિમાં એક લેખ ક્રાતરેલો છે એ લેખમાં - - ધર્મયો પ્રતિ[મા] મણ્યણસ એવા અક્ષર વાચીને એમાં મહાયાન ધર્મનો ઉલ્લેખ હોવાનું માનવામાં આવેલું, ૧૯૩ પરંતુ એમાં વગ્નુત: પહેલા [દેવ]ધર્મોય પ્રતિ[મા] ને એના પછી એ પ્રતિમાનું ધર્મદેવ દેનાર વ્યક્તિનું નામ હોવાનું સ્પષ્ટ હોઈ એમાં જૌદ્ધધર્મને લગતો કોઈ ઉલ્લેખ હોવાનો લેશ પણ મંભવ રહેલો નથી. આ પ્રતિમાના ઉપશ્ચિપ પન્નાં વાળનાં નાનાં મૂચળાંમાં ને એના કાનની સાળી ખૂટમાં તેમજ ખાસ કરીને એની કાયોત્સર્ગ મુદ્રામાં તીર્થંકરનાં સ્પષ્ટ લક્ષણ નક્કરે પડે છે. ૧૯૫ ઘૂંટી સુધી પહેરેલા, લટકતી મેળદાર

નહિ. આથી અર્વાચીન પ્રતિમાઓમાં મુખ્યતઃ આ અવસ્થા જ પ્રચલિત જણાય છે.

૧૯૧ જે. રા. લાડારકર, આસઇ, વેસ, એરી, ૧૯૧૪-૧૫, પૃ. ૩૦

૧૯૨ સાકળિયા, આયુ, પરિશિષ્ટ કે (પૃ. ૮૩-૮૪)

૧૯૩ આસઇ, વેસ, એરી, ૧૯૧૪-૧૫, પરિશિષ્ટ જી

૧૯૪ સરખાવે અકોટકમાંથી મળેલી જીવતસ્વામીની પ્રતિમા પરનો લેખ ઉચ્ચ દેવધર્મોય જિ(જી)વતસ્મા(સ્વા)મિપ્રતિમા ચ(ચ?)દ્ર(?)કુલિકસ્વ(સ્વા) નાગી-શ્વરીપ્રાવિકાયા: (જએઇ, પૃ. ૧, પૃ. ૭૬)

૧૯૫ સાકળિયા, આયુ, પૃ. ૮૪. કાયોત્સર્ગ મુદ્રામાં તીર્થંકરના બને હસ્ત દેહને સમાવર સીખા લટકતા રાખવામાં આવે છે.

પાટલીવાળા ને મેળલામા માંદ વાળી કેડે ગાથેલા ધોનિયાનો પહેર-
વેશ પણ સ્પષ્ટતઃ તીર્થકર-પ્રતિમાની પ્રતીતિ કરાવે છે. ૧૬૧ પાચેય
પ્રતિમાઓ આ પ્રકારની છે. કંઠમા કંઠસૂત્રની બે રેખા નજરે પડે છે.
એક પ્રતિમાની પાછળ પ્રભાચક્ર તેમજ પરિકરની જૂમિકા રહેલી
છે. એવી જૂમિકા ખીજી પ્રતિમાઓમાં પણ હતી એવું લાગે છે, પરંતુ
એ હાલ મોજૂદ રહી નથી. ૧૬૭ આ પાંચેય પ્રતિમાઓ શ્વેતાંબર
મંપ્રદાયની તીર્થકર-પ્રતિમાઓ છે, પરંતુ એ કયા તીર્થકર કે તીર્થકરોની
છે એ નક્કી કરવામાં ઉપયોગી નીવડે એવાં એનાં લાંછન નજરે
પડતા નથી. એક પ્રતિમા પર સ્વ ૨૦૦[+]૨૦[+]—વંચાય છે એ
પરથી આ પ્રતિમાઓ વલ્લભી મંવત ૨૨૦-૨૨૬(ઈ. સ. ૫૩૮-૪૮)
ની હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. ૧૬૮ જૈન પ્રમથોમાં વલ્લભી-ભગ થવાની
તૈયારી હતી ત્યારે વલ્લભીપુરમાંથી જૈન પ્રતિમાઓ અન્ય સલામત
રથોએ ગર્ભ હોવાનો ઉદ્દેશ આવે છે. ૧૬૯ એમા મધુથી પહેલો
નિર્દેશ શ્રી ચન્દ્રપ્રભ ગિળ્ગનો આવે છે. એ પરથી વલ્લભીપુરમા આક્રમા
તીર્થકર ચન્દ્રપ્રભનો સદુથી અધિક મહિમા હોવા મળવે છે. પ્રમથોમાં
આ તીર્થકરની પ્રતિમા આખા ને ક્ષેત્રપાલની પ્રતિમાઓ સાથે ચિત્ર-
પત્તન-દેવપત્તન (સોમનાથ-પ્રભામ પાટણ) ગર્ભ હોવાનું જાણાવવામાં

૧૬૬ કાકીકું લેખોમા ચેતાખરોનો પહેલવહેલો ઉદ્દેશ જળ સંભ રિવમૂકેશ-
પર્મા(લગભગ ઈ. સ. ૪૭૦-૮૮)ના દાનપત્રમા ઉપવચ્ચ છે. શિલ્પોમા આ
સંપ્રદાયની સર્વજ્ઞ ભવંકર પ્રતિમાના નમૂના છઠી સદીમા દેખા દે છે.

૧૬૭ આમાની ઉપર જણાવેલી સદુથી ચિત્રી પ્રતિમામા પણ હતી (આસપ,
વેસ, ૧૯૧૫, પૃ. ૩૦)

૧૬૮ મો. વ. દીક્ષિત, હિસ્ટોરિક એન્ડ ઇકોનોમિક સ્ટડીઝ, પૃ. ૬૩ એક ખીજી
પ્રતિમા પર ઉપાવિ(સિ)ક એવા અક્ષર વાચવામાં આવ્યા છે, પરંતુ એ પાઠ
નિશ્ચિત નથી.

૧૬૯ પ્રમખચિન્તામણિ, પૃ. ૧૦૬; પ્રસાદમનમ્મસ્રમક, પૃ. ૮૩; વિવિધ-
તીર્થકર, પૃ. ૨૯

આજી છે. હાલ પ્રભાસપાટણમાં શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીનું દેરાસર છે, પરંતુ એની પ્રતિમા મૈત્રકકાલ જેટલી પ્રાચીન જણાતી નથી. ૧૭૦ વર્ષી પ્રભાસપાટણના પાર્શ્વનાથના દેગસરના ગભાગની યદાગ્ની જામાણી ખાજીએ અગ્નિકા દેવીની એક મુદ્ર શિલ્પકૃતિ નગરે પડે છે, જેની જેનાણી પરના લેખમાં એ મૂર્તિ શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીના ચૈત્ય અંગેની હોરાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ આવે છે. ૧૭૧ પરંતુ પ્રત્યુત લેખ પ્રમાણે મૂર્તિનું દાનનું સ્વરૂપ ચૌદમી સદીનું હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. આ પરથી પ્રભાસપાટણની આ અને મૂર્તિઓની આજ શિલ્પ-કૃતિઓ મૈત્રકકાલીન વલ્લભીપુરની હોવાના ઉલ્લેખને સમર્થન મળે છે. શ્રી-મહારી-સ્વામીની પ્રતિમા વલ્લભીપુરમાંથી શ્રીમાલપુરમાં ગઈ ગણાય છે. હાલ બીનમાગમાં શ્રીમહાવીર સ્વામીના દેગસર જે છે, પરંતુ એની કોઈ પ્રતિમા મૈત્રકકાલ જેટલી પ્રાચીન હોવા વિશે પ્રતીતિ થઈ નથી. શ્રીઆદિદેવ(જયમદેવ)ની પ્રતિમા કાશદ્રદ ગઈ મનાય છે. કાશદ્રદ ગમ્જનું કેન્દ્ર હોઈ ત્યાં આદિદેવની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા થઈ હોય એ તફત સંભવિત છે. હાલના કાસન્દ્રા ગામના ૧૭૨ દેરાસરમાં આદિદેવની પ્રતિમા નથી, પરંતુ પ્રાચીન નગરના વિસ્તારને લક્ષ્યમાં

૧૭૦ સારાખાઈ નવાબ, બાશતના જૈનતીર્થો અને એનું શિલ્પસ્થાપત્ય, આકૃતિ ૫૮. સારાખાઈ આ પ્રતિમાને ૧૨મા સૈકાની ધારે છે (પૃ. ૬). વિવિધતીર્થકલ્પમાં પણ પ્રભાસમાંથી શ્રી ચંદ્રપ્રભની પ્રતિમા વલ્લભીમાંથી આવેલી હોવાનો ઉલ્લેખ આવે છે. ધીર્ગૌતમસ્વામિપ્રતિષ્ઠિતો યલ્લભ્યાગતઃ ધીર્નન્દિવર્ધનશરિતઃ. ધી-ચન્દ્રપ્રભ (પૃ. ૮૫)

૧૭૧ સારાખાઈ નવાબ, સદર, આકૃતિ ૮૭. મૂર્તિની જેસણી પરના લેખમાં આ પ્રતિમા શ્રીચંદ્રપ્રભસ્વામીચૈત્ય એવો ઉલ્લેખ છે, ને એમાં એનો છર્ણોદ્ધાર સ. ૧૬૧૫માં થયો જણાવ્યો છે (પૃ. ૧૩).

૧૭૨ કાસન્દ્રામાં બહુ ઈમારતોનાં ખડેર મળે છે. કાસન્દ્રા ને બાતની વચ્ચે આવેલા બદેશ્વર મહાદેવના મંદિરના ક્ષાઉન્ડમાં કેટલાક પ્રાચીન રોવ શિલ્પ નજરે પડે છે.

રાખી એની આસપાસ તપાસ કરતાં જાણ્યાં જાત માનમાં આદિદેવનું જૂનું શિખરમંથ દેરાસર હોવાની માહિતી મળે છે. આ દેરાસરમાંની આદિદેવની પ્રતિમા મૈત્રકકાલ જોટલી પ્રાચીન નથી, પરંતુ આદિદેવની ઉપાસનાની પરપરા પૃથ્વી અનુશ્રુતિને સમર્થન મળે છે. શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા હારીજ મઠ કહેવાય છે. કાશ્યપની જેમ હારીજ પશુ મંચનું કેન્દ્ર હતું. હારીજમાં તપાસ કરતાં મારૂમ પડે છે કે ત્યાંની જૈન પ્રતિમાઓ થોડા વખત પર મધનપુર ખમેડવામાં આવી છે તે રાધનપુરમાં શ્રીપાર્શ્વનાથનાં કાલ દેગમ્બર છે.

૩૪૧. યુગ્મગણ સુધીનાં બાળતીથ શિલ્પોમાં તીર્થકરોની મોર્ફ સવસ્ત્ર પ્રતિમા ઉપલબ્ધ નથી. એ દૃષ્ટિએ વલ્લભાગાથી મળેલી તીર્થકરોની સવસ્ત્ર પ્રતિમાઓ ઘણી મહત્વની ગણાય. આ પ્રતિમાઓ એના પરના ભેખો પરથી ઈ. મ. ૫૪૦-૪૫ ના અરસાની હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. ૧૭૩ અવસ્ત્ર તીર્થકરોની પ્રાચીન પ્રતિમાઓ મધ્ય યુગ-રાતમાંથી મળી મળી છે. વડોદરાની નજીક આવેલાં પ્રાચીન અંકોદક-પુરનાં ખંડેરોના ખાદકામમાં કેટલીક જૈન કંસ્થ-પ્રતિમાઓ નીકળી છે. એમાંની આદિનાથની એક પ્રતિમા એની સિંધુમૈત્રી પરથી વગ-ભગ વલ્લભીની તીર્થકર પ્રતિમાઓ જોટલી અથવા એથી થે કંઈક પ્રાચીન જણાય છે. ૧૭૪ પ્રતિમાનો કેટલોક ભાગ ખંડિત થયો છે, પરંતુ એની મુંદર મુખાકૃતિ (પૃષ્ઠ ૨૦) યથાનય જળવાઈ રહી છે તેમજ એના અધરવસ્ત્રની પદ્ધિમાં સૈલી પણ સ્પષ્ટ રહી છે. જૈનધર્મમાં સિંગમર-શ્વેતાચરનો ભેદ રૂઢ પરપરા અનુમાર ચન્દ્રગુપ્ત ગોર્ધના સમયમાં નાંકે પશુ ઉ. પ્રે. શાદ ખારે છે તેમ ચન્દ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના સમયમાં થઈ

૧૭૩ જુઓ ઉપર પા. દી. ૧૬૮.

૧૭૪ ઉ. પ્રે. શાદ, ખુલેદીન બોફ ધી પ્રિન્સ બોફ વેસ્ટ મ્યુઝિયમ બોફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા, વૅક ૧, પૃ. ૩૯-૩૭, આકૃતિ ૧૫-૧૬. એમાં આ પ્રતિમાનો સમય દર્શાવી રહી સૌના આરંભનો આકારમાં આવેલ છે.

હોય ૧૭૫૦ના શ્વેતાંશર વિચારમંડળી અનુસારનાં આ પ્રાચીન શિલ્પોનો સમય એ મેંપ્રદાયની ઉત્પત્તિના સમય સાથે કીક સામીપ્ય ધરાવે છે એમ કહી શકાય. અંકાદૃકમાંથી મળેલી ઋષભનાથની એક ખીંચ પ્રતિમા શિલ્પકલાની દૃષ્ટિએ પ્રાચીન પશ્ચિમી શૈલીની દૃઢ અને ખીંચ તરી આવે છે. ૧૭૧ એ પ્રતિમા પરના લેખમાં નિવૃત્તિકૃત્તના જિનભદ્ર વાચનાચાર્યના ઉલ્લેખ આવે છે, જે ઉ. પ્રે. સાહે વિરોધાવશ્યક મહાબાળ્ય રચનાર જિનભદ્રગણિ હમાશ્રમાય હોવાનો મત રજૂ કર્યો છે. ૧૭૭ એ અનુસાર આ શિલ્પ ઈ. સ. ૫૫૦-૬૨૦ ના મધ્યનું ગણાય. જિનભદ્રે પ્રતિષ્ઠિત કરેલી આ તેમજ અન્ય પ્રતિમાઓ પ્રાચીન પશ્ચિમી શૈલીના આદ્ય નમૂના ગણાય છે. ૧૭૮ અંકાદૃકમાંથી મળેલી અંગિકાની પ્રતિમા એની પાછળ કોતરેલા લેખના મરોડ પરથી લગભગ આ સમયની જ ગણાય છે. અંકાદૃકમાંથી મળેલી પાર્શ્વનાથની ૧૭૯ ત્રિતીર્થિક કંરવપ્રતિમા પથ્થર આ શૈલીનો નોંધપાત્ર નમૂનો ગણાય છે. ૧૮૦ એની પાછળ કોતરેલા લેખમાં પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા એક સાખી જે નાગેન્દ્ર કુલના સિદ્ધ મહત્તરની ગિખ્યા હતી તેજે કરેલી એવું ગણાયવામાં આવ્યું છે. લેખની લિપિનો મરોડ ઈ. સ. ૬૫૦ ના અરસાનો

૧૭૫ સદર, પૃ. ૩૦-૪૦, જેમાં દિનબર-વેતાનરના ભેદની પ્રાચીનતાને લગતી વિગતવાર ચર્ચા આપવામાં આવી છે તે આ ભેદ ઈસવી પાંચમી સદીમાં તીવ્ર બન્યા હોવાનું પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે. વળી એમાં ચૌદ પૂર્વ આશ્રમ-શ્રેણીનું જ્ઞાન ધરાવનાર બદ્રબાહુ (ઈ. પૂ. ૪થી સદી) ને દક્ષિણ ભારત સાથે સંબંધાયેલા નિમિત્તજ બદ્રબાહુની ભિન્નતા સ્થાપિત કરવામાં આવી છે.

૧૭૧-૧૭૭ ઉ. પ્રે. શાહ, સદર, પૃ. ૬૫; પટ્ટ ૧૨, આકૃતિ ૨૧. લાંબા લોચન ને મુખનો ચોરસ જેવો ઘાટ એ પછીની પશ્ચિમી શૈલીના વિશિષ્ટ લક્ષણ ગણાય છે.

૧૭૮ ઉ. પ્રે. શાહ, જૈન સત્યમંદિરા, પૃ. ૧૭, પૃ. ૮૬

૧૭૯ ઉ. પ્રે. શાહ, જલમ્યુ, પૃ. ૮, પટ્ટ ૬, આકૃતિ ૧૧; પૃ. ૯, પૃ. ૯૫

૧૮૦ ઉ. પ્રે. શાહ, જુલેહીન ઓફ ધી પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ ઓફ વેસ્ટન ઇન્ડિયા, એક ૧, પૃ. ૪૫-૪૬; પટ્ટ ૧૩, ૨૩

જણાય છે. આ ત્રિતીર્થિક શિલ્પમા વચ્ચે પાર્શ્વનાથ સપ્તફલ્ગુના છત્ર નીચે યોગારૂઢ થયેલા છે ને એમની જન્મે બાજુએ ત્રાંસી ઘાંડીનાં પદ્મ પર બેઠેલા તીર્થકરની પ્રતિમામાં કાર્યોત્તમ મુદ્રા ને અધર-વસ્ત્રની પરિચિત શૈલી દેખા દે છે, પરંતુ આ વસ્ત્રમાં બાધણી ઘાટની ભાત પાડેલી છે એટલું વધારે છે જન્મેની પાછળ લગ્નગોળ પ્રભાવથી નજરે પડે છે. આ બીજી પ્રતિમાઓની એક બાજુએ યક્ષની ને બીજી બાજુએ યક્ષીની મેડી પ્રતિમા કાતરેલી છે. બીજેઈ ને નાણાંથેવી ધારણ કરનાર આ યક્ષ સર્વાનુશ્રુતિ છે ને બોળામા નાળક તેડી એડેવી યક્ષી અબિકા છે. આવી એક કાસ્ય-પ્રતિમા વમંતગદ્ગદાથી પથ્થ મળી છે, જે રપદ્મતઃ પ્રાચીન પશ્ચિમી શૈલીની હોઈ અંકોદ્ધકમાંથી મળેલાં આ શિલ્પોની શૈલી સાથે ધણુ સામ્ય ધરાવે છે

૩૪૨. અંકોદ્ધકપુરની ૧૮૧ જૈનકાંસ્યપ્રતિમાઓમાં જીવન્તસ્વામીની જે પ્રતિમાઓ ખાસ નોંધપાત્ર છે. જીવન્તસ્વામીની પ્રતિમા એટલે તીર્થકરની હયાતી દરમિયાન ધડાયેલી એમની પ્રતિમા. મહાવીરસ્વામીની આની પ્રતિમા નિલુ-ભાવીએ તૈયાર કરી હતી ને એ મમથે મહાવીર

૧૮૧ અંકોદ્ધકપુર એ હમી સગીમા અંકોદ્ધક ચોર્ધાસીનું વડું મથક હવે ને વડ પદ્મક (વડોદરા) એ વિભાગમા આવેલું નાનું ગામ હતું. એનો ઉલ્લેખ કર્કરાજ રાજના શક ૭૩૪ (ઈ.સ. ૮૧૨-૧૩)ના તામ્રગાસનમા આવે છે (ઈએ, ૧૨, ૧૫૬) એમા અંકોદ્ધકને વડપદ્મકની પશ્ચિમે બાજુ હોવાનું બજાવ્યું છે ને એ રપદ્મતઃ વડોદરાની પશ્ચિમે આવેલું હાલનું અંકોદ્ધક છે. અંકોદ્ધકના પ્રાચીન સ્થાનમાથી અનેક પુરાતન અસ્ત્રોષ નીકળ્યા છે ને ત્યાં મ. સ. યુનિવર્સિટીના પુરાતત્ત્વભાતા તરફથી ૧૯૫૧-૫૨મા ખોદકામ પણ કરવામા આવ્યું હતું.

ઉપર જણાવેલું તામ્રગાસન મૈત્રકાલના અત (ઈ. સ. ૭૮૮-૮૬) પછીના નજીકના સમયનું છે ને એમા નોંધેલું દાન વલ્લભીથી આવેલા શ્રાદ્ધજૂને આપરામા ગ્રાવ્યું હતું એ અડી નોંધપાત્ર છે વિ. સ. ૮૪૫મા વલ્લભીનો વિનાશ થતા ત્યાના કેટલાક શ્રાદ્ધજો અંકોદ્ધક વિભાગમા આવી વરસા હશે એવું આ પરથી સૂચિત થાય છે.

સ્વામી મનિચંદ્ર આમના મનારી બનસ્યામા દાર્ઘ્ય એ પ્રતિમામા
 નાજપુનના વસ્ત્રાશ્રયણ રાખનામા આગા હતા. ૧૮૨ આ મૂળ પ્રતિમા
 સિંધુ સૌવીરના રાજ્ય ઉદ્ધાવન પામેથી પડાવી નર્મ અવતિપતિ
 પ્રદ્યોત ગદાસેને નિદિશામા રાખતી હતી ને સમય જતા ઇવન્ટ-
 સ્વામીના એ પ્રતિમા વણિક જાવતના નામ પરથી જાનસ્વામી
 નામ આદિત્યના પ્રતિમા તરીકે અન્યથા રજૂ થઈ એવી અનુશ્રુતિ
 છે ૧૮૩ આ મૂળ પ્રતિમાની એક પ્રતિકૃતિ સિંધુ સૌવીરના વીત
 જયપત્તના ખડેરામા દટાર્ઘ્ય ગઈ હતી ને એ પ્રતિમાને કુમારપાગ
 સોનકીએ ખડેરામાથી ગહાઝ કાઢી પાટણમા પધરાવી હતી એવું
 હેમચન્દ્ર જણાવે છે ૧૮૪ વળી ઇવન્ટસ્વામીની એક પ્રતિમા ઉત્તરમા
 પાજી હતી એવું જૈન સાહિત્ય પરથી જાણ્યું ના મળે છે ૧૮૫ આગ્રાદેકના
 ખડેરામાથી મળેના ઇવન્ટસ્વામીની એક પ્રતિમાની બેસણી પર
 બેખ કોતરેલો છે, જેમા એ પ્રતિમા ઇવન્ટસ્વામીની હોવાનો સ્પષ્ટ
 હેતુએખ આવે છે ૧૮૬ આ પ્રતિમા ૧૫૬ ઇસ્ય ઊંચી છે ને એની
 બેસણી ૪૨ ઇસ્ય પહોળી છે એમા મહાવીર કાયોત્તમ મુદ્રામા ઊભા
 છે ને એમણે કટિએખનાથી ગાધેનુ નટકતી પાટલીવાળુ સુદર ધોતિયુ
 ધાળ્ય કર્યું છે મસ્તાક પર સુશોભિત મુકુટ, કાનમા સુદર કડીઓ,
 કંઠમા નાનો હાર, બાહુ પર સુદર વલય ને કરમા બારે કટકના
 આમૂષણોથી એમના નાસાગ્રિક દેહને રિશ્રુતિ કરનામા આવ્યો છે
 આ શિલ્પકૃતિને શિલ્પી ઈ. સી. ને રાખના મરાઠ પરથી ઈ. સ. ૫૫૦ના

૧૮૨ ચિત્રતો માર્ક જુઓ ૩ પ્રે સાહ, જઓઈ, પૃ ૧, ૪ ૭૨-૭૬

૧૮૩ બેસનમર (વિદિશા) થાસે આવેલા બીલસા જામનુ નામ બેલસ્વામી
 નામ સૂર્યદેવના સ્થાનક પરથી પડ્યું છે એ અર્ધ લક્ષ્યના લેવા જેવું છે

૧૮૪ હેમચન્દ્ર, ત્રિપઠિશલાકાપુરુષચરિત, પર્વ ૧૦, સર્ગ ૧૨, આ ૩૧-૬૩

૧૮૫ ૩ પ્રે સાહ સદર, પા દી ૩, ૫

૧૮૬ સદર, પૃ ૭૧-૭૩, પદ ૩ ૪

સુમારની ગણવામા આતી છે અનન્તગામીની બીજી પ્રતિમા એના કરતા અર્ધાએક સદી જોટવી પ્રાચીન ગણાય છે ૧૮૭ મુકુટાદિ આબૂપણોની રચા ॥ આ પ્રતિમામા ઘણી વધુ સુંદર ને કનાત્મક જણાય છે અકાટકમાથી મળેની વક્ષી અંગિકાની પ્રતિમામા પ્રાચીન પશ્ચિમી સૈનીના રૂપજી વક્ષણુ નજરે પડે કે ૧૮૮ દેવી અર્ધપર્યકાસનમા સિંહ પર બેઠેલા છે, એમના કાળા પગ પર એક ગાળક બેસાડેલું છે, જમણા પગ પાસે બીજું ગાળક જોલું છે, મુકુટ કુડન હાર વલન ધાયાદિ આબૂપણો તેમજ દેહના નીચના ભાગ પરના અશુક (વસ્ત્ર) વડે દેવીનો આખો દેહ શોભી રહ્યો છે, મૂર્તિની આસપાસના પરિકર વડે એ શોભામા અભિગદ્ધિ યાય છે ને એની ઉપર રહેના સુદર પ્રભાચકની ટોચે યોગારહ તીર્થંકરની નાની પ્રતિમા નજરે પડે કે અંગિકાદેવીની અન્દ્રપ્રજ્ઞ રચાથી સાચે મકળાયેલી એક પ્રતિમા વનભી

૩૪૩. મૈત્રક રાજ્યના દાનશાસનોમાં ભગવાન બુદ્ધ કે બુદ્ધોની અનેક પ્રતિમાઓના ઉલ્લેખ આવે છે ને યુગ્મન શુઆંગ પણ મહારાજ શીલાદિયે પોતાના મહેલની બાજુમાં ગધાવેલા વિ-
બોદ્ધ પ્રતિમાઓ દ્વારા સાત બુદ્ધોની પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો નિર્દેશ કરે છે, પરંતુ વલ્લભીપુરના કે અન્ય નગરોનાં ખંડેરોમાં મૈત્રકકાલીન બોદ્ધ પ્રતિમાઓના અવશેષ ભાગ્યેજ ઉપલબ્ધ થયા છે. દાહોદ પાસે આવેલી બાધ ગુફાઓમાં કેટલાંક બોદ્ધ ગિર્ય મોજૂદ રહ્યાં છે. ગુફા નં. ૨ના ગર્ભગૃહમાં બુદ્ધની પ્રતિમાને રથાને સ્તૂપ કોતરેલો છે.^{૧૯૨} એની પીઠિકા અષ્ટકોણ છે ને એના પર જુદા-જુદા ધાટના અનેક ચર કોતરેલા છે. એના પર મૃદમ આકારની ગોળ બેસણી છે ને એના પર જોળાર્ધ આકારનું ચંડ છે. ચંડની ઉપર હર્ગિકા ને હર્ગિકાની ઉપર ૭૩ નજરે પડે છે. આ કાલના પ્રાચીન વિહારોમાં પછીત બાજુના આ ચંડમાં દીવાલ પર સ્તૂપની અદ્વ-ચિત્ર આકૃતિ કોતરવામાં આવતી કાતો એની બહાર બે જિભા બોધિ-સત્ત્વોની વચ્ચે એકલા ભગવાન બુદ્ધની પૂર્ણ પ્રતિમા કોતરવામાં આવતી. બાધની આ ગુફામાં એ બે વચ્ચેની અંતરાલ અવસ્થા દેખા દે છે.^{૧૯૩} આ ગુફાના ગર્ભગૃહના પ્રવેશ ખડની બંને બાજુની દીવાલો પર ત્રણત્રણ પૂર્ણકાય પ્રતિમા દેખા દે છે.^{૧૯૪} બંને ત્રિપુટીમાં વચ્ચે ભગવાન બુદ્ધ ને એમની બે બાજુએ બે બોધિસત્ત્વ બિમેલા છે. જમણી બાજુની ત્રિપુટીમાંથી ભગવાન બુદ્ધની પ્રતિમા ૧૦' ૪" ઊંચી છે. એમાં બુદ્ધ જિંયા પદ્માસન પર બેસ્યા છે, જમણે હાથ વરદમુદ્રામાં છે, ડાબા હાથને ખલા સુધી ઊંચો કરી એ વડે વસ્ત્રનો છેડો પકડ્યો છે, દેહ પર ઉપવીત હબે લાંબું વસ્ત્ર ધારણ કર્યું છે, મસ્તક પર નાના-

^{૧૯૨} ધી બાધ કેન્ડ, પૃ. ૭-૮

^{૧૯૩} ફેગેલ, ધી બાધ કેન્ડ, પૃ. ૨૭-૨૯

^{૧૯૪} સદર, પૃ. ૨૯-૩૧, પૃ. ૬

નાનાં ગદ્યકાં છે, ને ચિર પર ઉપજીવાનું વિચિત્ર કદાચ દેખા દે છે, પરંતુ જે ભક્તોએ વચ્ચે ક્રિષ્ણ(વાળનું ચતુર્લ)નું ચક્રાક્ષ નગરે પડતું નથી. ૧૯૫ બુદ્ધની જન્મણી બાગ્દના બોધિસત્ત્વની કોચાઈ ૯ ફૂટ ને કાળી બાગ્દના બોધિસત્ત્વની કોચાઈ ૮૧ ફૂટ છે. બંને બોધિસત્ત્વ નાના પદ્મામન પર બેસ્યા છે. જન્મણી બાગ્દના બોધિસત્ત્વે જન્મણી દ્વાય પડે પોતાના ખભા પર ચામર ધારણ કર્યું છે ને કાળી બાગ્દના બોધિસત્ત્વે જન્મણી દ્વાયમાં પદ્મની કળાઓનો ગુચ્છ ધારણ કર્યો છે. બંનેએ પોતાનો કાળો દાય ઉતરીવની ધંધી પર રેકળ્યો છે. દેહ પર ઉપવસ્ત્ર, કટિમેખલા ને નિવસનની નિયાતીઓ નગરે પડે છે. વળી બોધિસત્ત્વની પ્રતિમામાં હોય છે તેવાં કિરીટ, કુંડલ, હાર, કેપર, વલય ઇત્યાદિ આશ્ચર્યજનક ૧૫ મારણ કરેલા છે. કાળી બાગ્દની ત્રિપુટીમાં ભગવાન બુદ્ધની પ્રતિમા ૬૫ ફૂટ ને બોધિસત્ત્વની પ્રતિમા ૭ ફૂટ ઊંચી છે. માફી બીજી બધી બાગ્દોમાં એ જન્મણી બાગ્દની ત્રિપુટી સાથે પણ ભાગ્ય ધરાવે છે. ગર્ભગૃહના પ્રવેશદ્વારની બે બાગ્દોએ બોધિસત્ત્વની એકેક પ્રતિમા કોતરવામાં આવી છે. ૧૯૬ કાળી બાગ્દની પ્રતિમા ૮૧ ફૂટ ને જન્મણી બાગ્દની પ્રતિમા ૮૫ ફૂટ ઊંચી છે. બંને

૧૯૫ આ કુપ્પીય ને ક્રિષ્ણની ચક્રાક્ષ મહાપુરુષનાં લક્ષણોમાં ધત્તી (મુતવેદલ ને બર્જેસ, બુદ્ધિસ્ટ આદે ઇન ઇન્ડિયા, પૃ. ૧૧૧). ફોગેલ ખાતે છે તેમ ક્રિષ્ણની રૂઢાઆત ફરવી કરવામાં આવી હશે ને એ કાળબેલે સુપ્ત થઈ ગઈ હશે (ધી બાપ કેન્ડ, પૃ. ૩૦).

૧૯૬ ફોગેલ, સદર, પૃ. ૩૨-૩૪, પૃ. ૮. બીજા દેવમણીને પદિચય ન પ્રસાવનાર સ્થાનિક લોકો આ ગુફાને 'પાંડવોની ગુફા' માનીને આ જે પ્રતિમાઓને ધર્મરાજ ને શ્રીકૃષ્ણની, જન્મણી બાગ્દની ત્રણ પ્રતિમાઓને ધર્મ કૃતી ને અર્જુનની અને કાળી બાગ્દની ત્રણ પ્રતિમાઓને નકુલ દ્રોણની ને સહદેવની ઠરાવે છે! બુદ્ધ ભગવાનની પ્રતિમાઓને કુંડીને દ્રોણની માનવામાં એ અજ્ઞાન લોકો તર નારીને એક પણ 'ધર્મ'માં રાજવા નથી! નાસિક પાસે આવેલી 'પાંડવોની ગુફા'ના વિષયમાં પણ આવું જ અજ્ઞાન પ્રવર્તે છે.

પ્રતિમા પદ્માસન પર જામી છે. ડાબી આજૂના બોધિસત્ત્વના જટા-
મુકુટમાં તેમજ જમણી આજૂના બોધિસત્ત્વના જટાજઘમાં અભયમુદ્રા
માથે ખેંદલા ભગવાન છુદ્ધતી નાની આકૃતિ નજરે પડે છે, અને પ્રતિ-
મામાં કટિમેખલા વડે આંધેલા ધોતિયાની સરેા તેમજ દરિયાઈ મોજની
પાટલી આ કાલતી વેશભૂષાને અનુરૂપ જણાય છે. ડાબી આજૂની
મૂર્તિનો જમણો હાથ ખંડિત છે, ડાબો હાથ ગ્રંથ પર ટેકવેલો છે.
જમણી આજૂની મૂર્તિમાં જમણા હાથનો અગ્રભાગ ખંડિત છે, પરંતુ
એમાં વરદમુદ્રા ને અક્ષમાલા હોવાનું સ્પષ્ટ જણાય છે. ડાબા હાથમાં
કમઙ્કુ પકડેલું છે, જેનો નીચલો ભાગ ખંડિત છે. ઉપવીત તેમજ
હાર, કેયૂર વસત્ર ને મેખલાનાં આભૂષણોનું સુસોજન માત્ર ડાબી
આજૂની મૂર્તિમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. આ રીતે બળ્ખે બોધિ-
સત્ત્વના આ ત્રણેય જોડકાંમાં એક બોધિસત્ત્વને વધુ વિભૂષિત કર-
વામાં આવ્યા છે ને બીજા બોધિસત્ત્વને એની સરખામણીએ ઓછા
શણકારવામાં આવ્યા છે. આ પરથી કે. ફેગેલ ધારે છે તેમ પહેલી
મૂર્તિ અવલોકિતેશ્વરની ને બીજી મૂર્તિ મૈત્રેયની હોવા સંભવે છે, ૧૯૭
ગુફા નં. ૪ના રવેશની દીવાલના ઉપલા ભાગમાં એક રથજે ભગવાન
છુદ્ધતું શિલ્પ દેખા દે છે. એનો વચ્ચો ભાગ ખંડિત થઈ ગયો છે,
પરંતુ ઉપરના ભાગમાં મસ્તક ને ચામરોની આકૃતિ તેમજ નીચલા
ભાગમાં ધર્મચક્ર ને બે હરેણોની આકૃતિ સ્પષ્ટતા: નજરે પડે છે, જે
પરથી આ શિલ્પ મૃગદાવમાં ધર્મચક્રપ્રવર્તન કરતા ભગવાન છુદ્ધતું
હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. ૧૯૮

૩૪૪. અજંટાની ૧૯૯ જેમ બાધની ગુફાઓમાં પણ વક્ષ કોડો
ને નાગ કોડોના શિલ્પ નજરે પડે છે, પરંતુ એ શિલ્પ ગુફાઓના

૧૯૭ ફેગેલ, ધી બાધ કેબ, પૃ. ૩૪-૩૬

૧૯૮ સદર, પૃ. ૪૩

૧૯૯ સદર, પૃ. ૩૭-૩૮

પુદ્યા અમ્રબાગમાં હોઈ ધણા અર્જુશીર્ણ ધર્મ ગયા હોય છે. ગુફા નં. ૨ના મ્હેત્રના ઉત્તર છેડે પછીતની જહારની જાળૂએ એક ગોખ-લામા ને ચિત્ર નગરે પડે છે તેમાં સહિતાસનામાં જેડેલી વચસી આકૃતિ નાગની જણાય છે, જેની બે બાજુએ બે પરિચારિકા-પ્રાયઃ આમરધારિણીની આકૃતિ કોતરેલી છે. ૨૦૦ રવેશને દક્ષિણ છેડે આવેલા ગોખવામાં સાત મણેયારી માટીની મૂર્તિ છે એની પાછળ મૂળ પ્રાચીન પ્રતિમાની નિશાનો દેખા દે છે. ૨૦૧ ગુફા નં. ૪ની બાજુમાં મોટા ગોખલામાં બારે કદની એક જેડેલી મૂર્તિ નગરે પડે છે તેનાં ધણાં અંગ અર્જુશીર્ણ ધર્મ ગયા છે; ૫મ અર્ધપર્વકામનમાં ગોઠવેલો જણાય છે ને ડાબે હાથ પગ પર ટેકવેલો છે; ૬૬ પર વિવિધ આમૂયલ્ય ધારણ કર્યા છે. આ મૂર્તિ વક્ષગજની હોવાનો મંજવ માનવામાં આવ્યો છે. ૨૦૨ આ મુદાના રવેશને ઉત્તરપૂર્વ છેડે એક ગોખલામાં જેડેલાં ૬૫તીની પ્રતિમા નગરે પડે છે. જમણી બાજુની આકૃતિ અર્ધપર્વકા-સનમાં જેડેલા સમદણાવાળા નાગરાજની છે ને ડાબી બાજુએ સહિતા-સનમાં જેડેલી સ્ત્રીઆકૃતિ એની પત્નીની જણાય છે. નાગરાજના મંને હાથ મંથ પર મૂકેલા છે. નાગપત્નીનો જમણો હાથ અમયમુદામાં છે ને ડાબો હાથ ડાબા ઘૂંટણ પર ટેકવેલો છે. ૨૦૩ આ ગુફાના વચસા પ્રવેશદ્વારની ટોચે બે બાજુએ બે મકરવાદિની સ્ત્રીઓની ઊંચી આકૃતિ નગરે પડે છે. ડાબી બાજુની સ્ત્રી આત્રરક્ષ નીચે બેઠી છે, એના જમણા હાથે એ દક્ષની ડાબી પકડી છે ને ડાબો હાથ બાજુમાં ડેબેલા વામન કદના પુરુષના મસ્તક પર મૂકેલો છે. જમણી બાજુની સ્ત્રી સીતાદેવીના ઝાડ નીચે બેઠી છે, એના જમણા હાથે એ દક્ષની

૨૦૦ સદર, પૃ. ૩૮-૩૯

૨૦૧ સદર, પૃ. ૩૯

૨૦૨ સદર, પૃ. ૬૦-૬૧

૨૦૩ સદર, પૃ. ૪૧-૪૨

ડાળી પકડી છે ને ડાંગે હાથ ગાનૂમા બ્રહેમી વામન કદની સ્ત્રીના મન્ત્રક પર મૂકેતો છે ૨૦૪ આ બંને શિવમા માયી ને મયુગની શાનબલિકાની પ્રતિકૃતિ નજરે પડે છે શિવ ત્રિષુ આદિ દેવોના મદિરોમા આ સ્થાને મકનહિંડી ગયા ને દૂર્ભવાદિંડી વમુનાની પ્રતિમા દેખા દે છે પરંતુ ગૌદ વિજયોમા કોતરેનો આ ગતે મકર નાદિંડી આકૃતિઓ રક્ષીની હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે ૨૦૫ ગાધ ડી ગૌદ ગુફાઓમા આ ઉપરાંત બીજા મટલાં શિવ બોનામા આવે છે, પગ્તુ એ ધણુ ધમાઈ ગયા હોઈ ઓગળાવા મુશ્કેલ છે

૩૪૫ પડોશના પ્રદેશમા આવેલી અજંટાની ગુફાઓના ભિત્તિ ચિત્રોમા વ્યક્ત થતી સમકાલીન ચિત્રકનાએ મૈત્રકંઠાની । ગુજરાત ડી ચિત્રકના પર પ્રબળ અસર કરી હોય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે ચિત્રકલા અજંટા ડી એમ ગુફા કોતરાન માં સ્થવિર અચળે સુરાધ્રમા પણ એક એવો નિહાળ કોલ । તે હતો એ હકીકત પાથી આ અનુમાનો સગળ સમર્થ । મળે છે ૨૦૬ મૈત્રકંઠાની ચિત્રકનાના નમૂના ગુજરાત સૌગંદ કે કચ્છમા ઉત્પન્ન નથી, પરંતુ મૈત્રક શામન નીચેના સમીપતી માનવ પ્રદેશમા એના ઉત્તમ નમૂના મોજૂદ રહ્યા છે દાહોની નજીકમા આવેલા બાવ ગામ પાસેની ગુફાઓને નજીકીય તેમજ સાસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મૈત્રકમળીન ગુજરાતની મળુની ઉચિત છે આ ગુફાઓની દીવાલો પર ચીતરેલા ચિત્રોનો ધણો ભાગ કાગળને નષ્ટ થઈ ગયો છે, પરંતુ જે ભાગ જળનાઈ રહ્યો છે તે પરથી એ ચિત્રોમા વ્યક્ત થતી મલા વિશે બંધી જાવ પડ્યા વિના રહેતી નથી ગુફા ન ૪-૫ના લાખા સળગ ન્વેશની દીવાનના ઉપના ભાગ પર કોઈ કથાવસ્તુના કેટલાક છંદાછનાયા દસ્ય નજરે પડે છે ગુફા ન ૪ના

૨૦૪ સદર, પૃ ૪૩, પૃ ૧૨ વી

૨૦૫ સદર પૃ ૪૩-૪૫

૨૦૬ જુઓ § ૨૨૩

જમણી બાજુના પ્રવેશદ્વારની ઉપરના બાજમાં જે દશ્ય દેખા દે છે. પહેલા દશ્યમાં એક સ્ત્રી જમણા હાથે મેં હાકીને ડાગ્યા હાથ વડે ભાવ વ્યક્ત કરતી કોઈ કરણ કચની પોતાની બાજુમાં બેઠેલી સદાનુભાવિની સખીને કહી રહી છે. એના હાથ પર એક ને એની સખીના હાથ પર જે કેકણ ધારણ કરેલ છે. ૨૦૭ બીજા દશ્યમાં કિરીટ ને અધિક આશુપણેથી ત્રિભૂતિન જે પુરુષો બીજા જે અસ્પૃશ્યમિત્ર પુરુષો માથે કંઈ ગળી ગોઠો કરી રહ્યા છે. ડાબી બાજુએ આગળ બેઠેલો પુરુષ ગજકુલ કે દેવકુલની કોઈ મુખ્ય વ્યક્તિ લાગે છે. ૨૦૮ જમણી બાજુએ દેખા દેના ત્રીજા દશ્યમાં જે જનસમૂહ નજરે પડે છે. ઉપલા સમૂહમાં મગનમગન કરતી ૭ પુરુષ વ્યક્તિઓ દેખાય છે, જે એમના પહેંગવેશ પરથી અર્થનો કે ઋણિઓ હોનાતુ માલુમ પડે છે. નીચલા સમૂહમાં પાંચ સ્ત્રીઓના મસ્તક નજરે પડે છે. એમાંની વચલી સ્ત્રીના હાથમાં વીણા જેવું વાદ્ય દેખાય છે એ પરથી આ સર્વ સુશ્રુષિત સ્ત્રીઓ વાદક વર્ગની હોવા મંભવે છે. ૨૦૯ આ દશ્યની જમણી બાજુએ જે વાદક-સમૂહોનું દશ્ય આવે છે, જે સુપ્રસિદ્ધ છે. ડાબી બાજુના સમૂહ (પદ ૨૨)માં ૨૧૦ એક નર્તકની આસપાસ સાત વાદક સ્ત્રીઓ બેઠી છે નર્તકે લાંબી બાવનો સદરો ને આડા પટ્ટાવાળો સુરવાળ પહેર્યો છે ને માથા પર લટકતા છેડાવાળી ટોપી પહેરી છે. એના પગ, હાથ ને માથાના મરોડમાં નર્તનક્રિયાનો તાદશ ભાવ આવેખાયો છે. જમણી બાજુ મોખરે બેઠેલી સ્ત્રી મૃદંગ બજાવે છે, એની જમણી બાજુની ત્રણ સ્ત્રીઓ મડિયાના તાલ આવે છે ને એમની જમણી બાજુએ બેઠેલી બાકીની ત્રણ સ્ત્રીઓ મંજરાં વગાડે છે. અને

૨૦૭ ફોગેલ, સદર, પૃ. ૬૭, પદ ૫

૨૦૮ સદર, પૃ. ૪૭-૪૮, પદ ૧ી

૨૦૯ સદર, પૃ. ૪૮-૪૯, પદ ૧ી

૨૧૦ સદર, પૃ. ૬૯-૫૧, પદ ૧ી

છે મોખરે જોલેલી સ્ત્રીઓના ઉત્તરાંગ નિર્વજ છે, બ્યારે બીજી સ્ત્રીઓ-
એ કંઈક પહેરેલું જણાય છે. સ્ત્રીઓના ચણિયામાં જુદાજુદા રંગના
આડા પટ્ટા નજરે પડે છે. જમણી જાગૂના વાદક-સમૂહમાં^{૨૧૧} એવી
રીતે એક નર્તકની આસપાસ છ વાદક સ્ત્રીઓ ઊભી છે. આ નર્તક-
નો પહેરવેશ પહેલા નર્તકના પહેરવેશને ઘણો મજતો આવે છે, પણ
એના માથાને ફરતી અનેક ગૂથેલી મેર લટકે છે. પડેલી અને છેલી
સ્ત્રીના હાથમાં મજરા છે, બીજી સ્ત્રીને ખભે મૃદંગ લટકે છે ને જાડીની
ત્રણ સ્ત્રીઓના હાથમાં દાડિયા દેખા દે છે. પડેલી ત્રણ સ્ત્રીઓના
ઉત્તરાંગ ખુલ્લા છે, બ્યારે છેલ્લી ત્રણ સ્ત્રીઓએ નાનામોટા ઉત્તરીય
ધારણ કર્યા છે. આ એ વાદક-સમૂહની વચ્ચે ચીતરેલી આડી પડદીની
નીચે બે પકિતનો સેખ કાતરેલો જણાય છે.^{૨૧૨} પરંતુ એના અક્ષર
એટલા મધા પ્રમાણ ગયા છે કે સેખની મતલબ મિલકુલ જાણી શકાય
એમ નથી. આ સેખમાં પાંચમાં દરખના વિષયનો ઉલ્લેખ હોવા મં-
જવે છે. આ દરખમાં^{૨૧૩} પાંચઠ હરોળમાં ડાબી જાગૂ આગળ
ઘપતા સત્તરેક ધોડેમવારાનું મન્વમ નજરે પડે છે એક આગલી
હરોળમાં ત્રણ સવાર છે, જેમાંના એકની પાસે લાંબું મનુષ્ય જેવામાં
આવે છે. આ હરોળની પાછળની હરોળમાં વચ્ચે મુખ્ય પુરુષ છે,
જેના મસ્તક પર છત્ર ધરેલું છે. એના માથાની ટોચ પર એક ચમરી
ખોસવામાં આવી છે ને એનાં મોં ને મસ્તક પાસે બીજી બે ચમરી
લટકે છે. ^{૨૧૪} એની જમણી જાગૂએ ત્રણ ને ડાબી જાગૂએ બે

૨૧૧ સદર, પૃ. ૫૧, ૫૬ ફે

૨૧૨ સદર, પૃ. ૫૧. માત્ર એક જ વચાચ છે, જે પ્રથમ પકિતનો અત્ય અક્ષર
જણાય છે.

૨૧૩ સદર, પૃ. ૫૧-૫૪, ૫૬ અક્ષ

૨૧૪ કલિદાસે અલિહાનશાકુન્તલમાં રથના અશ્વોનો વેગ વર્ણવતા જામર-
શિલાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (અંક ૧, સ્તો. ૮).

સવાર જોવામાં આવે છે. ત્રીજી દરોજમાં ચાર ને છેક પાછળી દરોજ-
માં ત્રણ સવાર નજરે પડે છે. આ ગધા પુરોએ લાગી બાંધનું કંચુક
પહેર્યું છે ને એમના માથાના પાછલા ભાગમાંથી વિચિત્ર પ્રકારનું
શિરોવસ્ત્ર લટકે છે. કંચુકનો રંગ મોટે ભાગે પીળાશ પડતો, કેટલીક
વાર જુરો ને કોઈ વાર લીલો કે લાલ હોય છે અને શિરોવસ્ત્રનો રંગ
સફેદ કે પીળાશ પડતો હોય છે. એમાં કેટલીક વાર જુદા રંગની લાત
પાડેલી જોવામાં આવે છે. ઘોડાનો રંગ રાતો, રતાશ પડતો કે લીલો
હોય છે. ચિત્રકારે અશ્વની આકૃતિના આલેખનમાં અદ્ભુત કૌશલ્ય
દર્શાવ્યું છે. ઘોડેમવારીના દૃશ્ય પાછળ હાથીની સવારીનું સુંદર દૃશ્ય
આલેખવામાં આવ્યું છે. ૨૧૫ છેક મોખરે ચામર ને ત્રાંખાં લટિયા-
વાળો એક પુરુષ દેખા દે છે, જેના ગજની આકૃતિ ઝગમગ તદ્દન
નાબૂદ થઈ ગઈ છે. આ પુરુષે વસ્ત્રમાં માત્ર પેશાવી પહેરી છે ને
જમણા હાથમાં કુવલયની દાંડી પકડી છે. એની પાછળ એક અનુ-
ચર જમણા હાથે ચામર ઢોળે છે તેમજ ડાબા હાથે એના શિર પર
છત્ર ધરે છે એ પરથી આમલી આકૃતિ કોઈ મહાપુરુષની ધોતીનું
સ્પષ્ટ થાય છે. આ અનુચરની વજવાડે એક ઘોડો છે, જેના મરાઠ્ઠી
આકૃતિ ઝગમગ લુપ્ત થઈ ગઈ છે. અશ્વના ને કાન વચ્ચે ગડતી

નુશોભિત નૃપ પર ત્રણ સ્ત્રીઓ બેસી છે, ત્યારે ડાબી બાજુની સ્ત્રી પર લિધા વાળીને વચલી સ્ત્રીને અવલંબીને બેસી છે. એમના નિવસનને સંદેહ ને લીધા રંગના પટા છે, વચલી સ્ત્રીએ ખુલ્લા ગળાનો કમળે પહેર્યો છે, ત્યારે બાજુની બે સ્ત્રીઓની છાતી ખુલ્લી છે મવારીનો છેક પાછળી હરોળના હાથી પર પાંચ એક માવન ને ત્રણ સ્ત્રીઓ બેઠેલાં છે. એમા વચ્ચે બેઠેલી સ્ત્રીએ કંઈ ઉત્તરીય પહેર્યું નથી ત્યારે બાજુની સ્ત્રીઓએ બધા ગળાના દ્રુષ્ટી આપના કમળ પહેર્યો છે. મોખરાની બે સ્ત્રીઓને ડાબે ખભે મૃદ્ધ લટકતું દેખાય છે. આ દૃશ્યની જગણી બાજુએ હાથીઘોડાની મવારી એના ઉદ્દિષ્ટ સ્થાને પહોંચ્યાનો પ્રમંથ આલખાયો હતો. ૨૧૬ એના અગ્રભાગમાં એક આગ્ર-વૃક્ષની ને એની આગળના ભાગમાં એક કદલીવૃક્ષની આકૃતિ ચીતરી હતી કદલીવૃક્ષની નીચે કોઈ મહાત્મા બાજુમાં બેઠેલા શિષ્યને બોધ દેતા બેઠા હતા. ૨૧૭ ગુફા નં. ૪ના રવેશના બાજુના ભાગમાં આવાં બીજા બેટલાંક દૃશ્ય દેખા દે છે, પરંતુ એની વિગતો હાલ ધાબી નષ્ટ થઈ ગઈ છે. ૨૧૮ ગુફા નં. ૩ની એક કોટડીમાં જુદો ને પ્રાયઃ બોધિસત્ત્વોની આકૃતિઓ આલેખવામાં આવી હતી એવું જણાય છે, પરંતુ એની બે પૂરતી વિગતો મોજૂદ મળી નથી. ૨૧૯ નગરોત્સવ ને રાગમવાગીના આ લગ્ન દૃશ્યમાં કલાકારે પોતાની કલાના તમામ દોર છૂટા મૂકી દીધા છે ને લોકજીવનના પ્રમંથોને મોટા પાયા પર તાદૃશ રીતે નિરૂપ્યા છે અજંટાના ચિત્રોમાં કલાકારની જે રમણી કૃતિ મળી છે તે અહીં પૂર્ણકલાએ ખીલી બેસી છે. બાવ ને ઝર્મિની મંવેદનાને નિર-

૨૧૬ સદર, પૃ. ૫૮-૬૦.

૨૧૭ આ આકૃતિને અગાઉ ભગવાન બુદ્ધની પારનામાં આવેલી, પરંતુ એમાં બુદ્ધના લક્ષણ નજરે પડતા નથી.

૨૧૮ સદર, પૃ. ૬૦-૬૨

૨૧૯ સદર, પૃ. ૬૨-૬૩

પેક્ષ રીતે વ્યક્ત કરવામાં કલાકારે સર્જન તેમજ આયોજનનું અદ્-
ભુત કૌશલ દર્શાવ્યું છે. ૨૦૦

૨૪૬. મૈત્રકલાલીન વારણકલા, કાતરકામ ને ચિત્રકલાને સમર્થ
ઉપલબ્ધ સાધનસામગ્રી પરથી એકંદરે એ કાલની લલિત કલાએ
વિશે ઊંચી છાપ પડ્યા વિના રહેતી નથી. આ કાલન
સમીક્ષા ઉત્તમર્થ દરગિયાન કલાના ક્ષેત્રમાં સમસ્ત પશ્ચિમ ભારત પઃ
ગરદેશના શાંગધરની વિપુલ અસર પ્રસરી હોય એ તદ્દ-
ન્વાભાવિક છે. આ કલાવિદ રાજ શીલાદિત્યના સમયમા થયેા ગણ્યા
છે ને તારાનાથ એનો સમય સ્નાતમી સહીનાં મુકે છે. ૨૨૧ એ પરથી
આ રાજ શીલાદિત્ય વલ્લભીપતિ શીલાદિત્ય ધર્માદિત્ય(વિ મં. ૧૧૧-
૧૧૭) હોય એ તદ્દન મેભાવત છે. ૨૨૨ આ રાજવી નાદિત્ય તેમજ
કલાને ધણું ઉત્તેજન આપતો હતો એવું મુગ્ધન ગુઆંગની નોંધ પરથી
તેમજ દાનશામનો પરથી માલૂમ પડે છે. ૨૨૩ જો શાંગધરની પ્રતિત્તિને
આ મૈત્રક રાજવી તરફથી ઉત્તેજન મળ્યું હોય, તો એ કાલની
સમસ્ત પશ્ચિમ ભારતની કલાની પ્રગતિમાં વલ્લભીપતિ શીલાદિત્યે ને
એ દ્વારા મુગ્ધરાતના કલાકારોએ ધણું મદદરત્નો ભાગ ભજવ્યા
ગણાય. ચિત્રકલામાં માલવના કલાકારમા મદારાબદના કલાકાર કરતા
નિશિષ્ટ દષ્ટિ રહેતી નાણાય છે એ પણ આ દષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે.
લલિત સાહિત્યની રચનામાં મૈત્રકલાલીન મુગ્ધરાતે ધણું આજેા ફાળો

નોંધાવ્યો જણાવ છે બદ્ધિદાવ્ય ને હરિવગ્ધુરાય જેવી ઉપવચ્ચ કાવ્યકૃતિઓમાં પણ કાવ્યની દષ્ટિ ગ્રાસ્ત્ર ને ધર્મની દષ્ટિથી પ્રસ્ત થઈ રહે છે. એ સમયે અન્યત્ર ઉપક કથા ને આખ્યાયિકાની અનેક કૃતિઓ રચાતી હોવા છતાં ગુજરાતમાં લલિત સાહિત્યના એ યોગપ્રિય પ્રકારોનું ખેડાણ થયું લાગતું નથી છતાં વાલ ને નૃત્યની નેમજ વાસ્તુ શિલ્પ ને ચિત્રની કલાઓની ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાં મૈત્રકકાલીન ગુજરાતની વ્યવિત કલાઓ વિગે જે સુંદર તાપ પડે છે ને એની વિદ્યા, શિક્ષણ, વેપાર, કૃષ્ણ, મજકારણ, રાજ્યતત્ત્વ ને ધર્મના ક્ષેત્રમાં વ્યક્ત થતા પ્રગતિને અનુરૂપ છે એ નિર્વિવાદ છે. મૈત્રકકાલીન ગુજરાતના આ વિકાસમાં મૈત્રક રાજવંશની અમર સાહુધી પ્રજાગ મળ્યા, કેમકે અનેક શતકોથી જાણ્ય રાજ્યોના શાસન નીચે રહેલા આ પ્રદેશને પરશામનમાથી મુક્ત કરી પ્રગતનો સર્વાંગી વિકાસ સાધવામાં એણે ઘણો મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો હતો.

પરિશિષ્ટ ૩
દાન લેનારને લગતી હકીકત
(આધારો)

ક્રમ	નામ	પિતાનું નામ	ગોત્ર	વેદશાખા	નિવાસસ્થાન	મુળ વતન
૨	કુમારશર્મા જરભગત	—	સાધ્વિન્ય	છંદોગ	સપ્ત વાદક	—
૩	રાજવમિત્ર	—	મુળગણ્ય	"	મિદપુર	—
૪	—	—	સાધ્વિન્ય	વાલ્મીકી	—	—
૫	૩ બ્રાહ્મણો	—	આન્દ્રાજ	"	અકોટક	—
૬	મયિતિશર્મા	—	કોણાન	આયર્વેદ્ય	હસ્તકવપ્ર	—
૭	માધવ	—	ગુપ્તક	છંદોગ	ભયેશનક	—
૮	મમ્મન	—	દર્ભ	વાલ્મીકી	હરિયાનક	—
૯	સુપ્ત	—	માનવ	છંદોગ	વયાપ્રદ	—
૧૦	વિષ્ણુશર્મા	—	ભવાવાન	વાલ્મીકી	સિદ્ધપુર	—
૧૧	શાન્તિશર્મા દેવશર્મા	—	આત્રેય	"	નગરક	—
૧૨	ભટ્ટ શુદ્ધભટ્ટ	—	ભાર્ગવ	પદ્મ્ય	હસ્તકવપ્ર	—
૧૩	રકન્દ	—	ઓપરવર્ગિ	વાલ્મીકી	અકોટક	—
૧૬	૨કન્દરાત શુદ્ધરાત	—	ભરદ્વાજ	છંદોગ	આનન્દપુર	—
૧૭	—	—	—	—	આનન્દપુર	—
૨૧	૭-૭૬	—	ભાર્ગવ	મૈત્રાયણ્ય	માનવક	અક્ષપુર

૨૨ વિશાખ બખ	—	કશ્યપ	છન્દોગ	—	—
૨૩ રદ્રગોપ	રદ્રગોપ	દૌશ્રવસ	અથર્વણ	આનર્તપુર	—
૨૪ રોધ સ્થેન	—	કૃષિક	વાગ્સનેય- માધ્યન્દિન	—	—
૨૫ રદ્રભૂતિ	—	કુષ્વ-પ્રસ	વાગ્સનેયિ	ઉભત	—
૨૬ કુશ પાળી	—	શાપિડસ્ય	છન્દોગ-કૌયુમ	—	—
૨૭ હુદ્ર દસિલ	—	કેરાદિ	બદ્ધત્રય	—	—
૨૮ દેવદત્ત	—	આશંખાયન	—	—	—
૩૨ વિષ્ણુગિત્ર	-- મિત્ર	શાપિડસ્ય	મૈત્રાયણિક	—	—
૩૩ અમરશર્મા અનૂદશર્મા	— વાદ્રશર્મા	શાર્કરાશિ	બદ્ધત્રય	ખેટક	આનર્તપુર
૩૬ દ્રોણ ઈ.	—	ગાદુલ્યાપન	બદ્ધત્રય	—	—
૪૪ ખાજુલો ^૨	—	(વિવિધ)	(વિવિધ)	—	સંગપુર
૩૮ બદિ	બદ્ધગુદ	બરદાશ	છન્દોગ-કૌયુમ	વસન્તી	આનર્તપુર
૪૨ મિત્રશર્મા ગણેશ્વર	રદ્રશર્મા	ઔદરેયણિ	છન્દોગ	—	દરાપુર
૪૫ ભવ	બદ્ર	બાગુરિ	મૈત્રાયણીય	ચિત્રાતક	—
૪૬ ગુપ્ત	આત્મ	કોણિક-ચ	વાગ્સનેય	ત્રમહી	કારાહંક
૪૭ મિત્રવદા	વિષ્ણુવદા	આત્રેય	આથર્વણ	દરતવત્ર	—

(૨) દ્રોણ, ઇન્દ્રવસુ, વસુ, યદિ, ગુહિલ, બદિસર્વ, દિવમદિ, વુદ્રક, આદિત્યવસુ, દિ. દ્રોણ, ત્રિ. દ્રોણ, કુમારશર્મા, બદિ, આદિત્યવસુ, ત્રણીક કનકક, ગોપાદયક, ખન્દ, શર્મા, બદ્ર, આદિત્ય, દિ આદિત્ય, બખ્ખટક, માનુશર્મા, ઈશ્વર, બાખ્ખરવામી, દિ. બખ્ખટક, ગોપ, દામા, દિ. બદ્ર, બોક્ષક, કેમવ, ગોપશર્મા, અગ્નિશર્મા, દિ. ગોપ, નાડવક, કુમારસદ, સીદ, નદક, મિત્રક, ગોગ્ગક, સનમ, દિ. બદિ, બાગુ

४८	द्विवाकरमित्र	अज्ञमित्र	गंगानायन	जलपुत्र	आनन्दपुर	—
५०	भात्राकाल	रक्तवसु	आन्दाज	छन्दोग	भेटक	गिरिनगर
५१	देवकुल	शर्मा	कपिल	"	गोरकेश	वलाभ
	भाट	दत्त	"	"	"	"
५४	अमिरवाभी	कुमारस्वामी	पागलर	वाजसनेय	अमरिका-	उदुम्बरगर्भ
					अमरिका	
	संगरवि	महेश्वर	कौशिक	"	अमानक-अमरिका	जम्भूमर
५५	दत्तस्वामी	शुद्धस्वामी	पाराशर	भाष्यानन्द-	"	उदुम्बरगर्भ
				वाजसनेय		
	कुमारस्वामी	"	"	वाजसनेय	अमरिका-अमरिका	"
५७	अर्जुन	मुकुन्द	आरदाज	छन्दोग	किष्कटपुत्र	सिंहपुर
५८	नारायणमित्र	केशवमित्र	शर्कराक्षि	जलपुत्र	कासर	आनन्दपुर
५९	अद्वितीयशर्मा	नामशर्मा	पराशर	वाजसनेय	भेटक	उदुम्बरगर्भ
६१	भट्टि	जय	कौशिक	"	भट्टिछक(?)	भट्टिछक(?)
६२	नारायण	केशव	शर्कराक्षि	जलपुत्र	भेटक	आनन्दपुर
६४	यज्ञदत्त	श्रीधरदत्त	गार्ग्य	छन्दोग	वलाभी	"
६५	सोम	दत्तलिक	आरदाज	"	—	काश्याद
	पिद्वेश्वर	भट्टिहरि	वत्स	वाजसनेय	सिंहपुर	गिरिनगर
	नग	पिद्वेश्वर	"	"	"	"
६६	नाथुल	सान्द	ताप	—	भेटक	"
६७	सगुण-दीक्षित	साम्बदत्त	कौशिक	(अभ्यर्थ)	वलाभी	पुष्पशास्त्रपुर
६८	भट्टि } धर्मर	धनपति	दीपक	वाजसनेय	—	दीप
६९	भग	उपदत्त	किष्क	गार्ग्य	(अभ्यर्थ)	वलाभी
७१	दीक्षित	साम्बदत्त	कौशिक	वाजसनेय	—	पुष्पशास्त्रपुर
७२	गवशर्मा	आदित्यशर्मा	उपमन्थु	(अभ्यर्थ)	अद्विका	गिरिनगर

૭૩ ભૂતકુમાર	દ્રોણ	ભરદ્વાજ	મૈત્રાયણીય	વલ્લભી	ગોમૂત્રિકા
૭૪ દેવિલ	બાપ	સાવિત્રી	મૈત્રાયણીય- માનવક	વંશકટ	દશપુર
૭૬ —	—	—	—	વલ્લભી	આનન્દપુર
૭૮-૭૯ વાસુદેવજીતિ દામોદરજીતિ ગામ્ય	—	—	બદ્વૃત્ય	લિપિખંડ	વર્ધમાનજીતિ
૮૦ સંશુક્લ	ડાટલ	પારાસર	આયર્વણ	ડહક	—
૮૧ આખણકમિત્ર વિષ્ણુ	—	સાકરાશિ	ગદ્વૃત્ય	આનન્દપુર	—
૮૨ વિશ્વકર્મા } વસુકર્મા }	—	ભરદ્વાજ	—	...નગર	—
*૧૦૦ ગોમિદ	ઈસર	કૌશિક	છન્દોગ	—	દશપુર
*૧૦૧ ગોમ-ગોમિદ	—	—	—	—	—
૧૧૬ બાપસ્વામી	—	કૃષ્ણાત્રેય	મૈત્રાયણીય	—	એલાપ્રદ
૧૨૧ ઈશ્વર	—	મુન્તાલ	—	—	—
૧૨૨ નાગરામી	—	ભરદ્વાજ	—	—	—
૧૨૪ અનન્તકર્મા	—	છન્દોગ	છન્દોગ	ભરદ્વાજ	—
પ્રભાપતિ રામી	—	આલવ	"	—	—
શિવદેવ	—	લોકાશિ	(અધ્યયન)	—	—
બાનુદેવ	—	લોકાચન	"	—	—
ભવરચિ	—	પૌણ્ડ્ર (?)	—	—	—
૧૨૫ શબ્દિક અનન્ત- સ્વામી	—	કૌશિક	વાજસનેય	પાપાણ્ડ્રક	—
૧૨૬ બાપસ્વામી	બદ્વૃત્ય	પારાસર	વાજસનેય	કેબક	—
			—કપ્પ	—	—
૧૨૭ ભટ્ટિ અધ્યાપક	—	વલ્લભી	બદ્વૃત્ય- આચલાચન	શિરીષપદક	બાપ્પસર

ઇન્દ્રશર્મા	ભરદ્વાજ	ઝાન્દોમ-કોયુમ	
આદિત્યરવિ	"	"	
તાપિશ્વર	"	"	
ઇન્દ્રશ્વર	"	"	
ઈશ્વર	"	"	
ધર	"	"	
દામધર	"	"	
દ્વિ ઈશ્વર	"	"	
ભદ્ર	ચૌલિસ	આયર્વણુ પિપ્પલાહ	બેરબિજકા ભરુકેશ
વાયુશર્મા	"	"	
દ્રોણુસ્વામી	"	"	
રુદ્રાદિત્ય	"	"	
પૂર્ણસ્વામી	"	"	
૧૨૮ આદિત્યરવિ	ભરદ્વાજ	કર્ણવ	જમ્બૂશ્વર
તાપિશ્વર	"	"	
ઇન્દ્રશ્વર	"	"	
ઈશ્વર	"	"	
ભટ્ટિ અધ્યાપક	ગુલ્મ		
ઝોપાદિત્ય	"		
વાડ	"		
વિશાખ	"		
અમિશર્મા	"		
ભટ્ટિગણુ	"		
દ્રોણુ	"		
પિતાખ	માહર		

૧૩૨ દેવસ્વામી- કલ્પમ્બર	દત્ત	આવાયનૌ વાજસનેય	અધિકા-	મિરિનગર
			માધ્યન્દિન	અમહાર
૧૩૪ ભટ્ટ અચ્યુત(?)	આદિત્યનામ	કૌણિકન્યવાનિ-	—	લોહિકલે-
		માધ્યન્દિન		પથકાહાર
૧૩૫ માધવ	મહિધર	વસિષ્ઠ	બદ્ધવૃત્ત	કાન્યકુબ્જ —
૧૩૬ ગોવિન્દ	"	કૌણિક	છન્દોગ	" —
૧૩૭ નારાયણ	ગોવિન્દ	કાસ્થપ	બદ્ધવૃત્ત	અદિરુચિ —
૧૩૮ —		કણ્વ	વાજસનેય	જયસર —
આદિત્યરવિ છ.		ભારદ્વાજ		
આણ્ડક છ.		ધૃત્રાયણ		
ભટ્ટિ છ.		દમ્પકીય		
જપસ્વામી છ.		કાસ્થપ		
વાહ છ.		કૌણિકન્ય		
વિશાખ છ.		માહર		
ધર્મધર છ.		હારિત		
ભટ્ટિન		વૈષ્ણવ		
ધર છ.		મૌતમ		
દામ		શાણિકલ		
કર્ક		લક્ષ્મણ		
ગોપાદિત્ય છ.		વૃક્ષ		
૧૩૯ ભોગિકસ્વામી	સામન્ત- સ્વામી	કાસ્થપ	—	નવસારિકા —
૧૪૦ —	—	—	—	—
૧૪૧ —	—	—	—	—
૧૪૨ અંગદ	ગોમિદ	વૃક્ષ	તૈત્તિરિક	— વનવાસિ
૧૪૩ જપસ્વામી	—	ભારદ્વાજ	વાજસનેય	વિજયા- —
—દીક્ષિત		માધ્યન્દિન	નિરુદ્ધપુરી	—

૧૪૪ ખૂટ	તાવિ	કૌણિકન્ય	„	સૌરપદ્ર
જાગ	ચરમશર્મા	માથર	„	„
બાદશન	—	અસુરાચલુ	„	„
૧૪૫ કુણેશ્વર-નીક્ષિત	રેવિસર	વત્સ	કપર	જખસરસ્થાન —
૧૪૬	—	—	—	—

(દેવાલયો)

ક્રેખ	દેવતા	અધાવનાર	સ્થાન
૧	પાપુરોજાગ	—	હસ્તનથ આહરણી (ત્રિમગમક)
૪૧	મહાદેવ	હરિનાથ	જાવવર્માનક-વાટપદ્ર
૪૪	આદિત્યદેવ	—	ભદ્રેશ્વિક
૫૩	કાટ્ટમ્મહિકા દેવી	—	ત્રિમગમક

(વિહારો)

ક્રેખ	વિહારનું નામ	દેવતા	અધાવનાર	સંબંધો પ્રકાર	સ્થાન
૧૪	—	બુદ્ધો	કુદા	ભિક્ષુસંઘ	વલખી
૧૫	—	„	બુદ્ધદાસ	„	„
૧૮	—	—	કુદા	„ (૧૮ નિકાય) „	„
૧૯	કુદા-મહાવિહાર	—	„	„	„
૨૦	આર્યન-તરિકા-વિહાર	—	ચિન્મા	„	બટારકવિહાર-ની સમીપમા
૩૦	અપ્પપાદીય વિહાર	બુદ્ધો	ચિચરમતિ	ભિક્ષુસંઘ	વલખી
૩૧	—	બુદ્ધ	કચ્છ માકિલ	„	„
૩૪	—	બુદ્ધો	—	„	—
૩૫	—	„	કુદા	—	વલખી
૩૭	—	„	—	ભિક્ષુસંઘ	વરાકટ
૩૯	ચક્ષુ-વિહાર	„	—	ભિક્ષુસંઘ	વલખી
૪૦	—	„	ચક્ષુર	„	„

૪૯	—	”	ગોહક	ભિક્ષુસંઘ	”
૫૨	—	”	પૂર્ણભદ્રા	ભિક્ષુણીસંઘ	”
૫૬	—	—	રક-દગદ	ભિક્ષુસંઘ (મહાપાત્રિક)	યોધાવક
૬૩	—	પ્રદો	સ્થિરમતિ	—	કુદાવિહાર મંડપ
	—	”	વિમલગુપ્ત	—	”
૭૦	—	”	વિમલગુપ્ત	ભિક્ષુસંઘ	વલખી (કુદાવિહાર મંડપ)
૮૬	—	પ્રદ	—	”	વલખી
૮૯	—	—	રીઘાદિત્ય -ધર્મોદિત્ય	—	વંશકદ
૯૩	—	પ્રદ	—	ભિક્ષુસંઘ	વલખી
૯૫	—	પ્રદો	કુદા	”	”
૧૧૮	—	—	અનિત	ભિક્ષુણીસંઘ	—

પરિશિષ્ટ ૪

દેવભૂમિની વિગતો

૧મ ભૂમિ-પ્રકાર	પરિમાણ	આધારન	સીમા	સ્થાન	વહીવટી વિભાગ
૧ ગામ	—	—	—	ત્રિસંગમક	હસ્તવપ્ર આહરણી
૨ ક્ષેત્ર	૧૪૦ પાદાવર્ત	—	—	મહકણા	" "
વાપી	૧૬ "	—	—	"	" "
ક્ષેત્ર	૧૪૦ "	—	—	તાપસીય	" "
ક્ષેત્ર	૧૦૦ "	—	—	તિનિપક	" "
વાપી	—	—	—	"	" "
૩ —	—	—	—	—	—
૪ —	—	—	—	સૌવર્ણકીય	શિનખરદક સ્થળી
૫ ક્ષેત્ર	૧૦૦ પાદાવર્ત	—	પ.દ.	અક્ષરક	હસ્તવપ્ર આહરણી
વાપી	૧૨ "	—	—	—મંડલી	—
૬ ક્ષેત્ર	૧૦૦ પાદાવર્ત	—	—	કુચ્છ	હસ્તવપ્ર આહરણી
કૃપ	—	—	—	"	" "
૭ ક્ષેત્ર	૧૬૦ પાદાવર્ત	—	ઉત્તર	ગોદાવરી	" (અક્ષરક પ્રાવેશ્ય)
૮ ક્ષેત્ર ખંડ ૪ } ૩૦૦ પાદાવર્ત	ખંડ ૪ }		પ.ઉ.	હરિયાવક	" "
ખંડ ૪ }			પૂ.ઉ.	—	" પ્રાચીય
યમલવાપી	૪૦ પાદાવર્ત	—	પ.ઉ.	"	—
વાપી	૨૦ "	—	—	—	—
	૩૬૦ "	—	—	—	—
૯ ક્ષેત્ર	૫૦ "	—	—	—	—

ઉદ્ભવરૂપ ૧૬	”	ઉત્તર	માલાકાર	”	”
૧૦ ક્ષેત્ર	—	પ.દ.	ભદ્ધર	”	”
આંત્રિકિકાવાપી ૧૨	”	”	”	”	”
ક્ષેત્ર	૫૦	”	ઉત્તર વસુકીય	(અક્ષસરક પ્રાવેશ્ય)	”
૧૧ ક્ષેત્ર	૧૦૦	”	પ.દ.	ભદ્રેણિકા	સુરાષ્ટ્રી
૧૨ ક્ષેત્ર	૨૦૦	”	નદીકપુત્ર પ્રામસીમા	”	હસ્તવત્ર આહરણી
૧૩ વાપી	૧૨	”	—	ઉત્તર અક્રોધક	—
ક્ષેત્ર	૩૦	”	—	”	—
૧૪ ગ્રામ	—	અનુમંત્રની પશ્ચિમે	—	પિપ્પલરૂંખરી	—
૧૫ ગ્રામ	—	...સ્થલ પાસે	—	વટપ્રજ્વલક	—
૧૬ ક્ષેત્ર	૭૦૦	પૂ.ભદ્રેણિકાસીમા	—	સમિહમ્બર	—
	પાદાવર્ત	પૂ.દ.	—	—	—
		૬. રકન્દનું ક્ષેત્ર	—	—	—
		ઉ. સ્વામિદત્તનું ક્ષેત્ર	—	—	—
ક્ષેત્ર	૧૦૦	પૂ. ભદ્રેણિકાસીમા પૂર્વ	ભદ્રેણિકા	—	—
	પાદા	૬. ક્રોણુક્ષેત્ર	—	—	—
		૭. ક્રોણુનું ક્ષેત્ર	—	—	—
વાપી-૫	૧૬	”	—	—	—
	(દરેક)	—	—	—	—
વાપી	૧૬	”	—	—	—
૧૭ —	૧૦૦	—	—	—	—
૧૮ (ગ્રામ)	—	—	—	—	—
૧૯ ગ્રામ	—	—	—	—	—
				સમીપદવાટક	(આનુમંત્ર-પ્રાવેશ્ય-પિપ્પલરૂંખરી-પ્રાવેશ્ય)
ગ્રામ	—	—	—	સંગમાનક	મણ્ડલી-દ્રંગ
ગ્રામ	—	—	—	નદીય	ખેટક આહાર

ક્ષેત્ર	૧૫	■	ઐની પશ્ચિમે	—	■	
ક્ષેત્ર	૧૨૦	■	—	પશ્ચિમ	■	
ક્ષેત્ર	૧૦	■	—	પૂર્વ	■	
ક્ષેત્ર	૯૦	■	—	પૂર્વ	ઝામ્ભિ	
ક્ષેત્ર	૧૦૦	■	—	પશ્ચિમ	વજ્ર	
વાપી	૨૮	■	—	—	■	
ક્ષેત્ર	૧૦૦	■	—	—	ભુજસપદક	
વાપી	—	—	—	—	■	
૨૬ ક્ષેત્ર	૨૦૦	■	—	દ. પૂ.	સુપદાસ	
વાપી	—	—	—	—	—	
ક્ષેત્ર	૨૨૦	■	—	ઉ. પૂ.	ભેતિપદક	
"	૩૫	■	—	—	લેશુપક	
૨૭ ક્ષેત્ર	૫૦	■	—	દક્ષિણ	મદમર	
"	૬૦	■	—	ઉત્તર	વીરપુત્ર	
"	૫૦	■	—	પશ્ચિમ	કશ્વરદેવસેનક	
"	૮૦	■	—	—	■	
૨૮ ગ્રામ	—	—	—	ભટ્ટકપદ	કૌષિક-પુર	
					-ઉત્તર ૫૬	
૩૦ ગ્રામ	—	—	—	મહેશ્વરદેવસેનક	હત્તવત્ર	
					આહરણી	
ગ્રામ	—	—	—	દેવભદ્રિપલિષ્ઠા	ધારાખેટ	
					રથલી	
૩૧ ગ્રામ	—	—	—	ઉદ્દપાતક	સુરાબ્દ દેશમા	
					સુદત્તભદ્રાનકની	
					મમીપમા	

૩૨ ગ્રામ	—	—	—	અશિલાપણિકા ખેટકાહાર- નિપથ-અણક- રિજિદ્રિપથક
૩૩ ગ્રામ			ચાનક	...વાનક રથલી પત્રિપત્તિ નદીને તીરે
૩૪ ક્ષેત્ર	—	—	—	?
ક્ષેત્ર	—	—	—	ઉદ્રપદક —
૩૫ ક્ષેત્ર	—	—	—	ઉચ્ચાપદક પુણ્યાનક રથલી
ક્ષેત્ર	—	—	—	"
વાપી	—	—	—	કક્ષિજન
વાપી	—	—	—	"
ક્ષેત્ર	—	—	—	મન્દ્રાણીપદક
પુણ્યવાટિકા } કૃષ્ણ-૪ }	—	—	—	વલ્લી
૩૬ ગ્રામ	—	—	—	ભોણનક વટનગરરથલી
૩૭ ગ્રામ	—	—	—	...ક પથક
૩૮ ક્ષેત્ર	૧૨૦ પાદાવર્ત	પૂ. પિપ્પલનું ક્ષેત્ર ^૧ કર્કકનું ક્ષેત્ર દ. મિત્રાણનું ક્ષેત્ર પ. દૂપકનું ક્ષેત્ર મણ્ણકનું ક્ષેત્ર ઉ. વત્સનું ક્ષેત્ર ^૨	પૂ. ઉ. કાલાસાપક	—
મોત્યનિકાવાપી ૧૬	,,	—	પ. ઉ.	,, —

૧૬				મૈત્રકકાલીન ગુજરાત
૩૯ ગ્રામ	—	—	—	નિગુડક ધાસરક પથક
૪૦ ગ્રામ	—	—	—	અમદાસપુત્ર " "
				(૧૮૬૬ની પાસે)
૪૧ મમલવાપી	૨૫	પૂ. ઘોણની વાપી	ઉત્તર	વટપદ્ર —
	પાદાવર્ત	ઉ. બલભટની વાપી		
		પ. ચન્દ્રભટની વાપી		
		દ વટપદ્ર		
ક્ષેત્ર	૧૫૦	ઉ. ભદ્રાશુકપથ	પશ્ચિમ	"
	પાદાવર્ત	પૂ. વીનખટા		
		દ. દિવાનક પથ		
		પ. જરટક સીમા		
ક્ષેત્ર	—	પ. આદિત્યદેવની વાપી	દક્ષિણ	"
		દ. કાકિભિમૂવકનુક્ષેત્ર		
		ઉ. અભિલનક પથ		
		પૂ. પુષ્પિલાનક સીમા		
	૨૯૫ પાદા.			
૪૨ ગ્રામ	—	—	—	હનુરાપુત્ર મણલી દ્રંગ
૪૨ —	—	—	—	—
૪૪ ક્ષેત્ર	—	પ. બદન્તનુ ક્ષેત્ર	પૂર્વ	બદ્રેશ્વિક બારવન રથલી
		ઉ. રુદ્રનું ક્ષેત્ર		
		દ. જર્તટકાદંડક		
		પૂ. ગોપ્પરવાટક-સીમા		
બૈશક-૨	—	—	—	"
૪૫ વાપી	૧૨	પ. ભોગાદિત્યથી	પૂર્વ	ચિંચાનક મંડલી
	પાદાવર્ત	ચિંચાનક જતો માર્ગ		દ્રંગ

		ઉ. લૂપા	
		પૂ. } ગંધક-ક્ષેત્ર	
		દ. }	
ક્ષેત્ર	૩૮ „	પ. ભટિનું ક્ષેત્ર	
		દ. મહુકે ક્ષેત્ર	
		પૂ. સહુવાનકે ક્ષેત્ર	
		ઉ. લૂપા	
૪૬ વાપી		પૂ. યમલવાપી	આનુમંત્ર
		દ. ગ્રાવકવાપી	
		પ. દૂધવાપી	
		ઉ. ભદ્રવાપી	
૫૧૫ભટ વાપી		પૂ. ગરટકે પથ	અંભરપદકે આનુમંત્ર રથલી
		દ. „ „	
		પ. દિ. ૦ ગરપટ વાપી	
		ઉ. સીડિકા ક્ષેત્ર	
૪૭ ક્ષેત્ર	૧૦૦	દ. ગામગોસર પથ	પૂ. ઉ અમાકાર સુરાધ્દા વિનય-
	પાદાવર્ત	પ. ચૂટિકા સીમા	-૬૫ દરતવમ આદાર
		પૂ. પાપાજીરથલિકામસ્તક	
		ઉ. પાલથિક ક્ષેત્ર	
સીતા	—	પૂ. અવકૃષિ ક્ષેત્ર	ક.પ. અંભકે કાયાપકે પથકે
		દ. ખુલુકે ક્ષેત્ર	
		પ. નરજીવકે ક્ષેત્ર	
		ઉ. ભાસક સીમા	
વાપી	૧૮	પૂ. ખાન્નરીવાપી-	પૂ. દ.
	પાદાવર્ત	પ્રચ્છીદા	
		દ. કાન્નરીવાપી	

			પ. જેલપાટી	
			ઉ. ડભકનો માર્ગ	
ક્ષેત્ર	૭૦	,,	પ. શંકરિકા આર્યો દક્ષિણ દક્ષિણેશ્વર સીરાવાટાકાક	રથલી
			દ . ક્ષેત્ર	
			પ સૌવીરક સીમા	
			ઉ સેરિહવાપીપ્રચીડા	
૪૮ ગ્રામ	—	—	—	આદોટક કાશાલક વિગય
૪૯ ગ્રામ	—	—	—	ભસન્ત સુગાટ-કાલાપક પથક
૫૦ સારસ શ્રીદિપિટક-૪		પૂ. અગાલિ-ઢેદાર	પ ઉ. હમ્તિક- જેટકાદારવિગય	
ઢેદાર		ને જરપથ	પલ્લિકા કોણક પથક	
		દ. મલિવાપીવહ		
		ને ભર્ત્રીશ્વરતટાકવહ		
		પ. માતંગકે દારો		
		ને મલિવાપી		
		ને વીરવર્મતટાક પરિવાહ		
		ઉ. વીરવર્મ તટાક,		
		આદિત્યભટની બાપી,		
		ઇન્દ્રવર્માની બાપી		
૫૧ ક્ષેત્ર	૧૦૦ પાદાર્ત		બહુમૂલ્ય	મુરાબટ-૫૮-પલ્લિકા રથલી
ખંડ-૧મે		પૂ. આગ્ર ગર્તા	દ. ૫.	
		દ. ,,		
		પ મંચક્ષેત્ર		
		ઉ. દેવીક્ષેત્ર		

अ३-२ गते	पू. कुमारभोग क्षेत्र पश्चिम		
	६ गोरक्षेश सीमा		
	प. "		
	७ लुट्टक क्षेत्र		
अ३-३ गते	पू. गोरक्षित-क्षेत्र	"	
	६ स्थविरक क्षेत्र		
	प. पट्टिग्र-क्षेत्र		
	७. कुट्टुण्ड क्षेत्र		
क्षेत्र —		पश्चिम	"
अ३-१ गे।	पू. लार क्षेत्र		
	६ म१ क्षेत्र		
	प. स्थविर क्षेत्र		
	७. कुट्टुण्ड-क्षेत्र		
अ३ २ गते	पू. स्थविरक क्षेत्र		
	६. कुमारभोग क्षेत्र		
	प. लुट्टु क्षेत्र		
	७ पट्टिग्र क्षेत्र		
अ३ ३ गते	पू. लक्षक्षेत्र		
	६ गोरक्षेश सीमा		
	प. "		
	७. कुमारभोग क्षेत्र		
२०० पादावर्त			
२ ग्राम —	—	—	नागदिनानक सुराष्ट्र-
			रोलाथुङ पथक
३ — —	—	—	त्रिसंगभक —
४ क्षेत्र १०० अकती	पू. वगडोटके-ककट पूरं		नवग्रामक भाववक-उत्तर-

૬. નદી

૫. લક્ષ્મણ-પટ્ટિકા

૭ પુલિન્દાનકગ્રામકકટ

૫૫ ક્ષેત્ર ૧૦૦

૫. ધર્મલક્ષ્મણકકટ દક્ષિણ ચન્દ્રપુત્રક માલવક-ઉચ્ચ-

ભક્તી

૬. દેવકુપપાટક-કકટ

માન વિપય

૫ વીરતગમડવીમહત્ત-ક્ષેત્ર

૭. ૫ નિર્ગેરડીતડાકિકા

૭. વીન્તગ મડવી

૫૬ ગ્રામ

—

—

— ચોધાવક

સુગાંટ-દગ્ત-

વપ્ર આહાર

૫૭ ક્ષેત્ર

૫૬

૫. વિષ્ણુલની વાપી દક્ષિણ શર્કરાપદ સુગાંટ-કાલાપક

પાઠાવર્ત

૬. વાટકનુ ક્ષેત્ર

પથક(કિલ્લટાપુત્ર-

૫. વિષ્ણુલનુ ક્ષેત્ર

ઉપરિવાટક)

૭ પટ્ટિભવનુ ક્ષેત્ર

વાપી

૧૬ "

૫. ચન્દ્રની વાપી

પશ્ચિમ કિલ્લટાપુત્ર

સુગાંટ-

૬. ચન્દ્રનુ ક્ષેત્ર

કાલાપક પથક

૫. " "

૭. દાસકનુ ક્ષેત્ર

ક્ષેત્ર

૨૮ "

૫. બચ્ચનુ ક્ષેત્ર

પશ્ચિમ શર્કરાપદક

કિલ્લટાપુત્ર-

૬. ૧ વરાહનુ ક્ષેત્ર

ઉપરિવાટક

૫. ૨ બાપટાચકનુ ક્ષેત્ર

૭ બાગીચકનુ ક્ષેત્ર

ક્ષેત્ર

૧૪ "

૫. બચ્ચનુ ક્ષેત્ર

—

"

૬. ઇશ્વરનુ ક્ષે ૧

પત્રક-૬	૫. બાપટીયક-ક્ષેત્ર	—	”
	ઉ. બારિલક ક્ષેત્ર		
	પૂ. વિંછીયક ક્ષેત્ર		
	દ. ઈશ્વરનું ક્ષેત્ર		
	પ. ઈશ્વરનું ક્ષેત્ર		
	ઉ. પટાનક-સીમા		

૫૮ ગ્રામ — — — દેસુરક્ષિતિબજાર ખેટક આહાર-
સિંહપરિશ્વકાપથક

૫૯ ક્ષેત્ર ૨ ત્રીહિપિટક	પૂ. સીંહમુહિનજ-સીમા પૂર્વ વજુસોમાલિકા ખેટક
	દ. વિશ્વપરિશ્વ-સીમા આહાર-
	પ. દ્રોણકનું રામોકેદાર કોલમ/
	ઉ. મહેશ્વરનું ખમ્મડકેદાર

કોટીલક ૨,, ક્ષેત્ર	દ. પ. દુહુદુહુ, નગરક પથક		
	પૂ. મોટલકનું આટિરમણકેદાર;		
	સખીલકનું ખડકેદાર		
	દ. જામણપરિશ્વ સીમા		
	પ. ગુહપરિશ્વ-સીમા		
	ઉ. આરોલ કેદાર; રામોકેદાર; વલ્મીક-૨		

જૂંટી	—	પૂ. કપિલ-ઉ-દની પૂર્વ દુહુદુહુકા	”
		દ. ...કેદાર	
		પ. કપિલ-ઉ-દની	
		ઉ. ઉ-દની-૨ (વૈર- ભટનાક્ષેત્રની પાર)	

૬૦	—	—	—	—	—
૬૧	ગ્રામ	—	—	—	પટ્ટપટ્ટક શિવભાગપુર વિપય —દક્ષિણપટ્ટ
૬૨	„				પશુપત્તિકા શિવભાગપુર વિ- પય, ધૃતાસય ભૂમિ
૬૩	„				સીંહાણક(?) સુરાબટ્ટ બાવ- સનક(?)સ્થલી
૬૪	ક્ષેત્ર ૧૦૦ પાદાવર્ત	પૂ. દામકનુ ક્ષેત્ર દ. દેવકુલપાટક સીમા પ. „ ઉ. હુરટકનુ ક્ષેત્ર	પશ્ચિમ પહાવટિક		કલાદિપટ્ટક (કાલાપક પથક)
વાપી ૨૫ „		પૂ. ગોપદિનનુ ક્ષેત્ર „ દ. બાલ્હારણક-સીમા પ. સરસ્વતી ક્ષેત્ર ઉ. બાલ્હાર...નુ ક્ષેત્ર			
વટભલિ- રિકાનાખી	—, „	પૂ. માતૃચર્માનુ ક્ષેત્ર દ. શ્વરક્ષેત્ર પ. સન્તાપુત્ર સીમા ઉ. ...ક્ષેત્ર	પશ્ચિમ —		હસ્તવત્ર આહાર
ક્ષેત્ર ૧૦૦ „		પૂ. વિં [ ] ત દ. ઉચ્ચક ક્ષેત્ર પ. ખેટકપટ્ટક સીમા ઉ. —	પ. ૬.		
૬૫	ક્ષેત્ર ૫૦ „				કુચ્ચાણક સુરાબટ્ટ-હસ્ત- વત્રઆહાર

(ખંડ ૧૫૦) ૨૦ „ પૂ. સમુદ્રપ્રકૃષ્ટક્ષેત્ર પશ્ચિમ
 દ. ડમરપ્રકૃષ્ટક્ષેત્ર
 પ. મહેશ્વરપ્રકૃષ્ટક્ષેત્ર
 ઉ. શિરીષ વાપી

(ખંડ ૨૦૦) ૨૦ „ પૂ. નદી „
 દ. નદી (એ જ)
 પ. ભટિકા સીમા
 ઉ. નદી

(ખંડ ૩૦૦) ૨૦ „ પૂ. આદિત્યહરપ્રકૃષ્ટક્ષેત્ર ઉત્તર
 દ. મગમદિત્ય પ્રકૃષ્ટક્ષેત્ર
 પ. દામક પ્રકૃષ્ટક્ષેત્ર
 ઉ. „ „

શિરીષ- ૨૫ „ પૂ. સમુદ્રપ્રકૃષ્ટક્ષેત્ર પશ્ચિમ
 વાપી દ. ગુગ્ગલ પ્રકૃષ્ટક્ષેત્ર
 પ. મહેશ્વર પ્રકૃષ્ટક્ષેત્ર
 ઉ. મગમદિત્ય પ્રકૃષ્ટક્ષેત્ર

વગ્ધેત્ર ૫૦ „ પૂ. દત્તુલિકેનુક્ષેત્ર „ વાતનુમક અપુત્ર-
 દ. તટાક ચાક(૧)
 પ. દત્તુલિકેનુક્ષેત્ર
 ઉ. રાજવટ

૬૬ ક્ષેત્ર ૧ મીલિંગ દ.૫ દેવાપક્ષિ ખેટકઆલાગ-
 (ખંડ ૧૫૦) પૂ. દેવાપક્ષિ રોહિણીપૂર્વ પથ નગરક પથક

દ. દોષ્વક સર;
 કવિત્યાવિક ગરુડક પથ;
 દનુરપેયક-સાલિક્ષેત્ર
 (ખંડ ૨૦૦) પૂ. કવિત્યાવિક-ગરુડક પથ

	દ. રોહિણીવર્ગ સીમા		
	પ. તાપસપણિકા સીમા		
	ઉ. રવિકોણ્ય ક્ષેત્ર		
વાપી ૨૦	પૂ. વરાહમણિકા સીમા	પૂર્વે જમ્બુવાનક	સુરાષ્ટ્ર-
પાદાવર્ત	દ. બૃહત્ વાપી		કાલા ૫
	પ. લાભદરિણિકા પ્રકૃષ્ટ ક્ષેત્ર		૫૫૬
	ઉ. અમિક પ્રકૃષ્ટ ક્ષેત્ર		
ક્ષેત્ર ૮૩			
(ખંડ ૧) ૪૯	પૂ. દિવ્યકન ક્ષેત્ર	દ. ૫.	
	દ. મર્ગર ક્ષેત્ર		
	પ. બીમ ક્ષેત્ર		
	ઉ. રમસાલિકા વાપી		
(ખંડ ૨) ૩૪	પૂ. આદિયદાસ ક્ષેત્ર	દ. ૫.	
	દ. લોહાર પાટક સીમા		
	પ. રૌખશર્મ ઇ.નું ક્ષેત્ર		
૬૭ ક્ષેત્ર ૧૦૦ પાદાવર્ત		કક્ક ૫૬	સુરાષ્ટ્ર-
(ખંડ ૧ લો) ૭૩	પૂ. ઉપાખ્યાય ક્ષેત્ર	પશ્ચિમ	કાલા ૫૬
	દ. રાજકામ વાપી-ઝી		૫૫૬
	પ્રચ્ચીકા		
	પ. ભાણિક ક્ષેત્ર		
	ઉ. વંશટિકા નદી		
(ખંડ ૨ લો) ૧૨	પૂ. ધંચકનુ ક્ષેત્ર	પ. દ. ૨	
	દ. તરા ક્ષેત્ર		
	પ. ચટ્ટનું ક્ષેત્ર		
	ઉ. સારિણી		
(ખંડ ૩ લો) ૧૫	પૂ. કણ્ણસોમક સીમા	પૂર્વે	
(લસણિક)	દ. સિરાદંડક વાપી-પ્રચ્ચીકા		

		૫. ધોરિકવાપી પ્રચ્છીલ		
		ઉ. વર્યાટકા નદી		
	વાપી		પૂર્વ	
	(ધોરિક) ૨૫ „	પૂ. લૂમનિક ક્ષેત્ર		
		દ. નિરાદડકવાપી પ્રચ્છીલ		
		૫. પિંખનવાપી પ્રચ્છીલ		
		ઉ. ગ્રામસિખર		
૬૮	વાપી ૫૫	પૂ. પિંજરૂપિકાવલ	પૂર્વ દેસેનક	સુરાહ-મધુમતી દ્વારે
	પાદાવર્ત	દ. બાવનુ ક્ષેત્ર,		
		મહત્તટાક		
		૫. ગ્રામ નિપાત કૃપક		
		ઉ. મૂનવર્મપાટક સીમા		
	ક્ષેત્ર ખડ	પૂ. વિશાલપાટક સીમા	પૂ. દ.	
	(કવિટ્ટિકા) ૭૦ „	દ. શિવનાથપાટક સીમા		
		૫. વિશાલપાટક સીમા		
		ઉ. „ „		
	ક્ષેત્ર ખંડ ૬૦ „	પૂ. વિશાલપાટક સીમા	„	
	(ઉચ્ચા)	દ. „ „		
		૫. પિંજરૂપિકાવલ		
		ઉ. ચેરકનું કોટુખક્ષેત્ર		
	ક્ષેત્ર ખંડ ૨૦ „	પૂ. માણીખાનગી નદી	પૂર્વ	
		દ. બાપકપ્રકૃષ્ટક્ષેત્ર		
		૫. રકન્દનુ ક્ષેત્ર		
		ઉ. ઇંધરનુ ક્ષેત્ર		
૬૯	ક્ષેત્ર		લૂપા	સુરાહ-જો સદ્યાસા રથથી
	ખંડ-૧ લો ૧૨૦ „	પૂ. દેવશર્માનુ ક્ષેત્ર	દક્ષિણ	
		દ. ગાણાસ સીમા		

૨૬

પ. અણ્ણકનું ક્ષેત્ર

ઉ. " "

કસક સુરાપટ્ટ-

...મણ્ણી રથલી

૭૦ મામ

૭૧ વાપી

૨૫

ખાદાવર્ત

પ. પાંડવ ખંડ

દ. દત્તની પ્રચ્છીલા

પ. ક્ષેત્ર સીસગર

ઉ. મંગિલકમકૃષ્ણક્ષેત્ર

પૂ. ઉ. મડસર

સુરાપટ્ટ

મડસર રથલી

ક્ષેત્ર ૧૦૪ "

ઉત્તર

ખંડ ૧લો ૧૬ "

પ. અણ્ણકનું ક્ષેત્ર

દ. અચ્ચ ને માતૃજનુ કોટુંગક ક્ષેત્ર

પ. મહવાનક ક્ષેત્ર;

કોરટપક જવાનો માર્ગ;

સાગર

ઉ. દુર્ગક્ષેત્ર

ખંડ-૨લો ૩૦ "

પ. સંકરનું ક્ષેત્ર

દ. અણ્ણકનું ક્ષેત્ર

પ. બોહકનું ક્ષેત્ર

ઉ. અણ્ણકનું ક્ષેત્ર

ખંડ-૩લો ૪૩ "

પ. સુમાવસધી-માર્ગ

દ. સંગકનું ક્ષેત્ર

પ. પત્તિણક ક્ષેત્ર;

ને માતૃસ્થાનક્ષેત્ર

ઉ. સુમાવસધી-સીમા

ખંડ-૪લો ૧૦ "

પ. રાજવર્ત્તો

દ. ગ્રામ-શિખર

	૫. વરખુની પ્રગ્નીહા		
	ઉ. કંકેકનું ક્ષેત્ર		
ખંડ-૫મો ૫	પૂ. ચમસનું ક્ષેત્ર		
	દ. દાસનક ક્ષેત્ર		
	૫. રાગવર્ત્તી		
	ઉ. રંકરનું ક્ષેત્ર		
૭૨ ક્ષેત્ર પ્રીતિપિટક-૧		અન્તિકા	ભરકેચ
ખંડ-૧મો	પૂ. અદિકા-સીમા	પૂર્વ	વિપવ
	દ. અમલકટક-પથ		
	૫. તગર ને કંકેનું ક્ષેત્ર		
	ઉ. તકાગિકા ને વળ-		
	સ્વામીના કેદારો		
ખંડ ૨મો	પૂ. તોણકનું ક્ષેત્ર	દક્ષિણ	
	દ. " "		
	૫ ભદ્રારક-સીમા		
	બલાપરિકા-સીમા		
	ઉ. ક્ષેત્રસ્વામીના કેદારો		
મૂળી	પૂ. અદિકા-સીમા		
	દ. રાગવર્ત્તી		
	૫. બલાપરિકા-સીમા		
	ઉ. આદિત્યદાસની જમીન		
૭૩ ગ્રામ	—	—	પશુપત્તિકા શિવમાગપુર વિ-
			પથ વૃતાલપ જમીન
૭૪ "			ભોરંગિયાનું સુરાપટ્ટ-અન્તરેત્રા
૭૫ —	—	—	—

૭૬	—	—	—	—	—
૭૭	—	—	—	—	—
૭૮	ગ્રામ	—	—	અંતરપટ્ટિકા	સુરાષ્ટ્ર- દિનાપુત્ર સમીપે
૭૯	"	—	—	કાવડબજ	સુરાષ્ટ્ર- ઉઆમિધ સમીપે
૮૦	"	—	—	બહુઆબટક	મૂળપુર વિગય- વમ્બાઇકા નદી તીરે
૮૧	"	—	—	મહિત(કે)નગી	ખેટક આદાર- ઉપલહેટ પથક
૮૨	"	—	—	કલહાટક	હરતવમ્ર આહરણી
૮૬	—	—	—	પૂ. દ. હરિયાણક	—
૮૯	ગ્રામ	—	—	વ્યાધિદિનાનક	૧[ધા]સરક પથક
	ગ્રામ	—	—	—	કાલા.....
૯૩	ગ્રામ	—	—	રાક્ષસક	ખેટક આદાર- કાશાહક
૯૫	ગ્રામ	—	—	—	સુરાષ્ટ્ર
૧૦૦	ગ્રામ	—	પૂ. ગિરિવિલિ ગ્રામ	—	નંદીઅરક
		—	દ. મદાવિ નદી	—	કંતારગ્રામ-
		—	પ. સમુદ્ર	—	શીઝશત વિગય
		—	ઉ. દેવચલિ ગ્રામ	—	—
૧૦૧	ગ્રામ	—	પૂ. ટબ ગ્રામ	—	વિકિલ્લિસ
		—	દ. જીરક ગ્રામ	—	ધરાય વિગય
		—	પ. દેલવદ્ર ગ્રામ	—	—

૧ ડિસકબકરે [અક્ષ]સરક પારેહું (બળેગ્રારોએસો, નળી, ૧, ૩૨), પરંતુ પથક તરીકે ઘાસરક બધ બેસે.

		ઉ નેરાળ નદી		
૧૧૮ ક્ષેત્ર	૧૦૦	પૂ. જ્યેષ્ઠનુ ક્ષેત્ર	ઉત્તર ભાદ્રપદ દેવસિતાનક ગામની	
	પાદાવર્ત	ઉ આરામ	સીમા ડી સન્ધિમા	
		દ ગોક્ષિતાનક ક્ષેત્ર		
		પ જન્મગવ ક્ષેત્ર		
૧૧૯ —	—	—	— દર્ભચાર	—
	(વાપી સાથે)			
૧૨૧ ગ્રામ		ઉ સમુદ્ર	— ધેનિકા	—
		પૂ. માનિકા		
		દ નદી		
		પ પરાતધાન		
૧૨૦ ગ્રામ	—	—	— પુરોહિતપત્નિકા	ધંધરકી
				બાહાર
૧૨૩				
૧૨૪ ગ્રામ	—	—	— શોણવ્વા	અન્તર્નર્મદા વિપય
૧૨૫ ક્ષેત્ર	નીહિપિટક-૧	—	પશ્ચિમ શ્રીપથ્થાકા	તણ્ડુનપદક
૧૨૬ ગ્રામ	—	—	— કુમાન્વિઝૌ	અરુકચ્છ વિપય
				ગોરજળ ભોગ
				(મુદ્ધતારિકા પાસે)
૧૨૭ ગ્રામ	—	—	— સિરીપપદક	અકૂરેશ્વર વિપય
૧૨૮ „	—	—	— „	„
૧૨૯ —	—	—	— —	—
૧૩૦ ક્ષેત્ર	ધીલિ	પૂ. ક્ષીગસગ સીમા	પૂર્વ સુવણ્ણર	ખેટક વિપય
	પિટક ૧		પત્નિસંગમ	
		ઉ કુક્કુટવલ્લિકા સીમા		
		પ અબદેશક્ષેત્ર,		

		વટગદા ને તલાઇકા		
		દ મુવર્ણીરપદ્ધિ-પથ,		
		અટવીપાટક સીમા		
૧૩૧	લેન ત્રીલિ- પ્રમ્ય-૧૦	પૂ. અંકોદ્ધ ગદા	પ. દ. ક્ષીરતર	મંગમખેટક વિષય
		ઉ. શાકગદા ને વટગદા		
		પ. ખદિરગદા ને ગદરીગદા		
		દ. શસ્મલી ને જૂતવટ		
૧૩૧	અ ગ્રામ —	—	— ઉપરિવદ્ર	કોરિલ્લા- અતુરશીતિ
૧૩૨	લેન ૬૪ નિવર્તન	પૂ. ગોલિકા મીમા દ. થમલખલ્લર તડાક, મહતર માહેશ્વરનું ક્ષેત્ર, નાપિત દેવગાનુ લેન	પૂ. ઉ. શમીપદ્રક	કોરિલ્લા-પથક
		પ. શમીપદ્રક-ધાદક પથ		
		ઉ. ખરુટખલ્લર તડાક પેનર્મનુ ક્ષેત્ર		
૧૩૩	ક્ષેત્ર ૫૦ નિવર્તન	પૂ. છીરકદ પથ દ. જંભાગ્રામ-સીમા પ. જંભાગ્રામ-એલિઅવલી પથ ઉ. કેમળગુ સીદુગ્રામ પથ; વટવાપી	પ. દ. કેમળગુ	ખરુકઅલ વિષય
૧૩૪	ગ્રામ —	—	— મનાથ	ખરુકઅલ વિષય
૧૩૫	ગ્રામ	પૂ. વયૌરિ ગ્રામ દ. કલ્લવદ્ર ગ્રામ	— નિયુડ	કગણીય શોડ- સતબુકિત

		પ. વિદ્યાળ આમ			
		છ. દિવ્યલિ આમ			
૧૩૬ આમ	—	પૂ. ઉપિલયજી આમ	તથા ઉચ્ચારા	તથા-ઉચ્ચારા	
		દ. ઇપિઆમ		આદાર	
		પ. મંકિય આમ			
		છ. જરવદ્ર આમ			
૧૩૭ આમ	—	પૂ. વાગ્જો આમ	— રાષ્ઠ	અકુત્તેશ્વર વિપય	
		દ. વરણા નદી			
		પ. ગુંઠવાડક આમ			
		છ. આરલોમ આમ			
૧૩૮ આમ	—	—	— પરિચય	કારાકૃત વિપય	
				(સન્ધિયરની પૂર્વે)	
૧૩૯ આમ	—	—	— આસદિ	આદિરિકા વિપય.	
				કપલવલ આદાર	
૧૪૦ કોત	—	—	— એમુઅલ	કામંજીય આદાર	
૧૪૧ —	—	—	— —	—	
૧૪૨ —	—	—	— પદક	કામંજીય આદાર	
૧૪૩ આમ	—	—	— ખસિસ	ત્રેપપણ આદાર	
૧૪૪ આમ	—	—	— અર્જુનદેવી	અકુત્તેશ્વર વિપય	
૧૪૫ આમ	—	પૂ. ખેરોદ	— રથાવરપરિચકા	કારાકૃતવિપય	
		દ. પિપ્પવાગ્જ			
		પ. કાટપુરી			
		વદારા			
		છ. ખેરોદ			
૧૪૬ —	—	—	— —	—	

પરિશિષ્ટ ૫

દાનશાસનોમાં જણાવેલાં ગામોનો સ્થળાનિર્ણય

લેખ ગામ	અર્વાચીન નામ	સ્થાન
૧ વલ્મી ^૧	વળા-વલ્મીપુર	બાવનગરની પશ્ચિમોત્તર-પશ્ચિમે ૧૮ માર્ચ
હસ્તવત્ર ^૨	હાથળ	ધોધાની દક્ષિણે ૬ માર્ચ
ત્રિસંગમક ^૩	(૧) તરસમિયા	બાવનગરની દક્ષિણપૂર્વે ૩ માર્ચ
	(૨) ભગોદરા	પાલિતાણાની દક્ષિણપશ્ચિમે મોટા ૧૯ માર્ચ

૧ વલ્મીને પ્રાકૃતમાં વલ્મહિ ને જૂની ગુજરાતીમાં વલ્હેહ કહેવા. વિલીનાકરણ પહેલાં એ 'વળા' કહેવાતું ને વળા સંસ્થાનનું પાટનગર હતું. વળા એ પ્રાચીન વલ્મીપુરનું સ્થાન બરાબર છે એ લાખા વખતથી સુવિદિત હતું (ટોડ, દ્રાવેષ, ૨૧૮). ગયા દાયકામાં ધણેલી પુનર્વચનામાં એનું નામ પાછું 'વલ્મીપુર' રાખવામાં આવ્યું છે. આ સ્થળે પ્રાચીન નગરીના અનેક અવશેષ મળી આવે છે, જેમાં વલ્મીનાં તામ્રપત્રો ખાસ નોંધપાત્ર છે.

૨ હોનો, હોએ, ૧૫, ૧૦૫. 'હાથળ'ને ગામના લોકો 'હાથપ' પણ કહે છે, જેમાં મૂળ નામનું વધુ સાન્નિધ્ય રહેલું છે, 'હસ્તવત્ર'ને 'હસ્તકવત્ર' પણ કહેતા (જુઓ લેખ ૬). 'પેરિપ્લસ'માં જણાવેલું 'અરટકમ' એ 'હસ્તકવત્ર' સાથે સામ્ય બરાબર છે.

૩ જેકસને આને નામસામ્ય પરથી તરસમિયા સાથે સરખાવ્યું છે (એમ, ૧૬, ૧૭). વળી એ ત્યાં હાલ કોદરા દેવીનું મંદિર હોવાનું જણાવે છે, પણ આ ગામની મુલાકાત લેતાં મને ત્યાં એવા કોઈ મંદિરનો પત્તો લાગ્યો નહિ. વળી એ ગામ તામ્રપત્રોના પ્રાપ્તિ-સ્થાનથી ઘણું દૂર છે. ને આ તામ્રપત્રો એતરમા દટાયેલાં મળ્યાં હોઈ મૂળ સ્થાન એટલામાં જ હોતું જોઈએ. ને પ્રાપ્તિસ્થાન ભગોદરા સ્પષ્ટ પ્રાચીનતા બરાબર છે (જોગે, ૮, ૩૮૨). 'ત્રિસંગમક'ને 'ભગોદરા' વચ્ચે લેશમાત્ર સામ્ય નથી, પરંતુ નામ કોઈ વાર સંકેતર બદલાઈ બધું છે. પ્રાચીન નામ પરથી એ સ્થળ ત્રણ નદીઓના સંગમ પાસે આવ્યું હોવાનું સૂચિત થાય છે. આ ગામ પાસે હાલ ત્રણેક ગ્રંથાલો સંગમ થાય છે.

૨ મહકણા ^૪	માખણિયા (?)	તલાજની ઉત્તરપશ્ચિમે ૩ માઈલ
તાપસીય ^૪	(?)	—
તિનિપક ^૪	વણુસા (?)	ત્રાપજની ઉત્તરે ૬ માઈલ
અતિનિપક	નેશિયા (?)	તલાજની ઉત્તરે ૬૫ માઈલ
૩ સિંહપુર ^૫	સીડોર	ભાવનગરની પશ્ચિમે ૧૨ માઈલ
૪ શિનગરટક	સીમરથ (?)	કુંડલાની ઉત્તરે ૩ માઈલ
સૌવર્ણકીય	સોનારિયા	અમરેલીથી દક્ષિણે ૯ માઈલ
૫ અદાસરક ^૬	અખેગડ (?)	મહુવાની ઉત્તરપશ્ચિમે ૧૫ માઈલ
અકોટક ^૭	અકોટા	વડોદરાની પશ્ચિમે
૬ કુલ્લટ ^૮	કૂકડ	દાયજની દક્ષિણ દક્ષિણપશ્ચિમે ૯ માઈલ
૭ નયેજાનક	?	—
૮ હરિયાનક ^૯	હરિપુરા (?)	મહુવાની પશ્ચિમે ૫ માઈલ

૪ આ પ્રલેય સ્થળ હરતવમ આહસ્ટ્રીનાં હેઈ ગ્રહિલવાડમા આવ્યાં હશે. એનાં પ્રાચીન નામો હાલનાં કોઈ નામો સાથે બરાબર ખંખ બેસતાં નથી. ઉપર સૂચવેલાં સમીકરણ પછી માત્ર અલ્પસમવિત સૂચનો છે. છતાં લેખકમાં જણાવેલાં નામો જે ઘણી વાર મૂળ રૂઠ નામોનું કૃત્રિમ સરકૃતીકરણ થયેલાં હોય છે એ સર્વત્ર ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. તિનિપકની જગ્યાએ અતિનિપક હોય ને એમાંનો અતિ હિન્દુ થયેા હોય એવો સંભવ ખરો.

૯	છેદકપદક	શેઠાવદર	માનનગરની દક્ષિણપશ્ચિમે ૬ માર્ધલ
	માલાકાર	?	—
	વલાપદ	વળાવડ	સીંહેરની પશ્ચિમે ૧૫ માર્ધલ
૧૦	ભલ્લર	ભાલર	તળામની ઉત્તરે ૩ માર્ધલ
	વસુકીય	?	—
૧૧	ભદ્રેણિકા ^{૧૦}	ભાદરા (?)	મહુવાથી ઉત્તરપશ્ચિમે ૭ માર્ધલ
	નગરક ^{૧૧}	નગરા	ખંભાતથી ઉત્તરે ૨ માર્ધલ
૧૨	ભદ્રેણિકા	ભાદરા (?)	(જુઓ લેખ ૧૧.)
	નદકપુત્ર	?	—
૧૩	અકોક્ષક	આકોક્ષકા- આકોક્ષકા	કુંડલાથી ઉત્તરપૂર્વે ૧૩ માર્ધલ
૧૪	પુરુવેદીય	ખોડિયાયા (?)	કુંડલાથી દક્ષિણે ૧૪ માર્ધલ
	આનુમંજી ^{૧૨}	અમરેલી (?)	—
		મજેવડી (?)	જૂનાગઢથી ઉત્તરપશ્ચિમે ૬ માર્ધલ
	પિપ્પલરૂખરી	?	—
૧૫	વટપ્રભ્યક	વટોદ (?)	જસદણની પૂર્વે ૬ માર્ધલ
૧૬	સમિદગ્ધર	સમિદયાળા (?)	ભાદરાની દક્ષિણે ૮ માર્ધલ
	સરસ્વતિવટ	?	—

૧૦ ખેડા જિલ્લાના ભોરસદ તાલુકાનું ભાદરણ ખલાત તાલુકાના નનરાની નજીક પડે, પરંતુ ભદ્રેણિકા આ લેખમાં સ્પષ્ટતા: મુરાખૂમાં ને લેખ ૧૨માં હસ્તવ્રમ આહરણીમાં આવેલી હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે.

૧૧ આ સમીકરણ સુમસિદ્ધ છે (નિઠ, ખંભાતનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૦).

૧૨ શ્રી.ગદ્દેએને અમરેલી ખારે છે (ઇલ્લસ્ટ્રેટ, પૃ. ૧૩). આ સ્થળનો ઉલ્લેખ લેખ ૪૬માં પણ આવે છે. આ લેખની જોમ એ લેખનાં વાગ્ધપત્રોનું પ્રાપ્તિસ્થાન પણ અમરેલી છે ને અમરેલી એટલી પ્રાચીનતા થ પ્રસાદે છે. જ્યાં અમરેલીનું સંસ્કૃત નામ અમર-વલ્લી ગણાતું (જુઓ ન્યુઇએ, ૩, ૪૦૪) ને એને 'આનુમંજી' સાથે કઈ સામ્ય નથી એ કારણે એનું નામ સમય જતાં સદેવર બદલાયું માનવું રહ્યું.

૧૯	સમીપદ્રવાટક	?	—
	મંડલી	માંડલ	મહુવાથી પૂર્વે ૧૨ માઈલ
	સંગમાનક	સાંગાણા(૧)	ડેડાણથી દક્ષિણે ૮ માઈલ
	ખેટક ^{૧૩}	ખેડા	ખેડા ગિરિજાનુ વડું મથક
	નદીપ	નાંદેજ	જારેજડીથી ઉત્તરપૂર્વે ૧ માઈલ
	ચોસ્સરી	ચોમર	જારેજડીથી ઉત્તરપશ્ચિમે ૩ માઈલ
૨૦	વટરથનિકા	વડલી	મહુવાથી ઉત્તરપૂર્વે ૧ માઈલ
	(વટપલ્લિકા) ^{૧૪}		
	ખડુમૂલ	?	—
૨૧	બ્રહ્મપુર ^{૧૫}	?	—
	ગિરિખાભ(ત)	બીલખા(૧)	જૂનાગઢથી દક્ષિણપૂર્વે ૧૦ માઈલ
	દીપનક	?	—
	વટગ્રામ	વડલા	બીલખાથી પશ્ચિમે ૧૨ માઈલ
	ઝરિ	ઝર	ધારીથી પૂર્વે ૬ માઈલ
	વેલાપદક	?	—
	બ્રામરકુલ્મ	બામર	કુડલાથી દક્ષિણપૂર્વે ૧૩ માઈલ
	દધિકૂપક	દર્દોડા	અમરેશીવી દક્ષિણે ૧૫ માઈલ
૨૨	વટપલ્લિકા	વડલી	(જુઓ લેખ ૨૦.)
	ડામરિપાટક	?	—
	બદ્રપત્તન ^{૧૬}	ભાદરોડ	મહુવાની ઉત્તરપૂર્વે ૪ માઈલ

૧૩ જુઓ ૬ ૧૨૨; આળતેકર, એટાસી, ૧૯.

૧૪ જુઓ લેખ ૨૨ ને ૫૨ (પરિશિષ્ટ ૪).

૧૫ આ નામના અનેક ગામ હતાં. વટપલ્લિકાની નજીકમાં આ નામનું ગામ નથી.

૧૬ આ સ્થાનનો ઉલ્લેખ લેખ ૩૦, ૩૨ ને ૩૩માં પણ આવે છે. વડલીની નજીકમાં આવેલું ભાદરોડ ખુસતન નામ છે (ખેડો, ૮, ૩૮૦). સ્થળનામના અત્યંતમાં ફેરફાર થતા એ ન્યાયે અહીં પત્તન ને બદલે વડનો ફેર થયો લાગે છે.

૨૩	અંબરેણુ ધર્મિકાનક	આમરાણુ (?) (?)	બેડિયાથી ઉત્તરપૂર્વે ૧૭ માઈલ —
૨૪	જંબુવાનક નાટચોટક એકલિક નિમ્બકૃપ દેવરક્ષિતપાટક કદમ્બપદ્મ ચિત્રકરથલી	જંબુડા (?) ? ? હાંખોડા (?) ? ? ચિત્રાવડ (?)	નવાનગરથી ઉત્તરપૂર્વે ૭ માઈલ — — જાંબુડાથી ઉત્તરપૂર્વે ૬ માઈલ — — તાલાલાથી ઉત્તરે ૪ માઈલ
૨૫	શિવકપદ્મક ડામ્બિ વળ સુમ્બુસપદ્મક ઉભત ^{૧૭}	શંભળિયા (?) ડામોદર (?) ? ? બિના	પ્રાચીરોડથી દક્ષિણપશ્ચિમે ૪ માઈલ વેરાવળથી ઉત્તરે ૩ માઈલ — — —
૨૬	સૂર્યદાસ જોતિપદ્મક લેશ્વરક	સુરજગઢ (?) ? લુશાળા (?)	બેદરદી પાસે — વંચળીથી દક્ષિણે ૧ માઈલ
૨૭	મદસરસ ^{૧૮} વીરપુત્ર પૃથપુત્ર	માનસર (?) વીરવર (?) ?	મોરખીની ઉત્તરે ૮ માઈલ મોરખીથી દક્ષિણે ૧ માઈલ —
૨૮	ભદ્રિમટ શવિનિપદ્મક સર્પાલપટક	ભાડભાડિયા (?) ? ?	હાયળની દક્ષિણપશ્ચિમે ૨ માઈલ — —

૧૭ બિનાના શિલાલેખોમાં એનું આ પ્રાચીન નામ આપેલું છે (ન્યુપ્રએ, ૩, ૧૬૪ ને ૨૭૪).

૧૮ જુઓ લેખ ૭૧.

૨૯	કોલ્ડિન્ગપુર	(૧)કોડિનાર(૧) ૧૯ (૨) કુતિયાણા ૨૦
	બદકપદ	ભટિયા બટિયા ૨૧ બાટવાની પૂર્વે ૧૩ માર્હલ
૩૦	મહેશ્વરદાસેનક	મહાદેવપુર(૧) ૨૨ તથામથી દક્ષિણે ૬ માર્હલ
	ધારાખેડ	(૧)ધારુકા ધોળાથી પૂર્વે ૭ માર્હલ (૨)ધરાઈ વલભીપુર મહાલ
	દવભદ્રિપદિકા	દેરગિયા(૧) ધારુકાથી ઉત્તરપૂર્વે ૯ માર્હલ
૩૧	સુદતભદ્રાનક	?
	ઉદપદક	જિડની ભાવનગરની પશ્ચિમે ■ માર્હલ
૩૨	બપુરિનિદિ	બારેજડી ૨૩ અમદાવાદ નડીઆદ રેલ્વેલાઈન પર
	અચિલાપદિકા	અસલાલી અમદાવાદથી દક્ષિણે ૭ માર્હલ
૩૩	થાનક	થાન વડવાણ-વાંકાનેર રેલ્વે લાઈન પર
૩૪	પાલતીરોનક(૧) ?	—
	રક્ષરપુત્ર(૧)	1 —
	ઉદપદક	?
૩૫	પુષ્પાનક	પાણિયાળા(૧) ધોળાથી દક્ષિણપશ્ચિમે ૧૬ માર્હલ
	ઉચ્ચાપદક	જિંચડી(૧) તથામથી દક્ષિણે ૮ માર્હલ
	કક્કિગજ	કાકચ(૧) લીલિયાથી ઉત્તરપશ્ચિમે ૫ માર્હલ
	ઈન્દ્રાણીપદક	?

૧૯ ડિસકનકર, જબોલારોએસો (ન) ૩, ૧૮૪ પરતુ કોડિનારનુ માબીન નામ કોટિનગર હવુ (નુઓ ન્યુઇએ, ૧, ૭૩૪)ને એ પ્રાપ્તિસ્થાનથી અતિદૂર છે
૨૦ કુતિયાણા અગાઉ કૌન્ડિનપુર કહેવાય એથી અનુસૂતિ છે. હાલ પુરને સ્થાને જાનક છે. આ સ્થાન અતિપ્રાચીન છે ને પ્રાપ્તિસ્થાનથી વીસ માર્હલના જ અતરે આવેલું છે

૨૧ પ્રાપ્તિસ્થાન

૨૨ બુદ્ધર, ઇએ, ૬, ૯

૨૩ ૨ ડો. પરીખ, કાવ્યાનુશાસન, પ્રસ્તાવના, ૫ ૬૮

સંગપુરી ^{૨૪}	સાંગાવાડા (?)	માંગરોળથી ઉત્તરપશ્ચિમે ૭ માઈલ
વટનગર	વડોદરા (?)	કેશોદથી ઉત્તરપૂર્વે ૪ માઈલ
ભોલ્લાનક	ભડુલા (?)	જાંટવાથી દક્ષિણપશ્ચિમે ૪ માઈલ
૩૭ વશકટ ^{૨૫}	વાસાવજ (?)	વેરાવળની પૂર્વે ૧૬ માઈલ
૩૮ કાલાસામક	કળસાર (?)	મહુવાથી પૂર્વે ૮ માઈલ
પુષ્પમિત્ર	પજરી (?)	દાડાથી ઉત્તરે ૬ માઈલ
મોદિયાનક	મોદિયા (?)	મહુવાથી ઉત્તરપશ્ચિમોત્તરે ૧૭ માઈલ
૩૯ ધાસરક	ધમારી	કેશોદથી દક્ષિણપશ્ચિમે ૫ માઈલ
નિગમુડક	(૧) નગડીઆ (?)	કેશોદથી ઉત્તરપૂર્વે ૧૦ માઈલ
	(૨) નાગડી (?)	કેશોદથી ઉત્તરપૂર્વે ૧૬ માઈલ
૪૦ અમદાસપુલ	?	—
વટદંડ	વડોદરા (?)	કેશોદથી ઉત્તરપૂર્વે ૩ માઈલ
૪૧ વટપદ	વડલા (?)	દાંકથી પૂર્વે ૧૦ માઈલ
ભાદ્રાલુક	?	—
દિજાનક	?	—
અમિલનક		
નુમિમવાનક	?	—
બરદક	બરડા	—
૪૨ દશપુર ^{૨૬}	મંદસોર	મધ્ય ભારતમાં
દન્તરાપુત્ર	દાંતરડી	માંડલથી દક્ષિણે ૬ માઈલ
૪૩ —	—	—

૨૪ ભાંડારકર આને શાહપુર ખાતે છે (એઈ, ૧૧, ૧૭૪), પરંતુ એ નામમાં ભાષાક્રીય સામ્ય કે અન્ય પ્રકારનું સામ્ય રહેલું નથી.

૨૫ નુમો લેખ ૭૪, ૮૯.

૨૬ દશપુરન્દસોર (ફ્લીટ, કોઈલ, ૩, ૮૧)

૪૪	દેવીસરમ્	દેવસર	ચોટિલાથી ઉત્તર-ઉત્તરપૂર્વે ૬ માઈલ
	ભદ્રેણિયક	ભદ્રેશી (૧)	વઢવાણથી ઉત્તરે ૬૫ માઈલ
	ખરવત	?	—
	ગોખરવાટક	?	—
૪૫	ઉત્તમચની	ઉત્તમન	મધ્ય ભારતમાં
	ચિંચાનક	ચિંચકા	લુસડીથી દક્ષિણપશ્ચિમે ૨ માઈલ
	ભોગાદિત્પર૭	?	—
	લૂપા	લુસડી	મહુવાથી પશ્ચિમે ૯ માઈલ
૪૬	કાશહ્લદ	કાસન્દ્રા ૨૮	અમદાવાદથી દક્ષિણપશ્ચિમે ૧૨ માઈલ
	તમદી	તરેડી (૧)	મહુવાથી ઉત્તરપૂર્વે ૧ માઈલ
	ડમ્બારપટ્ટક	ડમરાત્રા (૧)	પાલિતાણાથી દક્ષિણપશ્ચિમે ૧૦ માઈલ
૪૭	અમાકારકૃષ	ઉમરલા	ચૂડીથી દક્ષિણે ૩ માઈલ
	ચૂટિકા	ચૂડી	તલામથી ઉત્તરે ૮ માઈલ
	અરિણિનિજકા	?	—
	રોહિડકમાલ	રોહાલ (૧)	તલામથી ઉત્તરે ૩ માઈલ
	કાલાપક	કાલાવડ ૨૯	દાલાર નિસ્તામાં
	ડમક	?	—
	ખાસક	?	—
	સીરાવાટાનક	સરવાણિયા (૧)	કાલાવડથી દક્ષિણે ૪ માઈલ
	હરિતહ્લદક	હંરથલ (૧)	કાલાવડથી પશ્ચિમે ૧૩ માઈલ

૨૭ હાલારમાં ભોગાવત નામે સ્થળ છે, પણ એ દૂર પડે.

૨૮ આળતેકર, એટાસી, ૧૮

૨૯ આળતેકર, એટાસી, ૧૮

સૌવીરક	સુવરક (?)	કાલાવડથી ઉત્તરપશ્ચિમે ૧૮ માઈલ
૪૮ આદ્રોટક	આદ્રોડા ^{૩૦}	જાવળાથી પશ્ચિમે ૪ માઈલ
૪૯ ભસન્ત ^{૩૧}	?	—
૫૦ ગિરિનગર	જૂનાગઢ ^{૩૨}	સોરઠમાં
કોણક	કોણા	મહેમદાવાદથી ઉત્તરપૂર્વે ૬ માઈલ
હસ્તિકપલ્લિકા ^{૩૩}	હાથનોલી	નડીયાદથી ઉત્તરપશ્ચિમે ૪ માઈલ
૫૧ ગોરકેશ	ગોસ્મ ^{૩૪}	મહુવાથી ઉત્તરપશ્ચિમે ૯ માઈલ
૫૨ રોહાણક	(૧) રોહિયાળા(?) ^{૩૫} (૨) રોણકી	બોટાદથી દક્ષિણપૂર્વે ૧૬ માઈલ રાજકોટ મહાલમાં
નાગદિગ્ધાનક	?	—
૫૩ ત્રિસંગમક	મોટા ભમો- દરા ^{૩૬}	(પ્રાચિન-સ્થાન)
૫૪ ઉદુમ્બરગર્જર	ઉમરા (ઈ)	જંજૂમરથી ઉત્તરે ૨૧ માઈલ
નવપ્રામક	નોગાવા ^{૩૭}	રતલામથી ઉત્તરે ૧૦ માઈલ
અગરિતકા	અગેથી ^{૩૭}	નોગાવાથી ઉત્તરે ૪ માઈલ
જંજૂમર	જંજૂમર	ભરૂચ જિલ્લામાં
અયાનક	ઐયાના ^{૩૭}	જોમાવાથી ઉત્તરે ૧૦ માઈલ
વરાહોટક	(૧) ભરોડા ^{૩૭}	નોગાવાથી પૂર્વે ૨ માઈલ

૩૦ પ્રાચિનસ્થાન કાસિન્દ્રથી ૧૩ માઈલ

૩૧ કાલાપક પથકમાં

૩૨ આળતેકર, એટાસી, ૨૦

૩૩ કોણક પથકમાં; હસ્તિકનો ખરો પાઠ હસ્તિના હોવા સંભવ.

૩૪ પ્રાચિનસ્થાન

૩૫ સ્થાન પ્રાચીન છે; વલણી સાથે એને સંબંધ હોતો એવી અનુશ્રુતિ છે. (જામે, ૮, ૧૪૨)

૩૬ જુઓ લેખ-૧.

૩૭ પ્રાચિનસ્થાન: નોગાવા, હુલ્શ, એઇ, ૮, ૧૮૮

	(૨) ગરોડા	નોંધાવાથી પૂર્વદક્ષિણપૂર્વે ૨ માઈલ
૫૫ વન્દિતપદ્મી	?	—
ચન્દ્રપુત્રક	ચંદોલિયા ^{૩૮}	નોંધાવાથી દક્ષિણે ૨ માઈલ
ધમ્મણ્ડકા	ધમ્મોડ ^{૩૮}	ચંદોલિયાથી ઉત્તરપશ્ચિમે ૩ માઈલ
દેવકુલપાટક	દેવલ ^{૩૮}	ચંદોલિયાથી ઉત્તરપશ્ચિમે ૨ માઈલ
વીરતર મડલી	?	—
૫૬ ગોધાવક	?	—
૫૭ કિલ્કટાપુત્ર	?	—
શકંરાપદક	?	—
પટાનક	પડાણા	ધોળથી ઉત્તરપૂર્વે ૧૪ માઈલ
અશ્વિનિકપુત્ર	?	—
૫૮ બરુકમ્બ	બરુચ	બરુચ નિહો
હાસર	હાસર ^{૩૯}	પેટલાદથી ઉત્તરપશ્ચિમે ૫ માઈલ
સિંહપલ્લિકા	સિંહોડા	હેસરથી દક્ષિણે ૫ માઈલ
હેસરક્ષિતિજન	હેસર	હાસરાથી દક્ષિણપૂર્વે ૮ માઈલ
૫૯ કાલમ્બ	?	—
વડુસોમલિકા	વાંઠવાળી ^{૪૦}	સીંહુળથી પશ્ચિમે ૩ માઈલ
સીલમુલ્લિજન	સીંહુળ ^{૪૦}	મહેમદાવાદથી પૂર્વે ૩ માઈલ
વિશ્વપલ્લિ	વજ્જસોલ ^{૪૦}	વાંઠવાળીથી દક્ષિણપૂર્વે ૩ માઈલ
કુલુકુલુ	દેહેડા	ગુડેલથી દક્ષિણપૂર્વે ૨ માઈલ
નમ્મણ્ણપલ્લિ	જાણુજ	દેહેડાથી પૂર્વે ૩ માઈલ
ગુરુપલ્લિ	ગુડેલ	નમરાથી ઉત્તરપશ્ચિમે ૭ માઈલ

૩૮ હુલ્લા, બેઇ, ૮, ૧૬૪

૩૯ સ્થળ પ્રાચીન છે. અગાઉ નાગર ગ્રામલોની ઘણી વસ્તી હતી. (ચરોતર સં-
સંગ્રહ, ૧, ૨૦૯)

૪૦ ખેટક આધારમાં (બુદ્ધલર, ઇએ, ૧૫, ૩૩૫)

૬૧	સિરિસિમ્મિલિકા સરસવણી મદિછક ^{૪૧} શિવભાગપુર પટ્ટપદ્મક	મલીસા શિવરાજપુર ^{૪૨} પાટિયા	પાદગની દક્ષિણે ૪ માર્મલ હાસગથી ઉત્તરપશ્ચિમે ૧૦ માર્મલ હાસોતની દક્ષિણપૂર્વે ૧૦ માર્મલ જામગામથી ઉત્તરે ૩ માર્મલ
૬૨	પૂર્ણેશ્વરક ધૂતાણય ચંદ્રપરિકા	?	— ધંટિયાલ (?) સમસાયાની ઉત્તરપૂર્વે ૧૩ માર્મલ (૧) પરિકાયા (?) હાસરાથી ઉત્તરપૂર્વે ૬ માર્મલ (૨) પિંગલી (?) કાલોત્રથી ઉત્તરે ૬ માર્મલ
૬૩	કુકુરાણુક બાવસાનક (?) સીદાણુક (?)	?	— — —
૬૪	પદ્મવટિક (?) ^{૪૩} દેવકુલપાટક બાલ્હારણુક (?) સન્તાપુત્ર બેટકપદ્મ	બંમવડી (?) દેવળિયા (?) ?	દેવળિયાથી ઉત્તરપશ્ચિમે ૩ માર્મલ બ્રોળથી પૂર્વે ૧૪ માર્મલ — — —
૬૫	ડગ્યાણુક બટિકા મપુમદ્યાક (?) વાગનુમક	?	— — — —
૬૬	દેવાપરિકા રોહિણીપર્જ	હાલી રૂહણજ	રોહણજની ઉત્તરે ૨ માર્મલ તારાપુરની પૂર્વે ૨ માર્મલ

૪૧ કંઈ સુવર્ણવર્ણના શક ૭૪૬ના દાનપત્રમાં મહિષક એવું રૂપાંતરપણું છે (એઇ, ૨૨, ૭૭).

૪૨ આળતેકર, એઠાસી, ૪૨

૪૩ પદ્મની જગ્યાએ વજ્ર પાઠ હોવા સંભવ છે.

કનિયાવિક ૪૪	કોહાવી	દાલીથી દક્ષિણપૂર્વે ૩ માઈલ
મણ્ડક ૪૪	ગાડા	દાનીથી ઉત્તરપશ્ચિમે ૨ માઈલ
તાપસ તલિકા	?	—
વરાહમણિક	?	—
તોહારપાટ(ટ)ક	જુવારસાગ (૨)	કાનાવાડથી દક્ષિણપશ્ચિમે ૧૮ માઈલ
૬૭ પુરિઠકથુક	?	—
કક્કપદ	?	—
કપથુસોમક	?	—
પુખ્યમાખપુર	સામોગ (૨) ૪૫	ખખાણિયાથી ઉત્તરપશ્ચિમે ૭ માઈલ
૬૮ દી(કી)પ	દીવ ૪૫	સોસાઈ ૧૧ દક્ષિણે
મધુમતી ૪૭	મહુડા	ગોહિનવાડ
દેસેનક ૪૮	દેવકા (૨)	વીસગિનાથી પશ્ચિમે ૪ માઈલ
મૂલવર્મપાટક	?	—
નિશાનપાટક	વીસગિના	મહુડાથી દક્ષિણપશ્ચિમે ૧૨ માઈલ
શિવત્રાતમગજ	?	—
૬૯ મેવવન	મેધવડ (૨)	સીહોરથી દક્ષિણપશ્ચિમે ૪ માઈલ
નેન્દાસ્માસા	?	—
ધૂ(ભૂ)દા	લૂમની	(લુઓ લેખ ૪૫)

૪૪ કરિત્યાવિક એ વક્તિવાવિકનો અશુદ્ધ પાઠ જણાતો હોઈ આમાં એનો સમાવેશ થઈ નય છે મહન ને મળ્ડકનો ખરો પાઠ મળ્ડક લાગે છે

૪૫ અહીં પુસ્તકનો લેખ થયો લાગે ■

૪૬ એઈ, ૪, ૭૬

૪૭ મહુવાના વિ સ ૧૫૦૦ના લેખમાં આ નામ મળે છે (ન્યુઈએ ૩, ૧૧૨)

૪૮ દેસેનકનો ખરો પાઠ દેવાનક હશે? આ નામ વિશાવપાટકની ૬ પશ્ચિમે છે

	ડાહ્યાસ	કુંડામ ૪૯	જમડીથી દક્ષિણે ૨ માર્ધસ
૭૦	પિચ્છિપત્રિ (૧)	પીઝડી (૧)	બદરાગાદથી ઉત્તરપશ્ચિમે ૯ માર્ધસ
	કસક	?	—
૭૧	મદસર	(=મદસરમ્) ૫૦	—
	કોરદપદક	?	—
	સુખાવસધી	?	—
૭૨	ધાનન્દા	?	—
	ઋદ્ધિકા	સામી ૫૧	આતીથી પૂર્વોત્તરપૂર્વે ૧ માર્ધસ
	અન્તિકા	આતી ૫૧	પાદરાથી ઋક્ષિણુપશ્ચિમે ૪ માર્ધસ
	બદારક	બદુડા ૫૧	આતીથી દક્ષિણપશ્ચિમે ૨ માર્ધસ
	બલપલિકા	વડલા (૧) ૫૧	આતીથી ઉત્તરપશ્ચિમે ૨ માર્ધસ
	અમલકટક	(૧) આમોદ (૧) ૫૧	અરુચ નિસ્ત્રે
		(૨) આંખલા	આતીથી પૂર્વે ૩ માર્ધસ
૭૩	ગોમત્રિકા ૫૨	ગોમટા	ગોડગથી દક્ષિણપશ્ચિમે ૮ માર્ધસ
	લોથાપદક	?	—
	જોડરથલક	?	—
૭૪	પૂર્ણિક	?	—
	મોરનિભજ	મોરજ	સોમનાથની ઉત્તરે ૭ માર્ધસ
૭૮	વર્ધમા	વદનાથ ૫૩	ઝાલાવાડ

૪૮ અતુટ્યુતિ આ ગામને વલ્લીની દુદા સાથે સાકળે છે (જોગે, ૮, ૪૩૫).

૫૦ ન્યુએ લેખ ૨૭.

૫૧ માસિરયાન-બલુસ્તુ (ગદે, ઇલબરટે, ૧૬થી). આમોદ આતીથી દૂર પડે ને રાબદ પણ બરાબર બધ ન બેસે.

૫૨ એક સૈન્ય વાનસાસનમાં દાન લેનાર ગ્રાહણના નિવાસસ્થાન તરીકે આવે છે (એઇ, ૨૬, ૨૨૧).

૫૩ આળતેકર, એટાસી, પૃ. ૩૮. વદવાણના સં. ૧૩૦૧ના લેખમાં આ નામનો પ્રયોગ મળે છે (ન્યુએ, ૧, ૬૯૦)

લિપિખડ	૨	
દિનાપુત્ર	૧	
અન્તરપલ્લિકા	આંતરેલી (૨) માંગરોળની ઉત્તરપશ્ચિમે	૧૦ માઈલ
૭૯ ઉઆસિંધ	૨	—
કાવડગજ	કુટેજ	ઢાકની દક્ષિણપૂર્વે ૧૦ માઈલ
૮૯ ગોદ્રહક	ગોધરા ૫૪	પંચમહાવ
હહક	ઢાકા (૧)	સુરેલીથી પશ્ચિમે ૧૧ માઈલ
સૂર્યાપુર	સુરેલી (૨) ૫૫	ગોધરાથી ઉત્તરોત્તરપૂર્વે ૧૧ માઈલ
બાહુઆગટક	લૂણાવાડા ૫૬	
૮૧ ઉપલહેટ	ઉપલેટ ૫૭	હાસરાથી દક્ષિણપૂર્વે ૪ માઈલ
મહિલ(૧)ખલી	(૧)મહેળાવ- (૧)૫૮	પેટલાદથી ઉત્તરે ૬ માઈલ
	(૨)મહીસા- (૧)૫૯	(જુઓ લેખ ૬૨)
૮૨ કલહાટક	કોળિયાકે કોળિયાટ)	હાથગની ઉત્તરે ૧ માઈલ
૮૬ હરિયાણુક ૧૦	૧	

૫૪ આળતેકર, એટાસી, પૃ. ૨૨

૫૫ શાસનસ્થાન-ગોદ્રહક, પ્રાપ્તિસ્થાન-લૂણાવાડા

૫૬ આળતેકર (એટાસી, પૃ. ૨૨). મૂળ પાઠ સોળાવાટક હશે ?

૫૭ ફૂલીટ, કેઈઈ, ૩, ૧૭૧

૫૮ ઉપલેટથી ૨૨-૨૩ માઈલ દૂર છે.

૫૯ પ્રાપ્તિસ્થાન અલીણાથી ૨ માઈલ જેટલું નજીક છે. ઉપલેટથી એ ૧૧ ૧૩ માઈલે જ છે. મહિલબલી (૧)નો ખરો પાઠ મહિલપણી હશે. ગામ પ્રાચીન પણ છે (ચરોતર સંસ્કૃત, ૧, ૧૯૦-૯૧)

૬૦ જુઓ લેખ ૮.

૮૯	વ્યાધિદિખાનક	?	
૯૩	રાક્ષસક	?	
૯૬	સાવણિક	સાંદા (૧)	કેશોદથી પશ્ચિમે ૧૩ માઈલ
૧૦૦	કતારમામ	કતારમામ ^{૬૧}	સુરતની ઉત્તરે ૨ માઈલ
	નંદીઅરક	એકલેરા(૧) ^{૬૨}	સુરતની દક્ષિણપૂર્વે ૬ માઈલ
	ગિરિવિલિ	ગવિયેર ^{૬૨}	કામરેજની ઉત્તરપૂર્વે ૪ માઈલ
	દેવધણ	દેલવાડા ^{૬૨}	એકલેરાની ઉત્તરે ૨ માઈલ
૧૦૧	ધરાવ	ધલા ^{૬૩}	કામરેજની ઉત્તરપૂર્વે ૪ માઈલ
	વિકિલિલસ	વીરપુર (૧) ^{૬૩}	માંડવી તાલુકામાં
	ટલ	ટોંગા ^{૬૩}	કામરેજથી દક્ષિણપૂર્વે ૮ માઈલ
	જીરક	જિયેર ^{૬૩}	કામરેજથી ઉત્તરપૂર્વે ૩ માઈલ
	દેલવદ્ર	દેલોદ ^{૬૩}	કામરેજથી દક્ષિણપૂર્વે ૧૧ માઈલ
૧૧૮	ફંકપ્રસવણ	ફરંગટા (૧)	માંડરાળથી ઉત્તરપશ્ચિમે ૮ માઈલ
	દારકા	દારકા ^{૬૪}	—
	દેવવિતાનક	દેવળિયા (૧)	ખંભાળિયાથી દક્ષિણપૂર્વે ૧૧ માઈલ
	ભદ્રિપદ	ભટગામ (૧)	ખંભાળિયાથી દક્ષિણે ૪ માઈલ
૧૧૯	એલાપદ ^{૬૫}	?	
	દર્ભાર	?	
૧૨૧	ભૂમિલિકા	ધૂમલી ^{૬૬}	પોરબંદરથી ઉત્તરપૂર્વે ૨૦ માઈલ

૬૧ આજતેકર, એટાલી, પૃ. ૧૭

૬૨ દિવેલી, પુદુચ, ૨૦૩

૬૩ દિવેલી, પુદુચ, ૧૯૫

૬૪ માત્રીન દારકાના સ્થળ વિશે મતભેદ પ્રવર્તે છે. મારલકોના શાસનમંદેરાનો સ્થળનિર્ણય થયા વિના આ દારકાનો સ્થળનિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે.

૬૫ જુઓ લેખ દ્વારા વલ્લપદ.

૬૬ સેન્ધવાનાં અનેક દાનશાસનો ને સમારકોનું પ્રાપ્તિસ્થાન

ધેનિકા	ધીલુકા ૧૭	દારકાથી દક્ષિણપૂર્વે ૬ માર્મલ
૧૨૨ વિજયાનિરુદ્ધપુર	?	
ધક્ષરકા	?	
પુરોહિતપદ્ધિકા	?	
૧૨૪ શોણિયા	સુણ્યાવકલા ૧૮	અંકલેશ્વરથી દક્ષિણપશ્ચિમે ૧૪ માર્મલ
૧૨૫ નિર્ગુપ્તપદ્ધક	?	
તલકુલપદ્ધક	તાલમળ ૧૯	મંજેડાથી ઉત્તરપૂર્વે ૧૦ માર્મલ
શ્રીપથાંકા	પ્રનિયા (૨) ૧૯	ડમોઇથી ૫ મેસ
પાપાણિયક	મણિયાદર (૨)	સંજેડાથી ઉત્તરપૂર્વે ૧૩ માર્મલ
૧૨૬ ગોરગળા	ગોરગ	હાલોતની દક્ષિણે ૧૧ માર્મલ
બુલનારિકા	બુનૈયા ૭૦	કવારવાડાથી દક્ષિણે ૪૧ માર્મલ
કુમારિવડો	કવારવાડા ૭૦	વડોદરાથી દક્ષિણપૂર્વે ૮ માર્મલ
ડેમક	ડગકા ૭૦	પાદરાથી પશ્ચિમે ૮ માર્મલ
૧૨૭ નાન્દીપુરી	નાદોદ ૭૧	માલસરની પૂર્વે ૧૦ માર્મલ
૧૨૮ અકુરેશ્વર	અંકલેશ્વર ૭૨	—
શિરીષપદ્ધક	સીસોદરા ૭૩	અંકલેશ્વરથી દક્ષિણપશ્ચિમે ૧૦ માર્મલ
બેરનિગકા	?	

૧૭ દાનપત્રોનું પ્રાપ્તિસ્થાન. વિજયાનિરુદ્ધપુર=સ્થાપક (સોપારા) એવો દુર્રાનો મત ■ (એઈ, ૧૧, ૨૧૯) જુઓ લેખ ૧૪૩મા વિજયાનિરુદ્ધપુરી.

૧૮ પ્રાપ્તિસ્થાન (એઈ, ૧૦, ૭૨)

૧૯ એઈ, ૨, ૧૧

૭૦ એઈ, ૧, ૨૯૪

૭૧ આળતેકર, એટાસી, પૃ. ૨૮. વિશેષ ચર્ચા માટે જુઓ ક્ર ૧૭૦.

૭૨ આળતેકર, એટાસી, પૃ. ૧૧

૭૩ દિવેલી, પુલ્ક ૨૦૫

૧૩૦ નાન્દીપુર	નાંદોદ	(ગુપ્તો લેખ ૧૨૭.)
૧૩૧ સંગમખેટક	સંખેડા૭૪	
સુવર્ણાંરપલ્લિ	?	
ક્ષીરસર	?	
કુકુટવલ્લિકા	(૧)કુકેલી(?)૭૫સંખેડાથી અગ્નિદિશામાં	
	(૨)કુકક સંખેડાથી દક્ષિણપશ્ચિમે ૮ માઈલ	
	અટવીપાટક ?	
૧૩૧અકોરિલ્લા	(૧)કોરલ ભરૂચથી ઉત્તરપૂર્વે ૧૬ માઈલ	
	(૨)કામલી(?) પાટરાથી ઉતરે ૮ માઈલ	
ઉવરિવદ્	?	
સાવત્થી	?	
૧૩૨ શલ્લિકા	સાધી	(ગુપ્તો લેખ ૭૨.)
કાયાવતાર	કારવણુ૭૬	કોમોધથી પશ્ચિમે ૧૧ માઈલ
શમીપદક	?	
ખાલ્લ	દોલ્લ (?)	
ગોલિકા	?	
૧૩૩ કેમળજી	કિમોળ૭૭	ગોલેલથી દક્ષિણે ૨ માઈલ
હીરકલ	?	
જમ્ભા	જમડી-	સીગામથી દક્ષિણે ૨ માઈલ
	સામડી૭૭	
ગોલિઅવલી	ગોલેલ૭૭	કાવીથી દક્ષિણપશ્ચિમે ૨ માઈલ
સીકુમામ	શીગામ૭૭	કિમોળથી પશ્ચિમે ૨ માઈલ

૭૪ એઇ, પ, ૩૭

૭૫ એઇ, પ, ૩૭

૭૬ કાયાવતારનું ખીજું નામ કચ્છવરોદ્ધન ઉગ્ર, તે પરથી 'કારવણુ' કહેવાય છે.

૭૭ મધુલ્લર, ઇએ, પ, ૧૦૬

૧૩૪ લોહિતક્ષ	?	
મન્નાથ	?	
૧૩૫ કાન્યકુબ્જ	કનોજ	ઉત્તર પ્રદેશમાં.
કમણીય	કામરેજ ^{૭૮}	મુસ્તથી ઉત્તરપૂર્વે ૧૦ માર્ઘલ
નિગુડ	નગોડ ^{૭૮}	કામરેજથી પૂર્વે ૧૦ માર્ઘલ
વધૌરિ	વાઘેચર ^{૭૮}	જારડોલીથી ઉત્તરે ૭ માર્ઘલ
ફલસવદ્ર	ફરોઢ(મોટી) ^{૭૮}	જારડોલીથી ઉત્તરે ૬ માર્ઘલ
વિહાણ	વિહાણ ^{૭૮}	જારડોલીથી ઉત્તરે ૭ માર્ઘલ
દહિયલી	દેથલી ^{૭૮}	જારડોલીથી ઉત્તરે ૮ માર્ઘલ
૧૩૬ તથ ઉમ્મરા	બગુમરા ^{૭૯}	કામરેજથી દક્ષિણે ૬ માર્ઘલ
ઉપિલયાણ	મલયાણા (?)	બગુમરાથી પૂર્વે ૪ માર્ઘલ
ઈપિ	ઇસિની ^{૮૦}	સાંકીથી દક્ષિણે ૧૧ માર્ઘલ
સંકિય	સાંકી ^{૮૦}	બગુમરાથી દક્ષિણપશ્ચિમે ૧ માર્ઘલ
જરવદ્ર	જોળવા ^{૮૦}	બગુમરાથી ઉત્તરે ૧૧૧ માર્ઘલ
૧૩૭ અહિન્દ્ર	રામનગર	જિલ્લો ખરેલી (ઉત્તર પ્રદેશ)
રાધધ	રાયમાલ (?)	ઇલાવની ઉત્તરે ૫ માર્ઘલ
વારનેર	વાલનેર ^{૮૧}	અંકલેશ્વરની દક્ષિણપશ્ચિમે ૧૧ માર્ઘલ
શુભવાડક	મુંથવાડ (?) ^{૮૧}	
આરલોમ	અલવા (?)	વાલનેરની ઉત્તરપશ્ચિમે ૨ માર્ઘલ
૧૩૮ વિજયપુર	—	—

૭૮ દિવેલી, પુદુચ્છ, ૨૦૫

૭૯ પ્રાપ્તિસ્થાન. ઇએ, ૧૭, ૧૮૩-૮૫

૮૦ ઇએ, ૧૭, ૧૮૩-૮૫; દિવેલી, પુદુચ્છ, ૨૦૬

૮૧ ફ્લીટ, ઇએ, ૧૩, ૧૧૫. મુંથવાડ મુસ્ત જિલ્લામાં હોઈ બધ ન બેસે.

કાશાદૂલ	(૧) કુડસદ(૧)૮૨ ઝોલપાડથી પૂર્વે ૧૧ માર્દલ
	(૨) કડોર(?) કામરેજથી પશ્ચિમે ૨ માર્દલ
	(૩) કાસલા ઝોલપાડથી દક્ષિણપશ્ચિમે ૪ માર્દલ
સાંધિયર	સાંધિયેર૮૩ સાયલુથી પશ્ચિમે ૪ માર્દલ
પરિયા	પરિયા૮૩ સાયલુથી પશ્ચિમે ૨ માર્દલ
૧૩૯ નવસારિકા	નવસારી૮૪
ખાહિરિકા	(૧) વહર- નવસારીથી પૂર્વે ૭ માર્દલ વસર૮૫
	(૨) બહેરા બારડોલીથી દક્ષિણપૂર્વે ૧૫ માર્દલ
કપહવલ	કણાવ બગમરાથી દક્ષિણે ૫ માર્દલ
આસદિમામ	અદિમામ કણાવથી દક્ષિણે ૧૨ માર્દલ
૧૪૦ ઠામંચેય	કામરેજ (જુઓ લેખ ૧૩૫.)
ઝોલુમખલા	ઉમેળ૮૧ કામરેજથી દક્ષિણે ૬ માર્દલ
અલુર	અલુરા૮૧ ઉમેળથી પૂર્વે ૪ માર્દલ
૧૪૧ મંગલપુરી	મંગળિયા૮૭ બાલપુરથી દક્ષિણે ૨૧ માર્દલ
૧૪૨ વનવાસિ	(દક્ષિણ ભારતમાં કદમ્બ રાજ્યનું પાટનગર)
પદક	?
૧૪૩ વિજયાનિરુદ્ધપુરી૮૮?	

૮૨ દિવેદી, પુદ્ય, ૨૦૩, ૨૦૭. (૧) ને (૨) સંભવિત નથી; 'કડોર' માટે જુઓ લેખ ૧૪૫.

૮૩ દિવેદી, પુદ્ય, ૨૦૪

૮૪ આળતેકર, એટાસી, ૨૭

૮૫ દિવેદી, પુદ્ય, ૨૦૪ (જુઓ પ્ર. ૯, ખ. ટી. ૨૪૮.)

૮૬ દિવેદી, પુદ્ય, ૨૦૪

૮૭ દિવેદી, પુદ્ય, ૨૦૫

૮૮ જુઓ લેખ ૧૨૨.

ત્રેમણુ	તેન ^{૮૮}	બાગડોની પશ્ચિમે ૧ માઈલ
બનિસ	પણેમા (૧) ^{૮૯}	તેનથી દક્ષિણપશ્ચિમે ૨ માઈલ
૧૪૪ સૌમપદ	મળેડ	હાસોટથી પૂર્વ ઉત્તરપૂર્વે ૭ માઈલ
અર્જુનદેવી	?	
૧૪૫ કારાકુન ^{૯૦}	(બુઓ લેખ ૧૩૮નુ 'કાશાકુલ')	
રથાવરપદિનકા	હારોલી ^{૯૧}	સૂરતથી ઉત્તરપૂર્વે ૧૦ માઈલ
ખેરાદ	અખોખત (?)	હારોલીની પૂર્વે ૩ માઈલ
પિંપવાડ	પિંપોદરા (?)	હારોલીથી ઉત્તરે ૨ માઈલ ^{૯૨}
કાજુપુરી	(૧)કોદરા ^{૯૩}	કામરેજથી દક્ષિણ-દક્ષિણપશ્ચિમે ૪ માઈલ
	(૨) કોદાર	હારોલીથી દક્ષિણે ૩ માઈલ
વદારા	વેનમ (૧)	હારોલીથી દક્ષિણપશ્ચિમે ૨ માઈલ

૮૮ દિવેદી, પુદ્ગ, ૨૧૦

૯૦ બુઓ લેખ ૧૩૮નુ કાશાકુલ.

૯૧ માધિરથાન, ભગવાનલાલ, જ્યોત્સારોએસો, ૧૬, ૧૦૫

૯૨ દાનશાસનમાં હારોલી 'ઉત્તરે' છે

૯૩ દિવેદી, પુદ્ગ, ૨૦૭ કોદારા હારોલીથી ૫૯ મીલ દુર ને તાપીની પેલી તાર આવેલું છે.

પરિશિષ્ટ ૬

દાનશાસનોમાંની મિતિઓ

ક્રમ	મંસ	માસ	પક્ષ	તિથિ	ઈસવીસ ૧૯
૧	૧૮૭	શ્રાવણ	શુક્ર	૧૧	૫૦૦
૨	૨૦૬	ભાદ્રપદ	શુ	૫	૫૨૫
૩	૨૦૬	આશ્વિન	શુ	૩	૫૨૫
૫	૨૦૭	કાર્તિક	શુ	૩	૫૨૫
૬	૨૦૭	કાર્તિક	શુ	૭	૫૨૫
૭	૨૦૭	વૈશાખ	બ	૫	૫૨૬
૮	૨૦૭	વૈશાખ	બ	૧૫	૫૨૬
૯	૨૧૦	શ્રાવણ	બ. ૧	૧૩	૫૨૬
૧૦	૨૧૦	શ્રાવણ	શુ	૧૫	૫૨૬
૧૧	૨૧૦	ભાદ્રપદ	વદિ	૯	૫૨૬
૧૨	૨૧૦	ભાદ્રપદ	બ	૧૩	૫૨૬
૧૩	૨૧૦	આશ્વિન	બ	૫	૫૨૬
૧૪	૨૧૬	માઘ	વદિ	૩	૫૩૪
૧૫	૨૧૬	આશ્વિન	બ	૧૩	૫૩૬
૧૬	૨૦૧	આશ્વિન	બ	૧	૫૪૦
૧૭	૨૦૬	કાર્તિક	શુ	૧૫	૫૪૪

૧ તિથિ સાથે વારનહિ આપેલા હોવાથી ચોક્કસ તારીખ નક્કી કરવી મુશ્કેલ છે તેથી પિત્રદેના ઇન્ડિઅન કોનોલોજી ના કોષક ૧૦ મમારો માત્ર ઈસવી વપતુ જ સમી કરણ આપવામા આવ્યુ છે તેમા સેવેલ ને ગ્રીક્લિના ઇન્ડિઅન ઇન્ડેક્સ ના કોષક ૧મા આપેલા મધ્યમ અધિક માસ લેવામા આવ્યા છે

૧૮	૨૪૦	શ્રાવણ	શુ	—	૫૫૯
૧૯	૨૪૬	માધ	બ	—	૫૬૪
૨૦	૨૪૮	આશ્વયુજ	બદિ	૧૪	૫૬૭
૨૧	૨૫૨	ચૈત્ર	વ	૫	૫૭૧
૨૨	૨૫૨	વૈશાખ	બ	૫	૫૭૧
૨૩ ૨૮	૨૫૨	વૈશાખ	બ	૧૫	૫૭૧
૨૯	૨૫૪ ^૨	વૈશાખ	વ	૧૫ સૂર્યો [પરામ]	૫૭૩
૩૦	૨૬૯	ચૈત્ર	૫	૨	૫૮૮
૩૧	૨૭૦	માધ	શુ	૧૦	૫૮૯
૩૨	૨૭૦	દ્વાદશ	વ	૧૦	૫૮૯
૩૩	૨૭૦	ભાદ્રપદ	વ	૨(૧)	૫૮૯
૩૪	૨૮૬	વૈશાખ	વ	૬	૬૦૫
૩૫	૨૮૬	જ્યેષ્ઠ	બ	૬	૬૦૫
૩૬	૨૮૬	આષાઢ	વ	૮	૬૦૫
૩૭	૨૮૬	શ્રાવણ	વ	૭	૬૦૫
૩૮	૨૮૭	માર્ગશિર	વ	૭	૬૦૫
૩૯	૨૮૭	કાર્તિક	વ	૭	૬૦૫
૪૦	૨૯૦	ભાદ્રપદ	બુદ્ધ	૭	૬૦૯
૪૧	૨૯૦	ભાદ્રપદ	બ	૮	૬૦૯
૪૨	૨૯૦	ભાદ્રપદ	શુ	૧૦	૬૦૯
૪૩	૨૯૧	—	—	—	૬૦૯-૧૦
૪૪	૨૯૨	ચૈત્ર	શુ	૧૪	૬૧૧
૪૫	૨૯૭	વૈશાખ	શુ	૧૨	૬૧૬

૨ આ વર્ષનો આકાશ પહેલા ૨૫૭ વાયવામા આવેલો, પણ પાછળથી એને મુધારીને ૨૫૪ વાયવામા અંગે છે આ દિવસે સૂર્યમંડળ હવે એ પણ સપ્ત ૨૫૪ના જ ચંદ્રમાન્ત વૈશાખને છાત્ર થકે છે

૫૪ મૈત્રકકાલીન સુજરાત

૪૬	૨૯૭	આવણુ	શુ	૧૦	૬૧૬
૪૭	૩૦૪	માધ	શુ	૭	૬૨૩
૪૮	૩૦૫	આવણુ	શુ	૧૫	૬૨૪
૪૯	૩૧૦	આશ્વસુજ	બ	૧૫	૬૨૯
૫૦	૩૧૨	બ્યેષ	શુ	૪	૬૩૧
૫૧	૩૧૩	આવણુ	શુ	૧૪	૬૩૨
૫૨	૩૧૯	બ્યેષ	શુ	૭	૬૩૩
૫૩	૩૨૦	આપાદ	શુ	—	૬૩૯
૫૪	૩૨૦	ભાદ્રપદ	વ	૫	૬૩૯
૫૫	૩૨૧	મૈત્ર	બ	૩	૬૪૦
૫૬	૩૨૬	માધ	બ	૫	૬૪૪
૫૭	૩૨૬	આપાદ	શુ	૧૦	૬૪૫
૫૮	૩૩૦	માર્ગશિર	શુ	૩	૬૪૮
૫૯	૩૩૦	દ્વિ.માર્ગશિર	શુ	૨	૬૪૮
૬૦	૩૩૨	—	—	—	૬૫૦-૫૧
૬૧	૩૩૪	માધ	શુ	૬	૬૫૩
૬૨	૩૩૭	આપાદ	બ	(૫)	૬૫૬
૬૩	૩૪૩	દ્વિ. આપાદ	વ	—	૬૬૨
૬૪	૩૪૬	માર્ગશિર	બ	૩	૬૬૪
૬૫	૩૬૪	પૌષ	શુ	૭	૬૬૪
૬૬	૩૪૬ ^૩	વૈશાખ	શુ	૧	૬૬૫
૬૭	૩૪૭	વૈશાખ	વ	૧૫	૬૬૬
૬૮	૩૫૦	કાર્તિક	બ	૩	૬૬૯
૬૯	૩૫૨	ભાદ્રપદ	શુ	૧	૬૭૧

૩ આ વર્ષનો આંકડો અગાઉ ૩૬૫ વાંચવામાં આવેલો, પણ મૂળ આંકડા પરથી ખરો પાઠ ૩૪૬ હોવાનું સ્પષ્ટ છે.

૭૦	૩૫૬	બ્યેટ	—	—	૬૭૫
૭૧	૩૫૭	દ્વિ પૌપ	૫	૪	૬૭૬
૭૨	૩૫૭	માધ	શુ	૭	૬૭૬
૭૩	૩૭૦	આવણુ	૫	(૯)	૬૮૧
૭૪	૩૭૫	બ્યેટ	બ	૫	૬૮૪
૭૫	૩૭૬	માર્ગસિર	ગુ	૧૫	૬૮૫
૭૬	૩૮૧	માર્ગસિર	શુ	૬	૭૦૯
૭૭	૩૮૨	માર્ગસિર	શુ	૬	૭૧૦
૭૮	૪૦૩	માધ	બ	૧૦	૭૨૧
૭૯	૪૦૩	વૈશાખ	શુદ્ધ	૧૩	૭૨૨
૮૦	૪૪૧	કાર્તિક	શુ	૫	૭૫૬
૮૧	૪૪૭	બ્યેટ	શુ	૫	૭૬૬
*૧૦૦	શક ૪૦૦	વૈશાખ		પૌર્ણમાસી	૪૭૮
*૧૦૧	શક ૪૦૦	બાદપદ	બાદુલ	સપ્તમી	૪૭૮
૧૧૮	૨૩૦	માધ	શુ	૧	૫૪૮
૧૧૯	૨૫૫	આશ્વિન	શુ	૧૩	૫૭૪
૧૨૧	વિક્રમ ૭૯૪	કાર્તિક	અષ્ટમી	અમાવાસ્યા	૭૩૭
૧૨૨	૨૪૧	કાર્તિક	શુ	૧૫	૪૯૦
૧૨૩	૨૪૫	—	—	—	૪૯૪ ૮૫
૧૨૪	૨૯૦	કાર્તિક	શુ	૧૫	૫૪૧
૧૨૬	૩૬૧	કાર્તિક	૫	૧૫	૬૧૦

૪ બેનંત્રે આ વર્ષ ૩૮૭ વાચેલું, પણ સરકારી પુરાણેખાવિદે એને સુખારીને ૩૫૭ વાચ્યું છે ૩૫૭મા મધ્યમ અધિક માસ પૌષમા આવે ॥

૫ આ વર્ષે આઠડો ૩૪૨ વાચવામા આવ્યો હતો, પણ ખરો પાઠ ૩૭૨ ॥ વર્ષ ૩૪૨ તે રીલાદિત્ય ૩ બના રાત્ર્યકાળના આરંભે આવે, ત્યારે દાનરાસન તે રીલા દિત્ય ૪ થાનુ છે વર્ષ ૩૭૨ રીલાદિત્ય ૪ થાના રાત્ર્યકાળ સાથે બરાબર બન બિંદે છે

૧૨૭	૩૮૦	કાર્તિક	ગુ	૧૫	૬૨૯
૧૨૮	૩૮૫	કાર્તિક	શુ	૧૫	૬૩૪
૧૨૯	૩૯૧	વૈશાખ	બ	૧૫	૬૪૧
૧૩૦	૩૯૨	વૈશાખ	શુ	૧૫	૬૪૨
૧૩૧	૩૯૨	"	"	"	૬૪૨
૧૩૧બ	૪૦૭	માઘ	શુદ્ધ	૭ (૨થસપ્તમી)	૬૭૭
૧૩૨	૪૫૬	માઘ	શુ	૧૫ સોમવાર કે ભૌમવાર ૭૦૬	
૧૩૩	૪૮૬	આષાઢ	શુ	૧૦ (કે ૧૧ કે ૧૨) આદિત્યવાર	૭૩૬
૧૩૪	૪૮૬	આશ્વિન	બ	૧૫	૭૩૬
*૧૩૫	શક ૪૦૦	વૈશાખ	—	પૌર્ણમાસી	૪૭૮
*૧૩૬	શક ૪૧૫	જ્યેષ્ઠ	—	અમાવાસ્યા (સૂર્યઅહ)	૪૯૩
*૧૩૭	શક ૪૧૭	જ્યેષ્ઠ	—	અમાવાસ્યા (સૂર્યઅહ)	૪૯૫
૧૩૮	૩૯૪	વૈશાખ	—	પૌર્ણમાસી	૬૪૪
૧૩૯	૪૦૧	માઘ	શુદ્ધ	૧ચોદશી	૬૭૧
૧૪૦	૪૪૩	ધાત્રેય	શુ	૧૫	૬૯૩
૧૪૧	શક ૬૫૩	—	—	—	૭૩૧-૩૭
૧૪૨	૪૯૦	કાર્તિક	શુ	૧૫	૭૩૯
૧૪૩	૪૦૬	ભાદ્રપદ	શુદ્ધ	૫ચદશી	૬૫૫
૧૪૪	૮૧૩	—	—	—	૭૫૬-૫૭
૧૪૫	શક ૬૭૯	આશ્વિન	શુ	૧૫	૭૫૭
૧૪૬	૩૪૬	—	—	—	૫૯૫-૯૬

પરિશિષ્ટ ૭

ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં જણાવેલાં મનુષ્યનામોની સૂચિ

[નામ સાથે જણાવેના આકડા લેખની સંખ્યા દર્શાવે છે]

અગ્નિશર્મા	બ્રાહ્મણ	૩૬	અગદ	બ્રાહ્મણ	૧૪૨
અગ્નિશર્મા	,,	૧૨૭, ૧૨૮	અગિરશીતન	—	૪૬
અગ્નિવામી	,,	૫૫	આખણ્ડનમિત્ર	બ્રાહ્મણ	૮૧
અગ્નિત	વાણિજ્યક	૧૨૮	આગામિસ્વામી	,,	૧૩૮
અણ્ડક	બ્રાહ્મણ	૭૭	આણ્ડક	,,	૧૩૮
અદિતિશર્મા	,,	૫૬	આદિત્ય	,,	૨૪, ૩૬
અનન્તદત્ત	,,	૧૧૪	આદિત્ય બીજો	,,	૩૬
અનન્તવામી	,,	૧૩૫	આદિત્યદત્ત	—	૬૫
અનહિન દિવિરપતિ	૬૧ ૭૦, ૭૨		આદિત્યનાગ	બ્રાહ્મણ	૧૩૪
અનુદશર્મા	બ્રાહ્મણ	૩૩	આદિત્યભટ્ટ	—	૫૦
અમરશર્મા	,,	૩૩	આદિત્યભૌતિક સન્ધિ	૦	૧૪૬
અન્નમધર	,,	૧૩૮	આદિત્યમયસ દૂતક	૩૪ ૩૮	
અર્જુન	,,	૫૮	આદિત્યસવિ	બ્રાહ્મણ	૧૨૭, ૧૨૮
અર્જુનવાતી	,,	૧૩૮	આદિત્યસવિ	,,	૩૬
અર્ધક	—	૩૫	આદિત્યવર્ગરાજ દૂતક		૧૪૫
અદન	બનાધિકૃત	૧૩૪	આદિત્યનસુ	બ્રાહ્મણ	૩૬
અદત્યકિત	રાજા	૧૪૩	આદિત્યશક્તિ	રાજા	૧૪૩
અશ્વમિત્ર	—	૧૬	આદિત્યશર્મા	બ્રાહ્મણ	૭૨
અહિરોલ	રાજા	૧૩૪	આદિત્યાત દિવિરપતિ		૭૬
અદિવર્મા	,,	૧૨૦	આમ્ર	બ્રાહ્મણ	૪૬

આવુક	„	૧૨૭,૧૨૮
ધન્વર્મા	—	૫૦
ધન્વસુ	આહાણુ	૩૬
ધન્વર્મા	„	૧૨૭
ધન્વર	„	૧૨૭,૧૨૮,૧૩૮
ધર્મર	કુટુંબી	૨,૫,૭
ધર્મર	આહાણુ	૬૮,૧૨૧,૧૨૭, ૧૨૮,૧૩૮
ઉચ્છ	„	૧૩૪
ઉચ્છ	„	૩૬
ઉત્સાહ	કુટુંબી	૭૧
ઉપદત્ત	આહાણુ	૬૯
ઉપાધ્યાય	(આહાણુ)	૬૭
કચ્છ	„	૧૪૪
કચ્છ	વણિજ	૩૧
કચ્છરાજ ૧ શો રામ		૧૪૫
૨ જો „		૧૪૫
કકકુક	સામન્તા	૫૨
કપકકલુક	દ્વતક	૧૩૩
કપર્દીવક	કુટુંબી	૪૭
કરીરક	—	૪૭
કર્ક	આહાણુ	૭૨,૧૨૭,૧૨૮
કર્ક	મહાસાન્ધિ	૧૨૨
કર્કક	—	૩૮,૭૧
કાર્કિત્તિનૂરક	—	૪૧
કાર્ક	આહાણુ	૧૩૮

કિચ્છક	„	૬૯,૭૧
લેખક		૨-૧૬,૮૨
—		૭૧
કિચ્છરવામી	આહાણુ	૧૩૯
જીર્તિવર્મા	રામ	૧૪૧,૧૪૨
જીલક	—	૭૧
કુચ્છેશ્વર	આહાણુ	૧૪૫
કુમાર	„	૧૩૮
કુમારભદ્ર	„	૩૬
કુમારભોગ	(„)	૫૧
કુમારશર્મા	„	૨,૩૬
કુમારસ્વામી	„	૫૪,૫૫
કુમારિલપતિક	લેખક	૧
કુમાર	—	૩૫
કુલસમશ્વર (?)	—	૬૪
કુલ્લક	કુટુંબી	૫૧
કુલ્લરાજ	રામ	૧૨૫,૧૨૬
કેશવ	મહાળલા	૦
	આહાણુ	૩૬,૬૨
કેશવમિત્ર	„	૫૮
કેસરિક	—	૧૬
કોટિલક	—	૫૯
કોલક	—	૨૪
કોર્દુવ	આહાણુ	૧૩૮
કૌમરસ્વામી	(„)	૭૨
ખચ્ચલક (?)	—	૪૭

ગોત્રિન્દરાજ રાજા	૧૪૫	નરભજા	આહાણુ	૨
ગોહક	—	નંબિકા	સણી	૩૮
ધચક	આહાણુ	ભર્તકદેવ	રાગ	૧૨૧
ધોપ	„ ૧૨૭, ૧૨૮	ઝઝક	—	૨૧
	વાણિજક	ડાટલ	આહાણુ	૮૦
ચન્ચ	કુટુંબી	ડામર	—	૬૫
ચન્દર	આહાણુ	દિવડક	—	૨
ચંદ	„	લુણુ	આહાણુ	૬, ૫૧
ચન્દ્ર	કુટુંબી	લુગટક	„	૬૪
ચન્દ્રમટ	—	તત	„	૬૭
ચન્દ્રચંદ્ર	—		નૃપા	૧૪૫
ચન્દ્રાવક	કુટુંબી	તાપિશમાં	આહાણુ	૧૨૭, ૧૨૮
ચરમ	આહાણુ	તાપિચ	„	૧૨૭, ૧૨૮
ચરમશામી	આહાણુ	તાવિ	„	૧૪૪
ચિખિર	ફતક	તાવિશમાં	„	૧૩૮
ઢેન્દવક	—	તાવિચર	„	૧૩૮
જળનુ	ગજશાતિ	તોણક	„	૭૨
જળજળપદક	—	દત	„	૧૩૨, ૧૩૮
જળ	આહાણુ	દતસ્વામી	„	૫૫, ૧૨૭, ૧૨૮
જયભટ ૧ શ્રો	રાગ	દતિલ	„	૫૧
	૧૩૫ ૧૩૭	દતુલિક	„	૬૫
૨ જો રાગ	૧૩૧અ, ૧૩૨, ૧૩૪	દદ ૧ શ્રો	રાગ	૧૨૭, ૧૨૮, ૧૩૫ ૧૩૭
૩ જો „	૧૩૩, ૧૩૪	૨ જો રાગ	૧૨૭. ૧૩૨, ૧૩૪ ૧૩૭	
૪ શ્રો „	૧૩૩, ૧૩૪	૩ જો રાગ	૧૩૧ અ, ૧૩૨, ૧૩૪	
ચમિલ	રાગ			

દસિય	આહાણુ	૨૭	દ્રોણ	આહાણુ	૧૬,૩૬,૩૭,
દામન	,,	૮૬,૧૩૮			૭૩
દામધર	,,	૧૨૭,૧૦૮			૧૨૭,૧૨૮,૧૩૮
દામરક	—	૧૬	દ્રાણધર	,,	૧૩૮
દામોદર	અધિકારી	૧૩૬	દ્રાણ્યશર્મા	,,	૧૩૮,
દામોદરભૂતિ	આહાણુ	૭૮,૭૯	દ્રાણ્યસ્વામી	,,	૧૨૭
દારક	—	૨૪	દ્રાણ્યક	—	૧૯
દાસક	—	૨૦,૬૪,૬૫	દ્રોણસિંહ	રાજા	૧-૩૩,૫૩,
	મહાર	૫૭			૮૭ ૮૮
દિગ્ગજ	આહાણુ	૩૬	ધનપતિ	આહાણુ	૬૮
દિવાકરમિત્ર	,,	૪૮	ધનજય	સન્ધિ	૧૩૯
દિવ્યકન	—	૬૬	ધર્મિય	આહાણુ	૮
દીક્ષિત	આહાણુ	૬૭,૬૯	ધર	,,	૧૨૭,૧૨૮,
દુર્ગા	રાણી	૧૪,૧૫,૧૮,			૧૩૮
		૧૯,૩૧,૪૯,	ધરપદ	રાજા	૧૮,૨૦,૩૩,
		૬૩,૭૦,૮૩,૯૫			૮૬ ૮૮
દુર્ગમદ	અધિકારી	૧૩૧અ	ધરસેન ૧શે	=	૨-૩૩,૮૨-૮૮
દુર્ગશર્મા	આહાણુ	૧૩૮	૨શે	,,	૨૧ ૩૬,૩૮-
દુર્ગમિયદ	,,	૧૩૧અ			૫૫,૫૬-૬૨,
દેરજદ	રાજા	૬૦ ૮૧,૯૩,૯૫			૬૪ ૮૧,૮૬-
દેવદત્ત	આહાણુ	૨૯			૯૪,૯૬-૧૦૧
દેવદિગ્ગ	સન્ધિ	૧૪૩	૩શે	,,	૪૭-૫૫,૫૭-
દેવશર્મા	,,	૧૧,૬૯			૬૦,૬૩ ૮૧,
દેવસ્વામી	,,	૧૩૨			૯૧ ૯૯
દેવળ	નાપિત	૧૩૦	૪શે	,,	૫૬-૬૨,૬૪-
દેવિય	સન્ધિ	૭૪			૮૧,૯૧ ૯૯

રાજપુત ૪૫ ૪૬, ૭૬ ૭૭	નાગાવલોક	રાજ	૧૪૪
ધર્મધર આહાણ ૧૨૭, ૧૩૮,	નાગિવક	કુટુંબી	૪૭
૧૩૮	નાધુલ્લ	આહાણ	૬૬
ધાર્મિક — ૨૪	નારાયણ	"	૬૨, ૧૨૭
ધ્રુવરાજ રાજ ૧૪૫	નારાયણમિત્ર	"	૫૮
ધ્રુવસેન રાજપુત ૫૬-૫૭, ૬૪	નાવુવક	"	૩૫
૬૯, ૭૨	નિરિદુલ્લક	ભોમિકપાલ	૧૨૫
૧જો રાજ ૨-૩૩, ૮૨-	પતિથક	—	૭૧
૮૮, ૧૧૮	પાવકટયાન	ભોમિક	૧૨૯
૨જો " ૪૯ ૫૫, ૫૭-	પાડવ	—	૭૧
૬૨, ૬૪ ૮૧,	પિદ્ધેશ્વર	આહાણ	૬૫
૯૧-૯૯	પિતૃશર્મા	આહાણ ૧૨૭, ૧૨૮	
૩જો " ૬૦ ૮૧, ૯૩, ૯૫	પિરપલ	—	૩૮
૧૪૪	પુલકેશી		
ધ્રુલટ " ૬૫	વલ્લભ રાજ ૧૩૯ ૧૪૧		
નગ આહાણ ૩૬	ઘાવનિ-		
નદક " ૪૭	જનાશ્રય રાજ ૧૪૨		
નણુવક — ૪૭	પુષ્પેશ	રાજ ૧૨૦	
નન્દિ આહાણ ૧૨૭, ૧૨૮	પૂર્ણમદા	—	૫૨
૧૩૮	પૂર્ણસ્વામી	આહાણ ૧૨૭	
નન્દી " ૧૩૮	પ્રભપતિશર્મા	" ૧૨૪	
નમ દૂતક ૧૨૧	પ્રભદન્ત	" ૪૪	
નરહરિ મહાસપ્તલિક ૧૨૧	પ્રસન્નવિગ્રહ	મહાપત્રાં ૧૨૬	
નર્મ આહાણ ૧૩૨, ૧૩૮	ગાપ	આહાણ ૨૭, ૬૧, ૭૪	
નાગ પ્રગાતા ૬૧, ૬૨		કુટુંબી ૫૭	
નાગવર્ધન રાજ ૧૩૯		ભોમિક ૭૪	
નાગવર્મા રાજ ૧૪૫			
નાગશર્મા આહાણ ૫૯, ૧૧૨			

મહાસન્ધિ	૧૪૨	ભટાર્ક	૨૧-૩૬,
દૂતક	૧૪૩		૩૮-૫૫, ૫૭-
ગાપટક આહાણુ	૩૬		૬૨, ૬૪-૯૨,
ગાપટીયક —	૫૭		૯૪, ૯૬-૧૦૦
ગાપમહ —	૪૬	ભટીય લેખક	૧૧૮
ગાપસ્વામી આહાણુ	૧૧૯, ૧૨૬, ૧૩૮, ૧૪૩	ભટ્ટિ આહાણુ	૧૨, ૩૬, ૩૮, ૪૫, ૬૧, ૬૮
ગાપમહ —	૪૧		૧૨૭, ૧૨૮,
ગાપશર્મા આહાણુ	૭૨		૧૩૮
ગાટવ —	૧૩૮	રાજસ્થાનીય	૧૫
ગારિક (,,)	૫૭	સૂપકારપતિ	૧૬
ગાલાદિય —	૭૬	ભટ્ટિમાણુ આહાણુ	૧૨૭, ૧૨૮
ગાય —	૬૮, ૧૦૭, ૧૨૮	ભટ્ટિદાગળ આહાણુ	૧૨૭, ૧૨૮
ગાયુલ ગલાધિ	૧૩૨	ભટ્ટિસૂર્ય —	૩૬
ગાથ આહાણુ	૧૩૮	ભટ્ટિહરિ આહાણુ	૬૫
ગુદક —	૫૧	ભટ્ટ —	૧૨૬
ગુદકાસ ગિણુ	૧૫	ભટ્ટ —	૫૧
ગુદભટ —	૭૮, ૭૯	ભટ્ટ —	૩૬, ૪૫, ૪૬,
ગુદરાજ રાગ	૧૨૬		૧૨૭
ગુદવર્મા રાગ	૧૩૮	ગદ્યશર્મા —	૩૩
ગુદસ્વામી આહાણુ	૫૫	ભટ્ટવર્તુ ૧ લો રાગ	૧૪૪
ગુદ —	૧૪૪	રગ્ને —	૧૪૪
ગોટક કુટુમ્બી	૨૫	ભવ —	૪૫
ગોપસ્વામી આહાણુ	૩૬	ભવરચિ આહાણુ	૧૧૧
અભિન —	૪૮	ભાગિરથામી —	૧૨
ભટક- રાગ	૧-૨, ૪-૧૮,	ભાટલ —	

મૈત્રકકાલીન ગુજરાત

૬૨

	રાજપુત	૪૫ ૪૬, ૭૬ ૭૭
ધર્મધર	આદિત્ય	૧૨૭, ૧૦૮, ૧૩૮
ધાર્મિક	—	૨૪
ધ્રુવગજ	રામ	૧૪૫
ધ્રુવસેન	રાજપુત	૫૬-૫૭, ૬૪ ૬૯, ૭૨
૧થો	રામ	૨-૩૩, ૮૨-૮૮, ૧૧૮

નાગાયથોક	રામ	૧૪૪
નામિક	કુટુંબી	૪૭
નાથુલ	આદિત્ય	૬૬
નારાયણ	"	૬૨, ૧૩૭
નારાયણમિત્ર	"	૫૮
નાવુતક	"	૩૫
નિરિહુતક	ભોગિકપાલ	૧૨૫
પતિથક	—	૭૧
પાવકગજાન	ભોગિક	૧૦૮

	આબજી	૨૬,૩૬	સીકદત	—	૩૮
૧	—	૧	સર	આબજી	૧૩૮
૧	આબજી	૧૩૮	સૂર્ય	"	૧૩૦,૧૩૧
૨૫	"	૫૭	સૂર્ય	કુદની	૩૫
૨૨	(૧)	૫૧	સેન	આબજી	૧૩૮
૧૭	આબજી	૬૭	સોમ	આબજી	૬૫,૧૩૮
૧૧	તિશમી	૬	રકન્દ	"	૧૩,૧૬
૧૧	—	૫૬	રકન્દનાત	"	૧૬
૬૬	કુદની	૬૫	રકન્દનાત ૧૬૦	સન્ધિ	૧૬ ૩૩,
	બા:દા:દા	૧૦/			૧૬

વિજયાદિત્ય રાગ	૧૪૦	શાન્તિસ્ત્ર ગવાધિકૃત	૧૦૫
સત્યાશ્રય		શાન્તિશર્મા આહાથુ	૧૧
વિષદલ કુટુબી	૫૭	સિવદેવ	૧૨૪
વિનામેશ્વર —	૬૬	સિવરાજ મહાસન્ધિ	૧૦૬
વિગયગુપ્ત મિશ્ર	૧૩, ૭૦	શીલાદિત્ય ૧લો સામન્ત	૩૦, ૩૨,
વિશાખ આહાથુ	૨૨, ૧૨૭	૨જો	૪૭, ૫૨,
	૧૨૮, ૧૩૮	ધર્માદિત્ય ૧લો રાગ	૩૪-૫૫,
વિશ્વદત્ત આહાથુ	૮૨		૫૭ ૮૧,
વિષ્ણુ	૮૧		૮૬-૯૨,
વિષ્ણુમિત્ર	૩૨		૯૪, ૯૬, ૧૦૦
વિષ્ણુગેષુ	૧૨૪	૨જો	૧૩ ૮૧, ૯૫
વિષ્ણુપરાસ આહાથુ	૪૭	૩જો	૧૩-૮૧, ૯૫
વિષ્ણુશર્મા	૧૦	૪લો	૭૩ ૮૧
વિષ્ણુસિંહ લેખક	૧૮	૫મો	૭૮ ૭૧
વિહિયક —	૫૭	૬લો	૮૦-૮૧
વીરવર્મા —	૫૦	૭મો	૮૧
વીરસેન દન્તિક	૨૫	ત્રયાશ્રય સુવરાજ	૧૩૬, ૧૪૦
વૈકુન્ધ (૫૬) ભોગિક	૧૪	શર ૧લો રાગ	૧૧૮
વૈરભાટ આહાથુ	૫૬	૨જો	૧૧૮, ૧૧૯
વ્યાધિસેન રાગ	૧૨૬	શ્રેય આહાથુ	૧૩૮
શર્મા આહાથુ	૩૬, ૫૧, ૧૩૮	ચૈલ	૧૨૭, ૧૨૮
શર્વટ (રાગકુલ)	૮૧	સોરમક —	૪૭
શશિગુપ્ત —	૮૦	સ્થગણેર કુટુબી	૨૦
શકર આહાથુ	૭૧	આવક —	૪૬
શંગગણુ		શીધર આહાથુ	૬૪
—શક-થુ રાગ	૧૨૫, ૧૨૬	શર —	૬૪

જી	બ્રાહ્મણ	૨૬,૩૬	સીદ્ધાન્ત	—	૩૮
પીઠા	—	૧	મર	બ્રાહ્મણ	૧૩૮
પીઠિવ	બ્રાહ્મણ	૧૩૮	સૂર્ય	,,	૧૩૦,૧૩૧
પીઠાવ	,,	૫૭	સૂર્યક	કુટુંબી	૩૫
પીઠર	(,,)	૫૧	સેત	બ્રાહ્મણ	૧૩૮
ગંગા	બ્રાહ્મણ	૬૭	સોમ	બ્રાહ્મણ	૬૫,૧૩૮
સચિતિયમી	,,	૬	રકન્દ	,,	૧૩,૧૬
સાન્નીયક	—	૫૬	રકન્દનાત	,,	૧૬
સમુદ્ર	કુટુંબી	૬૫	રકન્દભટ ૧સો	સન્ધિ	૧૬-૩૩,
	બ્રાહ્મણ	૧૩૮			૮૬
સરસ્વતી	,,	૬૪	રત્ને	,,	૫૨
સરસ્વમુખ	લેખક	૮૦	રકન્દવમુ	બ્રાહ્મણ	૫૦
સંગક	બ્રાહ્મણ	૭૧	રકન્દાસેન	—	૨૫
સંગમ	,,	૩૬	સ્થવિરક	(બ્રાહ્મણ)	૫૧
સંગમહિત	—	૬૫	રિયરગતિ	ભિક્ષુ	૩૦,૬૩
સંગમમિદ્ધ	રાગ	૧૨૪	સ્વામિક	બ્રાહ્મણ	૬૬
સંગરવિ	બ્રાહ્મણ	૫૪,	સ્વામિદિવ	—	૧૬,
સંગિલક	કુટુંબી	૨૦૭૧,	હરગણ	દિવિરપતિ	૭૩-૭૪
મંગુલ	મહાગત્રાધિ	૧૩૪		અધિકારી	૧૪૨
મંગુલ	મહાસંધિ	૧૩૧અ	હરદામા	રાગ	૧૪૪
સંબુદલ	બ્રાહ્મણ	૮૦,	હરિનાથ	—	૪૧
સાન્દ	,,	૬૪	હવદિવ	રાગ	૧૩૧અ,૧૩૨
સામન્તરવામી	,,	૧૩૬			૧૩૪
સામગદત	,,	૬૭,૭૧	હર્ષવર્ધન	રાગ	૧૪૦,૧૪૧,૧૪૨
સિદ્ધમેન	રાગકુલ	૮૧	હાવાહલ	દૂતક	૧૨૨
સિંહાદિત્ય	રાગ	૧૧૬	હેમ્બર	—	૮૧
સીદ્ધ	બ્રાહ્મણ	૩૬	હેરમ્બક	—	૪૮

પરિશિષ્ટ ૮

ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં જણાવેલાં સ્થળનામોની સૂચિ

[સ્થળનામ સામે આપેલા આકડા લેખની સખા દર્શાવે છે.]

અકુલેશ્વર	વિપય	૧૩૭	અયાનક	અમદાર	૫૪,૫૫
અકોટક	ગામ	૫	અરલૌમ	ગામ	૧૩૭
અકૂરેશ્વર	વિપય	૧૨૭, ૧૨૮, ૧૪૪	અરિલિકા	વાપી	૬
				વહ	૪૦
અકોલક	ગામ	૧૩	અર્જુનદેવી	ગામ	૧૪૪
અક્ષસરક	ગામ	૫, ૭, ૧, ૧૦	અવકૃષિ	ક્ષેત્ર	૪૭
અગસ્તિકા	અમદાર	૫૪, ૫૫	અવતર	વાપી	૭૪
અટવીપાટક	ગામ	૧૩૦	અશિનપલિકા	ગામ	૩૨
અતિનિયક	ગામ	૨	અહિરજીત	નગર	૧૩૭
અતિરમથ	કેદાર	૫૬	અકોલિ	કેદાર	૫૦
અન્તરત્રા	વિભાગ	૨૫, ૭૪	આકોટક	ગામ	૪૮
અન્તરપલિકા	ગામ	૭૮	આનન્દપુર	નગર	૧૬, ૬૨, ૬૪
અન્તર્નર્મદા	વિપય	૧૨૪			૬૬, ૭૬, ૮૧,
અન્તિકા	ગામ	૭૨			૧૦૬
અમદાસપુત્ર	ગામ	૪૦	આનર્તપુર	નગર	૧૭, ૨૩, ૩૨,
અમલકટક	ગામ	૭૨			૩૮, ૫૮
અમાકારકૂપ	ગામ	૪૭	આનુમજી	સ્થળી	૪૭
અમ્બરેલુ	સ્થળી	૨૩		નગર	૧૪, ૧૬, ૪૬
અન્નિલિકા	વાપી	૧૦	આત્ર	ગર્તા	૫૧
	વહ	૨૧	આરીલ	કેદાર	૫૬

પરિશિષ્ટ ૮

૬૯

આધિનિકપુત્ર ગામ	૫૭	કદમપદ	ગ્રામી	૨૪
આસદિ ગામ	૧૩૬		ગામ	૨૪
ધન્દ્રાણીપદક ગામ	૩૫	કમણીય	શુકિત	૧૩૫
ધર્મિ ગામ	૧૩૬	કવહાટક	ગામ	૮૨
ધર્મિકાનક ગામ	૨૩	કવિત્યાવિક	ગામ	૬૬
ધર્મરકા આહાર	૧૨૨	કરિક્કિક	ક્ષેત્ર	૬૭
ધર્મરદેવસેનક ગામ	૨૭	કસક	ગામ	૭૦
ઉઆસિધ ગામ	૭૯	કાણકનજ	ગામ	૭૯
ઉઆપદક ગામ	૩૫	કાન્યકુળજ	નગર	૧૩૫, ૧૩૬
ઉઆ ક્ષેત્ર	૬૭	કાયાવતાર	નગર	૧૩૨
ઉજ્જવળી નગરી	૪૫	કાર્મણ્ય	આહાર	૧૪૦
ઉટપાલક ગામ	૩૦		આહારવિપય	૧૪૨
ઉદુનગર કૂપ	૯	કાયાપક	પથક	૪૭, ૪૯, ૫૭, ૬૪, ૬૬, ૬૭
ઉદુનગરગર્જુર નગર	૫૪, ૫૫, ૫૯			
ઉદ્રપદક ગામ	૩૪	કાલાસામક	ગામ	૩૮
ઉલ્લન નગર	૨૫	કાશકુત	વિપય	૧૪૫
ઉપવલેટ પથક	૮૧	કાશકુલ	નગર	૪૬, ૬૪
ઉવરિવદ્ર ગામ	૧૩૧આ		વિભાગ	૯૩
ઉવિલયલુ ગામ	૧૩૬		વિપય	૪૮
એલિક ગામ	૨૪	કાશકુલ	વિપય	૧૩૮
એલાપદ ગામ	૧૧૯	કાષ્ટપુરી	ગામ	૧૪૫
એમુખના ગામ	૧૪૦	કાસર	ગામ	૫૮
કલ્લપદ ગામ	૬૬	કિલ્લટાપુત્ર	ગામ	૫૭
કલ્લિજ ગામ	૩૫	કુલ્લટ	ગામ	૬
કલ્લસેમક ગામ	૬૭	કુલ્લનાલુક	ગામ	૬૩, ૭૦
કલ્લવલ આહાર	૧૨૯	કુલ્લનાલુક	ગામ	૧૦

કુમારિવડો	ગામ	૧૨૬	ગિરિનગર	નગર	૫૦,૬૫,૬૬,
કેમળગુ	ગામ	૧૩૩			૭૨,૧૩૨
કોણુક	પથક	૪૮	ગિરિવિલિ	ગામ	૧૦૦
કોરટપદક	ગામ	૭૧	ગુરુપલ્લિ	ગામ	૫૯
કોરિદા	નગર	૧૩૨	ગોદાદક	નગર	૮૦
	પથક	૧૩૨	ગોપરવાટક	ગામ	૪૪
અગુરદીપતિ		૧૩૧અ	ગોમુત્રિકા	નગરી	૭૩
કોલમ્બ	વિભાગ	૫૯	ગોરકેશ	ગામ	૫૧
કોલિક	ક્ષેત્ર	૪૭	ગોરગમ	બોગ	૧૨૬
કોલિક-પુર	વિભાગ	૨૭	ગોલિંગવલી	ગામ	૧૩૩
કોરસર	ગામ	૧૩૦,૧૩૧	ગોલિકા	ગામ	૧૩૨
ખગગડિ	કેદાર	૫૯	ધરાય	વિપય	૧૦૧
ખજાગુરિ	વાપી	૪૭	ધાસરક	પથક	૩૯,૪૦,(૮૯)
ખપ્પલોદક	તટાક	૨૪	ધૂતાણપ	ભૂમિ	૬૨
ખુદવેદીય	ગામ	૧૪	ચન્દ્રપુત્રક	ગામ	૫૫
ખુદિલિક	ગામ	૧૬	ચિંચાનક	ગામ	૪૫
ખેટક	આહાર	૧૯,૫૮,૫૯, ૬૬,૮૧,૮૩	ચિત્રકચલી	ગામ	૨૪
	આહારવિપય	૩૨,૫૦	ચૂટિકા	ગામ	૪૭
	નગર	૩૨,૪૭,૪૮, ૫૦,૫૯,૬૨, ૬૬,૬૮,૭૮,૭૯	ચોટિયાનક	ગામ	૩૮
ખેટકપદક	ગામ	૬૪	ચોરસરી	ગામ	૧૯
ખેરોદ	ગામ	૧૪૫	છીરકેદ	ગામ	૧૩૩
ખોરદયલક	ગામ	૭૩	છેદકપદક	ગામ	૯
ખપ્પક	ગામ	૬૬	જમ્બુવાનક	રથલી	૨૪
				ગામ	૬૬
			જમ્બુસર	નગર	૫૪,૧૨૭, ૧૩૮,૧૪૫

પરિશિષ્ટ ૮

૭૧

બમ્બા	ગામ	૧૩૩	ત્રિમંગમક	ગામ	૧,૫૩
બર	પથ	૫૦	ત્રેગણુ	આહાર	૧૪૩
બરવદ્ર	ગામ	૧૩૬	થાનક	ગામ	૩૩
બામણપુસ્તિ	માગ	૫૯	દધિકૃપક	ગામ	૨૧
બાહુલી	નદી ધરસેન રબાની		દનુરાપુત્ર	ગામ	૪૨
	પ્રસસ્તિ		દર્ભાચાર	ગામ	૧૧૯
બુરક	ગામ	૧૦૧	દશપુર	નગર	૪૨,૭૪,
બેતિપદક	ગામ	૨૬		૧૦૦,૧૩૦,૧૩૧	
બે. શંખાસા	રથલી	૬૯	દિધિયલિ	ગામ	૧૩૫
બેપેશાનક	ગામ	૭	દિનાપુત્ર	ગામ	૭૮
બરિ	રથલી	૨૧	દીપનક	પેઠ	૨૧
દભ	ગામ	૧૦૧	દુલુદુલિકા	ગામ	૫૯
ડમ્યાણુક	ગામ	૬૫	દુલુદુલુ	ગામ	૫૯
ડમક	ગામ	૪૭	દેવચલી	ગામ	૧૦૦
ડમ્બરપદક	ગામ	૪૬	દેશાપરિય	ગામ	૬૬
ડહક	ગામ	૮૦	દેસાવદ્ર	ગામ	૧૦૧
ડાડાસ	ગામ	૬૯	દેવકુમપાટક	ગામ	૬૪
ડામરિપાટક	ગામ	૨૨	દેવભદ્રિપસ્થિકા	ગામ	૩૦
ડેમક	ગામ	૧૨૬	દેવરક્ષિતપાટક	ગામ	૨૪
ડોમ્મિ	ગામ	૨૫	દેવવિતાનક	ગામ	૧૧૮
તણકુપદક	વિભાગ	૧૨૫	દેવીસરસ	—	૪૪
તયઉમ્બાર	ગામ	૧૩૬	દેસુરક્ષિતિભગ	ગામ	૫૮
	આહાર	૧૩૬	દેસેનક	ગામ	૬૮
તાપસપસ્થિકા	ગામ	૬૬	દોધ્વક	સરસ	૬૬
તાપમીય	ગામ	૨	દારકા	નગરી	વગદદાસ
તમદી	ગામ	૪૬		રબાની	પ્રત્યગ્તિ

દ્વીપ	નગર	૬૮	પટ્ટપદ્મક	ગામ	૬૧
ધમભણ્ડકુકા	ગામ	૫૫	પરડરકૃષિકા	ગામ	૩૫
ધાનન્દા	ગામ	૭૨	પદ્મક	ગામ	૧૪૨
ધારાળેટ	સ્થલી	૩૦	પાંચમતિ	નદી	૩૩
ધાદહ	ગામ	૧૩૨	પરિચય	ગામ	૧૩૮
ધેનિકા	ગામ	૧૨૧	પણીકા	ગામ	૧૨૫
ધોરિક	વાપી	૬૭	પસારાક	ક્ષેત્ર	૪૭
નગરક	નગર	૧૧	પસન	સ્થલિકા	૪૭
	પથક	૫૬, ૬૬	પઠ્યવટિક	ગામ	૬૪
નટકપુત્ર	ગામ	૧૨	પગુલપલ્લિકા	ગામ	૭૩
નદીય	ગામ	૧૯	પાણતીગેશ્વર (૧)	—	૩૪
નન્દીચરક	ગામ	૧૦૦	પિચ્છિપાણ (૧)	ગામ	૭૦
નવઆમક	ગામ	૫૪	પિપ્પલ	વાપી	૬૭
નવસારિકા	નગરી	૧૩૯	પિપ્પલકંબરી	ગામ	૧૪, ૧૯
નાગદિબાનક	ગામ	૫૨	પિપ્પલામ્બ	ગામ	૧૪૫
નાટપોટક	ગામ	૨૪	પિંછકૃષિકા	વહ	૬૮
નાન્દીપુર	નગર ૧૩૦, ૧૩૧		પુલ્લિકાનક	ગામ	૬૭
નાન્દીપુરી	નગરી ૧૨૭, ૧૨૮		પુષ્પાનક	સ્થલી	૩૫
નિગુક	ગામ	૧૩૫	પુરાણક	માર્ગ	૪૭
નિમ્બુક	ગામ	૩૯	પુરોહિતપલ્લિકા	ગામ	૧૨૨
નિમ્બ	વાપી	૨૪	પુલ્લિન્દાનક	ગામ	૫૪
નિમ્બકૃષ	સ્થલી	૨૪	પુલ્લેક	ગામ	૬૨, ૯૭
નિર્ગંધી	તડાકિકા	૫૫	પુષ્પિલાનક	ગામ	૪૧
નિર્ગંધિપદ્મક	ગામ	૧૨૫	પુષ્પગિન	ગામ	૩૮
નેરાજ	નદી	૧૦૧	પુષ્પસામ્યપુર	નગર	૬૭, ૭૧
પટાનક	ગામ	૫૭	પૂર્ણિક	ગામ	૭૪

પરિશિષ્ટ ૮

૭૩

પૃથ્વિ	ગામ	૨૭	ભટ્ટકપદ	ગામ	૨૯
કલકવદ	ગામ	૧૩૫	ભટ્ટકપદ	ગામ	૧૧૮
કલકવદ	નગર ૧૧૮, ૧૧૯		ભટ્ટકપદ	ગામ	૨૮
ભટ્ટકવદ	પથ	૩૨	ભટ્ટકવદ	ગામ	૪૭
ભટ્ટકવદ	પથ	૪૬	ભટ્ટકવદ	નગર ૨૨, ૩૦,	
ભટ્ટકવદ	તટાક	૧૩૨		૩૨, ૩૩, (૫૨)	
ભટ્ટકવદ	ગામ	૪૧	ભટ્ટકવદ	ગામ	૪૧
ભટ્ટકવદ	ગામ	૭૨	ભટ્ટકવદ	ગામ	૭૨
ભટ્ટકવદ	ગામ	૧૪૩	ભટ્ટકવદ	ગામ	૪૪
ભટ્ટકવદ	ગામ	૬૪	ભટ્ટકવદ	ગામ ૧૧, ૧૨, ૧૬	
ભટ્ટકવદ	ગામ	૮૦	ભટ્ટકવદ	નગર ૫૮, ૫૯,	
ભટ્ટકવદ	ગામ	૨૦, ૫૧		૧૨૪, ૧૨૭, ૧૩૧અ,	
ભટ્ટકવદ	પથ	૪૬		૧૦૫-૧૩૭	
ભટ્ટકવદ	સ્થલી	૪૪		વિષય ૭૨,	
ભટ્ટકવદ	તટાક	૭૩		૧૨૬, ૧૨૭, ૧૩૪	
ભટ્ટકવદ	ગામ	૬૪	ભટ્ટકવદ	તટાક	૫૦
ભટ્ટકવદ	સ્થલી	૬૩	ભટ્ટકવદ	વદ	૫૦
ભટ્ટકવદ	વિષય	૧૩૬	ભટ્ટકવદ	ગામ	૧૦
ભટ્ટકવદ	સ્થલી	૨૧	ભટ્ટકવદ	ગામ	૪૮
ભટ્ટકવદ	નગર	૨૧	ભટ્ટકવદ	ગામ	૨૫
ભટ્ટકવદ	વાપી	૬૬	ભટ્ટકવદ	નગરી	૧૨૧
ભટ્ટકવદ	ગામ	૧૨૬	ભટ્ટકવદ	મોડલ	૧૨૧
ભટ્ટકવદ	ગામ	૪૧	ભટ્ટકવદ	નગર	૧૪૪
ભટ્ટકવદ	પુર	૨૧	ભટ્ટકવદ	ગામ	૧૨૭
ભટ્ટકવદ	ભેદ	૨૧	ભટ્ટકવદ	પથ	૪૫
ભટ્ટકવદ	ગામ	૬૫	ભટ્ટકવદ	ગામ	૩૬

ધામરકુદ્ય	ગામ	૨૧	મોચનિકા	વાપી	૩૮
મણ્ડલી	કેંગ ૧૯,૪૨,૪૫		મોરબિજન	ગામ	૭૪
મદસર	નગર	૭૧	યમલ	ગામ ૮,૪૧,૪૬	
	રથની	૭૧	યમલખલ્લર	તાડાક	૧૩૨
મદસરસ	નગર	૨૭	યોધાનક	ગામ	૫૬
મદાવી	નદી	૧૦૦	રહારપુત્ર	ગામ	૩૪
મદ્દકણા	ગામ	૨	રાઈધં	ગામ	૧૩૭
મધુમતી	નગરી	૬૮	રાણસક	ગામ	૯૩
મન્દાકિની	નદી દેરબટની		રાજ	વર્તની	૭૨
	અસરિતમા			વર્તી	૭૧
મનાથ	ગામ	૧૩૪	રાજકીય	વાપી	૬૭
મપુમદ્દયક(૧)	—	૬૫	રોહાણક	પથક	૫૨
મલ્લ	તાડાક	૬૮	રોહિદકગાલ(૧)	—	૪૭
	વાપી	૫૦	રોહિણીયર્જ	ગામ	૬૬
મલ્લવાપી	વહ	૫૦	લિપ્તિખણ્ડ	નગર ૭૮,૭૯	
મદાપથ	પથ	૨૧	લુલનિક	ક્ષેત્ર	૬૭
મહિજક	ગામ	૬૧	લૂપા	ગામ	૪૫,૬૯
મહિયમિ	ગામ	૮૧	લેલુદક	ગામ	૨૬
મહેશ્વન્દાસેનક	ગામ	૩૦	લોણાપદક	ગામ	૭૩
મંગલપુરી	નગરી	૧૪૧		રથલી	૭૩
માણ્ડબિજનકા	નદી	૬૮	લોહારપાટક	ગામ	૬૬
માલવક	ભુક્તિ	૫૪	લોહિગકક્ષ	પથકાદાર	૧૩૪
	વિપય	૫૫	વઘૌરિ	ગામ	૧૩૫
માલાકાર	ગામ	૯	વળ	ગામ	૨૫
મૂલવર્મપાટક	ગામ	૬૮	વટ	રથલિકા	૨૦
મેધન	ગામ	૬૯,૭૧		ગામ	૨૧

વટકદ	ગામ	૪૦	વાતનુમક(?)	ગામ	૬૫
વટનગર	રથલી	૩૬	વારનેર	ગામ	૧૩૭
વટપદ	ગામ	૪૧	વિકિલ્લિસ	ગામ	૧૦૧
વટપલ્લિકા	રથલી	૨૨, ૫૧	વિજયપુર	નગર	૧૩૮
વટપ્રભયક	ગામ	૧૫	વિન્ધ્ય પર્વત	દેરભટ ને શીલાદિ- ત્ય રંગની પ્રચરિતમાં	
વટભલિક	વાપી	૬૪	વિશાલપાટક	ગામ	૬૮
વટાર	ગામ	૧૪૫	વિશ્વપલ્લિ	ગામ	૫૯
વડ	ક્ષેત્ર	૬૫	વિજ્યાનિરદ્ધપુર	નગર	૧૨૨
વડુસોમલિકા	વાપી	૫૯	વિજ્યાનિરદ્ધપુરી	નગરી	૧૪૩
વાસ	વહક	૨૪	વિહાણ	ગામ	૧૩૫
વનવાસિ	નગર	૧૪૨	વીરતરંગબુડલી	ગામ	૫૫
વન્દિતપલ્લી	ગામ	૫૫	વીરપુત્ર	ગામ	૨૭
વપોષકા	નદી	૮૦	વીરવર્મા	તટાક	૫૦
વરબુડા	નદી	૧૩૭	વીરવર્મતટાક	પરિવહ	૫૦
વરાહમથિક	ગામ	૬૬	વેલાપદ	ગામ	૨૧
વરાહહોરક	ગામ	૫૪	—પદક		
વર્ધમાન	ભુક્તિ	૭૮, ૭૯	બ્યાદિદિમાનક	ગામ	૮૯
વલલી	નગરી	૧, ૨, ૫-૨૧, ૨૩-૨૭, ૨૯, ૩૦, ૩૪-૩૬, ૩૮, ૩૯, ૪૦-૪૨, ૪૬, ૪૯-૫૪, ૫૭, (૬૩), ૬૪, ૬૭, ૬૯, ૭૦, ૭૩, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૮૨, ૮૩, ૮૭, ૮૮, ૯૦, ૯૧, ૧૦૦	ચાગિ	કેદાર	૫૯
વલાપદ	ગામ	૯, ૫૧, (૧૧૯)	ચમીપદક	ગામ	૧૩૨
વસુકીય	ગામ	૧૦	ચમીપદવાટક	ગામ	૧૯
વંશકટ	ગામ	૩૭, ૭૪, ૮૯	ચમીદમ્બર	ગામ	૧૬
વસાટિકા	નદી	૬૭	ચક્રેરાપદક	ગામ	૫૭
			ચવિનિપદક	ગામ	૨૮
			ચંકરવાટક	ગામ	૨
			ચિનજરૂટક	રથલી	૪
			ચિરીય	વાપી	૬૫

અબદસ્તુચિ

ઈસરોલી ૨૫૫
ઈરમાઈલ ૧૩૫
ઈડિવા ૬૪૬
ઈગ્ઝાઈ ૩૪૮, ૫૪૨
ઈત્તમન ૧૪૩, ૨૦૬, ૫૬૩, ૫૬૮,
'ઈત્તમન' ૧૭૩, ૬૪૬
ઈત્તમનની ૬૨, ૬૩, ૬૬, ૧૭૦,
૧૭૧, ૧૭૩, ૧૬૭-૬૬, ૨૦૮,
૨૦૯, ૨૧૨, ૨૧૩
ઈત્તમનિની ૮૮, ૧૬૭ ટી, ૨૦૬,
૨૬૧, ૨૬૪-૬૬, ૩૨૬, ૩૬૧,
૩૬૫, ૪૧૮ ટી, ૪૪૧
ઈત્તમનની ૪૧૭, ૫૫૬
'ઈત્તમન' ૪૩૪
'ઈત્તમનન સુત' ૪૨૫
ઈત્તમન ૩૧૬
'ઈત્તમનિની' ૪૩૬
ઈત્તમન ૧૦૭, ૪૩૮
'ઈત્તમન-ઈત્તમન' ૧૩, ૧૫૩, ૧૫૪,
૫૧૦, ૬૦૬
ઈત્તમનની ૨૭ ટી, ૩૭૧
ઈત્તમન ૨૦૫
ઈત્તમનન ૩૫૫, ૩૫૬
ઈત્તમન ૬૭૬
ઈત્તમન ૪૪૪
ઈત્તમન ૧૭૪, ૧૭૭, ૫૫૬, ૫૬૧, ૫૬૩

ઈત્તમન ૬૪૭, ૬૫૩, ૬૫૪
ઈત્તમન ૧૮૪
ઈત્તમન ૫૬૫
ઈત્તમન ૧૮૪, ૫૬૧
ઈત્તમન ૫૫૬ ૧૮૪, ૧૮૬, ૧૬૪
ઈત્તમન ૪૪૬
ઈત્તમન ૮૧
ઈત્તમન ૨૮૨
ઈત્તમન ૧૧૬ ટી, ૨૮૨
ઈત્તમન ૪૦ ટી, ૧૭૭, ૫૫૬, ૫૬૩
ઈત્તમન ૧૭૩ ટી, ૫૫૬
ઈત્તમન ૨૬૬
ઈત્તમન ૫૫૭
ઈત્તમન ૩૫૬, ૪૪૭
ઈત્તમન ૪૧૭, ૪૮૨, ૪૮૬
ઈત્તમન ૨૬ ટી
ઈત્તમન ૨૦૬ ૧૫૬ ટી
ઈત્તમન ૫૫૬ ૬૪૬
ઈત્તમન ૫૫ ટી
ઈત્તમન ૨૨૮
ઈત્તમન ૨૨૬-૨૮
ઈત્તમન ૩૩૫
ઈત્તમન ૩૨૬, ૩૩૫, ૩૭૭ ટી, ૬૫૦
ઈત્તમન ૨૪૨
ઈત્તમન ૦. ૦. ૨૦ ટી, ૧૬૩
ઈત્તમન ૧૮૭ ટી

આબુર૧૧,૨૧૩,૩૩૦,૪૧૭,૫૫૭,
૬૧૫

આબુનતરિકા વિહાર ૬૯,૩૯૯-
૪૦૧,૬૪૫

આમ ૧૦૬,૧૧૦,૧૩૮,૧૩૯

આમરણ ૧૭૯

આમ્રકા ૨૫૪ દી

આરળ ૨૮૨,૩૦૮,૩૦૯,૩૨૨

આરભો ૧૧૬,૧૩૧,૧૪૩,૧૪૪,
૧૪૬,૧૪૮,૧૫૯,૧૬૦,૨૩૫,
૨૩૭,૨૩૮,૨૬૩,૨૯૬

આરાસુર ૩૭૫

આર્યદેવ ૪૫૧

આર્યભટ્ટ ૪૪૧

‘આર્યમંજુશ્રીમૂલકલ્પ’ ૧૧,૧૯,૯૩,
૯૮,૧૦૦,૧૦૧,૧૦૩,૧૧૩,
૨૦૮,૨૦૯,૨૧૨

આર્યશર ૪૪૦,૪૧૦

‘આર્યસિદ્ધાન્ત’ ૪૪૧

આલેય ૨૨૭

‘આવસ્થકસૂત્ર’ ૪૨૪

આમદિ ૩૨૩ દી

આસમેશ્વર ૩૭૦

આળતેકર ૧૦ દી, ૨૩૮ દી, ૩૩૭
દી, ૫૫૬

આંતી ૩૦૦

અભિસંગ ૧૨,૧૬૭,૩૮૮,૩૯૦
૩૯૪ દી, ૩૯૫,૩૯૯,૪૦૫ દી

૪૦૬,૪૦૯,૪૧૧,૪૧૨,૪૧૬,
૪૨૮, ૪૨૯, ૪૩૧, ૪૩૨ દી,
૪૩૩-૩૭, ૪૪૨, ૪૪૩, ૪૪૫,
૪૪૯, ૪૫૦, ૪૫૯, ૬૨૬

અન્દ ૩૩૬

અન્દહત ૨૪૯

અન્દ ૧લો ૧૪૨

અન્દરાજ ૩૨૪, ૩૨૫, ૩૩૦ દી,
૩૩૭, ૩૩૮

અન્દાણીપદ્મ ૫૬૦

અન્દાણધ ૧૫૩,૧૫૪,૪૭૭

અળો આસીર ૧૩

અળેન્ડ ૧૨૦ દી

અક્ષરકી ૫૬૧

અક્ષરકી આહાર ૨૫૧,૨૫૫

અક્ષર ૧૮૮,૧૦૨,૧૯૮ દી, ૬૬૨

અક્ષર ૨૩૭,૨૯૬ દી, ૩૮૪,૫૧૪૬

અલાલ ૮૧

અક્ષાનવર્ગો ૬૪,૭૪ દી

અક્ષરદત્ત ૨૪૭

અક્ષરસેન ૨૪૭

અક્ષરણક ૨૪૩ દી

અક્ષરિયા ૨૪૩ દી

અક્ષરી ૧૮૭ દી

કાર્મણેય ૩૦૨, ૩૨૩, ૫૬૧
 કાર્મણેય આહાર ૨૦૬, ૩૦૧, ૩૦૨,
 ૩૧૪, ૩૨૦, ૩૨૩
 કાર્યાયતકચ વિગય ૨૪૩
 કાશી ૧૫૩
 'કાશતરવવિવેચન' ૫૮૦ ટી
 'કાશમાધવ' ૫૮૦ ટી
 કાશાપક ૧૭૪, ૧૭૮, ૫૬૧
 કાશાપક પથક ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૭
 કાસિદાસ ૬૦, ૭૪, ૭૬, ૨૫૨, ૨૫૪
 ટી, ૩૬૪, ૪૩૦, ૪૩૮, ૪૩૯,
 ૪૫૬, ૪૬૮, ૪૭૧, ૪૭૨, ૫૬૪,
 ૬૨૬, ૬૩૧, ૬૩૨, ૬૮૪ ટી

કારમીર ૪૩૫, ૬૩૮
 કામર ૫૬૩
 કાસલા ૩૩૧
 કાસંદ્રા ૧૮૫, ૪૨૩, ૬૭૨
 કાળાવડ ૧૭૮
 કાળુમાર ૧૭૫
 કિલ્લક ૬૭, ૫૬૪
 કિરાટ ૩૨૩
 કીમ ૨૫૬, ૨૬૬, ૩૦૪, ૩૧
 ૩૨૪, ૩૩૧
 કીર્તિવર્મા ૩૧૬, ૩૧૭
 કીર્તિમેજુ ૪૭૬
 કીર્તિસેના ૧૬૭ ટી, ૬૧૧, ૬૧
 ૮૩૮

शब्दसूचि

पल्लोका २६०

पलसाणा २५५, ३२३

पलाशिनी ५५७

पल्ल २६०, २६४

पल्लव ३६६, ५४२

पंगुलपल्लिका ५२२

‘पंचतन्त्र’ ४३८

‘पयमिहान्तिका’ ४४१, ६३३ टी

‘पयाध्यायी’ ३७२

पयासर ११०, १११ टी, १३७,

१३८, १६२, १६४ टी, ४६०

पार्श्व, गोविंद ४० टी

पाणतरडी २४२

पाटञ्ज १२

६६

‘पार्श्वमुद्रय’ ४८५

पात्र २६०, २६४, ३११

पात्रध ३२३

पालिताणा २१४, ४१७

पान्तिमानक ४१७

पानागद २०२

पापार्थिच्छेद २६०

पाडवो ४८४, ४८६, ६७६ टी

पिण्डिपणिम (१) १३०

पिपणिया २४३ टी

पिपलपत्र २४३ टी, २४४

पिगव ४३६

पुष्टिकानक १३०

पुष्पानक स्थली १८०

'નારદસ્મૃતિ' ૪૫૩, ૫૦૪
 નારાયણ-નારાયણમિત્ર ૨૧૦ ટી,
 ૨૮૩
 'નારાયણીય યવ' ૩૭૮
 નાલંદાવિદ્યાપીઠ ૧૬૭, ૩૯૪, ૪૧૨,
 ૪૪૫, ૪૫૯-૬૩
 નાસિક ૨૬૧, ૨૬૨, ૨૬૪-૬૬,
 ૩૧૧, ૬૫૩, ૬૭૯ ટી
 નાંદોદ ૨૬૭, ૨૬૯, ૨૯૮
 નિકુમ્મ-ચાલસશક્તિ ૩૧૧-૧૫
 નિધિપતિદત્ત ૬૨૮
 નિમ્બકૂપ ૧૭૯, ૫૬૦
 નિમ્બકૂપ રથલી ૧૭૯
 નિમ્બવતી ૧૬૭ ટી, ૧૭૨ ટી, ૬૧૨,
 ૬૧૩, ૬૨૭
 નિરિપુલ્ક ૨૫૮, ૨૬૦, ૨૬૪
 નિર્ઘુણીપદ્મ ૨૬૦, ૨૬૪,
 નિર્ઘુક્તિ ૪૫૨
 'નિશીથસૂત્ર' ૪૨૫
 'નીતિસાર' ૪૫૪, ૫૦૪
 નેમિ ૪૮૩
 નેમિનાથ ૪૧૭, ૪૨૬, ૪૨૭, ૪૮૦,
 ૪૮૪
 'ન્યાયદ્વારતારકશાસ્ત્ર' ૪૪૫
 'ન્યાયપ્રવેશ' ૪૪૫, ૪૪૬
 'ન્યાયગિ-કુ' ૪૪૫, ૪૯૩

'ન્યાયભાષ્ય' ૪૪૪
 'ન્યાયવાર્તિક' ૪૪૪
 'ન્યાયત્રિનિશ્ચય' ૪૪૬
 'ન્યાયસૂત્ર' ૪૪૪, ૪૪૫
 'ન્યાયાગમાનુસારિણી' ૪૨૪
 'ન્યાયાવતાર' ૪૪૫, ૪૪૬
 'ન્યાસ' ૪૩૫
 ન્યૂન ૩૯, ૫૪૯, ૫૭૨
 'પદ્મચરિત' ૪૪૦
 પદ્મગ્રી ૨૪૨
 પદ્મગ્રી વિપય ૨૪૩
 પદ્માનક ૧૭૮
 પદ્મણ ૧૭૮
 પદ્મજલ્લિ ૪૩૫, ૪૩૬
 'પદાર્થધર્મસંગ્રહ' ૪૪૪
 પદ્મ (રામ) ૪૮૦
 'પદ્મચરિત' ૪૮૦, ૪૮૧, ૪૮૬ ટી,
 ૪૯૨
 'પદ્મપુરાણ' ૩૭૪ ૪૪૦, ૪૮૪ .
 પદ્મિભત્તિ ૫૫૭
 પરમાર ૫૯૭
 પરમાર્થ ૪૪૫
 પરમેશ્વરવર્મા ૧૭૦ ૧૩૪
 પરાશર ૩૫૯
 પરીખ, ર. છો. ૩૭ ટી, ૫૬૩
 પર્ણદત્ત ૪૮, ૪૯

पल्लोका २६०

पलसाष्टा २५५, ३२३

पलाशिनी ५५७

पल्ल २६०, २६४

पल्लव ३१६, ५४२

पशुपदविज्ञा ५२२

‘पंथतन्त्र’ ४३८

‘पुन्यसिद्धान्तिका’ ४४१, ६३३ टी

‘पुन्याध्यायी’ ३७२

पुन्यासर ११०, १११ टी, १३७,

१३८, १६२, १६४ टी, ४६०

पार्श्व, ज्योतिष ४० टी

पाठतरङ्गी २४२

‘पार्थीवमुद्रण’ ४८५

पात्र २६०, २६४, ३११

पात्रवत् ३२३

पालिताष्टा २१४, ४१७

प्राक्षितानक ४१७

प्रायगद् २०२

प्रायश्चित्त २६०

पाडवो ४८४, ४८६, ६७६ टी

पिप्पिपिप्पि (१) १३०

पिपणिपा २४३ टी

पिपपपप २४३ टी, २४४

पिपल ४३६

पुष्टिमानक १३०

પુષ્પાવતી ૧૬૩

પુષ્પદેવ-પુષ્પેશુ ૧૪૭, ૧૪૯,

૨૩૧-૩૬

પુષ્પમિત્ર ૫૦ ટી

પુષ્પેશુ (બુઝો 'પુષ્પદેવ')

પુષ્પમાવિ ૧૭૨ ટી

પુંડરીક ૨૮૩ ટી, ૪૧૭

પૂર્ણમદા ૪૬, ૩૮૭, ૪૦૩

પૂર્ણમદા વિહાર ૪૦૨

પૂર્ણી ૨૫૪, ૨૫૫, ૩૦૧

પૂર્ણિકા ૧૩૬

'પૂર્વ' ૪૫૨, ૬૪૫

પૂર્વેશ્વર ૧૨૫

પોરબંદર ૨૪૦, ૬૩૮, ૬૩૯

પ્રકટાદિત્ય ૬૩

પ્રજાગ્રમ ૪૫૧

પ્રતીહારો ૧૬૪ ટી, ૨૬૯-૭૨,

૩૦૬, ૩૧૦

'પ્રથમાનુવોગ' ૩૮૨

પ્રહોત ૧૦૭, ૬૭૬

પ્રજુભા ૩૭૭, ૩૭૮

'પ્રગ્ન-ધકોશ' ૧૨, ૧૩, ૧૬૨ ટી,

૩૦૬, ૪૯૦, ૪૯૧

'પ્રગ્ન-ધિ-નિતામણિ' ૧૨, ૧૩, ૧૬૨

ટી, ૪૮૯ ટી, ૪૯૧

પ્રજામિત્ર ૪૬૧

પ્રભાકરવર્ધન ૭૮, ૮૯, ૩૮૨

પ્રભાચન્દ્ર ૪૮૫

'પ્રભાવકર્ચરત' ૧૨, ૧૬૨ ટી, ૪૧૮,

૪૨૫, ૪૯૦, ૪૯૨

પ્રભાસ ૧૪, ૨૮ ટી, ૩૬૯, ૩૭૧,

૩૮૧ ટી, ૪૨૨, ૪૨૬, ૪૨૭,

૬૫૮ ટી, ૬૭૨ ટી

પ્રભાસખંડ ૩૭૭, ૩૮૦, ૬૫૮ ટી

પ્રભાસપાટણ ૪૨૨, ૬૭૧, ૬૭૨,

૬૭૭

'પ્રભાણ' ૪૯૨

'પ્રભાણનિશ્ચય' ૪૪૫

'પ્રભાણવાર્તિક' ૪૪૫

'પ્રભાણવાર્તિકટીકા' ૪૪૫

'પ્રભાણવાર્તિકપંખિકા' ૪૪૫

'પ્રભાણવાર્તિકશ્રુતિ' ૪૪૫

'પ્રભાણસમુચ્ચય' ૪૪૫

'પ્રભાણસમુચ્ચયટીકા' ૪૪૫

પ્રવાગ ૧૧૧, ૪૧૩

પ્રશસ્તપાદ ૪૪૪

પ્રસન્નવિગ્રહ ૨૬૨

પ્રિન્સ ઓફ વેન્સ મ્યુઝિયમ ૬૭૦

પ્રિન્સેપ ૩૯, ૫૪૯, ૫૭૨

'પ્રિયદર્શિકા' ૪૩૯, ૬૩૨

પ્રેમી, નાથુરામ ૪૭૮ ટી

ફર્નુસન ૩૯, ૪૨ ટી

આતિરિકા નિમજ ૩૨૩

આમીડી ૭, ૭૧

ગિતવખાત ૧૭૮

બિહનખાત રચલી ૧૭૮, ૫૨૧

બીકાનેર ૩૦૬

બીનખા ૧૭૯

બીલેશ્વર ૩૭૦, ૬૩૭, ૬૩૯, ૬૪૧,

૬૫૩

બુદ્ધ ૩૮૮, ૪૧૨, ૪૧૪

બુદ્ધગુપ્ત ૪૭ ટી, ૫૫ ૫૯, ૨૫૦

બુદ્ધદામ ૬૫, ૩૮૫, ૩૮૭, ૩૯૭

૪૬૧

‘બૃહદ્ભક્તિ’ ૩૮૪, ૪૩૯, ૪૪૧,

૪૫૪, ૫૫૭, ૬૧૭ ૧૯, ૬૨૧,

૬૩૩ ૩૬

બૃહદ્વય ૫૦ ટી

બૃહસ્પતિ ૫૩૩

‘બૃહસ્પતિ રમૃતિ’ ૪૫૩, ૫૦૪

‘બેડાટ્તિ’ ૪૩૭

બેનર્જી, ગ દા ૫૭૮ ટી

મેસનગર ૬૭૬ ટી

મેડેન ૩૨૩

ગોરખિશિન ૨૧ ટી

બોર્નિયો ૬૧૫

૬૦, ૬૨, ૬૬, ૭૦, ૭૨, ૭૩,
૮૦, ૮૨ ટી, ૯૪, ૧૬૯, ૧૭૧,
૨૧૮-૨૦, ૨૭૫, ૩૭૫, ૩૮૧,
૩૮૬, ૪૦૧, ૪૨૦, ૪૬૨,
૫૦૦ ટી, ૫૦૬, ૫૧૮, ૫૩૪ ટી,
૫૫૧, ૫૫૭, ૫૬૫ ટી, ૫૭૨ ટી,
૫૭૩, ૬૧૦

ભટાર્ક વિહાર ૭૨, ૩૮૬, ૪૦૦,
૪૦૧, ૬૪૫

ભટિકા ૧૭૫

ભટિલ ૨૨૬

ભટ્ટકપદ્ર ૧૭૬

ભટ્ટિ ૩૭૭, ૪૩૮, ૪૬૩, ૪૬૫, ૪૬૬
૪૭૨, ૪૭૩, ૪૯૫-૯૭, ૫૬૪
'ભટ્ટિકાવ્ય' (સાવણુવધ) ૧૦, ૧૬૭,
૪૨૯, ૪૩૦, ૪૩૯, ૪૬૩, ૪૬૫-
૭૭, ૪૯૫, ૫૬૪, ૬૧૫, ૬૮૮

ભટ્ટિપદ્ર ૨૨૫, ૨૨૭, ૨૨૮

ભટ્ટીજી દીક્ષિત ૪૭૬

ભદ્રપતન ૧૭૩, ૧૭૯, ૫૬૧

ભદ્રભાલુ ૧૭૪ ટી, ૪૧૮ ટી, ૪૫૧

ભદ્રા ૨૭૨

ભદ્રારક ૫૬૧

ભદ્રેણુધક ૮૨, ૧૮૦, ૩૮૦, ૬૪૪

ભદ્રેશ્વર ૨૬૮

ભદ્રેશ્વરસુરિ ૧૨

ભરત ૪૫૬, ૪૮૩

ભરદ્વાજ ૩૫૭, ૩૫૮

ભરુકન્થ ૬, ૧૨, ૧૦૫, ૧૧૫, ૧૧૬,
૧૨૫, ૧૩૫, ૧૩૭, ૧૩૯ ટી,
૧૪૬, ૧૬૮, ૧૭૦, ૧૭૪, ૧૯૭-
૨૦૧, ૨૦૫, ૨૪૬, ૨૫૬, ૨૫૭,
૨૬૭, ૨૬૮, ૨૮૧-૮૩, ૨૮૮,
૨૯૮, ૩૦૧, ૩૫૫, ૩૮૯, ૩૯૧,
૩૯૫, ૪૧૭, ૪૧૮, ૪૨૬, ૪૫૭,
૪૫૮, ૫૫૧, ૫૫૬, ૫૫૮, ૫૬૧,
૬૧૨, ૬૧૩, ૬૩૨, ૬૪૫

ભરુકન્થવિધિ ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧ ટી,
૧૩૪, ૧૩૭, ૧૭૦, ૨૦૪-૦૭,
૨૧૧-૧૩, ૨૫૭, ૨૬૨,
૨૬૫, ૨૬૬, ૨૮૯, ૨૯૦,
૨૯૨, ૨૯૪, ૩૦૦, ૩૦૧,
૩૦૯, ૩૧૦, ૩૩૩, ૩૩૭,
૩૬૭, ૩૭૦, ૫૨૬, ૫૬૧,
૬૧૬, ૬૨૫, ૬૨૭

ભરુચ ૧૪૩, ૧૪૭ ટી, ૨૦૫, ૨૬૭,
૨૬૯, ૨૮૨, ૨૯૭, ૨૯૮, ૩૦૧,
૩૦૮, ૫૫૬

ભર્તૃવર્ટ ૧ શ્લો ૩૦૭

રભો૧૪૬, ૧૫૦, ૨૬૯, ૩૦૩-૧૦,
૩૨૭, ૩૩૦, ૩૩૧ ટી, ૩૪૮,
૫૦૦, ૫૪૦, ૫૪૬, ૫૬૬, ૫૬૭

ભર્તૃહરિ ૪૩૫-૩૮, ૪૬૩
 'ભર્તૃહરિશાસ્ત્ર' ૪૩૬
 ભર્તૃશ્વર-તટાક ૩૭૦
 ભદ્રકર ૧૭૫, ૫૬૩
 ભવનાગા ૧૪૨, ૩૨૪
 'ભવિષ્યોત્તરપુરાણ' ૩૮૨
 બેંગલ ૧૮૬
 બાહિ દાણ ૧૬, ૩૯, ૫૭૨
 'ભાગવત્તિ' ૪૩૭
 ભાગુરિ ૪૩૯
 ભાગ્ન ૬૫૩
 ભાટિયા ૨૨૮
 ભાટુ ૨૨૮
 ભાટૂડિયા ૨૨૮
 ભાટલ ૨૨૮, ૨૪૨
 ભાણુશક્તિ ૧૨૫, ૨૬૪, ૩૧૨
 ભાત ૪૨૩, ૬૭૨ ટી, ૬૭૩
 ભાદર ૫૫૭
 ભાનુ ૧૬૫ ટી
 ભાનુશક્તિ ૫૬, ૫૮, ૬૩
 ભામહ ૪૩૯, ૪૪૦, ૪૬૬, ૪૬૬,
 ૪૬૭
 ભાવલ ૬૭૬
 ભાવલસ્વામી ૬૭૬
 ભાપાવદર ૨૨૭
 ભારત ૩૮૫, ૩૮૬, ૩૯૧ ટી, ૪૧૨,
 ૪૫૭, ૬૧૩

ઉત્તર ૩૮૮, ૫૪૨, ૫૪૪, ૫૬૬,
 ૫૮૧ ટી, ૫૮૬ ટી, ૫૯૫
 ટી, ૫૯૭
 દક્ષિણ ૩૮૮, ૩૯૦, ૫૪૨, ૫૪૪,
 ૫૯૫ ટી
 પશ્ચિમ ૩૮૫, ૩૮૮, ૩૯૬, ૪૦૮,
 ૪૫૯, ૪૬૦, ૫૨૨, ૫૬૬,
 ૬૧૪, ૬૮૭
 પૂર્વ ૩૯૦
 મધ્ય ૪૫૯, ૫૬૬ ટી
 ભારવિ ૪૩૮, ૪૩૯, ૪૭૨
 ભારહત ૬૪૬
 ભાદર ૫૬૩
 ભાવડ ૪૧૭
 ભાવનગર ૧૪, ૧૭૦, ૩૭૩, ૫૫૬
 ભાવિવેક ૪૫૧
 'ભાષ્ય' ૪૫૨
ભાસ ૪૩૮
 ભાસ્કરાચાર્ય ૫૮૦ ટી
 ભાળભૂત ૧૪૭ ટી, ૧૫૯, ટી, ૩૦૮,
 ૩૦૯
 ભાંડારકર, દે.રા. ૨૮૨ ટી, ૫૭૮ ટી
 રા.ગે. ૧૬, ૪૨ ટી, ૫૦ ટી, ૩૩૭ ટી
 બિસ્લાભાલ ૩, ૨૪૪, ૨૬૯, ૪૩૯
 બીમ ૩૩૪
 બીમદામા ૩૦૭

બીમદેવ ૩૬૯

બીલસા ૬૭૬

ભુવડ ૧૩૯

ભૂતાંગિલિકા ૧૪૮, ૧૭૪, ૨૩૨,
૨૩૪, ૨૩૭, ૨૪૦, ૨૪૧, ૨૪૪

ભૂપા ૧૧૨, ૧૧૭

ભૂમક ૪૬૭

ભૂમલિકા ૨૪૦

ભૂમલિકા ૧૪૮ ટી, ૨૩૪, ૨૪૦

ભૂમલિકા મંડલ ૨૪૧, ૨૪૨

ભુગુ ૩૫૭, ૩૫૮

ભુગુકંઠ ૩૦૮, ૪૬૦

ભુગુપુર ૧૬૪ ટી

બૈશ્વસ્વામી ૬૭૬

બોજ ૧૬૦ ૨૩૧

બૌમક ૪૬૭

‘મત્સ્ય પુરાણ’ ૪૫૪

મથુરા ૨૭ ટી, ૨૦૯, ૪૫૧, ૬૮૨

મદસર ૧૮૧, ૫૬૦

મદસર સ્થળી ૧૮૧, ૩૭૮

મધુમતી ૧૭૩, ૪૧૭, ૫૫૬, ૫૬૧,
૬૧૨, ૬૧૩, ૬૨૭

મધ્ય પ્રદેશ ૫૬૬ ટી

‘મધ્યાન્તવિભાગશાસ્ત્ર’ ૩૯૪

મનસુરા ૧૫૬, ૧૬૩

મનુ ૬૦, ૨૨૦, ૨૨૨, ૩૫૪, ૩૫૬

‘મનુસ્મૃતિ’ ૨૧, ૨૨ ટી, ૨૫ ટી,
૪૫૩, ૫૦૪, ૫૧૧

મનોરમા ૪૭૬

મગ્ગક ૬૬, ૧૩૦, ૪૦૦

મથુર ૪૩૮

મથુરચર્મા ૨૪૮, ૨૪૯

મહાકાવ્ય ૩૬૭, ૩૭૨

મહાધન ૬૨૯

‘મહાપરિનિર્વાણસૂત્ર’ ૪૫૦

‘મહાભારત’ ૨૩૧, ૩૩૯, ૩૪૮,

૩૭૮, ૪૩૦, ૪૩૮, ૪૫૪, ૪૭૦

‘મહાભાષ્ય’ ૪૩૫, ૪૩૬

‘મહાયાનમાર્ગપ્રાવેશિકા’ ૩૯૪

મહાનૌટ્ટ ૧૯૯, ૨૫૫, ૩૩૭, ૩૯૬,

૫૬૬ ટી, ૫૮૭ ટી, ૬૪૮, ૬૮૭

‘મહાવન્ધુ’ ૪૪૦

‘મહાવસ’ ૪૪૦

મહાવીર ૧૫૭ ટી

મહાસંધિક ૩૮૯-૯૦, ૪૪૯, ૪૫૦

મહાસેનગુપ્ત ૭૮, ૮૯, ૯૦

મહાસેનગુપ્તા ૭૮, ૮૯

મહિતા ૨૦૨

ટી, ૫૯૭ ટી

મહેમદાવાદ ૧૮૩, ૧૮૪

મહેશ્વર ૪૩૨, ૪૩૩

મહેશ્વરદામા ૩૦૬, ૩૦૭

મગલપુર ૧૭૬

મગલપુરી ૩૨૦, ૩૨૩

મગવરાજ ૧૪૨, ૧૪૩, ૨૬૩,

૨૭૮, ૩૧૧, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૧૯,

૩૨૦, ૩૨૩

મગલિયા ૩૨૩

મંગલેશ ૯૧, ૨૬૩ ટી, ૩૧૫, ૩૧૬

મજુથી ૪૧૧

મદસેર ૧૯૭, ૧૯૯, ૨૦૧

મદોર ૧૫૨

માવ ૪૩૮, ૪૩૯, ૪૭૨

‘માધકાવ્ય’ ૪૬૫, ૫૫૬

ગાધનાચાર્ય ૫૮૦ ટી
 માધ્યમિક ૩૯૩, ૩૯૫, ૪૫૧
 માનોર ૩૨૩
 મારવાડ ૨૯૬, ૬૧૫
 'માર્કેટીય પુરાણ' ૪૫૪
 માર્તઙ ૬૩૮
 માતૃ ૧૨, ૨૮ ટી, ૪૭, ૫૯, ૭૮,
 ૮૪, ૮૮, ૮૯-૯૨, ૯૪, ૯૭,
 ૧૦૪, ૧૧૫, ૧૪૬, ૧૭૦, ૧૯૮,
 ૨૦૯, ૨૮૭, ૨૯૭, ૩૦૪, ૩૧૬,
 ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૭૦, ૩૮૯, ૩૯૧,
 ૩૯૫, ૪૫૭, ૪૫૮, ૫૫૮, ૫૫૯,

મિત્રા ૭૨, ૩૮૬, ૪૦૦, ૪૦૨,
 ૪૬૨, ૫૬૪
 ગિયાગામ ૩૦૦
 મિત્રાશી ૧૦૮ી, ૨૭૩ી, ૨૮૯ી,
 ૫૫૦
 ગિદિર ૩૮૪
 મિદિરકુવ ૫૫, ૫૬
 મિદિરભોજ ૧૩૯, ૧૫૨, ૨૭૧ ટી
 મદિાજા ૨૦૬, ૨૫૦, ૨૫૪, ૨૫૫,
 ૩૨૩
 મુકરજી-મુખર્જી ધી ના ૪૦૮ી,
 ૫૭૫

મેન્વો ૧૮૭, ૧૯૦, ૧૯૪, ૩૩૨
 મૈત્રક ૪, ૫, ૭, ૮, ૧૦, ૧૫, ૧૬-૨૧૪,
 ૨૧૭ ૧૯, ૨૨૩, ૨૩૩, ૨૩૭,
 ૨૩૯, ૨૭૫, ૩૦૧, ૩૦૧, ૨૨૫,
 ૩૩૩, ૩૫૪, ૩૬૩, ૩૬૮, ૩૭૯,
 ૪૦૧, ૪૧૧, ૪૧૬, ૪૬૨, ૪૬૩,
 ૪૮૮, ૫૦૧, ૫૦૫, ૫૧૬, ૫૩૩,
 ૫૪૧, ૫૪૩, ૫૪૬, ૫૪૮, ૫૫૨,
 ૫૫૩, ૫૭૧, ૫૭૩, ૫૮૫, ૫૮૭,
 ૬૮૮
 મૈત્રાપણીમ ૩૫૬, ૪૪૭, ૪૪૮
 મૈત્રેય ૩૯૪, ૪૧૧, ૪૫૧
 મોઢેરપુર ૧૫૭ દી, ૪૨૨
 મોઢેરા ૪૨૨, ૪૨૩, ૪૨૬, ૪૨૭ દી
 મોરબી ૨૨૯, ૨૪૦, ૫૮૬ દી
 મૌખિક ૬૦૫ દી
 મૌર્ય ૨૪૮, ૩૨૦
 મૌર્યકાલ ૪૫૧, ૬૬૧ દી
 મોહમ્મદ કાસિમ ૧૪૩, ૧૫૯
 મ્હેન્ડ ૧૫૬, ૧૫૭ દી, ૧૫૯, ૧૬૫
 દી, ૪૬૩
 યક્ષ ૪૯૨
 યક્ષચર ૩૯૬, ૪૦૨, ૪૬૨
 યક્ષચર વિહાર ૮૨, ૪૦૨, ૪૦૩
 યક્ષચરવિહારમંડપ ૧૬૬, ૨૨૫,
 ૩૯૬, ૪૦૨, ૪૦૩, ૬૪૪

યજુર્વેદ, કૃષ્ણ ૩૫૬, ૪૪૭
 ગુકલ ૩૫૬, ૪૪૭
 યદુ ૩૭૭, ૩૭૮, ૪૮૩
 યમુના ૪૧૫, ૬૮૨
 યવનો ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪ દી, ૨૧૬
 યશોવર્મા ૫૫ ૫૭, ૬૪, ૮૬, ૧૩૮
 યાત્રાળી ૪૯૬
 યાત્રવંકય ૫૩૨
 'યાત્રવંકય રમૃતિ' ૩૫૬, ૪૫૩,
 ૫૦૪, ૫૧૧-૧૩
 યાદવ ૧૯, ૨૦, ૨૫, ૨૯, ૩૨૪
 યુગ્માન-યુગ્માંગ ૩, ૪૬૧, ૧૨, ૧૯, ૪૨,
 ૬૩, ૭૬, ૮૪-૮૭, ૯૨, ૯૪, ૯૫
 દી, ૯૭૧, ૧૦૩૧, ૧૦૬, ૧૦૭,
 ૧૦૯-૧૧, ૧૩૯૬, ૧૫૦, ૧૬૬,
 ૧૭૦-૭૩, ૧૮૫, ૧૯૧, ૧૯૨,
 ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૭-૯૯, ૨૦૦-૫,
 ૨૦૮-૧૨, ૨૭૧, ૨૮૨, ૩૭૦,
 ૩૮૫-૮૯, ૩૯૧, ૩૯૪, ૩૯૫,
 ૩૯૮, ૩૯૯, ૪૧૩, ૪૦૪-૫,
 ૪૦૬ દી, ૪૧૧, ૪૨૮, ૪૩૧,
 ૪૩૨૧, ૪૩૩૧, ૪૩૪, ૪૪૧,
 ૪૪૨, ૪૪૫ દી, ૪૪૯, ૪૫૭,
 ૪૬૦, ૪૬૨, ૪૯૪, ૫૫૬ દી,
 ૫૫૭-૫૫૯, ૫૭૩, ૫૭૬, ૬૧૧,
 ૬૧૨, ૬૧૭, ૬૨૫-૨૭, ૬૪૬,

६४८, ६७८
 युध लिङ १२
 युधिष्ठिर २२१, २२४, ३३४, ३४६
 योगाचारवाद ३६३-६५, ४४४
 'योगाचार्यभूमिशाल' ३६४
 योगाचक ३८७, ३६२, ४०४, ५६२,
 ६४५
 रघु ७४
 'रघुवध' ७४, २५२, ४३०, ४७६
 रत्नगण ६०, ६३ टी, २७०
 रत्न ३२४
 रत्नमूला २७३, २८१, २८२
 रत्नम १६७, १६६
 'रत्नमोक्ष' ४८६
 रत्नमग १११, १३८
 रत्नमञ्जिराव ६१३ टी
 'रत्नमाला' १३
 रत्नवती ६१०, ६२७
 रत्नसिंह ४६१
 रत्नाकरशान्ति ४३६, ४४०
 रत्नावली ४८६, ६१४
 रन्तिदेव ७६
 रविग्रह ४४५
 रविगेष ४४०, ४८४, ४८६ टी
 रसियान १६४ टी
 रक्त शङ्ख १५६, १६३

राक्षसक १६१ टी
 राजकोट १४, २४१ टी, ६६६
 राजगृह ४८२
 'राजत-गिष्णी' ८६
 राजपीपणा ६१८
 राजपुताना ५६६ टी
 राजलक्ष्मण ३८१ टी
 राजशेखर १०, १०, २७६टी, ४३८टी
 राज्ञी ८८१ टी
 राजन्यवर्धन ८६ ६१, ११२ टी
 राजन्यथी ८६, ३८६
 राज्ञक २३१
 राजपुत्र २४०, २४२
 राजनपुत्र ४२३, ६७३
 राम २३८, ३७७, ४४०, ४८०,
 ६३७, ६६५
 रामयज्ञ २७१
 रामभद्र २३६
 'रामायण' ११, ४३०, ४३८, ४५४,
 ४६८, ४७०
 रामायतार ४६६, ४७०
 राम २५ टी
 'रामायणवध' ('लक्ष्मीका' ३७७,
 ४०८, ४६५
 'रामायणवध' ४६७
 रावण, चित्तकर ६४३ टी

રાખટ્ટોટો ૧૨૦ ટી, ૧૪૬ ટી, ૧૬૪ ટી,
 ૩૦૨, ૩૦૩, ૩૧૦, ૩૨૪-૨૮,
 ૩૬૮, ૫૨૩, ૫૪૩, ૫૪૬, ૫૬૭,
 ૫૮૬ ટી, ૫૮૮, ૫૯૪, ૫૯૬,
 ૫૯૭, ૬૦૫ ટી

રાસકા ૧૯૧ ટી

રત્નદામા ૩ ટી, ૧૭૨ ટી, ૧૭૩ ટી,
 ૪૯૮, ૫૫૬ ટી

રુદ્રધર ૬૭

રુવ્યક ૪૭૭

રૂવોજ ૧૮૯ ટી

રેખાન ૨૪૮

રોહાણક પથક ૧૭૭

રોહિણી ૧૦૬ ૧૮૯ ટી, ૫૬૧

રોહિણી ૧૭૮

લકુવીસ ૨૬, ૩૬૭, ૩૭૧, ૩૭૨,
 ૬૬૧

‘લક્ષ્મણાનુમારચાત્ર’ ૩૯૪

લક્ષ્મણ ૨૭૧

‘લક્ષ્મણતક’ ૪૪૧

‘લક્ષ્મણવિસ્તર’ ૪૩૧, ૪૪૦, ૪૫૦

લક્ષ્મણ ૩૦૮

લવાણિયું ૧૮૯ ટી

લંકા ૬૧૩

વિભોગ ૧૭૬

લુણાવાડા ૧૪૫, ૧૯૦, ૨૦૩, ૨૦૪

ભૂપા ૧૮૧, ૫૬૩

ભૂમી ૧૮૧, ૫૬૩

‘ભોક્ત્રકાય’ ૧૨

ભોજ્યાપદક ૧૮૧, ૫૨૦ ટી

ભોજ્યાપદક રથલી ૧૮૧

ભોદખાત ૧૮૯ ટી

ભોદારપાદ ૧૮૯ ટી

ભોદારપાદક ૫૬૦

ભોદાર્ય ૪૭૬

ભોદિક્ષ ૫થકાદાર ૨૯૪, ૫૨૨

ભોદિગકક્ષ ૩૦૧

ભોદિગકક્ષ આદાર ૩૦૧

ભોદિગકક્ષ ૫થક ૩૦૧

ભોદિગાક્ષ ૫થકાદાર ૧૮૨

વડનગર ભોગ ૨૬૨

વડપદક ૬૭૫ ટી

વડા ૧૭૬

વડલી ૧૭૬

વડાલી ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૪, ૧૯૫,

૧૯૮ ટી, ૨૧૨, ૨૧૩

વડોદરા ૧૪, ૧૮૦, ૨૦૨, ૨૬૫,

૫૫૮ ટી, ૬૬૨, ૬૬૩, ૬૭૩,

૬૭૬ ટી

વડોદરા મુજિયમ ૬૬૦, ૬૬૧

વડોદરામાલિકા ૧૮૭, ૫૬૧

વડવાણ ૧૧, ૧૫૩, ૧૭૬, ૨૩૮,

૪૨૬, ૪૨૭ ટી, ૫૬૩, ૬૪૦

વડભટ્ટિ ૮૨, ૯૬, ૯૯, ૧૦૩, ૧૦૪,

૪૦૪

વડભટ્ટિ ૪૬૪

૨૭,૩૮૭,૪૦૧,૪૦૩,૫૦૦ ટી

‘વરાહ પુરાણ’ ૪૫૪

વરાહગિહિર ૩૮૪, ૪૩૯, ૪૪૧,

૪૫૪, ૪૫૫, ૫૯૩, ૬૧૭, ૬૩૩

વરાહમિશ્રિક ૧૮૯ ટી

વરાહાવતાર ૨૩૭

વરાહોદ્ધક ૫૬૧

‘વરાગચરિત’ ૪૮૫

વર્ધમાન ૬, ૪૨૬, ૪૭૮, ૪૭૯,

૫૬૧, ૫૬૩

વર્ધમાનક ૧૭૪

વર્ધમાન ભુક્તિ ૧૭૨, ૧૭૬, ૫૨૨

વર્ધમાનસૂરિ ૪૨૧

વસન્તી ૫, ૧૨-૧૪, ૧૬-૧૯, ૨૫,

૨૮, ૩૧, ૩૬, ૩૮, ૩૯, ૪૧, ૪૨,

૪૪, ૪૫, ૪૮, ૫૦, ૬૪, ૭૦, ૭૨,

૮૦, ૯૨, ૯૩, ૯૪ ટી, ૯૬, ૧૦૪,

૧૦૫, ૧૦૬, ૧૧૬, ૧૨૦, ૧૨૨,

૧૨૭-૨૯, ૧૩૨, ૧૩૭ ૩૮, ૧૩૯

ટી, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૭, ૧૪૮,

૧૫૦ ટી, ૧૫૨, ૧૫૫-૫૬-૫૭,

૧૫૯, ૧૬૨, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦,

૧૭૭, ૧૭૮, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૯૧,

૧૯૪, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૧૦, ૨૧૨,

૨૧૩, ૨૧૪, ૨૨૫, ૨૩૫, ૨૩૭,

૨૬૮, ૨૮૬, ૨૯૫, ૨૯૬, ૩૨૬,

૩૫૫, ૩૫૬, ૩૬૩, ૩૬૭, ૩૬૯,

૩૭૭, ૩૮૧ ટી, ૩૮૭, ૩૮૯,

૩૯૧, ૩૯૪, ૩૯૫, ૩૯૬, ૩૯૮,

૩૯૯, ૪૦૨, ૪૦૩, ૪૧૨ ટી,

૪૧૭, ૪૧૮, ૪૧૯, ૪૨૩, ૪૨૬,

૪૩૮, ૪૩૯, ૪૪૫, ૪૮૬, ૪૫૧,

૪૫૨, ૪૫૮, ૪૬૪, ૪૮૭, ૪૮૯,

૪૯૦, ૪૯૧, ૪૯૨, ૪૯૩, ૪૯૪,

૪૯૮, ૪૯૯, ૫૪૦, ૫૪૮, ૫૪૯,

૫૫૯, ૫૬૩, ૫૭૨, ૫૭૩, ૫૭૪,

૫૭૫, ૫૮૫, ૫૮૭, ૬૦૭, ૬૧૧,

૬૧૨, ૬૧૫, ૬૨૯, ૬૪૮, ૬૫૮

ટી, ૬૭૩, ૬૭૬ ટી, ૬૭૭, ૬૭૮

વસન્તી દેસ ૩૮૫

વસન્તીપુર ૫-૭, ૧૨, ૫૧, ૭૬, ૮૪,

૮૮, ૧૪૭, ૧૬૪ ટી, ૧૬૫ ટી,

૧૬૬, ૧૬૭, ૧૭૧, ૨૦૭, ૨૨૯,

૨૨૭, ૨૩૩, ૩૨૧, ૩૨૨, ૩૬૮,

૪૨૨, ૫૫૩, ૫૫૬, ૫૬૧, ૬૧૩,

૬૧૯, ૬૨૦, ૬૨૭, ૬૩૨, ૬૪૪,

૬૪૫, ૬૪૬, ૬૫૫, ૬૬૧, ૬૬૬,

૬૬૯ ૭૨

વસન્તીનાથ ૪૨૨

વસન્તીપુરી ૬૩૦

વસન્તીભંગ ૧૩, ૧૫૮, ૨૩૭,

૩૨૨ ટી, ૩૩૩, ૩૬૯, ૩૭૫,

४१८, ४२१, ४२२ टी, ४२७,
 ४६३, ५७८, ६२०, ६७१
 वनापद २२८ टी
 वक्षस ६६, ३१४
 वसर ३२३ टी
 वसंतगङ्गा ६७५
 वसार्ध २५३
 वसिष्ठ २७१, ३५७, ३५८
 वसु ८८३
 वसुधत्ता १६७ टी, ६२६
 वसुदेव ४३८, ४७६, ४८०, ४८१
 टी, ४८३, ४८४, ४८६
 वसुदेवसिद्धि ४२५, ४३०, ४३८,
 ४४०, ८८०, ४८१, ४८४, ५६४
 वसुधाधु ३८६, ३८२-८५, ३८८,
 ४४४, ४८५, ४९१, ४८४, ६११

वा.म.ट ४४२, ४४४
 वायस्पति ४३६
 वाङ्मन्त्रोष्णी ३५६, ४४७, ४४८
 वातापि १२५, ३१६, ३१८, ३२५,
 ३३५
 वातक १८२, १८४, १६०, १६४,
 ३३२, ५५७
 वातरमाण ४४४
 'वादन्यापदति' ४४५
 वाहिराजसुरि ४८५ टी
 वामन ४३५, ४४०
 'वामनपुराण' ४५४
 वामनग्रन्थी ४८८टी, ५०८टी, १६५टी
 वाय ४७७
 'वायुपुराण' २६ टी, २७ टी, ४५४
 वायव्य ३५२थ १५४ टी

વિક્રમાદિત્ય ૧૩૦ ૧૩૪
 વિક્રમાર્ક ૧૧૩, ૪૭૮
 વિજય ૬૧૩
 વિજયરાજ ૩૧૭-૧૯, ૩૨૪
 'વિજયસિંહસૂરિપ્રભ-ધ' ૧૬૪ ટી
 વિજયધર ૪૭૯
 વિજયાદિત્ય ૩૧૮, ૩૨૦, ૩૨૫
 વિજયાનિરુદ્ધપુર ૨૫૧, ૨૫૨,
 ૨૫૪, ૩૧૪
 વિજયાનિરુદ્ધપુરી ૩૧૪
 વિગ્નપુર ૩૧૮ ટી, ૩૧૯ ટી
 વિદ્યાનવાદ ૩૯૩, ૩૯૪
 વિદિષ્ટા ૨૬૩-૬૬, ૬૭૬ ટી
 વિદુર ૩૩૪
 વિદ્યુ-માધી ૬૭૫
 વિનય ૩૮૯, ૪૦૮, ૪૪૯, ૪૫૦
 વિનયાદિત્ય ૩૨૦
 વિનીતદેવ ૪૪૫
 વિપસ્ત્રી ૪૧૧
 વિમલગિરિ ૪૧૭
 વિમલગુપ્ત ૩૮૫, ૩૮૭, ૪૦૦, ૪૬૨
 વિમલગુપ્ત બિહાર ૩૯૯, ૪૦૦
 વિમલસૂરિ ૪૪૦, ૪૮૧, ૪૮૨
 વિષ્ણુ ૫૭૯
 'વિવિધતીર્થક્રમ' ૧૨, ૧૬૪ ટી,
 ૪૧૮, ૪૨૭, ૪૮૯

વિશાખદત્ત ૪૩૯
 'વિશેષ' ૪૮૫
 'વિશેષાવસ્થકલાપ્ય' ૪૨૩, ૪૨૪,
 ૪૪૬, ૪૫૨, ૪૯૩
 'વિશ્રાન્તવિદ્યાધરવદ' ૪૯૨
 વિશ્વપત્તિ ૧૫૩, ૧૮૭, ૫૬૧
 વિશ્વામિત્ર ૩૫૭, ૩૫૮
 વિશ્વામિત્ર ૫૫૭ ટી
 વિશ્વામિત્રી ૫૫૮ ટી
 વિશ્વજીવ ૧૬૭ ટી, ૪૪૭ ટી,
 ૪૫૮, ૬૨૯
 'વિશ્વપુરાણ' ૩૭૮
 વિશ્વપુણ્ય ૨૫૭
 વિશ્વસિદ્ધ ૭૧, ૭૩
 વિસાવાડા ૩૮૦, ૬૩૮, ૬૪૩, ૬૪૪
 ૬૫૩
 વિંધ્ય ૩૬ ટી, ૭૯, ૧૧૫, ૧૧૮-૨૧,
 ૧૨૮, ૧૩૨, ૧૭૦, ૨૦૭, ૨૦૮,
 ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૭૬, ૨૭૭, ૩૩૬,
 ૩૩૭ ટી, ૬૫૦
 વીતલચપતન ૬૭૬
 વીરસેન ૪૮૫
 'વૃત્તરતનાવલી' ૪૩૯
 શક્તિ ૪૨૫, ૪૩૩, ૪૩૫, ૪૫૨
 શક્તનગર ૨૧૧
 શેણ ૨૪૩

વેત્રવતી ૫૫૭

વેગડ ૨૨૮ ટી

વેત્રાવળ ૪૦ ટી, ૪૧, ૨૨૮ ટી,
૫૮૩ ટી

વેવાવડા ૨૨૮ ટી

વેકટ, રમણુધ ૧૧૪ ટી

વૈકુંઠ ૬૬

વૈજયન્તી ૨૧, ૨૭ ટી, ૨૩, ૨૫
ટી, ૨૯

વૈતરણા ૩૨૩

વૈદ્યદેવ ૫૦૪ ટી

વૈન્યગુપ્ત ૫૫, ૫૭-૫૯

વૈભાષિક ૩૬૨, ૩૬૫, ૪૪૪

‘વૈશેષિક સૂત્ર’ ૪૮૪

સક ૨૧૬

સકર ૪૦ ટી, ૫૭૫

સકરગણુ ૯૨, ૨૫૭, ૨૫૮ ૬૨,
૨૬૪, ૫૦૮ ટી

સકરણુ ૨૫૮

‘સકરવિનય’ ૩૮૩

સકગ્ગામી ૪૪૫

સકરાચાર્ય ૩૭૨, ૩૮૩

સકરિકા ૩૭૪

સાખપુર ૪૧૭, ૪૨૭

સાકટાચન ૪૩૪

સાકત્ર ૪૪૭

સાકલ્પ ૫૮૦ ટી

સાકચગોષિ ૪૪૫

સાકચસિંહ ૪૨૨

સાન્તનુ ૨૯૧

શાસ્ત્રી, શામ ૪૦ દી, ૫૭૫

શાહ, ઉ. પ્રે. ૬૪૯ દી

શાંર્ગદેવ-શાંર્ગધર ૬૮૭

શિનગ્ગરદક ૧૭૮

શિળિ ૬૫૬

શિરવાણિયા ૧૮૦

શીલાદિત્ય ૧૬૦ દી, ૧૬૧ દી,

૪૮૭, ૪૮૮, ૪૯૦

શિવપતન ૧૫૭, ૨૬૯, ૪૨૨, ૬૭૧

‘શિવપુરાણ’ ૨૬ દી

શિવભાગપુર ૨૦૨, ૫૬૧

શિવભાગપુર વિષય ૧૧૫, ૧૨૦,

૧૨૪, ૧૩૧ દી, ૧૪૫, ૧૭૦,

૧૭૫, ૧૮૫, ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૦૮,

૨૧૧, ૨૬૫, ૩૦૧, ૫૨૧દી, ૫૨૨

શિવમૃગેશવર્મા ૬૭૧ દી

શિવરાજ ૨૬૨

શિવરાજપુર ૨૦૨-૪

શિહોર ૧૭૫, ૫૬૩

શીતલદેવ ૪૮૩

શીલ ૬૮૭ દી

શીલભદ્ર ૩૯૪, ૪૫૧, ૪૫૫, ૪૬૧

શીલાદિત્ય ૨૦ દી, ૩૭૫, ૪૧૯,

૪૨૧, ૪૯૨, ૫૧૦, ૬૦૬ દી,

૬૦૭, ૬૦૯, ૬૪૬, ૬૮૭

શીલાદિત્ય, રાજપુત ૧૪૧

શીલાદિત્ય

સામંત (૧મો) ૭૭, ૭૮

(૨મો) ૯૯, ૧૦૪

૧મો (ધર્માદિત્ય) ૩૫-૩૭, ૮૧-

૯૬, ૯૮, ૧૦૧, ૧૦૨દી, ૧૦૬,

૧૦૯, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૨૦, ૧૨૨,

૧૨૬, ૧૨૮, ૧૭૭, ૨૬૪, ૨૬૮,

૨૮૦, ૩૬૮, ૩૮૬, ૩૯૭, ૪૦૨,

૪૧૨, ૪૨૪, ૪૨૮, ૪૬૨, ૫૩૪,

૫૭૩, ૬૭૮

૨મો ૩૧, ૩૫, ૭૯, ૧૧૭-૨૧,

૧૨૭, ૧૩૨

૩મો ૩૫, ૩૭, ૧૨૦, ૧૨૨,

૧૨૭-૩૫, ૧૮૩, ૧૮૮, ૨૦૪,

૨૬૮, ૨૮૯, ૩૦૦, ૩૭૪, ૩૮૬,

૩૯૭ ૯૯, ૪૨૦, ૪૨૫, ૪૬૩,

૫૭૮, ૬૨૪

૪મો ૧૨૯, ૧૩૫-૪૧, ૧૭૬,

૧૭૭, ૪૦૩

૫મો ૧૨૯, ૧૪૦દી, ૧૪૧-૪૫,

૩૨૨, ૪૨૧

૬મો ૧૨૯, ૧૪૦ દી, ૧૪૫ ૪૯,

૧૬૧, ૨૩૫, ૩૦૭, ૩૦૮, ૩૨૬

૭મો ૧૧, ૩૮, ૧૪૦દી, ૧૪૯-૬૫,

૧૮૪, ૨૩૫, ૩૦૭, ૪૭૮, ૪૯૯

ગુહિય ૧૬૩

અયાત્રય ૧૨૫ દી, ૧૩૪, ૩૧૫,

૩૧૭-૧૯, ૩૨૨, ૫૪૬
 શીલાદિત્ય વિહાર ૮૨, ૪૦૩, ૬૪૫
 શુક્લ, રામપ્રસાદ ૧૮૬, ૧૯૦,
 ૧૯૧ ટી, ૧૯૨ ૯૫
 શુનક ૩૫૮
 શ્વેતક ૪૩૯
 શ્વેતવાદ ૩૯૩, ૪૩૬
 શ્વે ૪૦૧, ૪૮૩
 શ્વે રાજસ્થાનીય ૭૨, ૨૧૯
 શ્વે ૧૧૦ ૨૧૭-૨૦, ૪૦૨, ૫૦૦ ટી
 રજો ૭૨, ૨૧૭ ૨૩, ૪૦૨, ૫૦૦ ટી
 શર્પારક ૨૫૩, ૨૫૪
 શેઠકાર્થ ૨૪૨
 શેઠી ૧૮૨
 શેત્રુંગ ૧૭૫, ૧૭૭
 શેમગિયા ૧૮૭ ટી
 શોણવા ૨૫૬ ટી
 શૌનક ૪૪૮
 શ્રદ્ધિકા ૨૯૧, ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૫૫,
 ૫૬૧, ૫૬૩
 શ્રીધરસ્વામી ૪૬૩
 શ્રીભવન ૩૩૭
 શ્રીમાલ ૧૫૭, ૩૩૩, ૪૨૨, ૪૨૩,
 ૪૨૬, ૪૩૯, ૬૭૨
 શ્રીવલ્લભ ૩૩૨, ૩૩૫, ૪૭૭
 'શ્રુતભોધ' ૪૩૯

'શ્રુતાવતાર' ૪૭૯
 શ્રેણિક ૪૮૨, ૪૮૪, ૪૮૬
 શ્વેત ૩૭૪ ટી
 શ્વેતમતી ૫૫૭
 શ્વેતાંબર ૪૧૭, ૪૧૮ ટી
 'શ્વેત મમુચ્ચય' ૨૭ ટી, ૪૨૫,
 ૪૪૬
 સગર ૩૪૬
 સલમિદિ ૩૯૩
 સદ્ધર્મપુણ્ડરીક ૪૫૦
 સમન્તભદ્ર ૪૪૬, ૪૮૨, ૪૮૪
 સમર ૪૮૯
 'સમસાધ્યકલા' ૪૨૫, ૪૪૦
 સમુદ્રવિગ્ન ૪૮૦, ૪૮૩
 'સમ્મતિ પ્રકરણ' ૪૪૫, ૪૬૨
 સમ્મિતીય ૩૮૮-૯૧, ૪૪૬
 'સમ્યક્ત્વસમ્પત્તિવૃત્તિ' ૧૨
 સરભોષ ૩૩૭
 સરસ્વતી ૫૫૭
 સરોડિયા ૧૭૬
 'સરોપધીન' ૪૬૭
 સર્વધર્મતાવાદ ૩૯૩
 સર્વોક્તિવાદ ૩૯૨-૯૪
 સર્વોમ બુદ્ધિ ૧૬૦
 મહદેવ ૬૭૯ ટી
 સહ ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૧૨, ૨૧૩, ૫૫૭

સહ્યાદ્રિ ૧૫૫, ૧૧૮, ૩૩૩

‘મંદિપ્તસાર’ ૪૭૭

સંક્ષોભ ૩૭૬, ૪૩૦

મંખેડા ૨૫૮, ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૭૨,
૨૭૩, ૨૭૬ ટી, ૨૯૯

મંગમખેડક ૨૬૫, ૨૯૯, ૧૬૦-૬૨

મંગમખેડક વિષય ૧૧૫, ૨૦૨,
૨૦૫, ૨૦૮, ૨૮૨, ૨૯૮, ૨૯૯

મંગમમિહર ૨૪૬, ૨૫૪, ૨૫૬, ૧૦૧,
૫૩૯, ૫૮૮

મંગુદત્ત ૨૯૪

‘સંગ્રહ’ ૪૩૬

સંપતિલક ૧૨

સંઘદાસગણિ ૪૨૫, ૪૩૮, ૪૪૦,
૪૮૦, ૪૯૪

સંગ્રતિ ૪૧૬

સંગલિયા ૧૮૬, ૧૯૨

સાહિ ૨૦૧

સાઈલરી ૩૦૬

સાદી ૩૦૦

સાવ્યા ૬૪૯

સાતપૂડા ૫૫૭

સાપી ૫૬૩

સાળર ૧૯૨

સાળરમતી ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૯૦,
૧૯૪, ૧૯૫, ૨૧૧-૧૩

સામવેદ ૩૫૬

‘સામાચારીચતક’ ૧૨

સામ્ય ૩૮૪

સાગિપુત્ર ૪૧૨

સાંકળિયા ૨૧૦ ટી, ૪૬૧, ૬૬૮,
૬૭૦

સાગી ૪૧૧ ટી, ૬૪૬, ૬૮૨

સિદ્ધ ૪૩૧

સિદ્ધ મદતર ૬૭૪

સિદ્ધસેન ૧૫૦

સિદ્ધસેન, ગણિ ૧૫૦

કિવાકર ૪૧૯, ૪૨૩, ૪૪૫,
૪૪૬, ૪૮૪

‘સિદ્ધાન્તકૌમુદી’ ૪૭૬

સિદ્ધેશ્વર ૩૬૮

સિન્ત્રા લેખ ૨૬ ટી, ૨૭ ટી

સિપ્રા ૨૦૯

સિયામ ૩૮૯

સિયુકી ૨૦૦

સિરાવાતાનક ૧૮૦

સિરાવાતાનક સ્થલી ૧૮૦, ૧૮૧

સિરિસિમ્મિલિકા ૧૨૨

મિલોન ૩૮૯, ૪૪૯, ૬૧૩

સિલોડા ૧૮૩, ૧૮૬, ૧૯૩

સિંમ ૧૩૫, ૧૪૩, ૧૪૭, ૧૪૮,
૧૫૬, ૧૬૦, ૨૩૩, ૨૩૭, ૨૯૬,

૨૯૭, ૩૦૮, ૩૨૧, ૩૨૨ ટી
 સિદ્ધિદેવ ૨૩૧, ૨૩૪, ૨૪૧, ૩૬૦,
 ૬૭૬
 સિદ્ધક્ષમાશ્રમણ ૪૪૬, ૪૬૧, ૪૬૨
 સિદ્ધપત્રિકા ૧૮૪, ૧૮૬, ૧૯૩;
 ૫૨૦ ટી, ૫૬૧
 સિદ્ધપત્રિકા પથક ૧૮૩, ૧૮૬,
 ૧૯૦, ૧૯૨, ૧૯૪
 સિદ્ધપુર ૬૬, ૧૨૯, ૧૭૩, ૧૭૫,
 ૩૫૫, ૩૫૬, ૪૨૭, ૪૫૮, ૫૬૦,
 ૫૬૧, ૫૬૨, ૫૬૩, ૬૧૨, ૬૧૩
 સિદ્ધલ ૬૧૩, ૬૧૪
 સિદ્ધમૂરિ ૪૬૧ ટી
 સિદ્ધાદિપાળ ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૨૩,
 ૨૨૬, ૨૨૭
 સિદ્ધજ ૧૯૩
 સીઠ ૫૬૪

સુઅલ્લખ ૩૮૩
 સુભગા ૧૬૧ ટી
 સુમાત્રા ૬૧૫
 સુમિત્ર ૪૮૩
 સુરક ૧૭૨ ટી
 સુરત ૮૧, ૨૦૩ ટી, ૨૦૬
 સુરરિમચંદ્ર ૫૭
 સુરાબ્દે ૩, ૪, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૫૮, ૫૯,
 ૬૬, ૬૭, ૭૬, ૭૮, ૮૮, ૯૪,
 ૧૦૪, ૧૧૧ટી, ૧૧૫, ૧૨૨, ૧૨૯,
 ૧૩૧ટી, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮,
 ૧૩૯, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૮,
 ૧૫૫, ૧૬૪ટી, ૧૬૬, ૧૭૦-૭૪,
 ૧૭૭, ૧૮૨, ૧૯૭, ૨૦૯, ૨૧૧-
 ૧૩, ૨૧૯, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૪,
 ૩૧૦ ટી, ૩૬૮, ૩૭૩, ૩૭૪,
 ૩૮૦. ૩૮૯. ૩૯૧. ૩૯૫. ૪૦૪.

સુરેન્દ્રનગર ૧૭૬
 સુરેલી ૨૦૩
 સુમોચના ૪૮૪
 સુવર્ણમજરી ૨૪૩, ૨૪૪
 સુવર્ણમજરી વિષય ૨૪૩
 સુવર્ણસિકતા ૫૫૭
 સુબ્રુત ૪૪૨, ૪૪૩
 'સુબ્રુતમહિતા' ૪૪૪
 'સુહૃદ્ભેષ' ૪૫૦
 સુત્ર ૪૩૩
 'સૂત્રાલંકાર ટીકા' ૩૯૪
 'સૂર્યમિદ્ધાન્ત' ૪૪૧
 સૂર્યા ૩૨૩
 સૂર્યાપુર ૨૦૩, ૫૬૧
 સૂર્યાપુર વિષય ૧૧૫, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૨૦૩, ૨૧૧
 સેહિદા ૫૫૭
 સેહી ૪૧૭
 સેનાઈ ૨૩
 સેવક ૪૧૭
 સેન્દ્રક ૩૧૧-૧૬, ૫૪૦, ૫૪૩, ૫૮૮
 સેવેય ૫૭૬
 સૈન્ધવ ૧૪૮, ૧૬૪ ટી, ૨૦૯ ૪૦,
 ૨૪૧-૪૪, ૩૨૦, ૩૭૪ ટી, ૩૭૫
 ટી, ૫૦૦, ૫૧૯, ૫૩૮, ૫૬૬,
 ૫૮૫, ૫૮૬ ટી, ૬૦૬

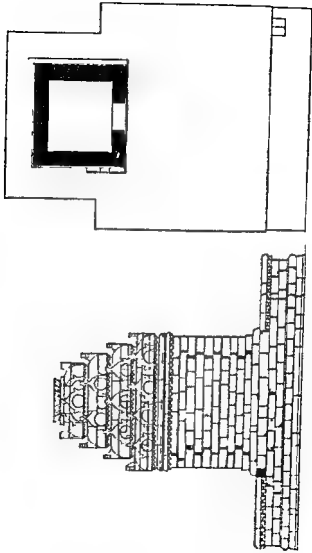
સોદૃઢ ૧૩, ૧૫૩, ૧૫૪ ટી
 સોતરેળ ૫૫૭
 સોનાલા ૨૪૩
 સોપાગ ૨૫૩
 સોમદેવ ૧૩
 સોમનાથ ૧૫૬ ટી, ૩૬૭, ૩૬૯ ૭૨,
 ૫૫૬, ૬૭૧
 સોમનાથપાટણ ૩૭૬, ૩૮૦, ૬૨૬,
 ૬૪૧
 સોમચલા ૪૮૩
 સોમેશ્વર ૨૪૩
 સોમેશ્વર તીર્થ ૩૬૯
 સોરઠ ૧૭૨
 સોગ ૬૪૫
 સોલકી કાવ ૪, ૪૫૮, ૫૬૬, ૬૦૮,
 ૬૧૧ ટી
 સૌતપદ ૩૦૮
 સૌત્રાન્તિક ૩૬૨, ૩૬૩, ૩૬૫
 સૌરાષ્ટ્ર ૧૭૨, ૨૧૪, ૨૨૮, ૨૨૯,
 ૨૩૯, ૨૪૧ ટી, ૨૪૯, ૨૫૩,
 ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૫૩,
 ૩૬૯, ૩૭૦, ૩૭૬, ૩૮૦, ૪૭૮,
 ૫૪૧, ૫૪૨, ૫૬૬, ૫૯૩, ૫૯૪,
 ૬૧૭, ૬૧૯, ૬૪૫, ૬૪૯, ૬૫૦,
 ૬૮૨
 સૌવર્ણકીય ૧૭૮

મકન્દુરુ ૪૬, ૪૭, ૪૮ દી
 'મકન્દુરુ' ૩૪૬ દી, ૩૭૦, ૩૮૦
 મકન્દુરુ ૩૮૭, ૩૮૮, ૪૦૪, ૪૦૫,
 ૪૬૨
 ૧૨૦ ૭૧, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૮૨,
 ૧૦૪ દી
 ૨૨૦ ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૨૧
 મકન્દુરુ વિદ્યા ૪૦૪, ૬૪૫
 મકન્દુરુ ૪૧૭, ૪૫૧
 મકન્દુરુ ૧૨૦ દી
 મકન્દુરુ ૧૬૦, ૪૧૭, ૪૧૮,
 ૧૪૬, ૪૬૦, ૬૪૫
 મકન્દુરુ ૪૨૭
 મકન્દુરુ ૩૮૮, ૩૮૯, ૪૪૬, ૪૫૦
 મકન્દુરુ ૭૮, ૮૬, ૧૨૮ દી
 મકન્દુરુ ૧૧, ૭૬, ૧૬૮, ૩૮૫,
 ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૮૯, ૪૦૦,
 ૪૧૦, ૪૫૧, ૪૫૮, ૮૬૧, ૪૬૪
 મકન્દુરુ ૫૩૦
 મકન્દુરુ વિદ્યા ૨૪૩
 મકન્દુરુ ૧૧૬, ૧૩૫, ૧૮૨
 મકન્દુરુ ૧૬૪ દી
 મકન્દુરુ ૧૩૬, ૧૪૧
 મકન્દુરુ ૧૮૭
 મકન્દુરુ ૩૦૭
 મકન્દુરુ ૩૩૨

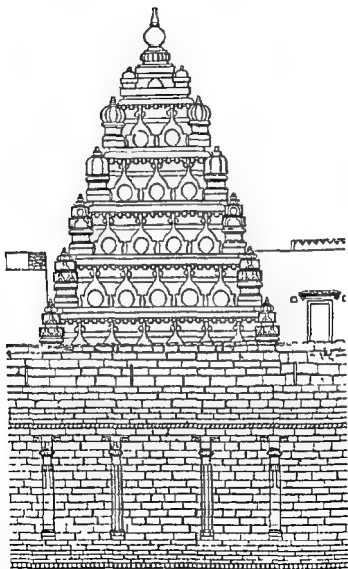
મકન્દુરુ ૪૮૦, ૪૮૧, ૪૮૩, ૪૮૬
 મકન્દુરુ ૬૦, ૬૩૬, ૨૭૦, ૨૭૨
 મકન્દુરુ ૩૫૮
 મકન્દુરુ ૮૨, ૩૬૮
 મકન્દુરુ ૧૩, ૪૦૫, ૪૬૦,
 ૪૪૬, ૪૫૨
 મકન્દુરુ ૫૬૦
 મકન્દુરુ ૨૪૩
 મકન્દુરુ ૩૬૩
 'મકન્દુરુ' ૮૭૮, ૪૩૮
 'મકન્દુરુ' ૧૧, ૧૫૩, ૩૦૪
 ૩૩૫, ૩૭૭, ૪૨૬, ૪૪૦, ૪૭૦-
 ૮૭, ૪૬૫, ૫૫૬ દી, ૫૬૪, ૬૮૮
 મકન્દુરુ ૫૫, ૫૮, ૫૯, ૨૫૨, ૨૫૬,
 ૪૭૮, ૪૭૯
 મકન્દુરુ ૧૬૦, ૨૩૭
 મકન્દુરુ ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૧૧, ૧૧૩, ૧૩૬ દી
 'મકન્દુરુ' ૬૦, ૧૧૩, ૩૮૦, ૪૩૬,
 ૪૫૪
 મકન્દુરુ ૬૬, ૬૭, ૧૦૫, ૧૦૭, ૨૮૬,
 ૨૮૭, ૪૧૪ ૧૬, ૪૩૬, ૫૦૮
 ૬૧૨, ૬૧૪
 મકન્દુરુ ૧૬૪ દી, ૩૩૧
 મકન્દુરુ વિદ્યા ૩૩૦, ૮૩૩
 મકન્દુરુ ૪૨, ૮૬, ૮૧, ૧૧૩ દી,
 ૧૧૪, ૧૦૮ દી, ૩૧૬, ૩૮૨,

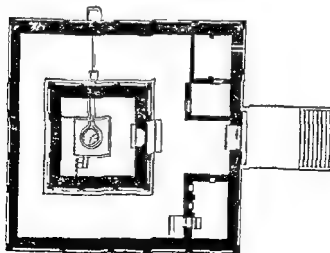
૩૮૯, ૪૧૩, ૫૭૮, ૫૭૬ ટી
 દયાયુધ ૪૬૭
 દશમ ૧૪૩
 દયામ ૧૪૭
 હસ્તકવચ્ર ૬૬, ૧૭૪
 હસ્તવચ્ર ૧૩૫, ૧૭૩, ૧૭૪, ૨૦૭,
 ૩૫૫, ૫૫૬, ૫૬૦, ૫૬૧, ૫૬૩
 ટી, ૬૧૨, ૬૧૩
 હસ્તવચ્ર આહરણી ૬૧, ૧૭૧,
 ૧૭૪, ૧૭૫, ૩૭૩, ૬૪૫
 હસ્તવચ્ર આહાર ૧૭૨, ૧૭૪, ૧૭૫,
 ૩૯૨, ૪૦૪
 હરિતકપરિશ્લક ૧૯૩, ૫૬૨
 હસ્તિમતી ૫૫૭
 હરિતકલેહ ૧૮૧, ૫૬૦

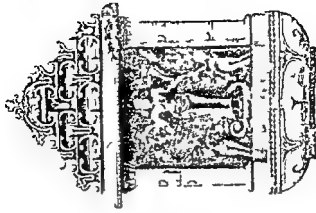
‘હિતોપદેશ’ ૪૮૩ ટી
 હિરણ્યા ૫૫૭
 હિલોચ ૩૩૨
 દિવોદિવ ૩૩૨
 દિશામ ૩૦૮
 ‘હિરટરી ઓફ ધર્મશાસ્ત્ર’ ૩૪૮
 હિંદીચીન ૩૯૦, ૬૧૪
 હિંદીચીયા ૬૧૪
 હુમાયુ ૬૧ ટી
 હુસ્સ ૨૫૪, ૪૬૪ ટી
 હુલ્લ ૫૫, ૫૭, ૬૩, ૭૮, ૨૧૬
 ‘હિતગિ-કુટીકા’ ૪૪૫
 હેમચન્દ્ર ૧૩, ૧૩૨, ૩૦૫, ૪૬૭
 હેરામ ૧૪
 હોનેચ ૮૫, ૮૬, ૯૩

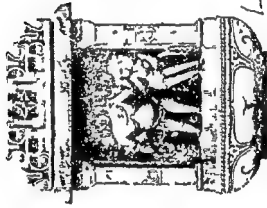
પૃ ૧ નિસાવાડાનું શ્વેતુ દેવાલય ને એનું તનમાન

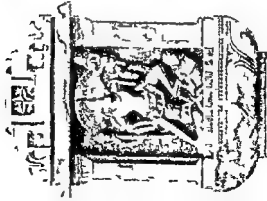

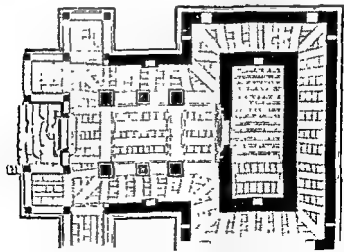
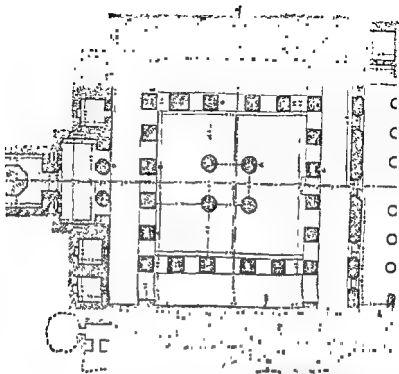
६-१०॥

आ देवभक्त
५८४ धान देवालयना नक्षत्रि ५

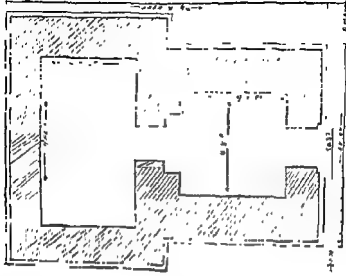
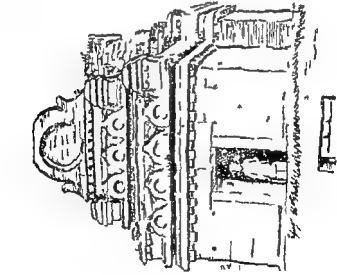
अ चराह

૫૮ ■ કદવાર દેવાલયમાની રાજકમળિ

५३ / मध्याह्नक भोजन के लिए सभ्यता

પૃષ્ઠ ૧૧ ડિ.૧ (ગામળાંચ)

૫૬ ૧૨ ગિવ પારીલી (ઈડર)

U 25 22-242 (-)

પદ ૧૫ પાર્વતી (જીવદી રો) ઇડર

५८ १७ गौयरी (पिंडर)

(୧୮) ଶ୍ରୀବେଂକଟେଶ୍ଵର (ଭଗବାନ)

પૃ ૨૦ જાણબહેવ (અકોટી)

